

VIRGINIJA PAPLAUSKIENĖ

Liūnė Sutema:
gyvenimo ir kūrybos kelias

mon doctes:
lesho polisti for, mon
paresalis pieme ju -
Q- des sto in cie, in
todel in kA kontus, in
mendu, het os koto in
in kosto in: Tetrue...

VIRGINIJA PAPLAUSKIENĖ

Liūnė Sutama:
gyvenimo ir kūrybos kelias

Kaunas, 2009

UDK 888.2(73):929Liūnė Sutema
Pa223

Knygos išleidimą finansavo:

Lietuvos Respublikos Kultūros ministerija
JAV Lietuvių fondas
JAV Lietuvių rašytojų draugija
JAV LB Kultūros Taryba (pirmininkė Dalė Lukienė)
Nijolė ir Vitalis Lembertai
Irena Rimavičienė
Vytautas Mickevičius
Grażina Blekaitienė
Audronė ir Mikas Pakščiai
Teresė ir Algimantas Landsbergiai
Pranas Visvydas
Rita Kavolienė
Angelė Bailey
Mindaugas Riauka
Egidijus Arnašius

Konsultantai: *profesorė Viktorija Skrupskelytė*
profesorius Juozas Girdzijauskas

Redaktorė *Daiva Bumblauskaitė*

Dailininkė *Inga Zamulskienė*

Korektorė *Regina Pupalaigytė*

Fotografas *Zenonas Baltrušis*

© Virginija Paplauskienė, 2009

© Dailininkė Inga Zamulskienė, 2009

ISBN 978-9955-03-593-0

TURINYS

PRATARMĖ

Gera, kad mano poezija surado savo namus / 11

LIETUVA–VOKIETIJA–AMERIKA

LIETUVA. 1927–1944 m.

Ten nieko blogo neįvyko / 18
Mano pasakų pradžia / 22
Buvau mergiotė, kuri norėjo kažką pasakyti / 26
Mus išblaškys šitoji audra / 30

VOKIETIJA–AUSTRIJA. 1944–1949 m.

Palik man mano žodį / 42
Tu, mano širdie, būk tvirta / 53
Čia, lygumoje, taip ramu / 57
Tenka nulenkti galvą prieš kasdienybę / 63
Stebuklingas pavasario vėjas / 69
Vis dar vaikiškai tikėjau, kad galėsime visi sugrįžti / 76

AMERIKA. Nuo 1949 m.

Lyg mozaika yra gyvenimas / 92
Gyvenimas myli elgetas / 102
Mokėjau žaisti ir džiaugtis / 109
Kad jis būtų gražus, šviesus ir laimingas / 114
Žmogaus širdis tokia trapi / 118
Prabėgo trumpa vasaros naktis / 122
Visa kas gražu... dūžta / 126
Norėčiau paslėpti, apsaugoti, išsaugoti / 129
DRAUGYSTĖ YRA PATS DIDŽIAUSIAS TURTAS
Jis buvo man kaip trečias brolis / 150
Algimantas... kaip kasdieninė duona / 156
Amžiniais draugystės saitais / 164
Gyvenimas... tai vienas! / 174

KŪRYBA

Lyg krintančios žvaigždės...	/ 183
Bežemė pasauliniu mastu	/ 189
Lietuvis rašytojas egzilyje gyvas savo kūryba	/ 192
Širdys yra trapios – jas reikia mylėti labiau nei protą	/ 196
Gyvenimas kaip niekad neišsemiamą versmė...	/ 200
Lelioju žemei ir apraudu ją, žodžius rinkdama iš liaudies dainų	/ 205
TEGUL KALBA MANO POEZIJA	
Tebūnie tarytum pasakoj	/ 212
Ir niekad dar nebuvo manyje tokia gaji, tokia saugi gimtoji žemė	/ 219
Neberadom savo mažo pasaulio	/ 226
Švęstu vandeniu nuliejau tuščią delną, kad patekėtų saulė...	/ 233
Užrašai beržo tošyje, dvidešimto šimtmečio viduryje	/ 241
Mokausi tausoti žodį, kad jis būtų toks, kaip pradžioje...	/ 247
Emigruosiu į šalį, kuri vienąkart bus	/ 252

SUGRĮŽAU / 269

SVARBIAUSIOS GYVENIMO

IR KŪRYBOS DATOS / 272

Summary / 274

Asmenvardžių rodyklė / 277

PRATARMĖ

Lietuvos nepriklausomybės atkūrimas nutiesė tiltą menininkams, gyventiems šiapus ir anapus Atlanto. Išėjusiems svetur 1944 m. nebeliko kliūčių sugrįžti. Nors subyrėjo visos „geležinės uždangos“, užtvėrusios kelius į gimtuosius namus, tačiau daugelis kūrėjų, po Antrojo pasaulinio karo ne savo noru pasitraukusių iš tėvynės ir ne vieną dešimtmetį praleidusių svetimoje žemėje, ten ir pasiliko.

Po 1990 m. išeivių rašytojų knygos Lietuvoje tapo lengvai pasiekiamos: leidžiamos čia, atsiunčiamos iš svetur. Kiek sudėtingesnė situacija susiklostė su kūrėjų archyvine medžiaga: daug kas neišsaugota, chaotiškų istorinių įvykių sunaikinta.

Ypatingą vaidmenį ieškant ir pargabenant kultūros vertybes į Lietuvą atlieka Kaune esančio Maironio lietuvių literatūros muziejaus (toliau – MLLM) darbuotojai. Šioje institucijoje nuolat kaupiami, tyrinėjami, saugomi, eksponuojami, publikuojami unikalūs rašytojų rinkiniai. Ypač malonu ir svarbu, jog kūrėjai bei jų artimieji pasitiki Maironio namais ir drąsiai perduoda dešimtmečiais puoselėtą ir brangintą archyvinę

medžiagą. Muziejaus darbuotojai, siekdami kaupti ir plėsti rinkinius, rengia ekspedicijas rašytojų gyventomis vietomis Lietuvoje ir už jos ribų.

Viena iškiliausių XX a. išeivių poetų – Liūnė Sutema (tikr. Zinaida Vera Nagytė-Katiliškienė), į Maironio lietuvių literatūros muziejų perdavė ne tik dalį savo, bet ir brolio poeto Henriko Nagio bei vyro rašytojo Mariaus Katiliškio archyvus.

Septyniolikmetė gimnazistė Zina Nagytė prasidėjus antrajai sovietų okupacijai buvo priversta palikti Lietuvą. Gyveno Vokietijoje, šiuo metu – Jungtinėse Amerikos Valstijose. „Aš esu niekieno žemėje,“ – rašė ji. Profesorius Vytautas Kavolis Z. Nagytę – Liūnę Sutemą priskyrė „bežemių kartai“. Anot jo, „nužemintųjų generacija: karta, praradusi žemę, praradusi naivų bradūnišką tikėjimą prigimties harmonija ir stiprybe, karta, kuri meluotų, jei ji kalbėtų apie savo priklausomybę tam, kas žmogui duota“.¹ Bežemių karta, neturėjusi tiesioginio ryšio su nepriklausomos

¹ Kavolis V., *Nužemintųjų generacija*, Čikaga, 1968, p. 11.

Lietuvos kultūrinėmis tradicijomis, izoliuota nuo lietuviškos aplinkos, negalėjusi pritaipyti svetur, vis dėlto brandino savo erdvę, kūrė savitą lietuvišką žodį.

Liūnės Sutemos poetinis derlius – septynios poezijos knygos bei dvi rinktinės. JAV išleistos „Tebūnie tarytum pasakoj“ (1955), „Nebėra nieko svetimo“ (1962), „Bevardė šalis“ (1966), „Badmetis“ (1972; Vinco Krėvės literatūrinė premija), „Vendeta“ (1981; Lietuvių rašytojų draugijos premija), „Graffiti“ (1993; JAV Lietuvių Bendruomenės literatūros premija). Lietuvoje – „Poezijos rinktinė“ (1992), „Tebūnie“ (2006; Lietuvos nacionalinė kultūros ir meno premija), rinktinė „Sugrižau“ (2009). Lietuviškoje spaudoje, leistoje Vokietijoje ir Amerikoje (*Žiburiuose, Margutyje, Metmenyse, Naujienose, Nepriklausomoje Lietuvoje, Dirvoje, Užuolankoje*), poetė paskelbė straipsnių literatūros, dailės temomis, rašė recenzijas apie vokiečių kūrybą, publikavo vertimus iš vokiečių ir latvių kalbų. Jos straipsniuose ir recenzijose gili psichologinė įžvalga susipina su jautriu lyrizmu. Liūnė Sutema nemėgo ir vengė viešumos. Kiek aktyviau dalyvavo žurnalo *Metmenys* veikloje, buvo redakcinio kolektyvo narė.

MLLM saugomas poetės archyvinis rinkinys tyrinėjamas, eksponuojamas. Noras su Liūne Sutema supažindinti Lietuvos kultūros istorija bei literatūra besidomintį skaitytoją ir buvo paskatą gimti šiai knygai. Siekta kuo nuosekliau

ir išsamiau atskleisti kūrėjos gyvenimo ir kūrybos kelią, kuris iš Lietuvos (1927–1944 m.) per Austriją ir Vokietiją (1944–1949 m.) driekiasi iki Jungtinių Amerikos Valstijų (nuo 1949 m.).

Knygą sudaro dvi dalys: pirmoje pateikiama Liūnės Sutemos biografija, antroje – kūrybos apžvalga. Poetės gyvenimo ir kūrybos kelią iliustruoja fonotuostrukos, dokumentų, rankraščių, laiškų, dienoraščių ir užrašų knygelių faksimilės bei jos vyro M. Katiliškio piešiniai. Knygos skyrių pavadinimams panaudotos citatos iš poetės kūrybinio kraičio.

Taikytas tradicinis literatūros istorijos modelis, kuriame pasakojimas pateikiamas chronologine seka sisteminant įvykius, siejant juos į prasmingą visumą, išryškinant esminius, aktualius reiškinius. Nušviečiami iki šiol mažai žinomi Liūnės Sutemos biografijos faktai, pasaulėžiūros ypatumai, akcentuojamos poetės estetinės nuostatos, atskleidžiamas autentiškas jos gyvenimas, santykis su aplinka, kurioje gyveno ir kūrė. Apžvelgiamas kultūrinis literatūrinis gyvenimas Austrijoje ir Vokietijoje: lietuvių studentija Insbruko ir Freiburgo universitetuose, Lietuvių rašytojų draugija tremtyje, literatūros vakarai ir premijos. Išsamiau aprašomas lietuvių įsikūrimas bei kultūrinio darbo pradžia Amerikoje, Santaros-Šviesos organizacijos veikla, „Margučio“ radijo, žurnalo *Metmenys* įsteigimas. Išskiriami kūrėjai,

įtakoję Liūnės Sutemos pasaulėjautą ir pasaulėvaizdį: brolis Henrikas Nagys bei draugai Julius Kaupas ir Algimantas Mackus. Epistolika, atsiminimai ir „gyvi liudijimai“, ypač dienoraščiai, tampa neįkainojamais šaltiniais, suteikiančiais plačias galimybes išsamiau apžvelgti poetę supusią aplinką, o jos pačios mintys apie kūrybą, meną, įvairius gyvenimo reiškinius leidžia pajusti poetinės raiškos formas bei savitumą, atskleisti asmenybės grožį.

Išsamesnės studijos ar monografijos, skirtos Liūnei Suteimai, iki šiol nebuvo. Jos kūryba literatūros kritikų (tiek Lietuvoje, tiek išeivijoje) vertinama itin palankiai. Studijinius darbus yra parašę Dana Vasiliauskienė, profesoriai Viktorija Daujotytė-Pakerienė, Rimvydas Šilbajoris, Vytautas Kavolis. Knygas recenzavo Julius Kaupas, Algimantas Mackus, Jurgis Blekaitis, Vytautas Aleksandras Jonynas, Aušra Marija Sluckaitė-Jurašienė, Živilė Bilaišytė, Valdemaras Kukulas, Vitas Areška.

Šios knygos autorei tenka ypatinga malonė bendrauti su Zinaida Nagyte-Katiliškine. Padėkos žodžius tariau jai ne tik už padovanotas kultūrinės vertybes, bet ir už suteiktą galimybę prisiliesti prie jos ir artimųjų gyvenimų. Dėkoju už patikslinimus ir komentarus, už atsiminimus, už globą ir rūpestį, už tą šventą jausmą – meilę, kuris žodžiais neišsakomas.

Dėkingumo žodžiai už atsiminimus ir perduotą medžiagą skiriami Daliai Šlėnienei, Ritai Kavolienei, Onytei Stikliūtei-Šilinienei, Birutei Vaitkūnaitei-Nagienei, Daliai Kaupienei-Augūnienei, Irenai Remeikaitei-Ušinskienei. Nuoširdus ačiū Adelei ir Juozui Grinoms, be kurių pagalbos nebūtų buvę įmanoma lankyti poetės namuose Lemonte.

Lenkiuosi šios knygos gerajam globėjui ir patarėjui – profesoriui Juozui Girdzijauskui, paskatinusiam ją rašyti. Nuoširdžius padėkos žodžius už taiklius ir įžvalgius patarimus bei patikslinimus tariau profesei Viktorijai Skrupskelytei.

Virginija Paplauskienė

Paušvės gūnimas.

Dėro rankos jū nesė ir siūvę
per veidų dangę piety
lyp didelę juodą tauvę
kupinų siūvės maldų.

Jūs gūnėtet mano mylini paušvėi
Vos vel sietumoj. palietu
ir plaka širdis man tarp beikvėi
rus pavsta šaltųjų kalnų.

Nėk ir jū mano Dėre ir siūvę
nepalik tarp šaltųjų kalnų,
nėk kaip kreivė kupinų tauvę
su juodaširdis paušvėi kartu.

1946-1-3

Camereel

Gera, kad mano poezija surado savo namus

Septintoji Liūnės Sutemos knyga „Tebūnie“ išleista 2006 m. Lietuvoje, praėjus trylikai metų po paskutiniojo rinkinio „Graffiti“ (1993) išleidimo Čikagoje. Tai pirmoji poetės knyga, išėjusi gimtinėje (1992 m. pasirodė jos pačios sudaryta rinktinė). „Buvau kalbinama parengti naują rinkinį. Neskubėjau. Su savo eilėraščiais aš nenoriu skubėti. Žadėjau... Mano pirmasis rinkinys vadinosi „Tebūnie tarytum pasakoj“, o dabar tik „Tebūnie“. Paskutinis...“² Tais pačiais metais Liūnei Sutemai „už dvasinės saugos poeziją“ paskirta Lietuvos nacionalinė kultūros ir meno premija. „Premija man buvo tikrų tikriausia staigmena. Dar iki šiol nežinau, kaip priimti. Tik labai gera, kad mano poezija buvo įvertinta ir surado savo namus,³ – rašė ji.

Knyga „Tebūnie“ sulaukė itin palankių V. Daujotytės-Pakerienės ir V. Areškos vertinimų. Ypatingu jautrumu apie poetės kūrybą prakalbo ir V. Kukulas: „Liūnė Sutema sukrečia. Ir žmogiškai, ir estetiškai. Ir verčia eilinį kartą klausti:

kas yra poezija? Kaip tai nutinka, kad paprasčiausi, visiems gerai žinomi dalykai sušvyti iš vidaus kažkokia paslaptiną šviesa, įgyja lemtingo sakymo sakralumo ir sukausto, sustingdo, sukrečia? Niekas į šiuos klausimus neatsakys, bet rinkinys „Tebūnie“ gali būti vienas iš galimo atsakymo variantų. Jokių teorijų, metodologijų čia nepritaikysi. Reikia ilgo, tragiško gyvenimo, dar didesnio, skausmingesnio, dramatiškesnio kūrybinio kelio, kad žodis – pats vienas – virstų visų atpažįstamu ženklu, kad metafora, simboliu taptų ne tik gimtines kraštovaizdis, jos paminėjimas, bet net įvardytas kaip apskritai bendruomenės, vos ne žmonijos vidinio pasaulio dalis.“⁴

Lakoniškame, metafiziniu trapumu persmelktame rinkinio pavadinime slypi dabartinė Liūnės Sutemos gyvenimo ir kūrybos nuostata: stoviška ramybė, susitaikymas su likimu, amžinybės ilgesys. Ar galima ką nors pakeisti, kai atimta viskas, ką buvo galima atimti, kai prarasta viskas, ką buvo galima prarasti, ir išėjo visi, kas tik galėjo išeiti? Likimo

² Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

³ Paplauskienė V., „Poezijos pakerėta“, *Naujoji Romuva*, 2008, Nr. 1.

⁴ Kukulas V., „Tebūnie“, *Nemunas*, 2007 05 06, Nr. 203.

ranka, sergėjusi ir globojusi, švelniai vedusi per gyvenimą Lietuvoje ir Vokietijoje, Amerikos žemėje apleido. Poetei teko ištverti vieną po kito sekusias skaudžias netektis: tėvų ir brolių dvynių mirtis, skausmingą vyro ligą ir mirtį, staigų dukters ir vienintelio sūnaus praradimą.

Rinkinyje „Tebūnie“ atsiveria dramatiškas likimas: ne žodžiais išsakytas – širdimi parašytas. Kiekvienas eilėraštis tarsi išplėštas dienoraščio lapas, iš atminties prikeltas praradimas, veriamas ant aštriabriaunės gijos skausmingai žeisdamas, bet numalšinamas trumpu ir tyliu „tebūnie“. Krikščioniškas tikėjimas, susipynęs su egzistencine drama, virsta nuolankumu.

Liūnė Sutema gyvena Lemonte, tėvų statytame name, pro kurio langus matosi griūvantis judviejų su Mariumi namas. Ji liko viena su priešais atsiverusia tuštuma, kuri jau nebežeidžia ir nebeskaudina. Tačiau ta vieatvė, vienišumas yra tik fizinio kūno būseną. Poetė iki šių dienų puoselėja jai itin brangią bei artimą dvasinę erdvę, kurioje viešpatauja žodis. Žodis, teikiantis jėgų, dosniai dalijamas visiems alkstantiems ir kenčiantiems šioje žemėje. Tie, kam Dievo duota pajusti magišką jo galią, bus užburti ir metafizinės būties plukdomi į pulsuojančią Liūnės Sutemos poezijos šalį. „Sutema rado savo naują žodį. Jis nėra nei labai jaukus, nei raminantis, bet turi aštrią, geliančią gyvybę, kurios pati galutinė, lemianti apraiška vis dėl

to yra šviesus kūrybos džiaugsmas,⁵ – rašė R. Šilbajoris.

Raktas į Liūnės Sutemos kūrybą glūdi mistikos ir paslapties skraiste apgaubtame jos gyvenime. Poetė nuo vaikystės gyveno savo erdvėje, o atsidūrusi žmonių minioje jausdavosi dvasiškai izoliuota. Uždarumas ir santūrumas sąlygojo tokį gyvenimo būdą, kuris ilgainiui tapo jos žeme. Liūnė Sutema tiek gyvenime, tiek kūryboje bodėjosi višumos. Ištikimoji sesuo vieatvė lydėjo gyvenimo keliuose. Tik dienoraščiams, tapusiems artimiausiais draugais, patikėdavo savo slapčiausias mintis. Charakteringa tai, kad jie rašyti ankstyvoje jaunystėje, tuomet, kai buvo ieškoma gyvenimo prasmės, bandoma pažinti save ir pasirinkti kelią. Sunkiausiomis akimirkomis Amerikoje, kai nebuvo į ką atsiremti, žvilgsnis ir vėl kryo į dienoraščius. Poetė išsaugojo ir savo kūrybinius rankraštinius sąsiuvinius. Vieno jų, rašyto 1943–1945 m. Kėdainiuose bei Vokietijoje, pirmojo eilėraščio pavadinimas – „Vienišas žmogus.“⁶

Liūnė Sutema beveik niekur nebuvo išvykusi iš „savo žemės“. Ne tik todėl, kad neturėjo jokių oficialių dokumentų (vienintelis jos nepriklausomos Lietuvos piliečio pasas, išduotas Vokietijoje,

⁵ Šilbajoris R., „Liūnės Sutemos žemėje“, *Poezijos rinktinė*, Vilnius, 1992, p. 182.

⁶ Z. Nagytė-Katiliškienė MLLM perdavė keturis savo dienoraščių bei šešis kūrybinius rankraščius.

šiuo metu saugomas MLLM, o JAV pi-lietybės ji nepriėmė ir neketino to dary-ti). Poetė vengė ir vengia įsileisti į „savo erdvę“ atsitiktinius žmones, idant nesu-drumstų ramybės, kurioje brandinamas žodis. Žodis, kuris tapo išsigelbėjimu nuo skausmo, žodis, kuris palaikė ir pa-laiko gyvybę.

Liūnės Sutemos sielai atgaivą tei-kia knygų pasaulis. Skaitymo aistra neišblėso iki šių dienų: perskaitoma ne tik literatūrinė spauda, bet ir be-veik visos lietuviškos knygos, išleistos Lietuvoje ir Amerikoje. Šiltos ir jau-kios sekmadienio valandos, praleistos su dukters Agnės vaikais Mariumi ir Eriku, švelniai nugramzdina į praeitį. Poetė dalija save alkstantiems ir pagal-bos prašantiems mažiesiems broliams (neatstumia nė vieno benamio kati-no ar meškėno, aplink namus nuolat skraido paukščių pulkai), puoselėja vyro Mariaus sodintus krūmus ir me-džius, kurie, deja, palengva miršta. Kiekvieną pavasarį rūpinasi gėlynais, esančiais aplink namus. Gražiausios gėlės, kurių nereikia sėti, poetei yra geltongalvės pienės, žaismingais šypsniais nuspalvinančios niūrias pa-vasario dienas. Labiausiai mėgstama ir laukiama – žiema, kuomet „viskas balta, švaru ir gražu“, tarsi baltas po-pieriaus lapas eilėms lieti.

Kūrėjo pasaulis – tarsi tolimesni žvaigž-dė: matoma, juntama, bet nepažinta. Ko-kie kertiniai akmenys tapo Liūnės Sute-mos gyvenimo pagrindu, kas paskatino kurti, kas pakylėjo nuo kasdienybės ir įdėjo į širdį trapų žodį? Poetės gyveni-mas reikalauja ypatingo dėmesio ir ati-dos, švelnaus ir subtilaus prisilietimo.

„Tu niekam nesakyk, bet kartais aš tikrai jaučiu, kad po mano kojomis lėtai smunka žemė. Tada mane pagauna baisi baimė, aš ieškau atramos, tiesiu rankas, bet aplinkui nieko, visiškai nieko, į ką galėčiau atsiremti. Aš nežinau, gal žemė gailisi manęs, gal ji mane myli, nes pas-kui ir vėl ji mane neša, neša vis tolyn. Bet tos smukimo valandos yra baisios! Tu niekam nesakyk apie šitas valandas, nie-kam. Juk aš turiu būti tvirta, jeigu myliu gyvenimą. Myliu gyvenimą? Tu žinai, kartais aš jo bijau. Taip, kartais aš bijau gyvenimo. Tada aš sustoju prieš jį, kaip prieš didelį laužą, ir bijau eiti tolyn, bi-jau eiti per jį. Man atrodo, kad nuo tos ugnies mano viduje kažkas užsidegs, kažkas man visai nežinoma, ir tada aš dar daugiau pradėdau bijoti dėl šito nežinoji-mo. Bet tu niekam nesakyk, kad aš bijau gyvenimo. Juk matai, aš vis tiek einu per šitą didelį savo laužą. Einu ir einu... Tu niekam nesakyk, kad aš kartais jo bijau. Niekam...“⁷ Šie dienoraštyje įrašyti šešio-likmetės žodžiai tapo pranašiški.

7 Iš Z. Nagytės dienoraščio, 1944 m.

*Sunkūs keliai žemėje,
kuriais žmogus turi vaikščioti.*

*Pelkių keliai,
dykumų keliai,
kalnų keliai...*

Zinaida Nagytė

LIETUVA
VOKIETIJA
AMERIKA

Vējas turi visas spalvas
mano vaikystēs...

LIETUVA. 1927-1944 m.

Vējā tuis visās spalvās
mans rokturis,

ir pamanījis iedūris -

kaņ, gāli parohēti jās,

kaņ, gāli pāhorototi.

Ādūnēji tēru,

jās rullis vējā rodyklei

un - kietorā uoms, kurione gāru

ir pālestnie jās -

(ir delestnie vējā nestot)

Ten nieko blogo neįvyko

Vidurvasario dienos, persmelktos saulės kaitra, deivių Žemynos, Medeinos, Austėjos brandinamas derlius, svaiginantys liepų žiedai, kerintys bičių dūzgimu... Tokią paslapties kupiną 1927-ųjų liepos penktąją Mažeikiuose, netoli geležinkelio stoties esančiame mediniame name, gimė Zinaida Vera Nagytė – būsimoji poetė Liūnė Suteima. Jos atėjimą į pasaulį palydėjo šaižus pravažiuojančio traukinio garsas.

Z. Nagytės tėvas Augustinas Nagys (1892–1977) dirbo įvairiuose Lietuvos miestuose, tad klajokliškas būsimosios poetės gyvenimas prasidėjo nuo šešių mėnesių. Iš Mažeikių Nagių šeima išvyko 1928 m. Iki 1931 metų gyveno Radviliškyje, 1931 m. – Kaune, 1932–1934 m. – Skuode, 1935–1938 m. – Šilutėje, 1939–1940 m. – Kėdainiuose, 1941 m. – Naujojoje Vilnioje. Nuo 1942 iki 1944 m. vidurvasario vėl Kėdainiuose. Šeima kaskart įsikurdavo netoli geležinkelio stoties, tad ritmingi traukinių garsai tapo kasdienybe, neatskiriamu gyvenimo fonu. Dienoraštyje Z. Nagytė rašė: „Girdžiu kaip sunkų griaustinį pravažiuojantį traukinį. Jis šią naktį važiuos pro miegančius laukus, miškus,

namus. Jis bėgs vis tolyn, prispaudęs prie krūtinės tuos keistus žmones, kurie nuolat juokiasi ar barasi. Jį galbūt palydės kokio nors vienišo paukščio klyksmas, ir vėl jis bus vienas... Girdėjau kaip sunkų vasaros griaustinį pravažiuojantį traukinį.“⁸

XX a. pradžioje A. Nagys, ramaus ir uždaro būdo žemaitis, ieškodamas darbo iš Buknaičių kaimo atvyko į Mažeikius. Į Lietuvos paribyje įsikūrusį ir besiplečiantį miestą, tikėdamiesi gauti darbo, žmonės keliavo ne tik iš aplinkinių miestelių ir kaimelių, bet ir iš Latvijos. Vienas jų buvo kalvis Ernestas Grundmanis, numanęs, kad besikuriančiam miestui kalvė bus gyvybiškai svarbi. Jaunas, stiprus ir nagingas žemaitis A. Nagys lengvai gavo darbą kalvėje, kurioje trūko pagalbininkų. Viena Grundmanio dukterų – Antanina (1894–1986) krito Augustinui į širdį. Įsisiautėjus Pirmajam pasauliniam karui, baimindamasi vokiečių, Grundmanio šeima (kartu ir A. Nagys) pasitraukė į Rusijos gilumą – Nižnij Novgorodo miestą. Čia jaunieji Antanina ir Augus-

⁸ Iš Z. Nagytės dienoraščio, 1943 m. gruodžio 11 d.

tinus susituokė, susilaukė sūnaus, kuris, deja, mirė. Pasibaigus karui, Nagių šeima su vienerių metuku dukrele grįžo į Mažeikius (mergaitė netrukus mirė). A. Nagys įsidarbino geležinkelio stotyje, kuri rusų valdžios iniciatyva nuo 1901 iki 1918 m. oficialiai buvo vadinama Muravjovo vardu. Nors lietuviai stoties taip nevadindavo, tačiau jei kuris keleivis pirkdamas bilietą paminėdavo Mažeikių, o ne Muravjovo vardą, turėdavo susimokėti baudą – po vieną kapeiką už kiekvieną perkamą bilietą.⁹

Nagiai apsigyveno viename iš geležinkeliečiams priklausančio namo butų. Pavojingas ir sunkus darbas geležinkelėje reikalavo ypatingo kruopštumo, atidos, begalinės atsakomybės. Sąžiningą, pareigingą darbuotoją valdžia vertino, netrukus paaukštino – A. Nagys tapo ruožo viršininku.

1920 m. gimė dvyniai – Henrikas ir Martynas, o po septynerių metų, visų džiaugsmui, tame pačiame name pasaulį išvydo trapi mėlynakė mergaitė. Medinis namas, kuriame gimė du talentingi poetai, tebestovi Mažeikiuose ir dabar.

Z. Nagytės gyvenimo drobėje vaikystė išausta šviesiais ir skaisčiais siūlais: augo apgaubta švelniu tėvų, senelės ir brolių rūpesčiu, jautėsi saugi ir laiminga. A. Nagys ypač mylėjo savo mėlynakę dukrą, iki 10 metų vadino ją „zenkiu“ (latv. k. *zēnisk* – berniukas), vėliau švelniai ir jautriai – „paukšči-

ku“. Mergaitė buvo pakrikštyta mažoje medinėje Mažeikių bažnyčioje. Prisiminimų, susijusių su krikštatėviais, nedaug. Pamena tik tiek, kad krikšto tėvas – Skardys buvo linksmo būdo ir puikiai žaidė futbolą. Su krikšto mama – latve, ištekėjusia už lietuvių geležinkeliečio Arumo, kartą uogavo Baisogaloje. Vokietmečiu Kėdainiuose vėl teko susitikti, kai vokiečiai iš jos atėmė karvę, o A. Nagienei, puikiai mokančiai vokiečių kalbą, pavyko įkalbėti kareivius grąžinti gyvulį.

Nerūpestinga Zinos vaikystė bėgo Radviliškyje, Kaune, Skuode, Šilutėje, Kėdainiuose. Dažnai lankydavo tetą – tėvo seserį Ievą. „Ieva Pračkauskienė buvo jauniausia sesuo: apkūni, ramaus ir gero būdo, nuolat besišypsanti. Atrodė, kad niekada dėl nieko nesijaudina. Ji gyveno Mažeikiuose, turėjo šiek tiek žemės, augino braškes.“¹⁰ Atmintyje išliko „kvapnių ir saldžių braškių skonis“. Tačiau su niekuo nepalyginami ir neišdildomi įspūdžiai susiję su tėvo tėviške – Buknaičių kaimu. Beveik visas vasaras praleisdavo čia kartu su broliais. Pats A. Nagys retai kada atostogaudavo, tačiau kiekvieną vasarą šeimą išsiųsdavo į savo tėviškę, kurią paveldėjo vyriausia ir mylimiausia sesuo Morta Balsienė.

Buknaičiai Zinai tapo tikraisiais gimtaisiais namais, į kuriuos nuolat sugrįžtama: būdama Lietuvoje čia praleisdavo vasaras, o atsidūrusi išeivijoje čia atkeliauja sapnuose.

⁹ Kviklys B., *Mūsų Lietuva*, Bostonas, 1963, t. 4, p. 359.

¹⁰ Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2006 m.

Buknaičiai buvo tik septyni kilometrai į šiaurę nuo Mažeikių. Kaimo vienkiemiai plačiai išsisklaidę tarp sraunių Vadakties ir Vaidmino upių su paslaptingai tūnančiu senkapiu laukuose. „Kiekvieną vasarą važiuodavom traukiniu į tėvo tėviškę, Buknaičių kaimą, vienkiemiais išsimėčiusį, netoli Latvijos sienos. [...] Išvažiuodavome naktiniu traukiniu. Prikelti iš miego, abu su broliu drebėdavome vėsoj ir geležiu dvelkiančioje tamsoje. Tiktai mažytė sesuo nuolat šypsodavosi. Ją traukinį kažkas pavadino saulute.“¹¹ Nagių vaikams patikdavo tetos Mortos namuose, kuriuose visuomet būdavo daug laikraščių, žurnalų, skambėdavo muzika, viliodavo prisirpusių braškių lysvės ir už kokio puskilometro, ties pušynu, gyvenantys čigonai. Netrūkdavo juoko, žaidimų su pusseserėmis ir pusbroliu, lakstymo basomis po pievas ir laukus, maudymosi ir taškymosi Vaidmine. Viena ypatingų aistrų buvo žvejyba. H. Nagys prisimena: „Jau pirmąją vasarą išmokome ir mes gaudyti jaunas lydekaites išsiliejusiose balose ir senas gudrias lydekas sietuvių gelmėj. Čia skambėdavo kaimo bernų dainos.“¹²

Švelnus džiugesys, atklystantis iš tetos Mortos namuose praleistų dienų, jaučiamas ir dabar: „Aš kažkodėl Buknaičius iš kitų vietų, kur buvom Lietuvoje, atsimenu geriausiai. [...] Šviesi ir

miela vieta. Ten nieko blogo neįvyko, buvo gera ir ramu. Nebuvo piktų žmonių...“¹³

A. Nagienė kartu su Mortos dukromis kaupdavo bulves, ravėdavo morkas, vartydavo ir grėbdavo šieną, padėdavo atlikti kitus ūkio darbus. Mažoji Zina, likusi su teta, stebėdavo, kaip vikriai jos rankos minko tešlą, gamina lakštinius, skuta bulves, ruošia žemaitiškus valgius. O kokią gardžią, kvapnią, traškančią plutele duoną ant ajero lapo iškepėdavo, pradžiugindama mažąją dukterėčią ir dailia duonine antele! Abi eidavo pasivaikščioti: „gaspadoriškai“ apžiūrindavo daržus, gyvulius tvarte ir ganyklose. Zina pasidabindavo mamos siūta pūsta suknele ir užsirišdavo senelės Emilijos išsiuvinėtą šiuoždančią prijuostelę. „Einu su teta Morta, o ten toks veršiukas mažas, gražiomis didelėmis akimis buvo. Taip norėjau paglostyti. Priėjau arčiau, ištiesiau ranką. O jis savo liežuvium lyžtelėjo mano šiuoždančią prijuostelę ir, o dangau, pradėjo ją žiaumoti! Prijuostelė atsirišo, o veršiukas toliau žiaumoja. Aš išsigandau. Rėčiau ne dėl prijuostelės, bet man veršelio buvo gaila. Teta atbėgo ir ištraukė iš jo gerklės visą suplyšusią, sužiaumotą. Bijojau, kad veršiukas gali numirti, užspringti.“¹⁴

Teta rūpestingai prižiūrėjo naminius paukščius ir gyvulius, kurių turėjo apščiai. Mažoji Zina mėgo stebėti, kas vyksta lauke, kartais praleisdavo visą dieną

¹¹ Iš H. Nagio atsiminimų, 1993 m. rugpjūčio 6 d.

¹² *Ten pat.*

¹³ Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

¹⁴ *Ten pat.*

žaisdama su šuniuku ar katinu Rainiu. Vienas nuotykis ir dabar sukelia juoką: prisimena, kaip kartą nusprendė pagražinti katinėlio kailiuką ir ištepė visą mammos vokišką kremą. Sugrįžusi iš laukų ir pamačius kas nutiko, mama riktelėjo: „Na, dabar tai jau gausi“, bet tetos Mortos, gerojo angelo, sparnas spėjo Ziną apglėbti ir nuskraidinti į žirnių lysvę.

Teta Morta ir jos duktė Kaziūnė audė ir verpė, tad gražiausi dvynčiai ir trinaryčiai, išmargintos lovatiesės, rankšluosčiai sugulė ir Nagių skryniuose. Buknaičiuose Zina pirmą kartą išgirdo žemaitiškas dainas, kurios skambėdavo ne tik įvairius darbus dirbant – audžiant, verpiant, kasant bulves, raunant batvinius, bet ir jaunimui susirinkus pavakartoti. Iš Mažeikių atvykdavęs pusbrolis Ignas Pračkauskas gražiai dainavo, grojo įvairiais instrumentais, kuriuos pats mokėjo padirbti. Tetos Mortos vaikai Pranė, Kaziūnė, Cecilija, Mykolas ir Zinos broliai Henrikas su Martynu traukė romantiškas, ilgesingas meilės dainas. Viena tokių – „Ant ežero krantelio“.

Žemaitijos žemė maitino Ziną savo syvais: spalgenomis, beržų sula, akis malonino nuostabiais slėniais su iškilusiomis kalvomis, skarotomis eglėmis, svaiginančiomis ievų, jazminų, alyvų kekėmis, užburdavo kaštonų žvakėmis. Ir dabar prisimena alksnyną, kuriame rinko grybus, paslaptinę Dargio malūną, krištoliniu vandeniu ir jame žaidžiančiomis žuvytėmis viliojusius Kūlusį ir Vaidminą.

Kerėdavo paslaptinę, mistiški tetos pasakojimai „apie žalčio gerumą, kuris namus apsaugo nuo piktos akies, tik reikia pienu jį penėti“. Iš jos ir pusseserių Zina sužinojo apie saulės ir mėnulio galią, magišką vandens jėgą, bijodavo vėjo Putrimo sukeltos audros ir dievaičio Perkūno rūstybės, sergėjosi aitvarų klastingumo, tikėjo gerųjų laumių pagalba. Išgirstas legendas kaip paslaptį perpasakodavo savo broliui Henrikui, kuris tik kraipydavo pečiais ir juokdavosi iš „kvailų“ sesers kalbų. Atmintyje išliko prie pat klėties gulėjęs ir tiesiogiai su Nagių protėviais susijęs nugludintas girnų akmuo. Zina prisimena, kad tėvui atvykus į Buknaičius, jiedu vakarais ant jo sėdėdavo. Ji švelniai glausdavosi prie tėvo ir klausydavosi pasakojimų apie protėvius. „Jam išvykus aš viena atsisėsdavau ant to akmens ir svajodavau... Viskas Buknaičiuose buvo miela ir gera. Sode buvo vyšnynas, kuriame dūzgė dėdės bičių aviliai. Broliai miegojo ant šieno, o mes su mama klėtyje. Anksti atsikėlę jie priskindavo saldžių kvapnių vyšnių, atnešdavo mums tokiose pinctinėlėse ir paduodavo per langą. Buvo gera.“¹⁵

Su Buknaičiais susijusi ir pirmoji skaudi netektis. Būdama šešerių Zina susapnavo keistą sapną-viziją: matė po vyšnyną klaikiai besiblaškantį baltakartį žirgą. Apimta baimės ir nerimo prabudo, susijaudinusi papasakojo senelei ir mamai, ką regėjo, sakydama, jog kaž-

¹⁵ Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

kas įvyks. Iš pašamonės atsiųstas keistas ženklas išpranašavo skausmingą praradimą: susirgusi plaučių uždegimu staiga mirė mylimoji teta Morta.

Buknaičiuose praleista trumputė laiko atkarpėlė tapo kertiniu Zinos gyvenimo akmeniu. Daugelį dešimtmečių gyvendama svetur tebejaucia ramų Žemaitijos žemės alsavimą. Buknaičiai liko rojaus kampeliu, kurio iki šiol ilgisi: medinė troba su klėtimi, šimtmečius prie trobos didingai stūksantis nuglundintas girnų akmuo, vešlus sodas su

kerinčiai žydinčiomis vyšnaitėmis, paslaptinai šlamantis šimtametis ažuolas. Švelnus tetos Mortos paveikslas gyvas širdyje, o trapios judviejų sielų gijos vis dar nenutrūksta. Vaikystėje išgirsti paslaptingi pasakojimai ir legendos sugulė vieni šalia kitų, laikui bėgant susidėliojo į paveikslus, persikėlė į poetinę erdvę.

Tėviškės Buknaičiuose nebeliko: vėjai užauja laukuose, kedendami vienišo ažuolo lapus. Tai vienintelis ženklas, liudijantis ramias ir laimingas Nagių šeimos dienas.

Mano pasakų pradžia

Zina augo apgaubta švelniu artimų moterų rūpesčiu. Ypatingas dvasinis ryšys siejo su mama Antanina bei senele Emilija Peters-Grundmanis (1865–1952). Pastaroji neturėjo kraujo giminystės su A. Nagiene. Grundmanis, likęs našliu su gausia šeima (Antaninai buvę tik 6 metukai), vedė geraširdę Emiliją Peters. Jos tėvas, vokietis, turėjo malūną, laikė bičių avilius. Pamotė mylėjo visus vyro vaikus, susilaukė savo dukrytės, kuriai davė Veros vardą. Deja, susirgus peritonitu, ši jauna mirė. Apsigyvenusi podukros Antaninos namuose globojo anūkus, ypač pamilo mažąją Zinaidą. Vesdavosi ją į protestantų ir katalikų bažnyčias, pirmoji supažindino su latvių ir vokiečių literatūra. Mintinai deklamuodavo Johaną Wolfgangą Goethe ir Fridrichą Schillerį, atskleidė paūgėjusiai anūkei jų poezijos žavesį.

Išsilavinusi, daug skaitanti senelė dalijo anūkams išmintį. Nagių šeimoje buvo bendraujama trimis kalbomis, kurios visos Zinai tapo gimtosiomis. Pirmąja kalba tapo vokiečių. „Pradžioje nei su broliais, nei su tėvu nesusikalbėjom. Kai motina ir senelė norėjo, kad jų nesuprasčiau, kalbėjo latviškai. Išmokau ir latviškai. Lietuvių kalbos išmokau su tėvu. Iš senelės ir motinos išmokau latvių ir vokiečių kalbos.“¹⁶

Senelė dainuodavo dainas ir lopšines, sekdamas pasakas apie paslaptingas pilis su kilniais riteriais ir ten gyvenančiais klaikiais vaiduokliais. Zinos atmintyje įstrigo pasaka apie raitelį be galvos: ji atrodė tokia tikroviška, kad siaubo apimta negalėdavo užmigti. Nors senelė ramindavo anūkę, sakydama, kad tai tik pasaka, fantazijos kūrinys, kad realybėje

¹⁶ *Egzodo rašytojai*, Vilnius, 1994, p. 692.

taip nėra, tačiau tai neguosdavo: iš baimės išplėstos akys žvelgė į visas puses. Išmintingoji senelė, bandydama išsklaidyti košmarą, nuprausdavo ją šaltu vandeniu ir paguldydavo į šiltus patalus.

E. Grundmanis turėjo retą sugebėjimą – gydė žmones. Zina prisimena, kad namuose buvo spinta su stiklinėmis durimis. Joje senelė laikė knygas apie homeopatiją ir keturkampes dėžutes su mažais baltais grūdeliais – vaisiais, kurių iš Latvijos atsiųsdavo mamos brolis Liudvikas su žmona Erna. Senelė išmanė ir žolelių gydymą galią, rinkdavo jas miške ir džiovindavo. Medicinos niekur nesimokė, bet intuityviai jautė, kaip padėti nuo vienos ar kitos negalios.

Geroji namų dvasia buvo mama Antanina. Zina paveldėjo iš jos mėlynas kaip dangus akis ir šviesias vešlias garbanas. Tiek dvynius, tiek mažąją dukrą A. Nagienė nepaprastai mylėjo ir sergėjo. Vaikai glaustėsi prie jos švelnių rankų. Zina prisimena, jog nei mama, nei senelė nedirbo valdiško darbo, tačiau abi nuo ryto iki vakaro plušėjo atlikdamos įvairius namų ruošos darbus. A. Nagienė mokėjo siūti, tad išdabindavo vienintelę dukrą gražiausiais drabužiais. Abi su senele surengdavo jaukias ir nuotaikingas šventes. Ypač pagarbiai buvo švenčiamas tėvo vardadienis, vaikų gimtadieniai, Kalėdos ir Velykos. Tuomet namai prisipildydavo šventinio džiugesio, buvo ruošiami gardūs valgiai, kepami tortai, o senelė užmin-

kydavo mielinį raguolį. Zina prisimena, kad maistą dažniausiai gamindavo senelė, turėjusi senovinių vokiškų kulinarinių knygų. „Gamino virtinius su mėsa, varškę, pudingus, virė kompotus, kepė žagarėlius. Makaronų nebūdavo, tai pati užminkydavo tešlą ir palikdavo ant lentos, kad sukietėtų. Aš mėgau stebėti abiejų moterų darbus, man buvo smalsu.“¹⁷ Nuotaikingas šventes šeimoje lydėdavo dainos. Ypač švelniu sodrumu užburdavo A. Nagienės balsas. Ilgesingai liejosi senieji latviški romansai apie meilę, piršlybas. Martynas su Henriku išmoko tas dainas ir patys vėliau dainuodavo, ypač pamėgo „Tris jaunas meitas“ („Trys jaunos mergelės“).

Gyvenimas įvairiuose miestuose turėjo neigiamą pusę: sąlygos ne visuomet buvo palankios, reikėjo taikytis prie aplinkinių. Radviliškyje viename kambaryje teko gyventi šešiese. Kitame kambaryje glaudėsi šeima, auginusi sūnų Valentiną. Zina prisimena judviejų vaikiškus žaidimus, Valentino mamos vestas pirmąsias šokių pamokas.

Nuo pat kūdikystės Zina buvo guvi ir linksma, nuolat šypsodavosi. Jos šypseną žavėdavosi ne vienas. Prisimena, kaip Radviliškyje su mama eidavo per „bėgių raizgalynę“ į mėsos krautuve, kurioje pardavėja švelniai kalbino mergaitę ir pakerėta jos spinduliuojančios šypsenos įdėdavo prie pirkinčių priedo – dešrelių.

Slogiausią įspūdį iš visų miestų, kuriuose teko gyventi, paliko Kaunas.

¹⁷ Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

„Mažas butas, mamos operacija, dėl kurios buvau labai išsigandusi. Kaune gyvenome Žemojoje Fredoje tik metus. Mano broliai žaisdavo indėnus, ir mušdavosi Aukštoji Freda su Žemąja. Tėvai bardavosi, o senelė sakydavo, kad čia tik vaikų žaidimai. Kaune broliai priėmė Pirmąją Komuniją. Šiame mieste su tėvais lankiausi kino teatre ir pamačiau nebylųjį kiną.“¹⁸

1932 m. A. Nagys paskiriamas prižiūrėti Skuodo geležinkelį. Šis miestas tapo Zinos pasakų pradžia. Čia pradėjo lankyti pradinę mokyklą, svajodama patirti tai, ką patiria vyresnieji broliai. Atidžiai sekdamo Martyno ir Henriko mokymąsi, o jų mintinai kalamus tekstus išmokdavo greičiau už juos pačius. Tačiau pirmieji žingsniai mokykloje suglumino: atvėrusi pradinės klasės duris išsigando būrio nepažįstamų vaikų ir reiklios mokytojos žvilgsnio. Nauja aplinka varžė ir trikdė. Auklėtojai kėlė nerimą Zinos būdas, todėl apsilankiusi Nagių šeimoje bandė išsiaiškinti mergaitės nekalbumo ir uždarumo motyvus. Dabar šiuos būdo bruožus galima įvardinti kaip savisaugos instinktą. Zina visą gyvenimą vengė šurmulingo ir nerūpestingo klegesio. Artimųjų dėka pramokusi skaityti ir rašyti, kalbėti trimis kalbomis, išsiskyrė iš dar mažai ką mokančių ir žinančių pirmokėlių. Zina su šypsena pasakoja, kas išties ją trikdė ir baugino pirmoje klasėje. Tai buvo nežinia iš kur atvežta ir prie lentos pastatyta didžiulė liūto iškamša. Anuo-

met jai buvo gėda prisipažinti apie savo baimę, tad niekam neprasitarė. Ilgainiui priprato prie aplinkos, tačiau ypatingų draugysčių nereikėjo: pakako senelės ir brolių artumo. Su pastaraisiais praleisdavo daug laiko, trokšdama būti kartu sekiodavo iš paskos, nesvarbu, ką jie veikdavo: skautavo, žaidė futbolą ar žvejojo. Kartą teko nuo berniukų išdaigų nukentėti: besimėtydami akmenimis jie netyčia pataikė seseriai, prakirsdami lūpą ir nuskeldami dantį. Parbėgusi namo išsigandusios mamos buvo nubausta: ji pamanė, kad ir Zina mėtėsi akmenimis. Tik senelė, sudraudusi mamą, tuoj puolė gydyti nukentėjusiąją.

Broliai mylėjo jaunėlę sesutę. Ypač tingi dvasiniai saitai jungė Henriką ir Ziną. Abu iš mamos paveldėjo jautrumą, subtilų grožio pojūtį, abu brangino senelę Emiliją ir sėmėsi iš jos gyvenimo išminties. Henrikas jautėsi atsakingas už sesers likimą. Jų ryšį sustiprino vienas įvykis. „Skuode vanduo susaisė mudu su broliu Henriku glaudžiais dvasiniais saitais. Broliai dvyniai mėgo meškerioti, įsiprašydavau ir aš kartu. Vienoje vietoje reikėjo perbristi upelį, ir aš, pamačiusi plaukiančias vandens žoles, išsigandusi sustingau ir pradėjau rėkti. Henrikas tuojau pribėgo, priglaudė mane prie savęs, ramindamas sakė, kad tai tik žolės, tik žolės, ir pernešė į kitą krantą. Tai tikriausiai ir buvo mūsų amžinos draugystės pradžia.“¹⁹

¹⁸ Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

¹⁹ Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

Būdamas meniškos sielos H. Nagys troško pasidalinti su seserimi viskuo. Kas buvo brangu ir artima jam, tas buvo brangu ir aidu atliepdavo Zinos sieloje. Tarsi pasakiški vaizdai vienas prie kito rikiuojasi įspūdžiai, patirti su broliu Kėdainiuose: ankstyvą rytmetį, prašniokštus šiltam lietui, į miškelį bėgdavo rinkti voveraičių arba pačiame miesto centre, prie technikos mokyklos, raškė lazdynus. Kitoks santykis siejo su Martynu. Jis buvo „vyriško“, kieto būdo, aistringai žaidė futbolą, domėjosi karyba, svajojo apie mokslus Karo akademijoje, todėl seseriai laiko nelikdavo.

1935 m. Nagiai persikėlė į Šilutę. Žemaitijos kloniai ir kalvelės, srauni Šyša, vešli žaluma teikė pasigėrėjimą. Šilutėje dvylikametė Zina nuščiuvo. „Viskas tiesiog nuostabiai pasikeitė. Gyvenome priešais stotį, antrame aukšte, o apačioje buvo lietuvių saugumas. Labai graži apylinkė, miškai, Varynė... Viskas atrodė kitaip. Šilutėjeėjau Pirmos Komunijos,“ – prisimena Zina.

Mokykloje buvo jauku ir ramu, geranoriški, nuoširdžiai su mokiniais bendraujantys mokytojai. Neišdildomą įspūdį paliko muzikos mokytojas Lampsaitis, išmokęs retų Vydūno dainų, kurias Zina iki šiol atsimena („Kūdikio dienos, malonios dienos“, „Išbėg, išbėg iš Rusnės kaimo“). Šio mokytojo dėka ji pažino prūsų bei klaipe diečių dvasią.

1939 m. vokiečiams okupavus Klaipėdos kraštą Nagių šeima grįžo į Mažeikius, apsistojo pas gimines. 1940 m. A. Nagys buvo paskirtas dirbti į Kėdainius. Čia Nagiai gyveno iki 1944 m. su vienerių metų pertrauka.

Anuomet Kėdainiai buvo gražus ir jaukus miestas. Zina gėrėjosi gražiais grafo P. Čapskio statytais, vėliau grafui E. Totlebenui atitekusiais dvaro rūmais, mečetės minaretu, bažnyčiomis, dviem parkais, srauniu Nevėžiu ir ajerais apaugusia Dotnuvėle. Nagiai įsikūrė šalia miesto parko esančiame name su dideliu sodu. „Kėdainiuose, puikiam sode, beveik ant pačių geležinkelio bėgių, buvo ir mūsų namas, ir tėvo darbovietė – ruožo raštinė. Mama daug laiko praleisdavo darže ir sode dirbdama žemės darbus. Sodino, ravėjo, rūpestingai prižiūrėjo margaspalvius gėlynus. Mūsų sodas buvo ypatingai didelis, jame net fontanas buvo. Abi su senele augino antis, vištas ir kalakutus. Broliai išdykaudami atremdavo į fontano kraštą lentą, ir antys su ančiukais juokingai nukrypuodamos per ją nerdavo į vandenį. Tikrai neįprastas vaizdas.“²⁰

Nerūpestingas ir jaukus gyvenimas atrodė tęsis amžinai, tačiau 1940-ųjų įvykiai atskleidė tikrąją gyvenimo realybę.

²⁰ Paplauskienė V., „Poezijos pakerėta“, *Naujoji Romuva*, 2008, Nr. 1.

Buvau mergiotė, kuri norėjo kažką pasakyti

Keliantis iš vieno miesto į kitą Nagių vaikams teko keisti mokyklas, taikytis prie naujų mokytojų, klasės draugų. Iki atvykimo į Kėdainius Zina artimesnių draugių neturėjo. Geraširdės senelės, rūpestingų tėvų bei mylinčių brolių dėka ypatingo poreikio ieškoti bičiulių nebuvo. Tačiau atvykus į Kėdainius iš pat pradžių atsirado dvi mergaitės – Irutė ir Fruzė (Eufrozija), su kuriomis nejučiomis užsimezgė šilta draugystė. Po daugelio metų, prisimindama pirmą susitikimą su Nagių šeima, Irutė – Irena Remeikaitė-Ušinskienė pasakojo: „Geležinkeliečių miestelis buvo prie parko. Mes su Fruze pamatėm, kad stovi vagonas, o jame baldai, daiktai. Tuoju pat prisistatėm ir lyg niekur nieko padėjom šeimai nešti ryšulius į gražų erdvų namą. Taip ir susidraugavom.“²¹

Vėliau mergaites traukte traukė į Nagių namus, kuriuose visuomet laukė geraširdė senelė. „Ji buvo švelni, rūpestinga ir atidi, paglostydavo mus, apkabindavo, kažką maloniai kalbėdavo ir visad visad pavaišindavo“, – prisimena I. Remeikaitė-Ušinskienė. Zina su draugėmis vaikščiodavo Nevėžio ir Smilgos upių santakoje, parke, žiemą čiuožinėdavo rogutėmis nuo kalnų, o vasarą maudydavosi Nevėžyje.

Kėdainiuose buvo nemažai kultūrinių įstaigų (1921 m. įsteigtas muziejus,

du kino teatrai, spaustuvė, knygynai), veikė įvairios organizacijos, draugijos (švietimo ir šalpos draugija „Šviesa“, sporto draugija, šaulių rinktinė ir padaliniai, jaunalietuvių, jaunimiečių, pavarininkų, ateitininkų ir skautų vienetai, Lietuvių inteligentų ratelis). Buvo leidžiami laikraščiai *Kėdainių žinios*, *Kėdainių garsas*, *Laisvas žodis*.

1937 m. pastatyti gražūs, erdvūs trijų aukštų gimnazijos rūmai. 1940–1944 m., su vienerių metų pertrauka, čia mokėsi Zina. Henrikas šią gimnaziją baigė 1940-aisiais. Tai buvo paskutinioji nepriklausomos Lietuvos abiturientų laida. Po daugelio metų Zina prisimins ir pagarbiai kalbės apie buvusius mokytojus: Seliavą (matematikos mokytojas), Katilių (lietuvių k. mokytojas), Tylėnienę (lotynų k. mokytoja).

Zinai puikiai sekėsi visi humanitariniai dalykai. Kiek sunkiau – realiniai. Nors mokytojas Seliava kantriai aiškino matematinius rebusus, tačiau juose vis tiek buvo sunku susigaudyti. Todėl kalbų ir literatūros pamokos Zinai buvo tikra atgaiva. Ji ne tik pati pavyzdingai atlikdavo užduotis, bet ir padėdavo draugams, ypač ruošiant vokiečių kalbos namų darbus. Geraširdis ir rūpestingas klasės auklėtojas Gutauskas patardavo mokiniams, ką reikėtų skaityti, kokius filmus žiūrėti. Kartu su draugėmis Zina eidavo į kiną. Iki šiol atsimena filmą „Raupsuotoji“, iki ašarų sujaudinusį draugę Fruzė, tačiau jai

²¹ Iš Irenos Remeikaitės-Ušinskienės atsiminimų, 2007 m.

didesnio įspūdžio nepalikusį. Kiekvieną pirmadienį mokiniai eidavo į seną, jaukią, medinę Švento Juozapo bažnytelę miesto centre. Čia vykdavo tikybos pamokos: mokyklos kapelionas klausinėdavo moksleivių, kokia Evangelija buvo skaitoma ir koks pamokslas buvo sakomas per sekmadienio šv. Mišias. Gimnazijos direktorius Juozas Paukštelis buvo reiklus ir griežtas. Jis reikalavo ypatingos švaros ir tvarkos. Atėję iš lauko tiek mokiniai, tiek mokytojai privalėjo persiauti batus. Zina šypsodamasi prisimena nekaltas išdaigas: „Brolis sėkmingai baigė Kėdainių gimnaziją, o aš, gerokai jaunesnė, dar mokiausi. Vieną kartą buvau paskirta budėti klasėje per pertrauką, privalėjau nieko neįleisti. Atsirado nepaklusnus jaunuolis, kuris įsirovė neva kažką pasiimti, ir nepakluso mano reikalavimui tučtuojau išėiti. Aš užpykau, pagriebiau nuo suolo rašalinę ir paleidau. O dangau, tiesiai į langą! Stiklas išbyrėjo. Direktorius Juozas Paukštelis, pasikvietęs į savo kabinetą, barėsi. Kaip dabar prisimenu, stoviu nuleidus galvą, o jis sako: „Tavo brolis poetas, eilėraščius rašo, na, o kas gi iš tavęs bus?“

Direktorius negalėjo žinoti, kad ir ji jau kūrė. Pasak I. Remeikaitės, Zina savo mąstymu, žiniomis, išžvalgomis buvo gerokai pralenkusi klasės draugus. Be abejonės, tai šeimos narių nuopelnas. Brolis Henrikas darė įtaką sesers pasaulėvaizdžio formavimuisi: „Kai buvau maža, jis balsiai skaitydavo, vėliau

patardavo man, ką reikia perskaityti. Pirko beveik visas knygas, o tėtis nuolat prenumeravo spaudą.“ Latvijoje gyvenusi A. Nagienės brolienė Erna siūsdavo retų knygų. H. Nagys rašė: „Man buvo gal septyniolika metų, kai jau skaičiau Rilkę. Teta iš Liepojos man atsiuntė du toms jo rinktinių raštų.“²² Henrikas Zinai padėjo pažinti ne tik klasikinę, romantiškąją vokiečių, latvių poeziją, prozą, kurią skaitydavo originalo kalba, bet ir modernius įvairių tautų rašytojus. „Skaičiau Henriką Ibseną, Gerhartą Hauptmanną, Knutą Hamsuną, Selmą Lagerlōf, Sally Salmineną, Eemilį Silanpää ir kt. Abu su broliu žavėjomės Hugo von Hofmannstaliu, Hermannu Hesse, Arthuru Rimbaud, Raineriu Maria Rilke. Pastarąjį brolis jau Lietuvoje vertė į lietuvių kalbą. Man patiko Antano Miškinio, Salomėjos Nėries, ypač Jono Kossu-Aleksandravičiaus poezija. Buvau poezijos pakerėta, bet dar nežinojau, kad ir pati rašysiu.“²³

Zina smalsiai sekė brolių, kai šis kūrė eilėraščius, vertė iš vokiečių kalbos. Ne kartą stebėjo, kaip jis tardavosi su senėle, tikslino vertimus. Henrikas pradėjo rašyti Pagėgių gimnazijoje. Būdamas septyniolikos vertimus ir savo kūrybą spausdino nepriklausomos Lietuvos spaudoje. Zina matė, kaip brolis, užsidaręs savo kambarielyje, ilgai sėdėdavo ir skaitydavo arba palinkęs prie sąsiuvinio rašydavo. Jai patikdavo, stovint už durų,

²² *Egzodo rašytojai*, Vilnius, 1994, p. 692.

²³ Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

klausytis, kaip jis „kalbėdavosi“ su kanarėle Joneliu: „Jis švilpudavo, o kanarėlė savo čiulbėsiu jam tarsi atliepdavo.“²⁴

Dvasinis ryšys tarp brolio ir sesers dar labiau sustiprėjo, kai Henrikas, baigęs Kėdainių gimnaziją, išvyko studijuoti į Kauną. Grįžęs iš universiteto pasakodavo seseriai, ką per tą laiką sužinojo, ką naujo patyrė. Atmintin įstrigo pokalbiai apie gyvenimo prasmę, filosofijos įtaką žmogaus gyvenimui. H. Nagiui ypač reikšmingi buvo dėstytojo, vėliau profesoriaus J. Girniaus vesti seminarai universitete bei namuose. „Ten buvo kalbama įvairiais klausimais, apie egzistencinę filosofiją irgi, nors tuo metu ji buvo beveik nežinoma ir nepopuliari. M. Heideggeris ar K. Jaspersas, taip pat S. Kirkegaardas, kuris pirmasis pradėjo, – visi jie buvo labai mažai žinomi arba apibūdinami neigiamai. Ypač katalikų filosofai žiūrėjo į juos kaip į nihilistus, nors tokiu tikrai Heideggerį galima vadinti.“²⁵

Henrikas veždavosi seserį į literatūros vakarus, M. K. Čiurlionio ir Karo muziejus, kartu lankė parodas, vykdavo į Vilnių. Gilų įspūdį Zina paliko Kaune matyti estų grafiko Eduardo Wiiralto darbai. Literatūros vakarai plėtė akiratį, formavo poetinį skonį. Vienas jų, vykęs Vilniuje, paliko neišdildomą įspūdį visam gyvenimui: „Tai buvo 1944 m. Girdėjau ir mačiau Mykolaitį-Putiną,

rodos, iš vyresniųjų dar Petrą Vaičiūną, ir jaunuosius – Bradūną, Mačernį, Krivicką, Niliūną, Matuzevičių. Ypač įstrigo Mačernis.“²⁶

Brolis supažindino seserį su bendramoksliais, artimais savo draugais – Marmertu Indriliūnu, Broniumi Krivicku, artimiausiu savo draugu rašytoju Juliumi Kaupu, kuris ne kartą lankėsi Nagių namuose Kėdainiuose. Kartą Vilniuje atsitiktinai gatvėje sutiko Vytautą Mačernį. Henrikas ilgai kalbėjosi su juo apie poeziją, tačiau Ziną itin paveikė V. Mačernio žodžiai apie neprilygstamą Fiodoro Dostojevskio kūrybą. Jis vis kartojo, koks tai gilus ir stiprus rašytojas, kokia gelmė glūdi jo kūrinyje „Broliai Karamazovai“.

Zina nekantriai laukdavo brolio sugrįžimo. Išsiskyrimai juos dar stipriau suartino, todėl laukimo valandos tapdavo amžinybe. Neturėdama su kuo pasidalyti mintimis ir jausmais, ji dar labiau užsisiklėdė savyje. Klasėje vykstančios pramogos visiškai nedomino: „Dabar tik pamačiau, kad esu visiškai viena. Gal ir anksčiau šitą jausdavau, tačiau tas jautimas nebuvo toks ryškus kaip dabar. Žinau, kad einu per šią žemę viena. Priešakyje ir užpakalyje manęs eina linksma kvatojanti minia. [...] Aš nepavydžiu šitai miniai nei juoko, nei šviesos, nei laimės. Argi aš kalta, kad vietoje juoko nešiojuos liūdesį, kad vietoje šviesos mane laiko apglėbusi tamsa, vietoje laimės turiu tik skausmą, didelį skaus-

²⁴ Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

²⁵ Sverdiolas A., „H. Nagys ir filosofai“, *Metai*, 2004, Nr. 12.

²⁶ Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

mą. Aš jų nieko neprašau, tegul tik jie mane palieka vieną. Aš noriu būti viena su savo skausmais. Jie yra mano!“²⁷

Daug laiko Zina praleisdavo skaitydama. Knygos tapo aistra, išsigelbėjimu nuo vienatvės. Ilgėjosi artimo žmogaus, kuriam būtų galėjusi išpasakoti savo mintis. Taip jos gyvenime atsirado dienoraštis. Tik jam vienam patikėjo paslaptis, atskleidė slapčiausias širdies kerteles. Paveikta vokiečių poeto Hanso Carossos, 1943 m. dienoraštyje įrašė: „Gyventi – tai yra vienišam būti. [...] Tikrasis gyvenimas, tai vienatvė!“

Lietuvoje ir Vokietijoje rašytame dienoraštyje vienas šalia kito rikiuojasi įvykiai, skleidžiasi ilgėsingos nuotikos. Zina jaučiasi atstumta, nesuprasta draugų ir artimųjų. Tarsi stiprūs sparnai ją gaubė vienatvė. Šešiolikmetės nuotikoms įtakos turėjo ir skaitomos knygos. Originalo kalba perskaitė garsiąją rašytojo ir filosofo Friedricho Nietzche's knygą „Taip kalbėjo Zaratustra“, kuri ne tik sužavėjo, bet ir tapo viena mėgstamiausių. Paveikė ir Selmos Lagerlöf knyga „Saga apie Gestą Berlingą“. „Perskaičiau „Gestą Berlingą“. Perskaičiau ir daug galvojau. Ar yra toks žmogus, kuris būtų geras ir laimingas? Gestas Berlingas juk norėjo tokiu tapti. [...] Šį vėlų vakarą, kada lauke trankosi baisi audra, norėčiau kalbėti su juo. Šį vakarą norėčiau kalbėti su Gestu Berlingu, su tuo šviesiaplaukiu jaunuoliu. Aš jo no-

rėčiau paklausti, ar jis tapo laimingas ir geras. Aš norėčiau paklausti, ar tai galima. Tada pasakyčiau jam, kad sunkūs keliai žemėje, kuriais žmogus turi vaikščioti. Pelkių keliai, dykumų keliai, kalnų keliai.“²⁸

Zinos sąmonėje vyko gilūs pokyčiai: „Sėdžiu klasėje ir matau, kaip iš visų jų trykšta tuštybė.“²⁹ Bendramoksliai rengdavo šokius, kviesdavo ir ją. „Vakar aš buvau šokti. Taip, buvau. Bet šiandien baisiai gailiuos. Jie kaip visuomet buvo linksmi, pynė įvairias meilės intrigas (kvailas meilės intrigas) ir daugiau nieko. Jie visi yra labai neteisingi. Aš žinau, kad kiekvienas jų žodis yra melagingas ir klatingas. Kalbėti su jais negaliu, nes jie mano kalbos nesupranta, o aš jų kalbos nenoriu girdėti. [...] Galėčiau eiti tokį vakarą, toli eiti ir kalbėti su vėju. Norėčiau jam pasakyti, kad jis toks pat vienišas kaip ir aš.“³⁰

Knygose Zina ieškojo atsakymų į ją dominančius klausimus. Bandė lyginti realų ir sukurtą pasaulį. „Kodėl kitiems žmonėms reikia taip mažai ir jie tampa linksmi? Kartais taip baisiai maža... Bet laimės jie nei vienas neturėjo. Neturėjo todėl, kad jos turbūt visai nėra. Ir aš tos laimės visai netrokštu. Ką gi veikčiau su ja? „Ak, kaip gera man, kai žinau, kad laimės visiškai nebėra...“ / J. K. Al./“³¹

²⁸ *Ten pat*, 1943 m. gruodžio 19 d.

²⁹ *Ten pat*, 1943 m. lapkričio 25 d.

³⁰ *Ten pat*, 1943 m. lapkričio 29 d.

³¹ Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

²⁷ Iš Z. Nagytės dienoraščio, 1943 m. lapkričio 23 d.

Kėdainiuose susiformavo esminiai Zinos būdo bruožai, išryškėjo polinkis į literatūrą, filosofiją. Pirmieji posmai parašyti Naujojoje Vilnioje, tačiau rankraščiai neišliko. Kėdainiuose kūrybinė versmė vėl prasiveržė ir eilėraščiai sugulė į sąsiuvinius. „Pradėjau ne tik skaityti poeziją, bet ir rašyti eilėraščius. Slapta. Nei draugėms, nei namiškiams

nesakiau. Henrikas kažkaip įtarė. Vieną dieną pasižiūrėjo į mano stalo stalčių ir rado sąsiuvinį su įvairiais bandymais. Tada pradėjo mane kalbinti, kad būtina neapleisčiau rašymo. Pradėjom kalbėtis, kodėl žmogui atsiranda toks noras išsakyti savo arba kito žmogaus jausmus, įspūdžius ir galvoseną. Žodžiu, Henrikas man buvo lyg koks užnugaris.“³²

³² Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

Mus išblaškys šitoji audra

1939 m. rugsėjo 1 d. prasidėjęs Antaris pasaulinis karas neaplenkė ir Lietuvos: Klaipėda buvo prijungta prie Vokietijos, o Vilnius, kaip ir Naujoji Vilnia, gražintas Lietuvai. Rusų kariuomenė Naujojoje Vilnioje įsirengė tvirtą karinę bazę, iš kurios, vokiečių persekiojami, išsikraustė tik paskutinėmis 1941-ųjų birželio dienomis. Šiame mieste Nagjai gyveno vienerius metus. Kaip ir anksčiau gyventose vietose, namas buvo prie pat geležinkelio stoties. Pasak Zinos, Naujoji Vilnia buvo baisiausia vieta: gyvenimas buvo nesaugus, visur tvyrojo baimė ir slogi nuojauta. Nedžiugino ir pamokos gimnazijoje. Klasėje buvo įvairių tautybių (rusų, lenkų, baltarusių) vaikų, kurie net nemokėjo lietuvių kalbos. Dėl to ypatingai sunku buvo lietuvių kalbos mokytojui Benediktui Babrauskui. Atmintin įstrigo ir politruko paveikslas: vilkintis odinį švarką, ryšintis raudonos spalvos kaklaraištį kasdien

išdidžiai įžengdavęs į klasę, girdavęs naująją valdžią, ragindavęs steigti pionierių, komjaunuolių organizacijas.

Viskas Naujojoje Vilnioje dvelkė šalčiu ir netikrumu. Skausmingą rėžį širdyje paliko 1941-ųjų vasaros pradžia, kuomet prasidėjo žmonių trėmimai į Sibirą, į Šiaurę. Naujosios Vilnios geležinkelio stotyje stovėjo niekuo nekaltų žmonių pilni gyvuliniai vagonai. Iš jų sklido dejonės, maldavimai, kūdikių riksmas, motinų aimanos. A. Nagienė su dukra, nepabūgusios rusų kareivių, nešdavo maistą uždarytiesiems vagonuose, rinkdavo išmestus raštelius ir persiūsdavo nurodytais adresais. Tas kraupias dienas prisimena ir H. Nagys: „Mūsų didelis sodas buvo tarsi išmiręs. Labai šaltas pavasaris. Mes gyvenome prie geležinkelio, ir niekad gyvenime neužmiršiu, kaip tie visi vežami žmonės rėkė ir giedojo, ir prašė gerti. Motina pasiėmė kibirą vandens, kibirą pieno. Ir

duonos paėmė. Mano sesuo tada buvo gal keturiolikos metų. Ji man sakė: „Tu neik.“ Visur buvo pilna enkavėdistų. [...] Motina sugėdino tokį ruselį kareivį: „Kaip tu neturi gėdos, žmonės rėkia, o tu...“ Sako jam: „Šauk, jeigu nori.“ Ir motina ėjo, vaikščiojo, padėjo daugybei žmonių, nešiojo laiškus.³³

Prasidėjus karui A. Nagį perkėlė dirbti į Kėdainius. Tačiau čia taip pat buvo nesaugu, grėsmę kėlė vokiečių okupantai. Prasidėjęs žydų persekiojimas baigėsi masinėmis žudynėmis. Kėdainių gimnazijos mokiniai per pamokas girdėdavo už miesto sodo aidinčius šūvius. Vienas įvykis, tiesiogiai palietęs Ziną ir jos draugę Fruzę, labai sukrėtė. Laiške I. Remeikaitei-Ušinskienei rašė: „Kaip Fruzei nukirpo kasą, aš pati mačiau. Sėdėjau mūsų name veidu į duris, o Fruzė – veidu į mane. Ji net nematė to lakūno, kuris staiga pasirodė tarpduryje ir paprašė juodų siūlų. Sakiau, kad nueitų į virtuvę pas senelę ir gaus. Jis staigiu judesiu iš už bato ištraukė žirkles, puolė prie Fruzės ir čikšt! Ir pro duris... Pradėjom abi klykti. Atbėgo mama, broliai, o mudvi tik šaukiam. Taip šaukdamos nubėgom į Fruzės namus, baisiai nugašdindamos jos motiną, kuri paskui apsiraminusi nukirpo likusią kasą. Netrukus po to Fruzė susirgo nuomariu. Žinai, Irute, aš ne tik atsimeinu, bet ir matau, kaip viskas įvyko.“³⁴

³³ Sverdiolas A., „H. Nagys ir filosofai“, *Metai*, 2004, Nr. 12.

³⁴ Iš Z. Nagytės laiško I. Remeikaitei-Ušinskienei, 2008 m.

Susidūrusi su gyvenimo realybe šešiolikmetė Z. Nagytė pajuto žmogaus gyvenimo trapumą. Pasitikdama 1944-uosius dienoraštyje įrašė: „Praėjo vieni metai, ir štai aš turiu palaidoti dalį savo gyvenimo. Šitie metai nebesugrįš. Ir ką aš apie juos dabar pamąstau, atrodo, kad tai buvo kažkoks sapnas. Tamsus sapnas. Jame tiek daug buvo vargo, skausmo ir ašarų. [...] Senieji turi skubėti, nes jaunieji nerimauja. Su krantinčiom žvaigždėm jie atsiras pas mus. Aš išeinu jų pasitikti ir drąsiai paduosiu jiems savo ranką. Žinau, kad jų keliai gali būti vargingesni ir sunkesni, ir kad visos dienos gali būti tamsesnės. Aš tai labai gerai žinau ir netroškstu nieko giedresnio, ramesnio, nes mano visas gyvenimas bus toks.“³⁵

Vasaros įvykiai visiškai sujaukė daugelio žmonių likimus. Liepos mėnesį, traukdami nuo antrosios rusų okupacijos, abu broliai Nagiai išvyko į Vakarų. Henrikas, norėdamas apsaugoti seserį nuo artėjančių pavojų, atkakliai bandė įkalbėti tėvus išleisti ir ją kartu. Tačiau jie net negalvojo paleisti vienintelės dukros iš akių. Zina niekada nepriešino tėvams ir klusniai vykdė jų valią. Tačiau išsiskyrimas su broliais, ypač Henriku, deginte degino širdį. „Artėja baisi audra! Kai aš pažvelgiu į skaidrų dangų, kuriame tarytum sidabrinės salos išmėtyti debesys, man pasidaro baisu, o Viešpatie, kaip baisu! Visą lai-

³⁵ Iš Z. Nagytės dienoraščio, 1943 m. gruodžio 30 d.

ką mane lydi baimė ir sielvartas, stipriai savo rankom apkabinę. Ak, kokios sunkios ir grubios jų rankos! Artėja baisi audra! kažkas man šnabžda: ji mus išblaškys, šitoji audra, ir mes niekad, niekad nepasimatysim. Viskas paskęsta lyg migloje, ir pajuntu skausmą dėl brangių žmonių. Aš žinau, nebeturėsiu kam nei vienos savo minties atiduoti, kurių tiek daug yra, kurios plaukia tarytum srauni upė. O Viešpatie, Viešpatie, kažkas mano širdį taip baisiai drasko. Mes niekad daugiau nebesimatysime. Viskas dūžta, viskas, viskas! Artėja tokia juoda ir didelė audra, visur aš matau šmėklas, tik šmėklas. Tai jos mane taip drasko, taip drasko. O Viešpatie, aš nežinau, kaip reiks išnešti šitą gyvenimą?!“³⁶

Zinos tėvas, užsispyręs žemaitis, net negalvojo trauktis iš gimtosios žemės, vildamasis, kad neramumai laikini. Tačiau artinantis rusų kariuomenei situacija darėsi grėsminga. Nuolatinis bombardavimas privertė Nagius išsikelti už miesto. Apsigyveno vieno ūkininko troboje. Tėvas iškasė bunkerį, kuriame slėpdavosi nuo bombų. Prieš išvykdama Zina spėjo surinkti brolio Henriko paliktus rankraščius, saugiai sudėjo juos į metalinę dėžutę ir užkasė ūkininko sode (vėliau rankraščiai visų džiaugsmui, buvo surasti).

Vokiečiai, stumiami rusų, apsistojo ten pat, kur ir Nagiai. Išsikalbėję su moterimis teiravosi, kodėl nevažiuoja

į Vakarus, ar nebijo pasilikti. Atsakymas buvo vienareikšmis: šeimos galva nenori trauktis. Pasak Zinos, vokiečių karininkas, išgirdęs tikrąją priežastį, griežtai įsakė susirinkti daiktus ir lipti į sunkvežimį. Pasirinkimo nebuvo. Taip Nagių šeima kartu su vokiečių kareiviais pajudėjo į Kalnaberžę.

„Dabar aš matau, koks sunkus tas gyvenimas. Ak, šią valandą mano širdis visiškai išdegusi, ir ar ji dar kartą suliepsnos, nežinau. Taip, tik dabar aš matau, kaip mažai žmogus žmogų supranta. Nežinau, galbūt ir nenori suprasti. Dar daugiau, jie nenori suprasti kitokios pasaulėžiūros žmogaus. Dabar, kada aplinkui klykia patrankos, aš nežinau, ar išnešiu jį kaip nors, ar ne, tą savo gyvenimą. Šią valandą to nežinau. Kaip dabar reikia daug jėgų, o jų taip maža turiu. Ak, Viešpatie, dabar aš vos jį nešu ir nežinau, ar ilgai įstengsiu jį nešti. Bet jeigu dabar jį išnešiu, būsiu tvirta, ir mano gyvenimą sugriauti bus sunku. Dabar aš žinau, kas yra vienvė. O kartais būna ji sunkesnė už patį gyvenimą. [...] Taip, jeigu aš dabar išnešiu savo gyvenimą, jis turės tvirtus, nors ir liūdnius, pamatus. Dabar ji manyje gyvena, šita didžioji vienvė, dabar aš ją pažįstu, ir ji neturi niekada sudegti,“ – 1943 m. rugpjūčio 1 d. Zina rašė dienoraštyje.

Paskutiniai kilometrai Lietuvos žemėje buvo pragariški: dūmuose ir liepsnose skendėjo beveik visiškai susprogdintas Kėdainių miestas, kuriame jau nebebuvo nei gražiųjų Totlebeno rūmų, nei pieninės, nei malūno, nei banko,

³⁶ Iš Z. Nagytės dienoraščio, 1944 m. liepos 9 d.

nei gimnazijos. Prieš akis plaukė klai-
kūs vaizdai. Suvirpėjo ir kieto žemaičio
A. Nagio širdis: negalėdamas nulsėpti
jausmų pro dantis iškošė: „Rupūžės.“

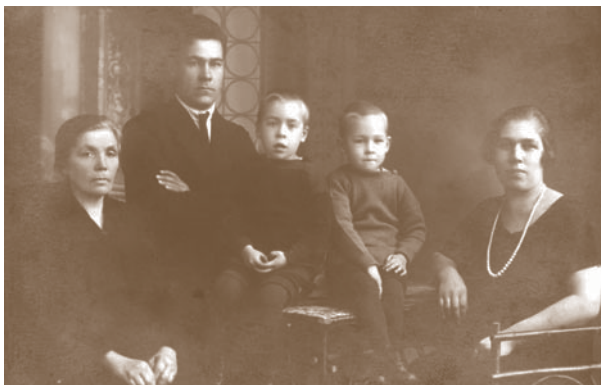
„Mano žeme, mano geroji žeme, da-
bar aš tave palieku. Dabar išeinu iš ta-
vęs, ir tu lieki viena. O, kokios sunkios ir
šlykščios šitos valandos. Jos mane puola
lyg juodų varnų būrys ir drasko, vai kaip
skaudžiai drasko. Dabar aš norėčiau ap-
kabinti šitas bekraštes lygumas, šituos
skaudžiai dejuojančius miškus, dabar aš
norėčiau glamonėti kiekvieną lūšnelę,

kiekvieną sutiktą žmogų, laikyti savo
rankoje jo šiurkščią, prakaitu dvokian-
čią ranką ir žiūrėti, ilgai žiūrėti į pavar-
gusį, liūdną veidą. [...] O žeme, mano
žeme, visi iš tavęs dabar išeina, jie tave
degina ir plėšia. Ak, kas dabar nuo veido
purvą Tau nušluostys / ir kas šitas galias
žaiždas uždengs / Ant aukuro sudėtos
širdys nebegyvos / jų kraujas nedega,
ak šitos širdys iš akmens...“³⁷ – cituoda-
ma J. Kossu-Aleksandriškio eilėraščius
Zina rašė dienoraštyje. 1944 m. septy-
niolikmetė gimnazistė paliko Tėvynę.

³⁷ Įrašas dienoraštyje, 1944 m. rugpjūčio
2 d.

Z. Nagytės tėvai Antanina ir Augustinas, sugrįžę į Mažeikius iš Nižnij Novgorodo (Rusija). 1919 m.

„Mano šeima, kai manęs dar nebuvo. Iš dešinės: mama, Henrikas, Martynas, tėvas, senelė.“ Mažeikiai, apie 1925 m.

Zinaida Vera Nagytė. 1928 m.

 III MISSIO PONTIFICIA
 DELEGATUS NATIONALIS PRO LITUANIA
 IN GERMANIA ET AUSTRIA
 No. 13646

Translation from Lithuanian
 Kirchheim-Tsch, Delegationsdele 18
 December 26th, 1948.

**EXCERPT FROM THE REGISTER
OF BIRTHS AND BAPTISMS**

Taken from the Archives of the National Delegate for Lithuania of the Vatican Mission.
 Made and sworn to to supply certitudes left behind (Act No. 5426, 1948).

Name, when and where Born and Baptized	Name and Surname of Parents
Z i n a i d a - V e r a, was born on the 5th of July, nineteen hundred and twenty seven (1927) at the town of Mažeikiai. In 1927 she was baptized at the Roman-Catholic Parish Church of Radviliskis.	Daughter of the legal matrimony of Augustinas Nagys and Antanina Grundmanaitė.

This is to certify that this is a true and correct translation.
 Kirchheim-Tsch, December 26th, 1948 No. 13646.
 NATIONAL DELEGATE

Z. Nagytės gimimo liudijimo kopija, išduota Vokietijoje. 1948 m.

Namas Mažeikiuose, kuriame gimė Zina, Henrikas ir Martynas Nagiai
Zenono Baltrušio nuotrauka

„P-lė Zinaida keturių metų.“ Kaunas, 1931 m.

Z. Nagytės Pirmoji Komunija. Šilutė, 1938 m.
balandžio 20 d.

Z. Nagytės senelė
Emilija Peters-Grundmanis

Z. Nagytės teta, tėvo
sesuo Morta Nagytė-
Balsienė

Antanina ir Augustinas Nagiai. Mažeikiai,
1920 m.

Šilutės vidurinės mokyklos I klasės moksleiviai.
Z. Nagytė stovi antra iš dešinės. Apie 1934 m.

Z. Nagytei išduotas mokinio pažymėjimas. Kėdainiai, 1941 m.

Z. Nagytė. Naujoji Vilnia, 1940 m.

Kėdainių gimnazistai. Z. Nagytė trečioje eilėje trečia iš dešinės. Apie 1943 m.

Henrikas Nagys su šuniu Filiumi. Naujoji Vilnia, 1940 m.

H. Nagys prie Alaušo ežero. 1939 m.

lapkričio 23 d.

Dabar tik pamąčiau, kad esu visiška
 viena. Gal ir anksčiau šito jausdavau, tačiau tas
 jausmas nebuvo toks esmingas kaip dabar. Žinau, kad
 laisva per šią žemę esu. Pasitaisyti ir išpataloti man
 nėra lengva, išpatuoti mums. Tačiau jau ji
 užmiršote mums, todėl esu laiminga. Bet,
 juk ji visą laiką man nėra chuti sąlyga.
 Ji man tiktai ir savo būty, ji man pasotys
 to nei, arba ... jautiesi ir mums.

Tamisi prisipažinti sau, kad vis dėl to tūno vėlady,
 tačiau man yra nepatinkama sunku, todėl esu veltis,
 daug, daug veltis. Bet šitą dieną, naktį nemėnu
 pradedti mums. Niekad! Na, todėl ji abu
 degtis jautiesi ir mums.

O tačiau šis visis sunkis vėlady manis vėl -
 meti splentis mums, kad tas tūnus yra man
 mės prisitaisyti abu išpataloti ir tas mums

Z. Nagytės dienoraščio fragmentas

Zina su mama. Mažeikiai, 1942 m.
K. Bružoko nuotrauka

Ne! Ji jau myli ir pelekto jėm. Myli jau
tolius ~~kolis~~ kolius jau isaugrus jo gimto-
jo krašto leuta ir mistai. Ji myli ir tuos
suaistius, juosdenui nenkenus emones.
Oste Berlinga, non but. gvas ir laimingo.
Laimingo ir gvas.

2. Voh, voh, kade leute trankosi
ba'ni suchio, noriciau kelbat. su juo.

3. Voh, voh, noriciau kelbat. su Oste Berlinga,
su tuo svisniplautiu jenuochiu.

4. O j noriciau paklausti es ji: tapo laimiu-
gu ir gvas. O noriciau paklausti es ta:
pohme.

Tada, perekyciau jėm, kooli, sumkus kelia:
eemsj, turia: imogus tu: vaiticiau ti.

Pellij kelia; dykumij kelia; kalny kelia: - -

Tada, perekyciau jėm, kooli, sumkus kelia:
eemsj, turia: imogus tu: vaiticiau ti.
Pellij kelia; dykumij kelia; kalny kelia: - -

Z. Nagytės dienoraščio fragmentai

Mano žeme, mano geroji žeme,
dabar aš tave palieku...

VOKIETIJA-AUSTRIJA. 1944-1949 m.

Diegla.

Tu tyliai uaresi namų duris
ir stimerkiški tartum rankiom ropne,
ir borkens aiordis,
valie tarės nerdingai plake
ir aiungniai nustamba placia gotre,
taip ilgungiai krindami tarė
ir tu skubidama, tolyn jauti,
kaip tarėme delne,
vhaišciai vudona, mediu lapa,
taip skurdiai rope, tu jauti,
ir isigirti kaip daug aiordis,
valie tarės nerdingai plake
ir tau būru,
ka tu delne sustvirtai rarpanti,
vhaišciai vudona, mediu lapa —

1947-I-21

Buchebrun

Palik man mano žodį

Antrasis pasaulinis karas, dundėdamas per Europą, metaliniais vikšrais traiškė visus ir viską, kas trukdė judėti, neišskirdamas nei pasaulinio lygio šedevrų, nei senovinių architektūros paminklų, nei mažų, šiaudais dengtų pirkelių. Klasingais Hitlerio ir Stalino susitarimais buvo padalyta beveik visa Europa. Savo žemių, suvereniteto neteko ir Baltijos valstybės. „1939 metų rugpjūčio 23 d. Tarybų Sąjungos ir Vokietijos nepuolimo sutartis, jos slaptasis papildomas protokolas, rugsėjo 28 dieną pasirašyta sienų nustatymo ir draugystės sutartis, du slaptieji ir vienas konfidencialusis protokolas, tos pačios dienos abiejų vyriausybių pareiškimas, 1941 metų sausio 10 dienos slaptasis protokolas dėl Užnemunės pardavimo, pagaliau Tarybų Sąjungos ultimatas Lietuvai buvo ištisa dviejų tironų nusikaltimų prieš laisvas Europos tautas grandinė.“³⁸

Neatlaikę spaudimo ir prievartos, pavieniai ar su šeimomis į Vakarus traukė latviai, estai, ukrainiečiai, baltarusiai, lenkai. Alinančios ir tautą sekinančios

okupacijos, negailestingos represijos, žydų persekiojimas privertė Tėvynę palikti ir lietuvius. 1940–1945 m. į Vakarus pasitraukė apie 60 tūkstančių lietuvių. Tarp jų – per 70 procentų Lietuvos rašytojų draugijos narių. Laikinu prieglobsčiu jiems tapo Vokietija ir Austrija.

Rašytojų archyvuose saugomi laišakai byloja apie skausmingą tų laikų pervartų metą. 1944 m. Bernardas Brazdžionis Stasiui Santvarui rašė: „Šiandien daug ko mums trūksta, daug kas mus skriaudžia, daug kas gąsdina, ir gyvename tik vilties likučiais, nepalaužiamu tikėjimu, kad tikrai kartą grįšime į Tėvynę, kad dar turės kažkas įvykti, nuo ko grius paskutinieji vergijos ir neteisybės likučiai. Wangeno apskritin atvažiavau (tikriau „atbėgau“) paskutiniu momentu. Vėliau už manęs kalnuose buvo susprogdinti visi tiltai (realiai kalbant, ne simboliškai), ir būčiau nežinia iki kol ten sėdėjęs. Į tą Wangeno slėnį bėgo ne tik iš Austrijos, bet ir iš Vakarų. Buvo didžiausias susigrūdimas. Bėgo ne tik civiliai, bet ir įvairūs pareigūnai, ir... kariuomenė. [...] Wangeno apskrityje lietuvių susibūrė apie 4–5 tūkst. Čia yra du broliai – Vaclovas ir Vikto-

³⁸ Kavaliauskas V., *Suokalbis*, Vilnius, 1989, p. 2.

ras Biržiškos, du generolai – Kelpša ir Glovackis, du pulkininkai – Kalmantas ir Šlepetys, dvi artistės – Žalinkevičiūtė ir Vosyliūtė, du neseni daktarai (ne gydytojai) – Paplauskas ir Pakuckas, dvi poetės – Tulauskaitė ir Nasvytytė. [...] Iš rašto žmonių ten yra dar Žmuidzinas (buvęs diplomatas), Petras Pilka, Obolėnas, neskaitant jaunųjų. Iš dailininkų – tapytojas Bagdonas, Naruševičiūtė-Žmuidzinienė, Penčyla, Dobkevičiūtė-Pakštienė, iš muzikų – Armonas, Nomeika. Su jais esam dabar Ravensburge, nors čia įsikurti nebepriima iš kitur atvykstančių.³⁹

Prievarta iš Tėvynės buvo išstumti ir jaunieji kūrėjai, jau baigę ar bebaigiantys universitetus. Artėjanti rusų okupacija grasino trėmimais, o vokiečiai, siekdami išnaudoti, vežė jaunuolius į Vokietiją kasti apkasų. Kad ir kaip buvo skaudu ir sunku, tačiau teko rinktis: laukti fizinio susidorojimo netenkant laisvės ar savo noru iškelti į nežinią. Daugelis, trokšdami laisvės, pasirinko savanorišką tremtį. H. Nagys, prisimindamas anas dienas, apie savo kartos, kurioje buvo daug gabių ir talentingų, „galvojančių“ jaunuolių, besidominčių pasauline literatūra, filosofija ir suvokusių prievartos esmę, pasitraukimą rašė: „Kaip charakteringa: filosofiją visi tie totalitariniai režimai slopino, jie bijojo jos kaip velnio, nes galvojantis žmogus yra pats pavojingiausias. Pradedą žmo-

gus galvoti – režimui kyla pavojus. [...] Buvo okupacija, karas, kitą dieną buvo nežinia. Greitai atėjo Stalingradas, bet ir prieš Stalingradą mes Lietuvoje, bent žmonės, su kuriais aš bendravau, labai gerai jautėme, kad bus katastrofa. [...] Tokia nuotaika visi ir gyvenome. Suvoki, kad visą laiką esi prieš mirtį – kaip egzistencinėje filosofijoje: mirtis yra visuomet labai reali tau, nes ji laukia. Tokį mąstymą palaikė visa aplinka, nuotaikos ir tuometinės ideologijos – nacionalsocializmas, komunizmas, fašizmas. Taip mes ir augome.“⁴⁰ Tokių minčių vedami, be H. Nagio, iš Lietuvos pasitraukė Kazys Bradūnas, Alfonsas Nyka-Niliūnas, J. Kaupas, Vytautas Aleksandras Jonynas, Vincas Kazokas, Paulius Jurkus, Adolfas ir Jonas Mekai, Vladas Šaltmiras, Jurgis Blekaitis, Henrikas Radauskas, Algirdas Landsbergis, Kostas Ostrauskas ir kt.

Svetimoje žemėje prasidėjo klajokliški metai. 1945 m. kovo 15 d. J. Blekaitis laiške V. A. Jonynui rašė: „Jokie turgeneviški nei čechoviški „lišniji liudi“ nebuvo tiek nereikalingi, kaip mes – numirėliai, per nesusipratimą betesią egzistenciją. O toje egzistencijoje viskas išvirsta kreivo veidrodžio atspindžiu – mūsų apsinešiojusios povyzos, sumenkėję interesai, suvulgarėjęs skonis, kalbos, juokai, mūsų pamišėliškos ambicijos – būti vertinamais, kaip žmonės iš vakar dienos universitetų, teatrų, atleiskite –

³⁹ Iš Bern. Brazdžionio laiško S. Santvarui, Ravensburgas, 1945 m. sausio 10 d.

⁴⁰ Sverdiolas A., „H. Nagys ir filosofai“, *Metai*, 2004, Nr. 12.

salonų! [...] Už kelių kilometrų pila iš visokių pabūklų – tai kasdien ir dažną naktį žaidžia visų tautybių „bachūrai“, sudarydami vis tą pačią „chebrą“ ir ant stalo konservų dėžėlėje miega prašmatniausia dvigubųjų alyvų šakelė.“⁴¹

Universiteto laikų draugai bandė vieni su kitais susisiekti, užmegzti ryšį, vienytis bendram kultūriniam darbui. H. Nagys, gavęs K. Bradūno laišką, rašė: „Kolega, girdėjau, kad jūs kažkur čia, Vokietijoje, gyvenat, ir mane tikrai nudžiugino šitas laiškas. Tiesą sakant, iki gruodžio pradžios gyvenau taip pat labai blogai – dirbau geležinkely ir gyvenau lagery. Tik prieš savaitę persikėliau Berlynan ir pradėjau dirbti vertėju prie vienos lietuvių globos įstaigos. Atrodo, kad tik dabar kiek atsikvėpsiu. Nei Matuszevičiaus, Indriliūno, Mačernio, Krievicko, nei Švedo Vokietijoje tikrai nėra. Yra Čipkus, Kazokas ir dar vienas kitas. Gaila man anų. [...] Čia Berlyne nėra taip blogai, yra ir daugiau gerų žmonių. Gal ne taip nyku dėl to čia. Yra prof. Ivinskis, Končius, Jonikas, Girnius ir daugiau (Maceina, rodos, Regerzburge, Austrijoje). Čia leidžia lietuvišką laikraštį *Lietuvis*. Redakcijoje tie patys beveik kaip *Ateity*.“⁴²

Karui pasibaigus, Vokietijos ir Austrijos teritorijas, kuriose buvo apsigyvenę lietuviai, pasidalijo sąjun-

gininkai – anglai, amerikiečiai, prancūzai. Daugelyje zonų buvo įkurtos DP (*Displaced Persons* – išvietintųjų asmenų) stovyklos, kurias iš pradžių globojo UNRRA (*United Nations Relief and Rehabilitations Administrations* – Jungtinių Tautų Šelpimo ir Reabilitacijos administracija), o vėliau IRO (*International Refugee Organization* – Tarp-tautinė pabėgėlių organizacija). Jų dėka pabėgėliams buvo teikiama būtinausia humanitarinė pagalba, vėliau rūpinamasi jų emigracija į kitas valstybes. Pabėgėlius įkurdindavo buvusiose vokiečių karėvinėse, darbininkų barakuose. Privaćiomis patalpomis, butais buvo leista naudotis tik prancūzų zonoje. Stovykloms vadovavo sąjungininkų karinės valdžios atstovai ir UNRRA skiriami pareigūnai.

Gyvenimo sąlygos nelepino: trūko maisto, drabužių, šilumos. Poetas F. Kirša laiške Antanui Vaičiulaičiui rašė: „Lemties tremiamas esu be jokių perspektyvų ir visokių grėsmių židinyje. Bet mes čia visi pripratę būti po Damoklo kardu. Mūsų daliai – ubago dienos. Čia taip pat yra galimybių. Tūli apsukrieji milijonieriais tampa. Jiems ir visos sienos atviros, ir sąžinės neskauda. Tik eilinis tremtinys yra tremtinys visiškai nuoga prasme [...]“.⁴³ Kitame laiške: „Daug kur esame varžomi. Maitinamės iš bendro katilo, kuris turi savo kvapą. Nežiūrint to, visi jaučia ir sako, kad taip

⁴¹ Iš J. Blekaičio laiško V. A. Jonynui, Alenas, 1945 m. vasario 10 d.

⁴² Iš H. Nagio laiško K. Bradūnui, Berlynas, be datos.

⁴³ Iš F. Kiršos laiško A. Vaičiulaičiui, Liubekas, 1948 m.

gyventi vis tik geriau negu Lietuvoj. Čia gali viską kalbėti, viską skaityti ir galvodamas nebijoti, kad tave naktį kažkas išveš, kaip Lietuvoj būdavo. Stiprybė tarp lietuvių vis tik nepaprastai didelė. Kas bus, tas bus, bet visi užsispyrę laukia laisvės, laukia pagerėjimo, laukia emigracijos.“⁴⁴

Kiekvienoje DP stovykloje buvo renkami administruojantys vadovai, kurie rūpinosi ir gynė pabėgėlių teises. 1946 m. kovo 3–4 d. Hanau mieste įvyko lietuvių tremtinių atstovų suvažiavimas, kuriame buvo patvirtintas Lietuvių tremtinių bendruomenės statusas. Nusistovėjus „normaliam“ stovykliniam gyvenimui, kūrybingiausia lietuvių dalis nenustygo. Pirmaisiais metais dar buvo tikimasi sugrįžti į Lietuvą, tačiau kiek vėliau viltis ėmė blėsti. Pradėta svarstyti, kaip atsilaikyti ir išsilaikyti prieš pilkąją tremties kasdienybę.

Pirmiausia dėmesys buvo sutelktas į tautiškumą, kuriam emigracijoje iškilo reali grėsmė. Filosofas Juozas Girnius, susirūpinęs lietuvių likimu, 1947 m. išleistoje knygelėje „Tautiniai mūsų uždaviniai tremtyje“ nubrėžė esmines išlikimo gaires: „Dabar esame virtę klajūnais, be vietos ir be tikslo, niekam nereikalingi ir nenaudingi. Vis dėlto, tremtinio dalia, nors ir būdama varginga, betgi nėra beviltiška. Mūsų likimas nėra atiduotas į vienų svetimųjų rankas, jis pirmoj eilėj priklauso nuo mūsų pa-

čių. Išlikimas savajai tautai reikalauja 3 dalykų: neužmiršti gimtosios kalbos, išsaugoti tautinę sąmonę ir išlaikyti lietuvišką charakterį. Antras uždavinys – praturtėti Vakarų Europos kultūra, įsisavinti jos teigiamumus ir pritaikyti visa tai lietuviškai dirvai.“⁴⁵

Ypatingas vaidmuo, įgyvendinant šiuos uždavinius, teko jauniems kūrėjams. Jie privalėjo ne tik patys išsilaikyti, bet ir paguosti šalia esančius, sustiprinti jų viltį ir tikėjimą. H. Nagys K. Bradūnui rašė: „Kazy, kad tie laiškai tokie trumpi, tokie padriki, tokie skaudūs, nieko negaliu pasakyt daugiau, tiktai – tu pats žinai, kokia kiekvieno dabar širdis. Aš klausau šiųnakt šulinių srovenimo ir mąstau apie lygumas, kuriose liko mano gyvenimas ir mano viltys, mano kraujas ir mano draugai. Visa ten liko. [...] Aš nematau, kokios šviesos galime laukti, nors kiti dairosi ir slapčia apgaudinėja save. Ir aš kartu. Ir aš kartu su jais. Tai dienos valandos. Bet naktį, tokią naktį kaip šita, aš nieko nebematau, kaip begalinį skausmo kelią ir paskutinius kraujo lašus širdy, kurie sudegs. Dažną valandą laukiau šitos tylos ir šalčio. Ji dar neatėjo, ir norėčiau, kad ateitų Vakarams puolant Rytų gaujas – kovoj. Kareivis menkas aš, bet eičiau pirmas, o juk kas galėtų būti šviesesnio tada už medinį kryžių su data, kuri liudytų greitą laisvę mano žemei!? Aš dabar dažnai prisimenu tuos literatūros vakarus Vilniuje, kai mes buvome

⁴⁴ Iš F. Kiršos laiško A. Vaičiulaičiui, Liubekas, 1948 m.

⁴⁵ Girnius J., *Tautiniai mūsų uždaviniai tremtyje*, Viurzburgas, 1947 m.

anam kambarėly pas Bronių Krivicką ir kalbėjome apie mūsų žemės likimą... O juk jau tada jautėsi atplūstanti banga. Tiktai kur jie visi... Kokie beviltiški, atskiri žmonės tokiose srovėse! [...] Ir ateis valanda, kuomet pasijusim tušti ir užgesę, ir mums mūsų gyvenimas atrodys lyg vėjas, kuris skrenda tuščia nakties erdve atsimušdamas į nuogas uolas. Jeigu dar taip nėra. Gal jau šiandien taip yra, ir mes tik norim save apgauti – skaudžiai ir beviltiškai.⁴⁶

H. Nagys sielojosi dėl okupantų gniaužtuose likusių draugų, gailėjosi jų. Dar tuomet nežinojo, kad jo bendramoksliai Bronius Krivickas ir Mamertas Indriliūnas pasirinko rezistencinę kovą, pasitraukė į miškus, kuriuose tragiškai žuvo. Atsitiktinė skeveldra brutaliai pakirto V. Mačernį. Žinia apie beprasmišką jo žūtį kaip juodas varnas apskriejo DP stovyklas ir sukretė visus jį pažinėjusius. Talentingo draugo mirtis tapo likimo mestu iššūkiu, vienijančia jėga, sutelkusia jaunos menininkus atsakingai ir brandžiai kūrybai.

Pabėgėliai DP stovyklose siekė atkurti tai, kas liko Lietuvoje. Varginga buitį neužslopino entuziazmo: jaunieji kūrėjai svajoto apie teatrą, knygas, kūrybą. Iniciatyvinės grupės ėmėsi veiklos: steigė darželius, lietuviškas gimnazijas, universitetus, leidyklas, leido laikraščius, žurnalus, almanachus, knygas. Buvo rengiamos literatūrinės

⁴⁶ Iš H. Nagio laiško K. Bradūnui, Forarlbergas, 1945 m. kovo 13–14 d.

šventės, skiriamos premijos už knygas, suburtos teatro, operos, baleto trupės, chorai, šokių ir dainų ansambliai, vyko spaudos, dailės parodos, sporto šventės. J. Blekaitis su aktoriais, pasitraukusiais iš Lietuvos, atkakliai siekė įkurti lietuvišką teatrą. „Žmoniškiausios sąlygos buvo anglų zonoje, Detmoldo mieste, kol pabėgėlius globojo kariuomenė. [...] Mes drauge su jau ten gyvenusiu Kaino teatro aktorium Vytautu Valiuku susispietėm į atskirą būrį, kurį sudarė Vilniaus teatro aktoriai Henrikas Kačinskas, Dalia Kubertavičiūtė, Romas Veselauskas-Viesulas. Iš *Vaidilos* – Antanas Rūkas, Algimantas Dikinis, Marija Lemešytė, iš Marijampolės – B. Kvedaras, jauna aktorė Danutė Josiukaitė. Grupę pakrikštijom „Aitvaru“. Meno vadovas – H. Kačinskas.“⁴⁷ Taip Detmoldo gimė teatro studija. A. Rūkas parašė nuotaikingą eiliuotą vaizdelį „Bubulis ir Dundulis“, kurį režisavo J. Blekaitis. Spektaklis buvo parodytas ne vienoje lietuvių stovykloje. Buvo sukurta ir Augsburgio teatro trupė. Ieškodami geresnių sąlygų, aktoriai keliavo iš stovyklos į stovyklą. Visgi svajonė sukurti lietuvišką teatrą Vokietijoje blėso. Dailininkas Vytautas Kazimieras Jonynas pakvietė J. Blekaitį studijuoti Freiburgo meno ir amatų mokykloje.

Išsaugant tautiškumą svarbus vaidmuo teko lietuviškam žodžiui. Beveik kiekvienoje stovykloje buvo leidžiami

⁴⁷ Iš V. Paplauskienės pokalbio su J. Blekaitiu, Vašingtonas, 1992 m.

sieniniai laikraščiai, informaciniai biuletiniai, laikraščiai. 1946 m. gegužės 11–12 d. Hanau lietuvių stovykloje buvo atkurta Žurnalistų sąjunga, į kurią priimta per 30 naujų narių. Centro valdybą sudarė: pirmininkas dr. J. Pajaujis, nariai – A. Merkėlis, J. Vaidelys, S. Urbonas, K. Obolėnas, H. Blazas, B. A. Braziulis, J. Cicinas, J. Kardelis. Garbės teisman išrinkti V. Alseika, kun. S. Yla, V. Oškinis. Žurnalistai surengė spaudos parodą, kurią aplankė per tūkstantis žmonių. Antrasis suvažiavimas įvyko Švainfurte 1947 m. rugsėjo 30–31 d. Jame buvo iškilmingai paminėtas sąjungos įkūrimo 25-metis. Garbės nariais išrinkti Kazys Grinius, Vydušas, prof. Mykolas Biržiška ir prel. Mykolas Krupavičius. Naująją valdybą sudarė: pirmininkas Adolfas Merkėlis, nariai – Julius Būtėnas, J. Cicinas, Henrikas Blazas, Povilas Gaučys, D. Penikas, J. Kardelis, Vincas Trumpa ir S. Urbonas. 1944–1949 m. DP stovyklose buvo per du šimtus žurnalistų, kuriems teko svarbi misija – ne tik puoselėti ir branginti lietuvišką žodį, bet ir skelbti pasauliui apie laisvės netekusią Lietuvą.

Gausiausioje amerikiečių zonoje buvo leisti keturi savaitraščiai: *Žiburiai* Augsburgėje (1945–1949, vyresnysis redaktorius J. Vitėnas), *Tėviškės garsas* Švainfurte (1945–1948, redaktorius M. Bavarskas), *Mūsų kelias* Dilingene (1945–1949, redaktorius D. Penikas), *Mintis* Memingene (1945–1949, redaktoriai J. Vasaitis ir V. Meškauskas). Pas-

tarieji du leidiniai susijungė ir tapo savaitraščiu *Lietuvis*. Zalcburge (Austrija) 1946 m. leistas neperiodinis kultūros, meno ir literatūros žurnalas *Tėvynėn* (redagavo Vincas Krėvė-Mickevičius). Per metus išėjo keturi jo numeriai. Kiekviename buvo spausdintos ištraukos iš V. Krėvės-Mickevičiaus veikalo „Dangaus ir žemės sūnūs“ bei Bern. Brazdžionio, H. Nagio, Gražinos Tulauskaitės-Babrauskienės kūryba. Šiame laikraštyje pradėjo bendradarbiauti ir buvęs VDU „Šatrijos“ draugijos pirmininkas Česlovas Grincevičius.

Detmolde (anglų zonoje) ilgiausiai išsilaikė lietuviškas savaitraštis *Lietuvių žodis* (1946–1949, redaktorius J. Kardelis). Iš leidinių gausos reikėtų išskirti ir Juozo Krumino bei Nelės Mazalaitės leistą literatūros almanachą *Gintaras* (redaktorius J. Kruminas), taip pat pirmąjį išėivijoje avangardinį meno žurnalą *Žvilgsniai* (redaktoriai J. ir A. Mekai), kuriame bendradarbiavo A. Landsbergis, Leonas Lėtas (Vytautas Adamkevičius). Pastarasis ne tik savo kūrybą spausdino, bet ir piešė iliustracijas.

1945–1949 m. Augsburgėje buvo leistas laikraštis *Žiburiai*. Jį redagavo J. Vitėnas, V. Zakarauskas, J. Mikoliūnas. Laikraščio literatūros ir kultūros priede, redaguojamame A. Gražiūno ir Leonardo Žitkevičiaus, buvo spausdinama ne tik ikikarinėje Lietuvoje gerai žinomų rašytojų, bet ir debiutuojančiųjų kūryba: R. Šilbajorio, A. Landsbergio, Julijos Švabaitės, Liūnės Sutemos, V. Kazoko ir

kt. 1949 m. pabaigoje *Žiburiai* susijungė su žurnalu *Aidai*. Atsisveikinimo žodyje redaktoriai rašė: „Savo darbą nutraukia vienas seniausių lietuvių tremtinių laikraščių, kuris kiek galėdamas stengėsi padėti tautiečiams, paguosti juos varginajoje tremties kelionėje į visų didžiausią tikslą – laisvą, nepriklausomą, demokratinę Lietuvą. Palieka tik laikraščio komplektai, nelengvo darbo vaisius, jau kaip istorinės medžiagos pluoštas, kuris ateinančioms mūsų tautos kartoms parodys, kaip kadaise lietuvių tremtiniai gyveno Vokietijoje ir kitur, ką jie veikė, dėl ko sielojosi, kaip stengėsi kovodami už žiauriausią priespaudą kenčiančios ir naikinamos savo tautos gyvybės teisės į laisvę.“⁴⁸

Neabejotinai svarbus ir ypatingas vaidmuo teko 1944 m. Miunchene pradėtam leisti kultūros ir meno žurnalui *Aidai*, kuris, leidėjo ir vyriausiojo redaktoriaus Vytauto Bieliausko bei redaktoriaus K. Bradūno dėka, tapo vienu populiariausiu. K. Bradūnas S. Santvarui rašė: „Miunchene susidarė sąlygos *Aidų* informacinį leidinį paversti lietuvių kultūriniu žurnalu. Redaguoti tenka man. Noriu padaryti *Aidus* iliustruotu literatūros, mokslo, visuomeninio gyvenimo ir kultūrinių aktualijų dvisavaitiniu žurnalu, panašiu į Lietuvos buvusią *Naująją Romuvą*.“⁴⁹ Kitame laiške: „Pagaliau po ilgų rūpesčių *Aidai* gavo karinės val-

džios licenciją. Jie dabar eis kas mėnesį, bus seno formato, tik jau 48 puslapių. Taigi, prilygs Lietuvojeėjusiam *Židiniui*. Licenciją savo vardu gavo J. Sakevičius. Jis ir bus *Aidų* leidėjas. Redaktoriais būsim aš ir Paliukonis. Leidėjo ir antrojo redaktoriaus pageidavimu žurnalas turės būti ne tik literatūrinis, bet apimęs visas mūsų kultūrinio gyvenimo sritis, panašiai kaip buvo *N. Romuva*. Taigi, šitaip susiklosčius, neįgyvendinamas ir anas Jūsų su Bieliausku ir manim aptartas projektas: *Aidų* ir rašytojų Sąjungos unija, paverčiant žurnalą literatūriniu. Prašau nežiūrėti čia ko nors blogo. Kol aš redaguosiu *Aidus*, literatūra nebus nuskriausta, manau, kad ir visi kiti rašytojai juos rems savo plunksnomis. Linkėdamas Jums ir Poniai giedrių Vėlykų, lauksiu *Aidams* paramos, laikydamas Jus vienu artimiausiu redakcijos žmoniu.“⁵⁰ Vėliau žurnalo redagavimą perėmė J. Grinius ir P. Jurkus, o nuo 1949 m. spalio mėnesio *Aidai*, remiami pranciškonų, pradėti leisti Jungtinėse Amerikos Valstijose. Redagavo A. Vaičiulaitis, J. Girnius, Leonardas Andriekus (1992 m. žurnalas perkeltas į Lietuvą, sujungtas su *Naujuoju židiniu* ir leidžiamas iki šių dienų pavadinimu *Naujasis židinys–Aidai*).

H. Nagys džiugiai priėmė žinių apie *Aidų* leidimą: „Mielas Kazy, sunku buvo tikėtis tokios puikios žinios. Aš jau maniau, kad *Aidai* nebeišvengiamai mirė ir

⁴⁸ *Žiburiai*, 1949.

⁴⁹ Iš K. Bradūno laiško S. Santvarui, Miunchenas, 1946 m. sausio 6 d.

⁵⁰ Iš K. Bradūno laiško S. Santvarui, Miunchenas, 1947 m. balandžio 2 d.

niekad nebekels. Kad jie vėl eis ir tokio formato, ir apimties, tai jau neeilinis dalykas. Tokios tribūnos buvimas mūsų prakeiktam likime yra tikro dvasinio ir literatūrinio gyvenimo išlaikymo laidas. Aišku, tu turėtumei dabar stengtis suburti VISUS tikruosius kūrėjus: filosofus, literatus, kritikus ir dailininkus.“⁵¹

Žurnalo redaktoriai į bendradarbių gretas sugebėjo įtraukti gabius rašytojus, filosofus, literatūros ir meno kritikus. Buvo publikuojama ne tik H. Nagio, A. Nykos-Niliūno, K. Bradūno, H. Radausko, J. Meko, Vlado Šlaito, P. Jurkaus, A. Landsbergio, J. Blekaičio, Pulgio Andriušio, Juozo Kėkšto, J. Švabaitės, N. Mazalaitės, Stasio Ylos, Antano Jasmanto, Jurgio Jankaus, M. Katiškičio, Antano Gustaičio ir kt. kūryba, straipsniai filosofijos, meno, muzikos, literatūros temomis, bet ir Vakarų Europos bei pasaulio rašytojų kūrybos vertimai. Ypatingai pagerbtas 1944 m. žuvusio poeto V. Mačernio atminimas: atspausdintos jo „Vizijos“ ir šilti draugų atsiminimai. Žurnalo redaktoriai, siekdami supažindinanti skaitytojus su žymiaisiais Vakarų literatūros kūrėjais, spausdino 1945 m. Nobelio premijos laureatės poetės Gabrielos Mistral (vertė A. Nyka-Niliūnas), R. M. Rilksės (vertė H. Nagys) kūrybą. Siekiant rašytojus paskatinti kurti aukšto meninio lygio kūrinius, buvo organizuojami įvairūs konkursai. Vienas jų – 1946 m. *Aidų*

paskelbtas novelės konkursas. Pirmosios vietos niekas nelaimėjo. Antroji atiteko A. Mekui už novelę „Vienas iš daugelio“, trečioji – P. Jurkui už novelę „Plyta“.

Rašytojai, išsibarstę skirtingose Vokietijos ir Austrijos vietose, bandė susiburti draugėn. Buvę Lietuvos rašytojų draugijos nariai, atsidūrę už Lietuvos ribų, planavo atkurti draugiją kaip tęsinį buvusios Tėvynėje. Sudaryta iniciatyvinė grupė ėmėsi organizacinės veiklos. S. Santvaras, P. Andriušis, B. Gražulis, A. Nyka-Niliūnas rašė laiškus ir kvietė rašytojus atvykti į steigiamąjį suvažiavimą. „Susikaupė visa eilė reikalų, kuriuos turėtų aptarti susirinkę lietuviai rašytojai. Reiktų atgaivinti ir pagyvinti Lietuvos rašytojų draugijos veiklą, nes didesnė dalis draugijos narių yra ištremti. Vokietijoje gyvena ir didelė dalis jaunesniųjų lietuvių rašytojų, kurie dar nebuvo tapę jos nariais. Be to, susirinkę rašytojai turėtų aptarti ir pasirašyti tremtinių rašytojų peticiją pasaulio rašytojams ir panagrinėti eilę kitų profesinių ir organizacinių reikalų. Iniciatorių grupė, ištyrusi sąlygas, nutarė lietuvių rašytojų suvažiavimą šaukti Tiubingene 1946 m. sausio 25 d. Dauguma mūsų rašytojų gyvena Pietų ir Pietvakarių Vokietijoje, tad jiems į Tiubingeną atvykti nebus didelių sunkumų. Sunkesnė kelionė bus Šiaurėje gyvenantiems, tačiau mes tikimės, kad suvažiavimo svarbumas bus suprastas ir visi rašytojai atvyks. Laukdami Tamstos sausio

⁵¹ Iš H. Nagio laiško K. Bradūnui, Freiburgas, 1947 m. kovo 25 d.

25 d. Tiubingene (Hindenburg platz 4, Lietuvių Komitetas), reiškiamė Jums savo gilią pagarbą. Iniciatorių grupės vardu: Bern. Brazdžionis, S. Santvaras, Vyt. Alantas, P. Andriušis, B. Gražulis, V. Kazokas, A. Nyka-Niliūnas.⁵²

1946 m. sausio 24–26 d. Tiubingene įvykusį lietuvių rašytojų suvažiavimą pradėjo S. Santvaras, pirmininkavo profesorius Viktoras Biržiška, sekretoriavo G. Tulauskaitė-Babrauskienė ir B. Gražulis. Buvo priimtas kreipimasis „Į laisvojo pasaulio rašytojus“ (perskaitė Bern. Brazdžionis), vėliau išsiuntinėtas įvairioms rašytojų organizacijoms ir stambesniems pasaulio laikraščiams. Suvažiavimo metu buvo skaitomi pranešimai: „Rašytojas tremtinių gyvenime“ (prof. J. Brazaitis), „Kandžia ir meilė“ (kunigas S. Yla), „Lietuviškoji knyga vokiečių okupacijos metais“ (Bern. Brazdžionis). Buvo įkurta Lietuvių rašytojų tremtinių draugija (LRTD; šis pavadinimas išliko iki 1950 m.), kurios valdybos pirmininku išrinktas S. Santvaras, vicepirmininku – V. Biržiška, sekretoriumi – P. Andriušis, išdininku – Bern. Brazdžionis. Į LRTD buvo priimti ir nauji nariai: A. Nyka-Niliūnas, H. Nagys, J. Kaupas, M. Katiliškis, A. Gustaitis ir kt.

Pirmoji draugijos valdyba rūpinosi knygų leidyba, ieškojo mecenatų, kurie skirtų premijas rašytojams, rengė premijų įteikimo, literatūros šventes, šel-

⁵² Iš laiško P. Pilkai, Tiubingenas, 1945 m. gruodžio 27 d.

pė sunkiai besiverčiančius savo narius. Ypač reikšmingą darbą atliko parengiant ir išleidžiant literatūros metraštį „Tremties metai“, kuriame buvo publikuojami daugiau kaip 70 rašytojų poezijos, prozos, dramos kūriniai, straipsniai įvairiomis temomis, 15 lietuvių dailininkų darbai. Metraščio organizacinius ir redagavimo darbus atliko nedidelė grupė žmonių: P. Andriušis, S. Santvaras, B. Gražulis ir A. Nyka-Niliūnas. „Tremties metais“ ne tik buvo paminėta lietuviškos knygos 400 metų sukaktis, bet ir įrodyta, jog „patrankoms gaudžiant mūzos ir svetimoje žemėje netyli.“⁵³ Penki tūkstančiai metraščio egzempliorių buvo bematant išplatinti.

1947 m. liepos 11–12 d. Augsburgėje surengtas antrasis lietuvių rašytojų suvažiavimas. Iš S. Santvaro laiško P. Pilkai: „Pranešu Tamstai, kad lietuvių rašytojų tremtinių suvažiavimas, dėl Tamstai jau žinomų priežasčių negalėjęs įvykti Kirchheime, š. m. liepos 11–12 d. vyks Augsburgėje, Hochfeldo lietuvių stovykloje. Šis lietuvių rašytojų tremtinių susirinkimas yra labai svarbus ir gali būti paskutinis Vokietijoje, todėl kviečiu Tamstą nugalėti kelionės sunkumus ir suvažiavime būtinai dalyvauti. Augsburgan reikia atvykti liepos 10 d., nes liepos 11 d., 9 val., prasideda suvažiavimo programa. Iš visų pusių į tą miestą važiuoja greitieji traukiniai. Atvykus į Augsburgą, eiti į Königsplatz (visai netoli geležinkelio stoties), o iš čia

⁵³ Iš laiško P. Pilkai, Tiubingenas, 1946 m.

tramvajum Nr. 4 važiuoti iki Friedhofo, t. y. iki sustojimo Hochfelde. Atvažiuojančių rašytojų pasitikimas bus organizuotas, bet visokiu atveju kreipiamasi į Hochfeldo Lietuvių komitetą, kur atvykstančių rašytojų bus laukiama visą liepos 10 d.⁵⁴

Antrajame suvažiavime dalyvavo beveik visi iš Lietuvos pasitraukę rašytojai. Pirmininkavo F. Kirša, sekretoriauvo P. Jurkus ir Vlada Prosciūnaitė. Rašytojus sveikino Vydūnas, paskaitą apie Martyną Mažvydą skaitė profesorius Pranas Skardžius. Suvažiavime buvo priimti draugijos įstatai, kelios rezoliucijos, atgaivintas Kultūros fondas (jo pirmininku išrinktas Liudas Dovydnas), pristatytas ką tik išėjęs literatūros metraštis „Tremties metai“. Lietuvių rašytojų tremtinių draugijos garbės narių gretas papildė Vydūnas, V. Krėvė-Mickevičius, M. Vaitkus, M. ir V. Biržiškos, Juozas Vilkutaitis-Keturakis. Surengtas literatūros vakaras, po jo – baigiamasis koncertas, kuriame dalyvavo Jeronimo Kačinsko vadovaujamas choras ir solistai. Naujos LRTD valdybos pirmininku išrinktas S. Santvaras, vicepirmininku – Bern. Brazdžionis, sekretoriumi – H. Radauskas, išdininku – P. Andriušis, nariu – A. Nyka-Niliūnas. Pagrindinis tikslas – tęsti pirmosios valdybos pradėtus darbus, rengti literatūros šventes, rūpintis draugijos narių emigracijos reikalais.

⁵⁴ Iš S. Santvaro laiško P. Pilkai, Tiubingenas, 1947 m. birželio 17 d.

Pirmajame lietuvių rašytojų suvažiavime įkurta LRTD rūpinosi premijų už geriausias knygas įsteigimu, mecenatų paieška. Pirmoji literatūrinė šventė vyko 1947 m. vasario 15 d. Tiubingene, Šilerio muziejuje. Premijas įsteigė Lietuvių švietimo valdyba, BALF'as (Bendrasis Amerikos lietuvių fondas), Lietuvos Raudonasis Kryžius, Knygų leidykla „Patria“ bei kitos organizacijos. Lietuvių švietimo valdybos premija buvo paskirta Bern. Brazdžioniui už knygą „Svetimi kalnai“ (1945), Lietuvos Raudonojo Kryžiaus – K. Bradūnui už knygą „Svetimoji duona“ (1945), BALF'o – A. Nykai-Niliūnui už knygą „Praradimo simfonijos“ (1946), knygų leidyklos „Patria“ – H. Nagiui už knygą „Eilėraščiai“ (1946).

Antroji literatūrinė šventė įvyko 1948 m. vasario 15 d. Felbache. Įteiktos šešios literatūros premijos už geriausias 1947 m. knygas. Švietimo valdybos premija buvo paskirta F. Kiršai už knygą „Tolumos“ (1947), BALF'o – Vincui Ramonui už knygą „Kryžiai“ (1947), Lietuvos Raudonojo Kryžiaus – P. Andriušiiui už knygą „Anoj pusėj ežero“ (1947), leidyklos „Patria“ – K. Bradūnui už knygą „Vilniaus varpai“ (1943), žurnalo „Mintis“ – L. Dovydnui už knygą „Gyveno kartą karalius“ (1947), laikraščio *Naujojo gyvenimo* novelės premija – J. Jankui už novelę „Velnio bala“.

Trečioji literatūrinė šventė surengta lietuvių stovykloje Schwäbich Gmündė. Čia buvo įteiktos keturios

premijos už geriausias 1948 m. knygas. Lietuvių švietimo valdybos premija atiteko J. Jankui už novelių knygą „Naktis ant morų“ (1948), BALF'o – N. Maza-laitei už knygą „Legendos apie ilgesį“ (1948), Lietuvos Raudonojo Kryžiaus – J. Kaupui už pasakų knygą „Daktaras Krištukas pragare“ (1948), Lietuvos paštininkų sąjungos – M. Katiliškiui už novelių rinkinį „Prasilenkimo va-landa“ (1948).

Tremties sąlygomis Vokietijoje ir Austrijoje formavosi rašytojų karta, kuri ne tik kūrė ir leido knygas, bet ir siekė mokslo. Lietuviai jaunuoliai mokėsi Insbruko, Freiburgo, Tiubingeno, Frankfurto, Bonos, Heidelbergo universitetuose. Lietuviai mokslininkai dalyvavo Miuncheno universiteto kūrime, vėliau jame dėstė.

1946 m. lietuvių, latvių, estų profesorių dėka Hamburge buvo įkurtas Pabaltijo universitetas, kuris po metų – 1947 m. buvo perkeltas į Pinebergą. Jame veikė aštuoni fakultetai, dirbo 40 lietuvių profesorių, studijavo 440 lietuvių. Pabaltijo universitetas veikė iki 1949 m., kuomet prasidėjo masinė emigracija į Vakarų šalis. Tremties sąlygomis buvo įsteigtos ir kelios aukštosios bei aukštesniosios specialiosios mokyklos, daugiausiai technikos ir amatų.

Ypatingu kultūriniu reiškiniu tapo 1946 m. Freiburge V. K. Jonyno rū-

pesčiu įkurta Meno ir amatų mokykla. *Žiburiuose* buvo rašoma: „Šių metų vasario 11 d. Badeno srities Fiels prižiūrėtojas raštu pranešė, kad leidžiama steigti Freiburge Taikomosios Dailės Institutą. Balandžio 15 d. buvo skirtos patalpos. Galės veikti šios studijos: audinių, grafikos, keramikos, tapybos, skulptūros ir dekoracijos. Pagaliau š. m. VI.14 Freiburgo UNRRA direktorius raštu pranešė, kad keramikos studija darbą pradeda 1946 m. birželio 27 d. Be šios studijos, atidarys audinių ir kitas. Tai-komosios Dailės Institutas yra Freiburgo UNRRA globojama mokykla, todėl studentai ir laisvi klausytojai aprūpinami nemokamu maistu ir patalpomis. Pasirašo V. K. Jonynas, buvęs Kauno T. D. Instituto direktorius.“⁵⁵

Vokietijos ir Austrijos universitetuose studijavo H. Nagys, Z. Nagytė, J. Kaupas, Aldona Veščiūnaitė, M. Katiliškis, Vytautas Veščiūnas, R. Šilbajoris, K. Ostrauskas, Nijolė Jankutė-Užubalienė, Aloyzas Baronas ir kt. Tiubingeno universitete buvo įkurta studentų organizacija „Šviesa“, vienijusi liberalesnių pažiūrų jaunimą, Insbruko universitete – draugija „Sambūris“.

Ilgainiui pasitraukusiųjų iš Lietuvos liūdesio ir nusivylimo nuotaikas pakeitė siekimas įsitvirtinti naujoje aplinkoje, o pažinimo džiaugsmas gimdė viltį ir tikėjimą ateitimi.

⁵⁵ *Žiburiai*, 1946 06 29, Nr. 26.

Tu, mano širdie, būk tvirta

Sunkvežimiu važiuodami duobėtais ir dulkėtais keliais, slėpdamiesi grioviuose nuo krentančių bombų, Nagiai pasiekė Tilžę, vėliau apsistojo Breslau. „Kai aš praveriu akis, tavęs, mano krašte, daugiau nebematyti. Čia viskas man svetima, taip baisiai svetima. Kai aš ištiesiu ranką, ant jos puola svetimos dulkės. Kur aš tik pažvelgiu, krenta ant manęs svetimi žvilgsniai. Čia viskas taip baisiai svetima,“ – rašė Zina dienoraštyje.⁵⁶ A. Nagys gavo paskyrimą dirbti Sicheltdorfe – Sudetų krašte. Zina pradėjo lankyti gimnaziją Landskrone. Ji puikiai mokėjo vokiečių kalbą, tad problemų dėl mokymosi nebuvo. Visgi pirmosios rugsėjo dienos Vokietijoje veikė slogiai. Prieš akis stovėjo susprogdintos Kėdainių gimnazijos griuvėsiai, rūpėjo Lietuvoje likę bendraklasiai. „Jūs man atleiskite, draugai, kad aš jums nebuvau gera, kad aš jūsų taip dažnai nepakenčiau. Ak, atleiskite man. Šiandieną aš jūsų ilgiuosi, taip labai ilgiuosi. Šiandieną aš jus norėčiau jausti arti savęs, vėl girdėti jūsų balsus! [...] Šiandieną, kada aplinkui mane skambėjo svetimos dainos

ir svetima kalba, šiandieną, kada pro mane slinko vis svetimi veidai ir kada mane apglėbė niūrios ir piktos svetimos mokyklos sienos... Kai aš užmerkiu akis, jūs visi pro mane praeinate. O taip, aš jus matau! Jūs praeinate ir šypsotės savo gera šypsena ir kalbate man. Dabar aš taip norėčiau vėl būti su jumis... Ak, mieli draugai! Mes vėl dainuotumėm seną lietuvišką dainą, kuri tyliai lietuši į mūsų širdis, ir tada jos visos plaktų kaip viena didelė lietuviška širdis. Argi nebuvo tokių valandų? Ak, mano draugai!.. Bet šiandieną, šiandieną taip sunku ir klaiku... O Viešpatie, kaip sunku! Jūs man atleiskite, mieli draugai, atleiskite vardan mano skausmo.“⁵⁷

Nerimą ir baimę atrino nežinia dėl brolių. Ypač rūpėjo Henrikas. Išvykdamas iš Lietuvos Zina pasiėmė judviejų mėgiamų autorių – J. Kossu-Aleksandravičiaus ir R. M. Rilkės poezijos knygas. „Aš dažnai vartau tą knygą, mano broli, iš kurios Tu skaitydavai, bet pati skaityti jos negaliu. Kai ateina vakaras ir tamsa uždengia savo dideliais delnais mano langą, aš padedu sunkią galvą ant

⁵⁶ Iš Z. Nagytės dienoraščio, 1944 m. rugpjūčio 8 d.

⁵⁷ Iš Z. Nagytės dienoraščio, 1944 m. rugsėjo 4 d.

šitos knygos ir tada, taip, tada, aš girdžiu, lyg iš po žemių, Tavo balsą. O! Aš jo galėčiau klausytis ištisą naktį. Bet jis taip greit vėl nutyla. Ak, mano broli, kodėl Tu nebekalbi? Kalbėk, dėl Dievo kalbėk! Nors kelis žodžius man pasakyk... Ar Tu mažai kada nors apie mane? Nepyk, aš žinau, kad Tu mane mylėjai. Bet Tu turi man ką nors kalbėti, neleisk, kad aš čia, šitame prakeiktame tyliam triukšme, paskęčiau. Kalbėk man, aš tikrai Tavo žodžius išgirsiu. O, mano Broli, man dabar taip sunku, taip nepakeliamai sunku, ir ta baimė dėl Tavęs tokia didelė, kad aš joje visai paskęstu. Ak, mano gerasai broli!⁵⁸

Henrikas iš pradžių apsisotojo Berlyne, dirbo lietuvių pabėgėlių komitete, tačiau vėliau persikėlė į Austriją, Forarlbergą, kur ir sulaukė karo pabaigos. Sužinojęs, jog artimieji yra Vokietijoje, parašė laišką, kad ruošiasi juos aplankyti kartu su drauge Danute Marija Jesaityte, kurią švelniai vadino Miriam (D. Jesaitytė buvo artima Henriko ir Zinos draugė). Švelnus virpulus apėmė Ziną gavus brolio laišką: „Aš nebesuprantu savęs, aš nebejaučiu daugiau savos širdies. Jie abudu atsirado: Marija su Henriku. Ir kai rankose laikiau jų laišką, man pasidarė viskas kažkaip neįtikima ir nesuprantama. Aš nežinau... kažkas atsistojo šalia manęs, ir kai ištiesiu ranką, jaučiu jį. Ir vieno, ko aš labiausiai bijau, kad šita keistoji būtybė neatimtų

man proto. O, kaip aš šito bijau! Bet ne, ne! Marija šito neleis padaryti, ne! Kai ji atvažiuos, aš šitos būtybės daugiau nebijosiu.“⁵⁹ Susitikimas su broliu Zinai sugražino tikėjimą, suteikė palaimingą viltį.

Pats H. Nagys taip pat skubėjo aplankyti artimuosius. Laiške K. Bradūnui rašė: „Buvau nuvažiavęs šventėm aplankyti tėvų. Gyvena jie tokiame pasaulyje pakrašty – Sudetų krašte, bet gyvenimo sąlygos visai geros. [...] Žinoma, tai nėra joks gyvenimas: vaikščioti sužeistam ir kasdien jausti šitą žaizdą. Bet argi nenkenčia šiandien kiekvienas mūsų: žaizda žmogaus, kuris mato apspjaudytą žmogaus širdį, ir žaizda lietuvių, kuris prarado savo žemę ir dabar nieko nebenturi – jokios atramos, jokios prasmės, jokio tikslo. Tiesą sakai, yra viltis, bet ir šita tik tiems, kuriais mes niekad netapsim... Šiaip ar taip, jei ilgai teks taip gyventi, vargu ar išlaikysim. O išlaikys spekuliantai, sukčiai ir smulkūs patriotinių šūkių žarstytojai. Taip buvo, taip bus.“⁶⁰ H. Nagys, kaip ir daugelis lietuvių inteligentų, skaudžiai išgyveno Tėvynės netekimą.

Henrikas ir Zina jautėsi laimingi susitikę, skubėjo vienas kitam papasakoti apie tai, ką patyrė, kaip gyveno tuos kelis klajokliškus mėnesius. Brolis troško parodyti seseriai vieną seniausių

⁵⁸ Iš Z. Nagytės dienoraščio, 1944 m. spalio 11 d.

⁵⁹ Iš Z. Nagytės dienoraščio, 1944 m. lapkričio 21 d.

⁶⁰ Iš H. Nagio laiško K. Bradūnui, Berlynas, 1944 m. sausio 4 d.

ir gražiausių Vokietijos miestų, „Elbės Veneciją“ – Drezdeną. Tai buvo Saksonijos žemės sostinė, išsimėčiusi abipus Elbės upės ir nuo Berlyno nutolusi apie 200 km. Drezdenas garsėjo savo puošniais baroko, rokoko stiliaus rūmais ir gotikinėmis bažnyčiomis. 1945 m. vasario 13 d. per Užgavėnes abu išvyko į nuostabiausią vienos dienos kelionę. Vaikščiodami Elbės pakrantėmis kalbėjosi apie literatūrą, architektūrą, dailę, klausėsi gatvėje grojančių muzikantų, mėgavosi ore tvyrančia harmonija. „Drezdenas pasakiškas miestas. Sužavėjo romantikos dvasia. Paprastumas, glūdėjęs katedrose, vienuolių statiniuose, virto grakščiomis gotikinėmis linijomis bei dailiomis puošmenomis.“⁶¹ Gėrėjosi barokiniais Zwingerio rūmais ir puikiais ten eksponuojamais meno kūriniiais, grakščia evangelikų katedra, bažnyčiomis, operos rūmais, didžiausia Saksonijoje biblioteka. „Pamačiau Drezdeno miestą, visus tuos rūmus, visas pilaites, tą rokoko architektūrą. Tai buvo ypatingai gražus miestas su baroko rūmais, paminklais ir bažnyčiomis.“⁶² Miestas Zinai buvo tarsi muziejus po atviru dangumi. Čia nebuvo karinių bazių, fabriekų, tik ligoninės sužeistiems kariams ir civiliams. Saugus ir jaukus miestas.

Deja, šis jausmas buvo apgaulingas: naktį iš vasario 13 į 14 d. Drezdenas buvo nušluotas nuo žemės paviršiaus. Keturiolika valandų be pertraukos anglų bombo-

nešių atakuotas miestas virto klaidiu griuvėsių kapinynu. Tai buvo pragaro naktis. Išaušus rytui, atsivėrė kraupus realios Pelenų dienos vaizdas. Zina pirmą kartą gyvenime akis į akį susidūrė su siaubą keliančiu smurtu. Sukrėsta bandė ieškoti atsakymo, kodėl taip negailestingai sunaikintas grožis, kodėl suniokotas miestas, kuriame nebuvo nieko, kas galėtų kelti grėsmę taikai. Tačiau blogio įstatymai sveiku protu nesuvokiami. Vertindamas anuometinius įvykius A. Baronas rašė: „Žymiausi barokiniai rūmai Zwingerio (pastatyti Poppelmanno 1711–1722) su pasaulyje viena turtingiausių meno galerijų ir daug kitų didesnės vertės pastatų sunaikinti II pasaulinio karo metu. Dauguma meno kūrinių, nežuvusių gaisruose, 1945 m. rusų buvo išvežti į Rusiją, tarp jų ir Rafaelio Siksto Madona. Elbės kairiajame krante priešais karalių rūmus Broelio statydinti 400 m ilgio terasiniai laiptai, operos rūmai (1871–1878), evangelikų katedra (1726–1743), katalikų karališkoji bažnyčia (1739–1754) ir 50 kitų bažnyčių. Naujoji meno galerija, etnografijos, mineralogijos-geologijos, istorinis, higienos, porceliano, numizmatikos ir rėžinių varyje muziejai. Meno akademija, muzikos aukštoji mokykla, aukštoji technikos mokykla, pedagoginis institutas, keli teatrai, filharmonija, opera.“⁶³

Nagai, kaip ir daugelis pabėgėlių, gavę iš miesto valdžios leidimą traukėsi nuo artėjančio fronto Austrijos link,

⁶¹ Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

⁶² *Ten pat.*

⁶³ *Lietuvių enciklopedija*, Bostonas, 1955. t. 5, p. 182.

apsigyveno Buchebruneno kaimelyje. Zina norėjo užbaigti gimnaziją, esančią Dorbirno mieste. „Pradėjau kasdien traukiniu važinėti. Prasidėjo baigiamieji egzaminai. Ir tuo pat metu prancūzai užėmė Forarlbergą. Jų kariuomenę sudarė marokiečiai, tik viršininkai buvo prancūzai.“⁶⁴

Pabėgėliai Vokietijoje buvo sąlyginai apsaugoti nuo išorinės grėsmės, bet kiekvieno širdyje dilgčiojo skausmas dėl prarastos Tėvynės. Vienas įvykis, aprašytas Z. Nagytės dienoraštyje, atskleidžia daugelio jaunų žmonių tuometines nuotaikas. „Mes buvom trys tarp šitų kalnų, mažoj stotelėj. Mes trys svetimam krašte. Aš nežinau, rodos, daug žodžių kiekviena savo širdyje turėjo, daug sielvarto, bet nė viena nekalbėjo. Mes tylėdamos žiūrėjom į drumzliną rudenio naktį. Kažkur netoliese tyliai išsiliejo daina. Sunki svetima daina. O mūsų žeme, mūsų mažoji žeme! Mes ją tada dar stipriau pajutom savyje ir šalia šitos svetimos dainos girdėjom liūdną lietuvišką dainą plevenant, tarytum vėliavą pavargusioj rankoj. Mes tylėjom, nors tiek daug, tiek baisiai daug turėjom viena kitai pasakyti šią akimirką. Mes tylėjom. Ir kai viena iš jų pasakė: „Ak, Dieve mano, kad mes šią akimirką galėtumėm būti savam krašte“, mes visos supratom, ką ji galvoja šią akimirką. Taip, ji norėjo būti šią sunkią akimirką savam krašte. Mes supratom. Ak, Dieve, nejaugi mes šito nenorėjom?

⁶⁴ Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

Ir vėl buvo tylu. Tai ašaros? O taip! Per mano skruostą ėmė sruventi ašaros. Aš verkiau. Viena? Nežinau. Atbėgančio traukinio akys žvelgė į mus. Ne, aš viena neverkiu, per jų skruostus taip pat bėga didelės ir sunkios ašaros. Mes pažvelgėm viena į kitą. Tada šita mažoji nusišypsojo ir pasakė: „Būkim tvirtos, mano sesės. Mes turim būti tvirtos.“ Ir mes kartojom kažkaip keistai, o gal ir netvirtai: „Būkim tvirtos. Taip, būkim tvirtos.“⁶⁵ Pastaruosius žodžius, kaip malda, Zina nuolat ir nuolat kartos.

Baigiantis karui ir įsitvirtinant rusams tapo aišku, kad Europa bus padalyta. Barbariškais sprendimais Lietuva buvo okupuota ir per prievartą įtraukta į Sovietų Sąjungos sudėtį. Pabėgėliams, esantiems Vokietijoje ir Austrijoje, žlugo paskutinės viltys ir svajonės, kad Amerikos sąjungininkai išvaduos Tėvynę. „Aš nežinau, jeigu Kristus vaikščiojo kada nors po šitą žemę, ką jis mums paliko? Viskas žlugo Europoje, viskas. Viskas praėjo taip skausmingai iš lėto. O aš kartais nieko nebegaliu suprasti. Žeme! Mano žeme! Ir tave ten išdraskys, ir tavo vaikus iškankins. Viską atims, net pačią giliausią mintį, kurios jie laikosi, kaip paskutinę vilties kibirkštelę, paskutinį gyvybės lašą, ir jie numirs. Jie vaikščios po tave (arba kur nors svetimam šiaurės krašte) ir bus mirę. Jie nebejaus tavęs, jie nieko nebejaus, jų sielos bus lėtai praėjusios. Kur? O Jėzau,

⁶⁵ Iš Z. Nagytės dienoraščio, 1944 m. spalio 8 d.

Jėzau, aš nežinau, kur ir kaip. Bet tikrai jos bus praėjusios. Niekas man nepadės ir niekas man negali padėti... Tu, mano širdie, būk tvirta. Tik tu mane gali išsaugoti nuo sudužimo, tik tu mane gali išvesti iš šito baisaus nevilties pragaro. Tu, mano širdie.“⁶⁶

Skaudžios gyvenimo grimasos veikė jautrią Zinos širdį. Sunku buvo suvokti, juo labiau atsilaikyti prieš smurtą ir ne-

teisybę: „Laikas mane nori palikti. [...] Aš jo norėčiau paklausti, kodėl jis mane čia atvedė į snieguotąsias kalnų viršūnes ir paliko pats pabėgdamas. Aš norėčiau jo paklausti, kodėl jis sudraskė mano žemę, sunaikino jos mažąsias sodybas, užmušė akmenimis dainuojančius šaltinėlius, išdraskė liūdnąsias lygumas ir žmones, susimąščiusius, tylūs žmones išvarė kažkur toli...“⁶⁷

⁶⁶ Iš Z. Nagytės dienoraščio, 1945 m. gegužės 23 d.

⁶⁷ Iš Z. Nagytės dienoraščio, 1945 m. vasario 26 d.

Čia, lygumoje, taip ramu

Srauni laiko upė, įtraukusi į savo sūkurius, nešė į nežinią daugelio bedalių ir bežemių likimus. Zina, sėkmingai baigusi gimnaziją Vokietijoje, kartu su broliais išvyko į Insbruką. Miestas, įsikūręs Ino slėnyje, netoli nuo Zalcburgo, turėjo ypatingai gražų senamiestį su tiroliečiams būdinga architektūra. Senieji gotikiniai paminklai, išdidūs, rūkuose paskendę kalnai, kerintys edelveisai, svaiginanti medžių žaluma, besišypsantys žmonės, – visa spinduliavo ramybe. Insbrukas buvo priešingybė karo suniokotiems Lietuvos bei Vokietijos miestams. „Didelės, skaidrios ir virpančios dienos rankos dengia aukštuosius kalnus, ir iš šitos lygumos jie atrodo lyg rūko, melsvo rūko apglėbti. Ak, jie gražūs šitie kalnai. Čia, lygumoje, žydi tiek daug gėlių, kiekviena kelia savo veidą aukštai į saulę, ir iš jos trykšta tokia di-

delė ramybė. Čia, lygumoje, taip ramu, jog girdi kiekvienos, net mažiausios žolėlės ir vabzdelio kalbą. Keista, bet graži jų kalba. [...] Dideli šviesūs drugiai skraido apie mane. Ne, tai šviesios šių lygumų mintys.“⁶⁸

Austrijoje susispietė nemažai lietuvių pabėgėlių, kurie ėmėsi organizacinės veiklos. 1945 m. suburta lietuvių parapija (klebonas K. Razminas), sudarytas Insbruko ir apylinkės lietuvių komitetas (pirmininkas A. Kalvaitis). Tais pat metais prancūzų karinė valdžia perėmė miestą savo žinion ir skyrė pabėgėliams daugiau pagalbos. Lietuvių komitetas buvo perorganizuotas į Lietuvių sąjungą. Čia susibūrė per 100 lietuvių jaunuolių, norinčių pradėti ar tęsti studijas aukštosiose mokyklose. Kariniai valdžiai konfiskavus viešbutį kalnuose

⁶⁸ Iš Z. Nagytės dienoraščio, be datos.

ir pavertus bendrabučiu užsieniečiams studentams, jame apsigyveno nemažai vaikinų ir merginų, pasitraukusių iš Lietuvos. Zina bendravo su Danute Marija Jesaityte, Eugenija Ramanauskaite, Joana Abramikaite. Artima drauge tapo bendramokslė Onutė Stikliūtė. Tuomet tarp judviejų užsimezgęs ryšys nenutrūko iki šių dienų. Zina švelniai vadina draugę Onyte arba „Tykiu“.

O. Stikliūtės likimas buvo panašus į daugelio merginų, pasitraukusių iš Lietuvos. Ji gimė ir augo Kaune, Aleksote, baigė „Aušros“ mergaičių gimnaziją. 1944 m., artinantis rusų kariuomenei, kartu su jauniausia seserimi Aldona paliko Tėvynę ir pasitraukė į Vakarus. „Per Rytprūsius perėjom pėsčiomis, prisijungėm prie pabėgėlių gurguolių, nakvodamos šieno kupetose, kur galėjai išsiverkti niekam negirdint, pasimelždamos kokią baubiančią karvutę iš pabėgusių vietinių gyventojų paliktų kaimenių. Pagaliau mus pasiviję Kėdainių kooperatyvo žmonės lašiniiais ir degtine papirko vokiečius, kad išduotų didelei mūsų grupei leidimą sėsti į traukinį ir važiuoti gilyn į Vokietiją.“⁶⁹ Bijodamos karo veiksmų abi sesutės traukėsi tolyn, atsidūrė Zalcburge. Merginas nustebino miesto švara, plaunami šaligatviai. Savo grožiu kerėjo ir gamta. Visa, ką išvydo, buvo priešingybė matytiems vaizdams. O. Stikliūtė rašė: „Baisiausia bombarduojamoje Vokietijoje, o čia

ramu. Užsiregistravome Arbeitsamte – darbo įstaigoje (darbo biržoje – V. P.). Aš gavau darbą pieno krautuvėlėje – reikėjo pilstyti pieną, sesuo Alė – mėsos parduotuvėje. [...] Mus pradėjo lankyti pavieniai lietuviai. Tarp jų ir Č. Grincevičius – Don Kichotas, su savo ginklanešiu Adolfu Merkeliu. Sužinojau, kad yra susikūręs Lietuvių komitetas, atsirado ryšiai su lietuviais. Čia sulaukėme karo pabaigos. [...] Atsirado nauji vardai – UNRRA ir DP, galimybė gauti paramą, Glasenbacho lageris, į kurį visi sugužėjome, ieškodami tarpusavio šilumos. Karą laimėję santarvininkai sudarė jaunimui galimybę studijuoti.“⁷⁰

Pasibaigus karui sesutės Stikliūtės iš Glasenbacho DP stovyklos išvyko į Insbruką. „Pervažiavimui iš vienos zonos į kitą reikėjo leidimų, kurių prancūzų komendantūra nemėgo dalinti. Išmokom patys jų galiojimo terminus pasiilginti, ypač vėliau, kai reikėdavo keliauti iš labai alkano Insbruko „namo“ į Zalcburgą pasiduoneliauti. Kartais traukinyje dokumentus tikrinantys sargybiniai pastebėdavo mūsų klastą. Tada išlaidavimui neatimdavo, priskutus katilą bulvių leisdavo kitu traukiniu važiuoti toliau. [...] Teko pereiti peklą, kol buvusiuose prancūzų belaisvių barakuose susiradome kambarį, kol pralaužėme biurokratinės užtvartas ir užsiregistra-

⁶⁹ Iš O. Stikliūtės laiško V. Paplauskienei, 2007 m. spalio 23 d.

⁷⁰ Iš O. Stikliūtės laiško V. Paplauskienei, 2007 m. spalio 27 d.

vome studijoms. Vyrai nė vienas neištvėrė – grįžo į Glasenbachą, o mes vėl tapome studentėmis.⁷¹

Vargingą ir sunkų pokario metų patyrė daugelis inteligentijos atstovų. Ypač nepavydėtina buvo studentų butis: trūko maisto, šiltesnių drabužių, pinigų. Zina prisimena, kad puošniuose universiteto rūmuose jausdavosi nejaukiai, kai per blizgantį parketą dundėjo sunkiais batais ar per paskaitas šaltose auditorijose sėdėdavo užsivilkusios paltus, užsimovusios pirštines ir drebėdavo. Tačiau visa tai kompensuodavo įdomūs užsiėmimai ir studentiškas gyvenimo troškuly. Zina uoliai lankė paskaitas, stropiai joms ruošėsi. Jai viskas buvo nauja ir įdomu. Labiausiai mėgo prof. Encingerio vokiečių literatūros, prof. Eidmanno filosofijos ir prof. Strohalio (jis mokė Ziną ir Dorbirno gimnazijoje) psichologijos paskaitas. Lankė seminarus apie romantikus, žavėjusius savo svajonių pasauliu, – Gerhartą Hauptmanną, Theodorą Stormą, Josephą Eichendorffą, Novalį. Insbruko universitete išduoti dokumentai liudija, kad 1946 m. sausio 29 d. Z. Nagytė puikiai išlaikė rusų kalbos egzaminą,⁷² 1946 m. birželio 28 d. išklausė kursą apie G. Hauptmanną ir

puikiai išlaikė egzaminą⁷³, 1946 m. liepos 10 d. išklausė kursą apie senosios filosofijos istoriją ir gerai išlaikė egzaminą.⁷⁴ „Pradžioje pasirinkau per daug paskaitų, tai pirmą semestrą išsėdėdavau nuo 9 val. ryto iki 6 val. vakaro su kelių valandų pertrauka. Tai buvo pietų metu. [...] Dažnai pasigesdavau tėvų ir senelės, nors stengdavausi bent kas antrą savaitę grįžti pas juos keletui dienų.“⁷⁵

Nuo vaikystės išlikęs prisirišimas prie šeimos niekur nedingo ir Austrijoje: sunku buvo be artimųjų globos. Kiekvieną pasitaikiusią progą Zina skubėjo aplankyti senelę ir tėvus. O. Stikliūtė neturėjo prie ko prisiglausti, tad Nagių šeimos nariai savo šiluma apgaubdavo ir ją. Zinos ir Onutės charakteriai ryškiai skyrėsi, tačiau kažkas jas ypatingai siejo. „Mudvi vaikščiodavom miesto pašlaičių parkų takais, deklamuodamos eilėraščius: ji Rainerį Mariją Rilkę, aš – Kossų, Nėrį. Dainuodavom į galvą šaunančias daineles. Jos mama kartais mane priglausdavo per metines šventes, per atostogas. Man to taip trūko – šeimos, mamos šilumos.“⁷⁶

Insbruko universiteto studentai stengėsi vienyti. Vienas iš entuziastų,

⁷³ Insbruko universiteto pažymėjimas, išduotas Z. Nagytei, 1946 m. birželio 28 d. (vokiečių k.; saugomas MLLM).

⁷⁴ Insbruko universiteto pažymėjimas, išduotas Z. Nagytei, 1946 m. liepos 10 d. (vokiečių k.; saugomas MLLM).

⁷⁵ Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

⁷⁶ Iš O. Stikliūtės laiško V. Paplauskienei, 2007 m. lapkričio 14 d.

⁷¹ Iš O. Stikliūtės laiško V. Paplauskienei, 2007 m. spalio 27 d.

⁷² Insbruko universiteto pažymėjimas, išduotas Z. Nagytei, 1946 m. sausio 29 d. (vokiečių k.; saugomas MLLM).

kuris ėmėsi organizacinės veiklos, buvo H. Nagys, jautęs pareigą pasirūpinti svetur atsidūrusiu jaunimu. Kartu su draugais įkūrė korporaciją „Lithuania“, draugiją „Sambūris“, pirmąją oficialią Insbruko studentų lietuvių atstovybę. Pradžia buvo sunki: reikėjo rūpintis stipendijomis, būtiniausiomis pragyvenimo ir maitinimosi sąlygomis, laisvalaikio praleidimu, kultūriniu bei fiziniu studentų užimtumu.

Įsteigus „Sambūrį“ studentiškas gyvenimas Insbruke pagyvėjo ir suaktyvėjo. Oficialioji šios draugijos įkūrimo šventė įvyko 1946 m. vasario 15 d. (viena jos rengėjų buvo Z. Nagytė). „Sambūris“ turėjo savo tautinių spalvų vėliavą su sambūrio skydu, nariai ryšėdavo tautines juosteles. Rotaprintu spausdino to paties pavadinimo laikraštį, kurio atsakingąja redaktore tapo O. Stikliūtė. Pirmajame numeryje, išleistame 1946 m. gegužės mėnesį, H. Nagys kreipėsi į jaunimą, ragindamas tobulėti, mokytis, semtis Vakarų Europos kultūros. Viešame pasisakyme jis griežtai atsiribojo nuo politinės ir ideologinės veiklos: „Nieko nėra brangesnio žemėje kaip žmogus. Tiktai individas, išvystęs save ligi asmenybės, kuria naujuosius pasaulinius sąjūdžius, juos sistematizuoja ir atranda naujus kelius moksle ir mene. Ir vis dėlto, kiekvienas žmogus turi įstengti ateiti laisvu noru bendruomenės, kai reikia, kad gyventų tauta. [...] Lietuvių studentija savo tremtinio dalią turėtų nešti kaip tiktai taip: mąstantys,

drąsūs ir laisvi žmonės, kurie tiki Lietuvos prisikėlimu. [...] Mes tikime, kad šią valandą kiekvienas mąstantis ir savo asmenybę plėtojantis lietuvis studentas mato, kad virš visų politinių pažiūrų neprasmingos kovos galima ir reikia surasti bendrą kelią, kaip nors išlaikyti savo tautinę ir kultūrinę sąmonę, fizinę gyvybę.“⁷⁷

Laikraščio skyrelyje „Mūsų kronika“ būdavo išsamiai aprašomi svarbiausi Insbruko lietuvių studentų gyvenimo įvykiai: 1946 m. gruodžio 13 d. įvykusi pirmoji kultūrinė popietė, kurioje dalyvavo kun. Gureckas, savo kūrybą skaitė H. Nagys, dainavo vyrų kvartetas; kartu valgomos studentiškos Kūčios, kuriose dalyvavo austrų studentų kapelionas tėvas Suso Braun, jų metu deklamuojamus J. Kossu-Aleksandravičiaus, Bern. Brazdžionio eilėraščius; semestro pabaigimo šventė „Finis semestri“, kurioje dalyvavo ir prancūzų karinės valdžios svečiai, kapitonas Garde bei latvių ir austrų studentai; įsteigtos literatūros ir meno, sporto, tautinių šokių grupės; Kauno egzistencinės filosofijos seminaro dalyvių noras įkurti Insbruko religinę-filosofinę seminarą; kultūros šventės, kuriose paskaitas skaitė H. Nagys (apie poeziją), Urbonavičius (apie muzikos kūrybos genezę), Birutė Vaitkūnaitė (apie išraiškos šokį), V. Vasiliauskas (apie teatro meną); nuotaikingos studentiškos laisvalaikio, poilsio akimirkos, kalnuose rengiamos žiemos stovyk-

⁷⁷ *Sambūris*, 1946, Nr. 1.

los. Nors Zina dalyvavo „Sambūrio“ veikloje, tačiau stengėsi laikytis atokiau nuo šurmulingos studentiškos aplinkos. Ją labiau viliojo ramus knygų pasaulis, studijos. Vis daugiau laiko praleisdavo vienumoje, mokėsi, skaitė, kūrė.

Insbruke į Zinos gyvenimą švelniai įsiliejo subtiliais garsais kerinti klasikinė muzika. Studentų bendrabutyje gyvenęs pianistas Andrius Kuprevičius nuo ryto iki vakaro skambindavo fortepijonu. Filharmonijos salėje surengė ne vieną koncertą, puikiai atlikdamas Roberto Schumanno, Frederico Chopino, Ferenco Liszto, Modesto Musorgskio, Piotro Čaikovskio kūrinis. „Mums, studentams, buvo sudarytos puikios galimybės ne tik gilintis į mokslą, skaityti, bet ir lankyti simfoninius koncertus, meno parodas. Tuomet „atradau“ Bacho, Schuberto, Beethoveno, Chopino kūrinis. Ypač pakerėjo B. Smetanos „Moldavija“. Tokia didybė, ta muzika, lyg srauni upė, išsiliejanti iš savo krantų. Su drauge Eugenija vykdavome į Zalcburgą, Glasenbachą. Ten susitikome su Č. Grincevičiumi, kuris kartas nuo karto kviesdavosi mus į operas, simfoninius koncertus. Jis aprodė ir visus architektūrinius paminklus, stalaktitų uolas. Grįžusi į Insbruką pradėjau su juo susirašinėti.“⁷⁸

Kelionės į Zalcburgą, Glasenbachą įkvėpdavo Ziną, sielą džiugindavo vaizdiniai, malonindavo subtilūs muzikos garsai. Kartu su Č. Grincevičiu-

mi, besišnekučiuodami apie literatūrą, meną, muziką, vaikštinėdavo Zalchacho upės pakrantėmis. Žavėjosi miesto parkais, architektūros statiniais, fontanais. Matė vaikščiojantį susimąšiusį V. Krėvę-Mickevičių, kuris gyveno viename barake su Č. Grincevičiumi. Jie kartu redagavo ir leido laikraštį *Mūsų žinios*. Zina nediršo kalbinti profesoriaus ir pasiūlymo susipažinti su juo kukliai atsisakė. Č. Grincevičius iš Insbruko atvykusioms jaunosms studentėms pasakojo apie W. A. Mocarto gimtojo miesto architektūrą, žymius kompozitorius, jų muzikinius kūrinius. Laiškuose, rašytuose Č. Grincevičiui, atsiskleidžia tuometinės Z. Nagytės nuotaikos: „Vakar vakare aš buvau laiminga – lygiai po metų vėl išgirdau Smetanos Moldaviją. Jau einant ten aš visur ją girdėjau – žmonių žingsniuose ir žodžiuose, tramvajų varpeliuose, vėjuje ir krantančiuose lapuose. Paskui sėdėjau mažoje salėje ir laukiau. Koks gražus yra laukimas! Moldavija išsiliejo... Ir vėl, ir vėl po ilgo laiko aš akimirkai pasijutau laisva. Man buvo net per daug erdvės, nebepajėgiau jos aprėpti. Norėjau šaukti garsiau už Moldaviją, bet nebegalėjau – buvau ištirpusi joje, buvau tik skiedra, įkritusi į ją, ir laiminga, kad ji mane priėmė, kad ji mane neša... Tai buvo vakar.“⁷⁹

Austrijoje supanti aplinka teikė peno Z. Nagytės dvasiai: į sąsiuvinis vienas paskui kitą liejosi eilėraščiai. Bandė kur-

⁷⁸ Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

⁷⁹ Iš Z. Nagytės laiško Č. Grincevičiui, be datos.

ti vokiškai. Henrikas ragino publikuoti kūrinčius lietuvių spaudoje. Pats H. Nagys debiutavo 1946 m. rotaprintu išleistu rinkiniu „Eilėraščiai“. Debiutas buvo sėkmingas – rinkinys pelnė leidyklos „Patria“ premiją. Apdovanojimo akte įrašyta: „Eilėraščiai“ premijuojami už tai, kad autorius savaimingu žodžiu ir originaliais vaizdais išdainavo mūsų laikų žmogaus kančią ir vienišumą.⁸⁰ Po metų pasirodė knyga „Lapkričio naktys“ (1947), kurioje atskiru skyriumi buvo publikuojami 1945–1947 m. Austrijoje rašyti eilėraščiai.

Debiutinė brolio knyga padaršino, įkvėpė Ziną: ryžosi nusiųsti keletą kūrinių laikraščiui *Žiburiai*. Neapsiriko: 1947 m. atspausdinami pirmieji eilėraščiai, kuriuos pasirašė slapyvardžiu Liūnė Sutama.

Prancūzų valdžia lietuvių studentams skyrė stipendijas, kurias iš Tiubingeno privalėjo parsivežti studentų atstovybės pirmininkas H. Nagys. Kelionės į Vokietiją jam buvo malonios: susitikdavo su draugu rašytoju J. Kaupu, artimiau susipažino su poetu A. Nyka-Niliūnu. Tarp šių trijų gabių jaunuolių užsimezgė glaudi ir artima draugystė. Zenonas Ivinskis praminė juos „trijų muškietininkų draugija“. Susitikę jaunuoliai turėjo apie ką pakalbėti, pasvajoti. Vyko įdomūs literatūriniai pokalbiai, ginčai, diskusijos apie Vakarų literatūrą, vertimų tikslinimai, svarstymai apie literatūrinės spaudos leidimą,

ateities planų kūrimas. J. Kaupas troško, kad H. Nagys būtų greta, bandė įkalbėti jį persikelti gyventi į Freiburgą arba Tiubingeną. „Gavau tavo laišką. Seniai besimatėme, daug vandens laiko upėmis į nežinią nutekėjo. Nežinau, ką Tu ten dirbi, kaip sekasi aname Insbruko filosofijos fakultete, ar einasi ten Tau taip vadinamą dvasią lavinti. Tu parašyk nedelsdamas, nes čia aš draugų neturiu, išskyrus Čipkų, su kuriuo dėl savotiško jo dvasios pasaulio sunku kalbėti. Trūksta čia Tavęs. Tu kaip nerami vėlė sugebi sujudinti aplinką, kuri šiaip jau mėgsta ramioje visatoje snausti. Užtat pasigendame Tavęs. Būtų gera, kad čia apsigyventi sumanytum.“⁸¹

H. Nagys svarstė persikėlimo į Vokietiją galimybes, tačiau atsakomybė už „Sambūrio“ narius neleido visko palikus išvykti. Visgi sprendimas buvo priimtas greičiau nei tikėtasi. 1946 m. vasarą studentų gyvenimas Insbruke komplikavosi: buvo panaikintos kai kurios prancūzų valdžios taikomos lengvatos, o austrų vyriausybė paprašė sąjungininkų iš šalies pašalinti visus „dypukus“, išskyrus žydus. Dėl šių priežasčių daugelis studentų studijas toliau tęsė Freiburgo universitete. Draugui rašytame laiške J. Kaupas vaizdžiai nusakė Freiburgo studentų gyvenimą: „Trumpai apibūdinamas mūsų gyvenimą čia, tegaliu pažymėti, jog gyvename vis dar nesisielodami dėl pamažinto maisto davinio ir

⁸⁰ Iš apdovanojimo akto.

⁸¹ Iš J. Kaupo laiško H. Nagiui, 1945 m. lapkričio 11 d.

vis dar mintame svajonėmis, iliuzijomis ir kiekvienu žodžiu, kuris išeina iš Dievo burnos (atseit, tiesa). Vis dar netikime, kad pasaulis yra gražus ir prasmingas ir kad natūraliame gyvenime galima rasti tikrą laimę. Bet esame pasiryžę galvas padėti už savo iliuzijas, už savo tikėjimą žmogumi, kuris pats susiranda savo gyvenimo prasmę ir tikslą, kurio, deja, Dievas vis dėlto jam neduoda į rankas. Taškas. Tikiuosi Tave pamatyti čia netolimoje ateityje, ir ši mūsų didi viltis ar nepasiekiamo iliuzija tik ir palaiko dar mus gyvenime. Duok Dieve, kad ji iš-

sipildytų, ir kad nereiktų kalnui eiti pas Mahometą, gyvenantį Insbruke.⁸²

Tokie nuotaikingi J. Kaupo paraginimai paskubino H. Nagio persikėlimą į Freiburgą. Zina grįžo pas tėvus ir pradėjo rūpintis dokumentais, kurie suteiktų galimybę visiems šeimos nariams persikelti į Vokietiją. Pradžioje išvažiavo viena, bandydama surasti butą. Vėliau persikėlė ir netoli Freiburgo, Malterdingeno miestelyje apsigyveno visi Nagiai.

Austrijoje praleisti metai Zinai tapo trapiu tiltu, kuriuo ji nedrąsiai žengė, ieškodama gyvenimo prasmės.

⁸² Iš J. Kaupo laiško H. Nagiui, Tiubingenas, 1946 m. kovo 25 d.

Tenka nulenkti galvą prieš kasdienybę

Freiburgas im Breisgau buvo vienas gražiausių Pietų Vokietijos miestų, garsėjantis meno akademija, aukštosiomis muzikos mokyklomis, pedagogikos akademija, įvairių amatų (skulptūros, akmens) mokyklomis, vynuogių ūkio institutu, katalikų arkivyskupo rezidencija, muziejais, Herderio knygų leidykla, išpūdinga gotikine katedra, statyta apie 1200 m.

1944 m. vasarą ir rudenį Freiburge įsikūrė apie 350 lietuvių tremtinių, daugiausia mokslo, meno žmonių. Buvo sudarytas lietuvių komitetas (V. Požėla, P. Raulinaitis, D. Krivickas, kun. P. Gaidamavičius-Gaida, J. Kardelis, J. Vilušis). Iki pat 1944 m. pabaigos gyvenimas Freiburge buvo ramus, stebuklo dėka

pavyko išvengti karo baisumų. Tačiau 1944 m. lapkričio 27 d. akimirksniu buvo subombarduota daugiau nei pusė miesto, sugriauti unikalūs senoviniai architektūriniai pastatai. Visų nuostabai gotikinė katedra liko nepaliesta. „Visi aplinkiniai namai per orinį puolimą visiškai sunaikinti, katedron tačiau nepataikė nei vienas sviedinys“⁸³, – rašė H. Nagys.

Daugelis Freiburge gyvenusių vokiečių, būkštaudami dėl pasikartosiančio bombardavimo, pasitraukė į miškinguosius Švarcvaldo kalnus, be priežiūros palikdami savo gyvenamąsias vietas.

⁸³ Iš H. Nagio laiško A. Vaičiulaičiui, be datos.

Lietuvių jaunimui, atvykusiam studijuoti į vieną seniausių universitetų, atsirado galimybė apsigyventi apleistuose butuose. (Istoriniai šaltiniai byloja, kad į Freiburgo Alberto Ludwigo universitetą pirmieji lietuvių studentai atvyko 1575 m.).

Prancūzų zonai priklausančiame mieste valdžia stengėsi sudaryti puikias gyvenimo ir studijų sąlygas. Lietuvius pabėgėlius viliojo tai, kad čia nebuvo jokių DP stovyklų. Į Freiburgą persikėlė ir Zinos draugė O. Stikliūtė, ir bendramokslės D. M. Jesaitytė, J. Abramikaitė, E. Ramanuskaitė.

1946 m. spalio 10 d. Freiburgo universiteto išduotame pažymėjime rašoma, jog priėmimo komisija patenkino Z. Nagytės prašymą studijuoti filosofiją. Taip pat nurodoma paskaitų pradžia – spalio 14 d.⁸⁴ Studentai nuo mokslo mokesčio buvo atleidžiami. Valdžia paskyrė kambarėlį, kuriame Zina apsigyveno su O. Stikliūte. „Nudžiugau sutikusi Onutę Stikliūtę, jau man gerai pažįstamą. Apgyvendino mus pusiau apgriauto viešbučio kambaryje. Neapkūrenamam. Viena siena buvo įskilusi. Turėjom elektrinę plytelę. Pasišildydavome rankas ir vandenį. Užsiregistravom Freiburgo universitete. Tai buvo jau miesto pakraštyje. Į universitetą važinėjom tramvajumi. Užsirašiau daugiau man artimų paskaitų. Ypač pamė-

gau vokiečių literatūrą, kurią dėstė prof. Ruprechtas. Jis labai įdomiai ir įtaigiai skaitė paskaitas.“⁸⁵

Zinos studijų objektu tapo viduramžių, romantizmo, natūralizmo epochos vokiečių literatūra. Ją domino filosofija, kurią dėstė prof. Erismanas, ypač naujųjų laikų. Skaitė Immanuelio Kanto, S. Kierkegaardo, K. Jasperso, Arthuro Schopenhauerio, M. Heideggerio, F. Nietzsche's veikalus. Be filosofijos ir literatūros, taip pat pasirinko pedagogikos kursą.

Studijos universitete atvėrė naujus pasaulius, plėtė pasaulėžiūrą, formavo literatūrinį skonį. Universiteto išduoti dokumentai liudija, jog Z. Nagytė uoliai lankė paskaitas, gilinosi į dėstomų dalykų esmę ir puikiai laikė egzaminus, lankė seminarą „XVIII–XIX a. vokiečių dramos fragmentai“, parašė referatą ir gavo gerą įvertinimą⁸⁶, dalyvavo vokiečių literatūros, germanistikos, filosofijos seminaruose, klausėsi paskaitų apie vokiečių poezijos epochas.⁸⁷

Lygindama studijas Insbruko ir Freiburgo universitetuose Zina pirmenybę teikia pastarajam. Jos manymu, čia dirbo didesnę patyrimą turintys dėstytojai, vyko gerokai įvairesnis studentiškas gyvenimas: veikė ateitininkai, skautai.

⁸⁵ Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

⁸⁶ Freiburgo universiteto pažymėjimas, išduotas Z. Nagytei, 1947 m. spalio 10 d. (vokiečių k.; saugomas MLLM).

⁸⁷ Freiburgo universiteto pažymėjimas, išduotas Z. Nagytei, 1949 m. balandžio 19 d. (vokiečių k.; saugomas MLLM).

⁸⁴ Freiburgo universiteto pažymėjimas, išduotas Z. Nagytei, 1946 m. spalio 10 d. (vokiečių k.; saugomas MLLM).

O. Stikliūtė rašė: „Į Freiburgą kėlėmės ieškodami baltėsnės duonos. Insbruko kasdieniai lėšiai buvo tiesiog įgrisę. Ir ten, Freiburge, studentiškas gyvenimas buvo taip pat viltingas, pilnas darbo ir žaidimų, ir dainų, dainų! Tada dainuodavom kiekviena proga ir be progos. Sustoję į ratus, pasisiūbuodami, pasilinguodami, vienas kitą papildydami iki apsvaigimo, išsisėmimo.“⁸⁸

Jaunieji studentai trokšdami veiklos steigė įvairias organizacijas. 1946 m. kovo 13 d. Tiubingene buvo įkurta vieninga Vokietijoje akademinio jaunimo organizacija – sambūris „Šviesa“, į kurį įstojo ir Zina su Henriku. Tai buvo tarsi dvasinės rezistencijos sąjūdis, kurio ideologinis pagrindas – demokratinio humanizmo principai, laisvo, bet visuomeniškai išpareigojusio žmogaus idealas. Svarbiausi sambūrio tikslai – Vakarų demokratijos skiepijimas lietuvių visuomenėje, visuomeninės Vakarų demokratijos idealo diegimas tarp jaunimo, meilės laisvei ir humaniško patriotizmo ugdymas.

„Šviesa“ leido to paties pavadinimo žurnalą. Vienas redaktorių istorikas V. Trumpa P. Andriušui rašė: „Šį kartą iniciatyva kilo iš „Šviesos“. Atsirado keletas tūkstantukų, kuriuos jie nori panaudoti žurnalui, kurį siūlo išplėsti iki bendro kultūros žurnalo (ne akademinio). Po ilgų diskusijų, kuriose dalyvavo H. Radauskas, A. Rūkas, Dundulis, Žemelis ir aš, nutarta tą iniciatyvą pa-

remti. Gaila, kad nei H. R. (H. Radauskas – V. P.), nei A. Rūkas nesutiko būti vyr. redaktoriais (sekretorių, techninių redaktorių siūlo šviesiečiai). Žurnalas turėtų būti mėnesinis, maždaug dviejų lankų. Man teko sunki pareiga bent laikinai sukti mašiną. Žinau, kad neturiu reikiamo patyrimo. Einu į darbą tik gerų norų vedamas. [...] Norėčiau, kad jau pirmame numeryje būtų kas nors paties. Manoma, kad jis pasirodys rugsėjo pabaigoje. Tad iki to laiko būtinai ką nors atsiųsk. Dovanok, kad nenurodau, ko tiksliai reikia, bet kol kas ir man pačiam planas neaiškus. Sekmadienį priėmėm sprendimą, o šiandien jau bandom kreiptis į vienminčius bičiulius. Parašiau laiškus L. Dovydėnui, Algirdui Juliu Greimui ir kt.“⁸⁹

1946–1949 m. išėjo septyni žurnalo numeriai. Jame savo kūrybą bei straipsnius spausdino J. Kaupas, V. Kazokas, A. Morkus, A. Nyka-Niliūnas, H. Nagys, J. Mekas, A. J. Greimas, A. Rūkas, V. Biržiška ir kt.

Zina ir Henrikas vylėsi, kad „Šviesos“ organizacija bus kultūrinė, neideologizuota ir nepolitizuota. Deja, lūkesčiai nepasitvirtino. „Netrukus M. Jesaitis ir V. Trumpa pradėjo politikuoti. Abu su broliu neapsikentę išstojom. Visą gyvenimą vengiau politikos, nenorėjau priklaustyti kokioms nors organizacijoms ar partijoms, ir nepriklausiau“⁹⁰

⁸⁸ Iš O. Stikliūtės laiško V. Paplauskenei, 2007 m. lapkričio 14 d.

⁸⁹ Iš V. Trumpos laiško P. Andriušui, 1946 m.

⁹⁰ Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

Mokslo reikalais H. Nagys dažnai vykdavo į Insbruką. Freiburge likusia Zina rūpinosi jų bendras draugas J. Kaupas su žmona Dalia. „Julius užburdavo savo pasakojimais. Iki išnaktų sėdėdavo mano kambarėlyje, kalbėdavom apie gyvenimo prasmę, cituodavo Schopenhauerį, Nietzschę. Skaitydamas savo kūrybą užsikirsdavo, mirksėdavo.“⁹¹ Zina prisimena, kad Julius ne tik mokėjo džiaugtis gyvenimu, bet ir kitus tuo užkrėsdavo: „Eidamas pro kokio nors vokiečio darželį ar sodą neatsiklausdamas priskindavo man gėlių arba keletą saldžių kriaušių. Bandydavau šaukti, jog negalima, bet jis šypsojosi, nė kiek nesijaudindamas: tai kas čia tokio, čia tik keletas kriaušių ar gėlyčių... Dar juokingiau būdavo, kai paimdavo nuo prekystalio obuolį ir nesumokėjęs ramiai nueidavo. Nematė reikalo mokėti už vieną obuolį. Prieš egzaminus Julius mums išrašydavo tablečių nuo miego, kad geriau pasiruoštumėm. Išties nemiegodavom, tik nežinia, ar iš baimės, ar dėl vaistų.“⁹²

Pasak Zinos, J. Kaupas aktyviai dalyvavo studentiškoje veikloje. Tai atsiskleidžia ir iš jo rašytų laiškų H. Nagiui: „Bendras Freiburgo koloritas susideda iš Sekminių atostogų, karštos saulės, atmieštas šalto vėjo, greitai nusirpstančiom vyšniom ir Blekaičio persikėlimu į Freiburgą. Darbas studentų valdyboje vyksta daugiau nepadoriai negu pado-

riai. Vyriškos lyties valdybos nariai yra be galo darbštūs ir mažai linkę į ginčus, o tai pirmininkui labai smagu bei priimtina. Su Danute kasdien baramės, taigi pykstamės, ir dargi rimtai, negu nerimtai, pasireiškiant iš mano pusės diktatorinėmis tendencijomis, o iš jos pusės separatistinėmis ir autonominėmis aspiracijomis. Ruošiam birželio pradžioje akademiją apie 2 (du) svetimų šalių rašytojus. Nyka žadėjo skaityti apie Proustą, tačiau, atsižvelgdamas į įprastinį savo charakterį, pabūgo ir atsisakė. Teisindamasis neturįs laiko. Tad skaitys Danutė. Pradžioje manė apie Hoffmannstalį, bet paskui bėgo į žinomąjį mūsų sluoksniuose poetą Rilke. Antros temos turbūt neverta nė minėti, nors ir taip jau aišku – ta banali, įprastinė, gerokai įgriususi mano tema apie Unamuno. [...] Zina tokia pat išblyškusi ir nusiminusi. Nešneka nei su manim, nei su kitais. [...] P. S. Kai Tavęs nėra, Henrikai, čia, Freiburge, aš jaučiu kažkokį keistą liūdesį ir kaltę, kad per mažai, taip, per mažai ir labai retai su tavim kalbėdavau nuoširdžiai, parodydamas širdį ir visa tai, kas man yra brangu. Tau, kurs esi geriausias mano draugas!“⁹³

Gražios ir prasmingos akimirkos, patirtos Vokietijoje, lydės Ziną visą gyvenimą. J. Kaupas, dedikuodamas savo knygą „Daktaras Kripštukas pragare“ įrašė: „Gal galėtų ši menka knygpalaikė priminti Tau tuos žvaigždėtus žiemos

⁹¹ Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

⁹² *Ten pat.*

⁹³ Iš J. Kaupo laiško H. Nagiui, Freiburgas, 1948 m. gegužės 21 d.

vakarus, kai kiūtėdavom prie raudonai įkaitusios krosnelės, gurkšnodavom peklišką kavą ir šnekučiuodavomės apie įkyrųjį pesimistą Schopenhauerį. Julius, Freiburgas, 1949 m. Velykos.“

Zina daug laiko praleisdavo prie knygų: ruošdavosi paskaitoms, skaitydavo, kurdavo. Laiške O. Stikliūtei rašė: „Retkarčiais užsuku į prancūziškus filmus. Pasitaiko širdį ir protą atgaivinančių. [...] Tiesa, skaitau Georg Buchnerio dramas, ir mano kraujas verda lyg krateryje lava, o siela šliaužioja ant kelių prieš Jį – gyvą, nes Jis niekadoms nemirs!“⁹⁴ Knygos tapo neatsiejama gyvenimo dalimi. Č. Grincevičiui rašė: „Vėl pradėjau skaityti knygas. Jų taip daug! Buvo ilgas laikas, kai negalėjau nei vienos knygos atskleisti, man buvo labai sunku. Dabar vėl skaitau. Svetimi pasauliai, gražūs, skausmingi, liūdni, šaukiantys, beviltiški, ciniški... Daug pasaulių, svetimos širdys, dažniausiai jau mirę ir kartais tokios artimos. [...] Neseniai labai mėgau R. M. Rilkę. Jį pradėjau skaityti dar Kėdainiuose. Visus šituos metus jis buvo su manim, aš jį atmintinai išmokau. Bet dabar nežinau kodėl jis mane nori palikti. Aš jaučiu, kaip jis stovi tarpdury. Mėgstu ir Stefan George, šitą krikščionišią vazą padėtą ant tamsaus aksomo tarp sidabrinių žvakidžių, trapių liepsnų šviesoje. Bet ji tuščia, visai tuščia. Man atrodo, kad S. George neturėjo širdies, arba nenorėjo jos paro-

dyti, nes ji tikriausiai buvo tik spindintis krikščionybės gabalas.“⁹⁵

Sunki ir varginantis buitį, maisto trūkumas, šaltis neigiamai paveikė Zinos sveikatą. Visiškai nepavojingas peršalimas komplikavosi, tad ilgesnį laiką teko praleisti tėvų globoje. Ligos metu ir po jos gyvenimas pasidarė dar pilkesnis ir niuresnis. Laiške O. Stikliūtei rašė: „Onike, man dažnai atrodo, kad labai gerai, jog mes šituos kelis mėnesius nesusitinkame ir neliečiame akimis viena kitos kūno, kad Tu nematai mano valios apleistų sąnarėlių ir nuotaikų ardomo molio pylimo, kuris vadinamas veidu, kad aš nematau Tavo altruizme išmirusių akių ir palaimintos sąžinės plėšimo kiekvieno Tavo žingsnio ir judesio. Tikrai gerai. Mes turėtumėm per šitą nesimatymo laiką labiau pamilti viena kitą. Gal taip ir bus.“⁹⁶

Gerokai sustiprėjusi sugrįžo prie studijų, pradėjo lankyti parodas muziejuose, V. K. Jonyno įsteigtoje Freiburgo meno mokykloje. *Ecole des Arts et Metiers* (Meno ir amatų mokyklos) įkūrimas Vokietijoje buvo ypač svarbus ir reikšmingas. V. K. Jonynas, Kauno taidomosios dailės mokyklos direktorius, pasitraukęs į Vokietiją siekė sutelkti gabius daile besidominčius ir mokytis norinčius lietuvių jaunuolius. Šis noras ir subrandino mintį įkurti Kauno

⁹⁵ Iš Z. Nagytės laiško Č. Grincevičiui, be datos.

⁹⁶ Iš Z. Nagytės laiško O. Stikliūtei, be datos.

⁹⁴ Iš Z. Nagytės laiško O. Stikliūtei, 1948 m. gruodžio 9 d.

taikomosios dailės mokyklai analogišką įstaigą. Prancūzų valdžiai pritarus ir tarpininkaujant buvusiam Vytauto Didžiojo universiteto prancūzų kalbos ir literatūros profesoriui Raymondui Schmittleinui, kuris tuo metu prancūzų zonai priklausančiame Baden Badene ėjo švietimo direktoriaus pareigas, 1946 m. vasario 11 d. V. K. Jonynas gavo leidimą steigti Meno ir amatų mokyklą Freiburge. Kartu jam buvo pasiūlytos direktoriaus pareigos. Suteiktas tarptautinis statusas reiškė, jog *Ecole de Arts et Metiers* buvo išlaikoma kaip ir kitos prancūzų aukštosios mokyklos.

V. K. Jonyno pastangomis mokykla plėtėsi: be pradžioje įkurtos dailės, laikui bėgant atsirado audinių, keramikos, taikomosios grafikos, dekoracinės tapybos, dekoravimo studijos. Čia studijavę jaunuoliai, kurių iki 1949 m. buvo apie 90, ruošėsi praktiniam dailės darbui. Dėstė V. K. Jonynas, Adomas Galdikas, Vytautas Kasiulis, Anastazija ir Antanas Tamošaičiai, A. Muraitis, Viktoras Vizgirda, Adolfas Valeška, T. Zikaras, Eleonora Marčiulionienė, V. Kmitas, Aleksis Rannitas, A. Nyka-Niliūnas, H. Nagys ir kt. Iki 1948 m. buvo surengtos trys studentų darbų parodos, o 1948 m. išleisti keturi diplomuoti dailininkai skulptoriai. 1947 m. Freiburge įkurtas Lietuvių dailės institutas steigė premijas.

Plėtėsi ne tik pati mokykla, bet ir jos funkcijos: imta rengti individualias parodas, apipavidalinti periodinę spaudą, iliustruoti grožinės literatūros lei-

dinius, steigti privačias dailės studijas, įvairius dailiųjų amatų kursus, rūpintis dailininkų gyvenimu bei tinkamos kūrybinės aplinkos sukūrimu. Prieglobstį čia rasdavo ir į sunkią materialinę padėtį patekę lietuvių inteligentai: jie buvo įtraukiami į studijuojančiųjų sąrašus, atsirasdavo vieta bendrabutyje, maisto kortelės.

Pirmieji absolventai buvo išleisti 1948 m. vasarą. Diplomus gavo V. Ignas (Ignatavičius), A. Veščiūnaitė-Janavičienė, skulptoriai B. Milaknis ir V. Raulinaitis. Mokyklą baigė ir Albinas Elskus (Bielskus), Algirdas Kurauskas, R. Viesulas (Veselauskas), Antanas Mončys.

Freiburgo meno ir amatų mokykla bei jos vykdoma veikla praskaidrino pabėgėlių gyvenimą. Rengiamos parodos, organizuojami renginiai, apie kuriuos informuodavo laikraštis *Žiburiai*, sulaukdavo ypatingo dėmesio.

Knygos, menas formavo ir lavino Z. Nagytę, brandino jos kūrybines galias. Austrijoje buvo pasinėrusi į klasikinės muzikos garsus, o Vokietijoje jos dvasią gaivino ir stiprino meno pasaulis. Lankė lietuvių dailininkų parodas, vėl gėrėjosi dar Lietuvoje pamėgto estų grafiko E. Wiiralto kūriniais. Tačiau vienas įvykis stipriai paveikė daugelį lietuvių. Vokietijoje Zinai teko pajusti, kaip žmonės priklauso nuo mažo popieriaus lapelio, turinčio ypatingą galią. Nors pinigų keitimo reforma buvo daugiau nei ironiška beveik nieko neturintiems

pabėgėliams, tačiau parodė jų priklausomybę nuo „to mažojo popierėlio“, nuo materialiojo pasaulio: „Kartais tenka nulenkti galvą prieš kasdienybę ir visokias valdžias ir jų „kilnius“ tikslus. Praėjusią naktį paskelbė valiutos reformą, ir mūsų miestas atrodo kaip pirmąją pasaulio kūrimosi dieną arba paskutinę – visi bėga, skuba, nežinodami nė kur, nei kodėl. Tik šiaip sau, kad būtų efektingiau, lyg nebūtų buvę ir neateitų daugiau didesnių įvykių! Taip,

mes tik žmonės, ir turi nulenkti galvą ir atsiklausti prieš mažą skutelį popieriaus, kuriame nieko nėra parašyta, tik skaičius. Juokinga. [...] Nenustebk, jeigu kitas mano laiškas ateis tviskėdamas ženklų daugybe ir margybe, nes, žinai, ir juos nuvertino dešimtadaliu. Atleisk už tokį „reportažinį“ laišką,⁹⁷ – rašė ji Č. Grincevičiui.

Užbėgant įvykiams už akių reikėtų pastebėti, kad Zina niekada nepriklausys nuo „visagalinčio mažojo popierėlio“.

⁹⁷ Iš Z. Nagytės laiško Č. Grincevičiui, be datos.

Stebuklingas pavasario vėjas

Karinių veiksmų brutalumas triumfavo, tironų įsakymams buvo pavaldi technika, klusniai nurodymus vykdančios žmonės, tačiau visatoje buvo veržlesnė ir galingesnė jėga, kurios negalėjo pavergti, parklupdyti ar suvaldyti net karo vadai. Tai buvo stebuklingas vėjas, šiltas, sausas, nuo kalnų viršūnių plūstantis vėjas fenas (vok. *Föhn*). Freiburgo gamta magiškai užburdavo kiekvieną jautrią sielą: ruduo kerėdavo spalvomis, vasara akis džiugindavo vešlia žaluma, tačiau pavasaris pranokdavo visų lūkesčius. „Freiburgas, kovo 3 d. Šiąnakt netikėtai ėmė pūsti Fohnas. Žiemai baigiantis arba jau pasibaigus, visuomet tuoj pat po vidurnakčio, staigus ir nelauktas, jis pasigirsta už sienų, monotoniškas ir sielą veriantis. Fohną, kaip

žmogų, gali pažinti iš balso. Nervus dirginančios jo „muzikinės frazės“ prikelia iš miego, ir apima nesuvaldomas noras atidaryti visas duris ir langus ir bėgti iš namų. Per kelias valandas jis suėda paskutinius sniego likučius į šiaurę virtusių kalvų pašlaitėse, atšildo žievę, nubudina sulą ir savo gyslas žaidžiančiu šniokštimu užlieja ir dangų, ir žemę, ir intymią kambarių tamsą,“ – rašė poetas A. Nyka-Niliūnas.⁹⁸

Šis svaigus pavasario vėjas iš Hanau stovyklos į Freiburgą „atpūtė“ rašytoją Marių Katiliškį, draugo dailininko A. Kurausko kvietimu atvykusį išsiaiškinti galimybių studijuoti Meno ir amatų mokykloje. M. Katiliškis nuo vaikystės

⁹⁸ Nyka-Niliūnas A.. *Dienoraščio fragmentai. 1938–1970*, Čikaga, 1988, p. 231.

drožinėjo, lipdė. Hanau stovykloje baigė UNRRA rengtus drožėjų kursus. J. Kaupas ir H. Nagys, su kuriais Marius susipažino ir susibičiuliavo 1947 m. Augsburgėje per Lietuvių rašytojų tremtinių draugijos suvažiavimą, taip pat laukė jo atvykimo. Prisimindamas pirmąjį susitikimą H. Nagys rašė: „Marius sėdėjo didelėje ir pustuštėje salėje, beveik pačiame paskutiniame suole. Visai vienas, įsikandęs pypkę jis atidžiai sekė susirinkimo vyksmą. Mūsų visas būrys – Bradūnas, Kaupas, Bavarskas, Nykaniliūnas, aš pats ir dar keli dalinomės įspūdžiais, retkarčiais įsiterpdami dar į diskusijas, bet Marius sėdėjo tylus ir vienišas. Nepažinau jo, bet nė neklausęs žinojau, kad tasai atsiskyrėlis buvo Albinas Vaitkus.“⁹⁹ Grįžęs iš suvažiavimo H. Nagys, kaip visada, patirtais įspūdžiais dalijosi su seserimi ir pasakojo apie tai, ką matė ir ką girdėjo. Zinai atmintin įstrigo tai, kad pirmininkui paraginus rašyti prašymus dėl įstojo į LRD, M. Katiliškis išėjo laukan. „Brolis su J. Kaupu iš paskos ir klausia, kodėl nerašai prašymo? Nenori įstoti? Jis atsakė noriu. Tad ir liepė parašyti.“¹⁰⁰ Iš brolio pasakojimų Marius Zinai pasirodė įdomus. Vėliau ji klausė jo, kodėl anuomet išėjo iš suvažiavimo, kodėl nerašė prašymo dėl įstojo į LRD. Atsakymas buvo viena-reikšmis – nelaikė savęs rašytoju.

⁹⁹ *Išėjęs negrįžti: Marius Katiliškis gyvenime ir kūryboje*, sud. V. Kelertienė, Čikaga, 1986, p. 82.

¹⁰⁰ Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

Freiburgas M. Katiliškio vaizduotėje buvo nupieštas gražiausiomis spalvomis: nuo įstabių gotikinės architektūros pastatų, didingų Švarcvaldo kalnų, kerimai žydinčių sodų, derlingų smaragdinų vynuogynų iki nerūpestingo, linksmo ir turiningo studentiško gyvenimo. „Daug girdėjau apie šį miestą. Keista, kad čia manęs laukė, kai visur būdavau kuo svetimiausias... Jie sako, kad turiu apsigyventi čia, kur tiek vyno, saulės ir pietų dvelkimo.“¹⁰¹

Pirmasis susitikimas su Z. Nagyte tapo lemtingas. „Atvažiavo į Freiburgą su žurnalistu Merkeliu kroviniu traukiniu, nes į keleivinį pavėlavo. Tą dieną kaip tik vyko viename restorane „finitum semestri“ balius. Viena iš mano kolegijų sako – atėjo kažkokie čigonai, gal muzikantai. Ji paklausė jų ir pasakė: ne, ne, tai rašytojas ir žurnalistas. Netrukus atėjo Henrikas ir supažindino mus.“¹⁰² Drovi ir nedrąši, sunkiai bendraujanti ir nepasitikinti naujais žmonėmis, Zina staiga pasidarė atvira ir kalbi. „Ir tikrai, jau pirmą kartą susitikus ir pradėjus kalbėti nereikėjo galvoti, apie ką kalbėti, nei varžytis.“¹⁰³

M. Katiliškis buvo nepatikus ir jautėsi nedrąsiai svetimoje aplinkoje, tačiau Zinos geranoriškumas ir jautrus švelnumas tarsi ištirpdė nepasitikėjimą.

¹⁰¹ *Išėjęs negrįžti: Marius Katiliškis gyvenime ir kūryboje*, sud. V. Kelertienė, Čikaga, 1986, p. 71.

¹⁰² Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

¹⁰³ *Ten pat.*

mo ledus. Šis susitikimas įžiebė grožio geismą ir abipusės meilės viltį. Dvasinis artumas, gimęs pirmomis bendravimo akimirkomis, tvirtėjo ir stiprėjo, žadino vaizduotę ir kaip magnetas traukte traukė vieną prie kito. Pirmo įspūdžio pagautas Marius Zinai rašė: „Tegul Jums nepasirodys keistas šis laiškas, iškilęs kaip būtinybė. Grįždamas ilgas valandas mėginau atsiminti, kur ir kada buvau taip išlydėtas? [...] Tai buvo kažkaip išskirtina, savita ir perdėm ryšku – apšviestam perone mojančios rankos ir šilti žodžiai, užslopinti pajudėjusio traukinio. Tačiau aš juos girdėjau kurčiam lūpų judesy, kurios su tokiu atkaklumu kalbino ir šaukė pasilikti. [...] Nuotaika, jaukumas ir nemeluotas prieraišumas, parodytas mano viešnagės metu, vargiai yra mano užsitarnautas. Leiskite tad man būti nekukliam ir pasisakyti, o gal tai nieko nepaprasto ir būtina vargšo žmogaus kasdienybėje, kad norima kuo ilgiau pagyventi tais mielais prisiminimais, juos pasilaikyti ir tausoti. Niekad negalėjau pasigirti dvasios ramybe, o šiandien ji graso galutinai suirti, įgaudama kažkokias vis aštresnes formas. Nejau tokią pražūtingą galią turi vėjas Fohn, kuris aną vakarą sutaršė mano plaukus? Ir gali nedingti toji neramybė, griaužtis vis gilyn kaip šiurpi apraiška to, kas yra gražu. Gali klaidžioti ir nežinoti, gali kaltinti save ir visus sutinkančius. Ir jums ne sykį padaroma taip, kad norint palengvinti sau naštą turi nueiti ir nusidėti, turi nuvykti, sugriauti ir su-

daužyti savo iliuzijas. O, kaip šito bijau! Nes nedalia seka įkandin ir budi! Man sakė, kad Jūs trumpam ketinate užsukti į Hanau. Kuri tai bus diena? Atleiskite už tuos padrikus žodžius. Geriausios kloties. A. M. Katiliškis.¹⁰⁴

Hanau stovykloje M. Katiliškis jautėsi vienišas, o Freiburge atsirado jo sielai artimų ir brangių žmonių. Tad likti Hanau nebebuvo jokių priežasčių. Persikėlęs pradėjo studijuoti Meno ir amatų mokykloje, keramikos klasėje. Tuo pat metu į Freiburgą atvyko ir režisierius, poetas Jurgis Blekaitis. Jiedu buvo apgyvendinti studentų bendrabutyje, pačiame Rebhause – taip vadintame mokyklos pastate. Studijuodamas keramiką M. Katiliškis nepamiršo ir drožinėjimo: iš medžio kūrė visokiausias miniatiūras. Savo kambario sienas išmargino įdomiais piešiniais. (Zina išsaugojo išdrožtą savo pačios atvaizdą, stilizuotas gėles, kryžius, įmantrius miniatiūrinius darbus: valiūkišką kandiklį – besišypsantį, gundantį velniūkštį, pypkę ir ypatingo grožio apyrankę, jo pieštą poetės, aktorės E. Petrauskienės portretą, gamtos vaizdus).

Mariaus ir Zinos sielų bendrystė tvirtėjo, daug laiko jiedu praleisdavo kartu. „Prasidėjo ilgi pasivaikščiojimai po kalnus ir nesibaigiantys pokalbiai taip, jog kelis kartus esu praleidusi pasikaitas ir pykusi ant savęs ir Mariaus. Jis nieko neslėpė. Išpasakojo visą savo gyvenimą Lietuvoje. Pasakojo apie daly-

¹⁰⁴ Iš M. Katiliškio laiško Z. Nagytei, Hanau, 1948 m. lapkričio 7 d.

vavimą išvadavimo būriuose. Žinojau, kad Lietuvoje liko jo žmona ir kad karas juodu išskyrė.“¹⁰⁵

Marius atvirai ir be užuolankų pasakojo savo gyvenimo istoriją, juolab kad juste juto Zinos palankumą. Buvo devintas iš vienuolikos vaikų. (Jo gimimo data klaidingai rašoma knygose ir vadovėliuose. Ir pats ne kartą painiojosi – vienur rašė 1915 m., o kitur pažymėdavo 1914 m. Bažnytinėse knygose aptikti oficialūs įrašai byloja, kad Albinas Vaitkus – Marius Katiliškis gimė 1914 m. rugsėjo 15 d.). Marius pagarbiai kalbėjo apie savo krikšto mamą – bajoraitę Vladislavą Vertelytę, kuri gyveno Vaitkų namuose ir mokė vaikus skaityti bei rašyti. Jos dėka Marius pamėgo knygas. Pasakodamas Zinai vaizdžiai piešė kitų artimųjų paveikslus.

Švelni, jautri, tyli ir rami motina, užauginusi pulką vaikų, visus iki vieno mylėjusi ir dėl kiekvieno sielojis.

Rūstokas bei griežtas tėvas. Jis tarnavo caro kariuomenėje, daug keliavo po Rusiją, dirbo įvairius darbus. Grįžęs tėviškėn gavo tarnybą Naryškino dvare. Prasidėjus rusų–japonų karui, vengdamas mobilizacijos pabėgo į Ameriką. Kelionės nebuvo pelningos – turtų taip ir nesusikrovė, grįžo į Tėvynę. Lietuvai atgavus nepriklausomybę gavo žemės Katiliškių kaime, netoli Žagarės. Ten ir gyveno su gausia šeima.

Vaizdingi tėvo pasakojimai iš kelionių, motinos švelnumas veikė Marių,

tačiau labiausiai jį brandino gamta: pavasarį žavėjosi žagarvyšnių žiedais, kurie tarsi baltas sniegas nuklodavo žemę, rudenį auksu ir purpuru nuspalvintais medžiais, vėjo linguojamais trapiais žolynais. Giliai širdin įstrigo piemenaujant patirti jausmai, kai nevaržomai galėjo grožėtis gamtos dosnumu: „Užsikurdavau ugnelę prie didelio pūvančio kelmo ir tomis pačiomis, nuo aušros neužmerkto mis akimis ieškodavau Grigo Ratų, spėdavau, kur Paukščių Takas, sekdavau neužgęstą saulėlydžių gaisrą, keliaujančią šiauriniu pakraščiu, iki imdavo brėkšti. Ir klausydavau supančiotų arklių šokavimo ir gailiai klykiančios, šuns prikeltos pempės – klibi, klibi, kur kūlynsss, klibi, klibi... Ir karkvabalių dūzgimo, ir ištisinio uodų žyzimo apie ausis.“¹⁰⁶ Gamtos ir meno stebuklai visuomet suvirpindavo jautrią Mariaus širdį. Sraunioji Švėtė, didingas Žvelgaičio piliakalnis, išpūdingos bažnyčios, Naryškino dvaras, paslaptingas malūnas – visa tai giliai įstrigo atmintin ir penėjo jo vaizduotę iki gyvenimo pabaigos. Vėliau, gyvendamas svetimoje žemėje, ne kartą iš atminties, lyg iš gaivaus šaltinio, prikels kerinčius tėviškės vaizdus.

Zina stebėjosi Mariaus atmintimi: jis mokėjo daugybę eilėraščių, dainų, bėrė ilgiausias patikusių knygų citatas. Mokėsi Žagarės progimnazijoje, baigė žemės ūkio kursų. Nuo gimnazijos suolo

¹⁰⁵ Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

¹⁰⁶ *Išėjęs negrįžti: Marius Katiliškis gyvenime ir kūryboje*, sud. V. Kelertienė, Čikaga, 1986. p. 53.

pradėjo kurti. Jaunatviški bandymai sugulė į sąsiuvinius, kurių vieno viršelyje užrašyta: „Juodis Danyla, 1933 metai.“ (Šiuos sąsiuvinius M. Katiliškio tėvų namuose surado ir savo asmeniniame archyve saugo Žagarėje gyvenantis rašytojo sūnėnas Vytautas Vaitkus). Pirmieji eilėraščiai buvo atspausdinti 1931 m. Šiauliuose leistame savaitraštyje *Naujienos*. M. Katiliškis pats sudarė ir pirmąjį rankraštinį eilėraščių rinkinį „Kūkaliai tarp kviečių“, kuris, deja, taip niekada ir nebuvo atspausdintas (šiuo metu saugomas Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje).

Marius svajotojo rašyti, dirbti bibliotekoje. Atlikęs karinę prievolę grįžo į Pasvalį. Čia svajonė išsipildė: gavo pasiūlymą užimti Pasvalio bibliotekos vedėjo vietą. Tai suteikė visišką skaitymo ir kūrimo laisvę.

Prisipažino Zinai, kad 1942 m. vedė Elžę Avižonytę. Patekęs į chaotišką istorinių įvykių verpetą, 1943 m. Žagarės valsčiuje gavo asmens pažymėjimą, kuriame jo tikrasis vardas ir pavardė – Albinas Vaitkus pakeisti – oficialiai tapo Mariumi Katiliškiu. Besitraukdamas nuo artėjančios rusų okupacijos dalyvavo mūšyje prie Sedos, buvo Pasvalio sukilėlių štabo adjutantas.¹⁰⁷ 1944 m. kartu su išsivadavimo būriais pasitraukė į Vakarus. Norėjo pasiimti ir žmoną, tačiau ši griežtai atsisakė palikti Lietuvą. Pateko į anglų nelaisvę. Po metų pabėgo ir atsidūrė amerikiečių įkurtoje Munos

stovykloje, kuri 1946 m. persikėlė į Hanau miestą – brolių Grimų gimtinę.

Zinai patiko Mariaus pasakojimai. Ji prisimena, su kokia begaline meile jis kalbėjo apie gimtuosius Gruzdzius, Žagarės miestelį, kuriame lankė gimnaziją, apie vedėjo darbą Pasvalio bibliotekoje. Galėjo valandų valandas pasakoti apie žolynus, laukines gėles, krūmus, medžius, paukščius, žuvis.

M. Katiliškį ir Z. Nagytę siejo bendri literatūriniai interesai, tad nenuostabu, jog daug laiko praleisdavo kalbėdamiesi apie kūrybą. M. Katiliškis papasakojo, kad pirmasis jo apsakymas buvo atspausdintas 1932 m. *Trimitė*, vėliau kūryba publikuota įvairioje literatūrinėje spaudoje, kad parengė spaudai savo pirmąjį novelių rinkinį „Senojo kareivio sugrįžimas“, kuris karo sumaištyje buvo dingęs ir tik po 60 metų, laimingo atsitiktinumo dėka, atrastas. Zina jau Lietuvoje buvo skaičiusi jo noveles, publikuotas *Naujojoje Romuvoje*. Patys pirmieji kūriniai sudomino savo gaivališkumu, jaunatvišku polėkiu, turtinga kalba.

Marius skatino Ziną rašyti, publikuoti savo kūrybą. Be jokio drovumo ji skaitė jam savo eilėraščius. Dėmesys, rūpestis, globa pakerėjo jautrią jos sielą, o gyvenimas įgavo naujų spalvų, jausmų, vaizdų. Laiške Č. Grincevičiui rašė: „Tu atsiuntei į mano mintį savo kalnų ūkanas – taip nuostabu! Jau keturios dienos kaip dega visų gatvių žibintai, ir eidama staiga ranka paliečiu

¹⁰⁷ *Egzodo rašytojai*, Vilnius, 1994, p. 718.

svetimą žmogų. Toks baisiai mažas ir tuščias akiratis, toks mažas pasaulis, pro kurį kartais prabėga neryškus siluetas ir pradingsta kažkur. Ir nebegali netikėti pasakomis, ir nebegali nesakyti, kad čia negražu, daug purvo. Šitas mažas pasaulis, su kuriuo esi parklupęs ūkanose, yra tuščias, visai tuščias. Bet ar negera? Tu skaitei M. Katiliškio novelę „Prasilenkimo valanda“, ir štai: „Ne. Nėra nuobodu ir tuščia. Toji dykuma turtinga žodžiu.“ Ji turi visus atspalvius, visus šilčiausius virpėjimus. [...] Žinai, Česlovai, mano rezgnacija pradėjo kalbėti, žiūrėti ir jausti. Taip, ji išaugo. Aš bijau, kad ji gali mirti. Nežinau kaip reikėtų be jos gyventi. Bet dabar geriau. Ji kalba, ir aš stengiuosi tai užrašyti.“¹⁰⁸

Pirmoji M. Katiliškio knyga „Prasilenkimo valanda“ pasirodė 1948 m. Švainfurte. Debiutas buvo sėkmingas – 1949 m. vasario 15 d. Schwäbisch Gmündo lietuvių stovyklos salėje buvo įteikta skaitytojų literatūros premija. A. Nyka-Niliūnas, vertindamas šią knygą, rašė: „Katiliškio novelės turi stiprų išgyvenimų pagrindą. Tuoj matosi, kad autorius turi labai daug emocinės medžiagos, turi daug ką pasakyti. Autoriaus lyrizmas yra įdomus. [...] Jo žodis turi daug natūralios jėgos, sodrus, sultingas ir labiau organiškai reiškias autoriaus emocijas. Katiliškio knygoje dvi kryptys: impresionistinė ir realistinė. [...] Katiliškis turi ryškų prozininko talentą, vienur jis

pasirodo esąs geras pasakotojas, kitur – geras psichologas ir buities vaizduotojas, dar kitur – įdomus stilistas.“¹⁰⁹

M. Katiliškis mėgo keliauti: buvo aplankęs daugelį Lietuvos miestų ir miestelių. Kiek leido galimybės, vaikščiojo, važinėjo ir Vokietijoje, piešė vietas, kuriose pabuvojo. „Jo paties piešti škičiai vaizduoja 1946–1949 m. išvaikščiots miestus, aplankytas pilis ir bažnyčias, Reino pakrančių panoramas ir Alpių didingas viršukalnes. Gyvendamas Freiburge, jis dalyvavo ir studentų ekskursijoje į Strasburgą, Prancūzijoje. Turbūt tik retas kuris iš tada Freiburge gyvenusių lietuvių yra tiek daug po tą miestą ir jo apylinkes vaikščiojęs, žavėjęsis jį supančiais miškais ir kalnais, visur čia rasdamas ir naujo, ir jau pažįstamo, tačiau širdžiai artimo ir brangaus.“¹¹⁰

M. Katiliškis noriai mokėsi keramikos, daug laiko praleisdavo studijoje, atlikdamas praktinius uždavinius. „Ten buvo dirbama „kietai“, buvo jaučiami darbo rezultatai. Ten dūsavo Fohnas, Reino slėniu atkilęs iš pietų, Wohnhaldėje nuolatos barėsi ir triukšmavo barzdotas ir ilgaplaukis lietuviškas jaunimas, atklydęs iš Darbėnų, iš Kauno... Duonos, apie kurią sapnavome nesibai giančius sapnus, mums netrūko. Čia duona nebuvo įsivaizduojama be vyno.

¹⁰⁹ *Aidai*, 1948, Nr. 21.

¹¹⁰ *Išėjęs negrįžti: Marius Katiliškis gyvenime ir kūryboje*, sud. V. Kelertienė, Čikaga, 1986, p. 77.

¹⁰⁸ Iš Z. Nagytės laiško Č. Grincevičiui, be datos.

Mes gerėme vyną, žalią Reino vyną, ir dainavome... Tolima laimė vilioja.¹¹¹

M. Katiliškis aktyviai dalyvavo studentų veikloje, įvairiuose literatūros vakaruose. Kartu su draugais rengė skautų stovyklas. Vienoje jų dalyvavo ir Zina su O. Stikliūte. „Keturiese, žiauriai apsikrovę leidomės keliu. Tik išėjęs iš Titi-see stoties, lūžo mūsų vežimėlio vienas ratas. Ūkiškų gabumų dėka galėjome stumtis toliau. Pasiekus stovyklavimo vietą, lūžo antras. Daiktus baigėme vežti savim. Stovyklavimo vieta! Na, taip ją vaizdavausi. Bet rinktis nebuvo daug ko. Pasitraukėme nuošaliau nuo vokiečių amaro ir pradėjome galvoti. Keturiems įkurti visą stovyklą? O nei plano, nei vadovybės... Nieko. Mūsų betvarkei padidinti, netrukus atburzgė IRO sunkvežimis iš Neustadto su provizija. Čia, sako, jums trims dienoms maisto. Maistas keturiasdešimčiai žmonių, o mūsų – keturi. Nedaug. Po kepalą duonos, atitinkami kiekiai mėsos, žuvies, konservų etc. Ką daryti? Turėjau tapti virėju. Išviriau tokių puikų buljoną su visais prieskoniais, kad mano vyrai ausų tik nenusidraskė besmaguriaudami. Po pietų pradėjome krautis. Ne kaip mums sekės, nes jokių įrankių, būtiniausių stovyklos reikmėms, nebuvo. Pasiusk, jei nori, tuščiom rankom. Džiaugėmės suėmę didžiąją palaipinę, kuriai galbūt bus lemta tapti moterų apartamentais. O jų, aišku, laukiame nekantriai atvyksiant. Labiausiai aš.

¹¹¹ *Dirva*, 1964 02 12.

Svarbiausia problema – apsaugoti proviziją nuo gedimo. Bet mūsų rūpesčių padidiniui antrą kartą mašina sustojo netoliese ir paliko 40 antklodžių, galybę miltų, cukraus, kakavos, pieno, konservų ir sardinių. Ką darysi... O mes kaip buvome, taip likome – keturi. Įgula nerado tendencijos didėti. Vokiečiai priedami beveik žegnojosi. Jie manė, kad mes ruošiamės žiemavoti.

Buvome nuėję maudytis, bet aš tą procedūrą užbaigiau įbridęs iki kelių. Tas ežero pakraštys man nepatinka. Kažkaip visą laiką turėjau galvoje tą vietą, kurion buvome įplaukę valtimi. Būtent – upelį ir pievas. Pameni? [...] Gal Tavęs sulauksiu pirmadienį? Važiuk su Ona, bus lengviau ir smagiau. [...] Kaip Tavo, Zinuli, sveikatėlė? Per daug nesisielok, būk nerūpestingesnė. Neramina mane Tavo rūpesčių paliestas veidas. Zinuli brangus, laukiu. Laukiu Tavęs labai. Visą laiką užpildai mane. Atvažiuosi? Bučiuoju šimtą kartų. Tavo Marius.¹¹²

Vienas kitą pamilę jaunuoliai gyvenono tarsi pasakų pasaulyje. „Mane užlieja džiugi banga, kad yra širdis, kuri plauka ir dėl kurios aš turiu gyventi ir daug dirbti. Myliu Tave, mano kūdiki, mes turime būti kartu, Zina. Kaip gerai, kad susitikome. Mes skirti vienas kitam.“¹¹³

Taip buvo nulemta ir vėjo feno įvykdyta. „Stebuklingas pavasarinis vėjas, toks šiltas, malonus užburdavo, apsvai-

¹¹² Iš M. Katiliškio laiško Z. Nagytei, Titi-see, 1949 m. rugpjūčio 6 d.

¹¹³ Iš M. Katiliškio laiško Z. Nagytei, 1949 m. spalio 1 d.

gindavo. Kai jis pradėdavo pūsti, tarsi kažkas burtų lazdele pamojus pakerėdavo visus – nebuvo piktų žmonių, visi šypsojosi, niekas nesibardavo. Vaikai galėdavo išdykauoti kiek įmanydami. Žmonės vaikščiodavo kaip apsvaigę nuo švelnių ir malonių kvapų, jausmų.

Studentai juokdavosi, praleidinėdavo paskaitas. Mokytojai, dėstytojai buvo atlaidūs, niekas nepyko, rašė gerus pažymius. Niekad nieko nesakydavo... Tai buvo gėrio, grožio, meilės vėjas.¹¹⁴

¹¹⁴ Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

Vis dar vaikiškai tikėjau, kad galėsim sugrįžti

Gyvendama Austrijoje ir Vokietijoje Zina šventai tikėjo, kad įvyks stebuklas ir durys į laisvą Tėvynę atsivers. „Freiburge buvo daug svajota ir ilgėtasi Lietuvos. Vis dar vaikiškai tikėjau, kad galėsim visi sugrįžti, kad sąjungininkai susitars, pareikalaus rusų pasitraukti. Taip manyti buvo vaikiška. Ir tai supratau, kai pabėgėliai pradėjo emigruoti į įvairius kraštus.“¹¹⁵

1948 m. birželio mėnesį prezidentas Harry Trumanas pasirašė Perkeltųjų asmenų imigracijos įstatymą, kuris visiems karo pabėgėliams atvėrė duris į Jungtines Amerikos Valstijas. Prasidėjo masinės emigracijos į įvairius pasaulio žemynus. Į JAV išvyko apie 30 tūkstančių lietuvių, į Kanadą – apie 7700, į Australiją – daugiau nei 5000, į Pietų Ameriką – 4000, į Didžiąją Britaniją – 3000. Vokietijoje liko 7550.

1950 m. viduryje DP stovyklos buvo likviduotos. Daugelis pabėgėlių, ieškodami saugumo ir ramybės, vyko į kitas šalis. Sunkios apsisprendimo valandos išmušė ir Nagių šeimai. Zina Č. Grince-

vičiui rašė: „Su saviškiais greitai važiuosiu ten – popieriai jau yra. Vienas brolis su šeima jau išvažiuoja. Už mėnesio tėvai ir aš, dar laukiame Henriko, nes jam liepos mėnesį baigiamieji egzaminai. Dar keli mėnesiai... Siaučiu savo pasaulyje lyg baibokas, atėjęs iš girių mirti. Visa, kas buvo šventa, visa, ką buvau sukūrusi (o taip nedaug to dar buvo!), visa tai, ko siekiau, baigiu sudaužyti ir sulaužyti. Nelengva, bet kur aš visa tai dėsiu nuvilksiu ten? Kam visa tai? Savo pasaulio griuvėsius paliksiu mano Europoj – tegul jie pasiliks šitoj mieloj, artimoj griuvėsių jūroj ir svajos. Galbūt kada nors kiti juos atstatys. Iki pamiršimo man gaila visų šitų metų skurdo, nevilties, ilgesio – visko, net juodžiausių valandų. Aš noriu nieko nenusivežti ten, aš noriu viską čia palikti. Ką viską? Kartais man atrodo juokingas šitas svaičiojimas, nes, kiek žinau, neturiu nieko, ką galėčiau palikti, neturiu nieko, ką galėčiau nusivežti, neturiu nieko... Bet juk reikia pateisinti savo pašamonę, kuri taip baisiai nenori klajoti. Atleisk man už šitą laišką. Pavasaris labai niūrus.

¹¹⁵ Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

Zina.¹¹⁶ Kitame laiške: „Mielas drauge, nutilome mes abu. Yra svetimų valandų gyvenime, kurių nesupranti, kurioms atėjus nežinai, ką kalbėti, nesugebi net rankos pakelti – gali tik laukti, laukti, kol jos išeis. Spalio 24 dieną išvažiuoju į perkeliamašias stovyklas. Kada laivas išplauks, nežinau, bet manau, kad lapkričio pradžioje jau būsiu Amerikoje. Važiuojame visi – tėvai, senelė ir Henrikas. Gavau stipendiją Vašingtono universitete, galiu pradėti studijuoti nuo žiemos semestro, t. y. sausio mėnesio. Džiaugiuosi, tik baisu, kad nemoku anglų kalbos. Onytė jau išvažiavo. Ne daug žmonių čia beliko. Mes esame beveik paskutiniai iš šito miesto. Ruduo neapsakomai gražus – nemačiau dar iki šiol tokio. Visi kiti buvo staigūs, greitai. Ateidavo per vieną naktį, per vieną vakarą, o šitas skleidžiasi lėtai, lėtai... Akis plačiai išplėtus reikia žiūrėti, kad pastebėtum jo besikeičiančias spalvas, reikia būti visai tyliam, kad išgirstum jo skambėjimo niuansus. Ir turėti daug jėgų ir didelę širdį...“¹¹⁷

Z. Nagytė buvo viena tų asmenybių, kuri užėmusi poziciją gyvenime ir kūryboje išlaikė ją iki galo. Ji tikėjo savimi

ir savo misija, siekė kūrybos, meilės. Tačiau net negalėjo įsivaizduoti, koks rūstus tas tikrasis džiaugsmas ir kaip skaudžiai reikės mokėti už tas stebuklingas džiaugsmo akimirkas.

Iš Europos iškeliavo kartu su savo artimiausiais žmonėmis – senele Emilija, tėvais, broliu Henriku ir būsimo vyru Mariumi Katiliškiu. Visas jos turtais – knygos ir žemės sauja, kurią saugos visą gyvenimą. „Aš jų pasiėmiau ties Raseiniais iš vieno rugių lauko. Anuomet buvo vidudienis, toks vidudienis, koks tik mūsų žemėje tegali būti. Saulė, begaliniai didelė saulė, degė ant dangaus ir sruveno jos liepsnos, šviesios liepsnos ant miškų, lygumų, ir kaitroje virpančios rugių jūros, ir sudegusių sodybų skaudžiai pilki pelenai... Mūsų sodybų, kurias sudegino svetimi žmonės. Aš gerai prisimenu, kaip jie šypsojosi man imant žemę ir sakė, kad dabar ne laikas bet kokiems sentimentams. Bet ar tai buvo sentimentalų, jeigu aš norėjau nors trupinį pasiimti to, kas man brangiausia? Gal? Nežinau. Žinau tik, kad man kiekvieną kartą taip ramu ir gera, kai paimu į rankas šitas kelias dulkeles mūsų žemės.“¹¹⁸

¹¹⁶ Iš Z. Nagytės laiško Č. Grincevičiui, be datos.

¹¹⁷ Iš Z. Nagytės laiško Č. Grincevičiui, be datos.

¹¹⁸ Iš Z. Nagytės laiško Č. Grincevičiui, be datos.

Innsbrukas, 1945 m.

Z. Nagytė. Innsbrukas, 1945 m.

Z. Nagytės asmens pažymėjimas, išduotas 1945 m. Insbruke

Z. Nagytės pasas, išduotas 1945 m. Forarlberge

Bendrabutis, kuriame 1945–1946 m. gyveno Z. Nagytė. Insbrukas

Su drauge Eugenija Ramanauskaite.
Austrija, 1946 m.

rugpjūtis 11
 Šis vak. aš noriu sau kalbėti.
 kalbėti apie visą tūndą ir rudę-
 nį tūdą. Je kodėl p. jai tylėte
 mano rašiusi kodėl? jai
 Pasaulis dabai, tokas kintęs, tokas
 nepaprastas: kintęs man atrodo --
 Mano rašiusi pasirodė.
 Šis vak. aš noriu kalbėti, bet negaliu:
 nes mano rašiusi, tylė, mano rašiusi,
 taip kintęs, daktas pasirodė --

 rugpjūtis 15
 Tu niekam nesakyk, bet kartais aš tikiu:
 jiu tūn, tad po mano kojos ir tūn, rambe
 tūn, kartais, tada mane pagrasina be'ri
 kintęs, aš ištau atstumo, tūn, rambe,
 bet aplinkui visko, visiško visko net, d
 ta aš palieciai, atstumo. Aš atstumo,
 gal tūn, gal tūn, gal j' mane

Z. Nagytės dienoraščio fragmentas

Lietuvių studentų atstovybės nariai prie Insburo universiteto. 1946 m.
Antras iš dešinės – H. Nagys

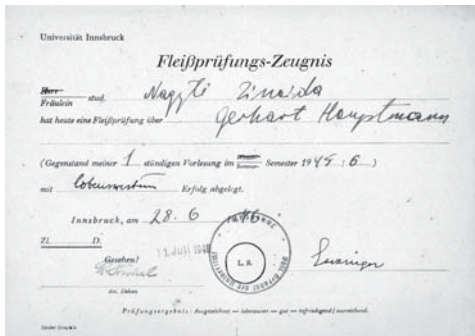
Onutė Stikliūtė. Insbukas,
1945 m.

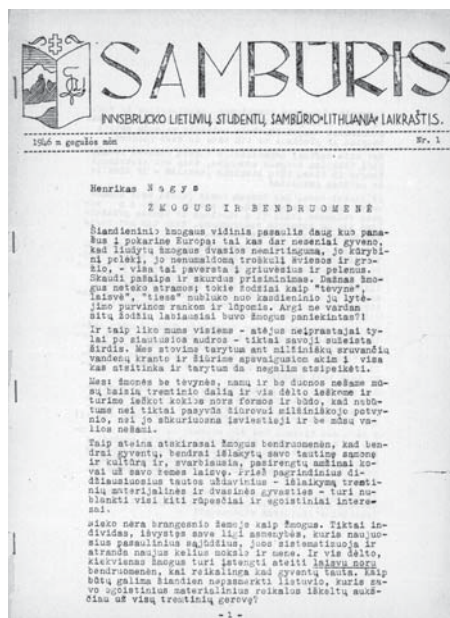
Insburo universiteto
studijų knygelė, išduo-
ta Z. Nagytei. 1945 m.

Iš kairės: Z. Nagytė, D. Jesaitytė, J. Abramikaitė,
E. Ramanauskaitė. Lanserse, 1946 m.

Insbuko universiteto pažymėjimai, patvirtinantys, kad Z. Nagytė puikiai išlaikė vokiečių literatūros ir filosofijos egzaminus

Lietuvių studentų atstovybės nariai. Antras iš dešinės sėdi H. Nagys.

81 Vokietija–Austrija 1944–1949

Poilsio valandėlė

H. Nagys. 1946 m.

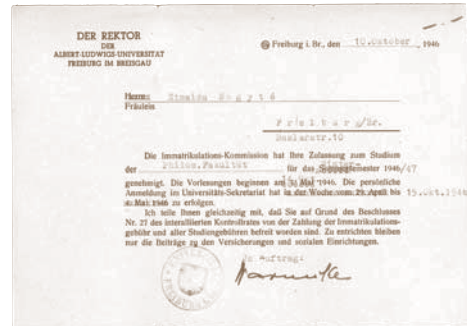
Išvykstant į Freiburgą. Z. Nagytė stovi penkta iš kairės. 1946 m.

Freiburgas

Z. Nagyté Freiburge. 1947 m.

Dokumentai, išduoti Z. Nagytei Freiburgo universitete

Iš kairės:
Z. Nagyté,
O. Stikliūtė,
D. Kaupienė.
Freiburgas, 1948 m.

Z. Nagytė Freiburge.
1947 m.

Deutsches Seminar
Herrn
Herrn Prof. Dr. Erich Rugeh
Freiburg, den 15. April 49

Referat

Frl. Ulnaida Nagytė aus Litauen studierte 4 Semester an der hiesigen Universität. Sie arbeitete in dieser Zeit in sechs Seminarübungen zur deutschen Literatur mit und liess in einer Arbeit über Hebbels Dramatik Fleiss und gute Begabung erkennen. Ich beehrte mich daher ihr Zeugnis auszusprechen.

Dr. Erich Rugeh
Dozent für unsere deutsche Literatur

Philosophische Fakultät

Herrn Frl./Frau stud. phil. *Ulnaida Nagytė*
(Studienfächer *Deutsche Literatur, Germanistik, Philosophie*)
hat an meinen Übungen über _____ erfolgreich teilgenommen

hat meine Vorlesung über *Epochen der deutschen Bildung* gehört und eine Prüfung darüber mit Erfolg abgelegt.

Ich empfehle dringend, ihm / ihr die Fortsetzung des Studiums zu gestatten.

Rugeh
Freiburg im Breisgau, den 12. IV. 49
Polen

Deutsches Seminar / Universität Freiburg im Breisgau

Herrn Frl. stud. phil. *Nagytė Ulnaida aus Litauen*
hat im Seminar *Germanistik* 19 4/2 an den Übungen über
Dramatische Fragmente des 18. u. 19. Jahrh.

teilgenommen

Referat: *Hebbels „Werken“*
Essays

Note: *gut*

Freiburg i. Br., den 6. Oktober 1949 Der Direktor:
Dr. Rugeh

Freiburgo universiteto pažymėjimai apie Z. Nagytės išklaustytas paskaitas ir gautus vertinimus

Akademinio jaunimo sambūrio Šviesa 1946–1949 m. leistas žurnalas. Išleisti 7 numeriai. Redagavo P. Jurkštas, J. Vizbaras-Sūduvas, V. Saulius, V. Trumpa ir kt.

Z. Nagytė su senele Emilija Peters-Grundmanis. 1949 m.

Freiburgas, 1949 m.

Su broliu Henriku. Freiburgas, 1947 m.

Z. Nagytė su tėvu, mama ir senele Freiburge

Iš kairės: D. Kaupienė, M. Katiliškis, Z. Nagytė, O. Stikliūtė, J. Kaupas.
Freiburgas, 1948 m.

Z. Nagytė Freiburge

Iš kairės: D. Kaupienė, J. Kaupas, Z. Nagytė,
M. Katiliškis, O. Stikliūtė. Freiburgas, 1948 m.

Iš kairės: M. Morkūnas, O. Stikliūtė, D. Kaupienė,
Z. Nagytė, M. Katiliškis. Freiburgas, 1948 m.

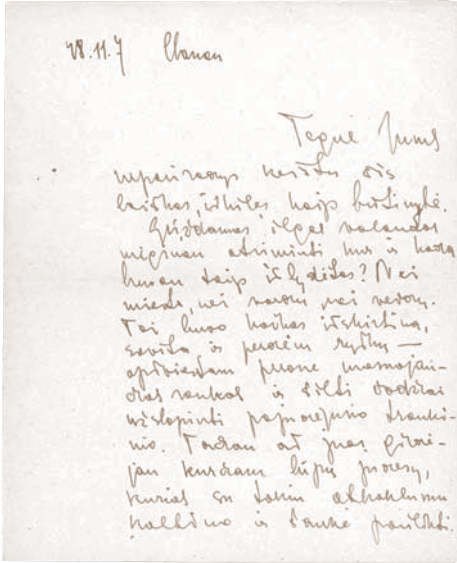
Stovi (iš kairės): M. Morkūnas ir J. Kaupas. Sėdi iš dešinės: M. Katiliškis, Z. Nagytė, R. Viesulas. Freiburgas, 1948 m.

Freiburgas, 1949 m. Parengė ir išleido Freiburgo lietuvių studentų valdyba. Redaktorė O. Stikliūtė. Bendradarbiai: J. Akstinas, M. Katiliškis, V. Mikalavičius, H. Nagys, Z. Nagytė, R. Viesulas ir kiti

Per Kalėdas su broliu Henriku. Freiburgas, 1948 m.

M. Katiliškio laiškas Z. Nagytei.
1948 m. lapkričio 7 d.

Freiburgas, 1949 m.

Z. Nagytė ir M. Katiliškis. Titisee, 1949 m.

Pereinamojoje stovykloje prieš išvykstant į Ameriką. Iš dešinės: M. Katiliškis, Z. Nagytė, H. Nagys. 1949 m.

savaitis 16
 Oš ientan poti raves. Urade
 in viron, net amulianisime daitte
 ar ientan raves in nerandu.
 Neimam gal me dar ka nos
 ko ar nepalietis, gal tusa: ar
 uronin rave. Teme jik tolia
 dideli! — Filiai dar ne vishq
 ar jopi polietian. In kei ar vishq
 jopi polietian in raves neronin, kaip
 tade vishq pient.? Ojpentis tēmije
 raves neronin raves vords,
 neronin raves vishq neronin.
 Man kaitai strabo, kad ar
 neronin raves, mētur in mēkade.
 In bus plus jopi ar dar jopi ti-
 rion in tōlian ientoti. Bet
 jopi ar ientoti? Ientoti in
 pientis in neronin raves?

Z. Nagytės dienoraščio fragmentas

Pakeliui į Ameriką. 1949 m.

Neaprèpiamai daug
reikia būti tvirtu žmogum

AMERIKA. Nuo 1949 m.

Laimė.

O mylima moia lėlė doob'mui vėdki,
ypolirugn i'jvėliu, i' d'istom skim,
as ne'femoku vėist' tosim

ir ~~ne'femoku~~ ^{ilauis} vėist' tosim quindin'om m'lti
toz, p'irp'ant' p'ri vėidki, ne'femoku -

moia uplypui lėlė as nich vėturi
k'ok'as p'irp'ant' ir p'at'ini m'el'na v'opė,

tozo v'art'li o'ki ~~ir as i' d'istom skim~~ ^{ne'femoku}
bet ~~v'art'li o'ki~~ ^{v'art'li o'ki} ~~v'art'li o'ki~~ ^{v'art'li o'ki}
toz, p'irp'ant' p'ri vėidki, ne'femoku

O mylima, o'ble lėlė —

1949-11-11

Lyg mozaika yra gyvenimas

Karo išstumtieji iš Lietuvos po penkerių metų, praleistų Vokietijoje, išsišklaidė po įvairias šalis. Daugelis emigravo į Jungtines Amerikos Valstijas, vildamiesi čia rasti ne tik saugų ir ramų gyvenimą, bet ir anksčiau atvykusių lietuvių sukurtą kultūrinę aplinką. Rašytoją A. Vaičiulaitį pirmoji Lietuvos okupacija užklupo einantį diplomatinės pareigas prie Šventojo Sosto Vatikane. Negalėdamas sugrįžti Tėvynėn jis priėmė kunigo Navicko pasiūlymą dėstyti Marianapolio kolegijoje. 1940 m. pabaigoje atvyko į JAV, ištraukė į kultūrinę veiklą: redagavo žurnalus *Studentų žodis*, *Amerika*, *Vytis*.

1941 m. Amerikos lietuvių katalikų federacija įkūrė Lietuvių kultūros institutą (toliau – LKI). Jo branduolį sudarė kun. P. Juras, kun. J. Karalius, kun. J. Balkūnas, J. Laučka, K. R. Jurgėla, dr. P. Padolskis, dr. B. Kazlauskas, o A. Vaičiulaitį išrinko sekretoriumi. Pagrindinis LKI tikslas buvo išsaugoti lietuvių savastį svetimame krašte, rūpintis lituanistinių mokyklų steigimu, knygų bei žurnalų leidimu. 1944–1949 m. LKI nariai teikė materialinę, švietėjišką paramą lietuviams, atsidūrusiems Vo-

kietijoje bei kitose Europos valstybėse. 1946 m. iš Romos, kur studijavo Šv. Antano universitete, o vėliau įgijo teologijos daktaro mokslinį laipsnį, į Ameriką atvyko kunigas poetas L. Andriekus. Vadovybės pavedimu atliko sielovadinį pastoracinį darbą pranciškonų vienuolyne, esančiame Maino valstijoje. Jo bei kitų kultūros ir visuomenės veikėjų parūpinti iškvietimai daugeliui pabėgėlių padėjo pasiekti Ameriką.

Straipsnyje „Šitoji Amerika kare“ A. Vaičiulaitis rašė: „Amerika mums pirmų pirmiausia buvo laisvės šalis. Tai ne tik popierinės, žodžių ir teorijų laisvės žemė, bet ir realiame gyvenime vykdomos ir kiekvienam piliečiui į kraują įsigėrusios laisvės šalis. Asmens laisvė, žodžio laisvė, spaudos laisvė, minties laisvė ir veikimo laisvė kiekvienam čia toks paprastas dalykas, kad apie jį daug nė negalvoja. Kiekvienas pilietis čia žino, kad jo kraštas yra *free country*, tuo didžiuojasi. Jis džiaugiasi, kad nuo jo toli diktatoriai, cenzorių pulkai, pavergta mintis ir pavergtas tikėjimas. [...] Taip Amerika nuo nuotykių, nuo gamtos grožybių, nuo technikos stebuklų, nuo viliojančios pasakos mus privedė prie

didžiausios šiandien svajonės ir visa savo galybe stoja ginti: tai visų žmonių laisvo rytojaus pasaka, laisvo kiekvienam asmeniui, kiekvienai tautai ir valstybei. Iš tikrųjų gerą kovą kovoja didžiųjų stebuklų ir laisvės žemė – Amerika.¹¹⁹

K. Bradūno teigimu, iš Lietuvos išvyko penkios rašančiųjų kartos: „Savosios literatūros tęstinumu ir gyvastingumu galime tik didžiulotis. [...] Minėtais atžvilgiais šios rūšies fenomenas vargu ar kada literatūrų istorijose bepasikeitė. Analogiškas galėtų dar būti šiandieninis latvių ir estų atvejis. Ir jais reikia gėrėtis, kaip bendro baltiškojo branduolio patvarumu ir kūrybingumu.“¹²⁰

Tiek vyresnieji, tiek jaunesnieji rašytojai plaukė laivu ar skrido lėktuvu, pasak A. Vaičiulaičio, „į laisvės šalį“: V. Krėvė-Mickevičius, M. Vaitkus, V. ir M. Biržiškos, F. Kirša, S. Būdavas, Bern. Brazdžionis, A. Gustaitis, S. Santvaras, V. Maciūnas, J. Jankus, N. Mazalaitė, Kotryna Grigaitytė, Alė Rūta, J. Augustaitytė-Vaičiūnienė, G. Tulauskaitė-Babrauskienė, Karolė Pažėraitė, S. Yla, A. Rūkas, H. Radauskas, J. Girnius, K. Bradūnas, A. Nyka-Niliūnas, H. Nagys, Liūnė Sutema, M. Katiliškis, Stepas Zobarskas, Birutė Pūkelevičiūtė, P. Jurkus, A. Baronas, J. Blekaitis, V. A. Jonynas, A. Landsbergis, J. ir A. Mekai, K. Ostrauskas ir kt. Beveik visi išvykda-

mi iš Europos vylėsi sugrįžti į Lietuvą. Bern. Brazdžionio laiške A. Vaičiulaičiui atsispindėjo daugeliui anuo metu būdingos nuotaikos: „Prisikėlimu tikiu. Ir baisiai noriu jo sulaukti. Žmogaus širdy, pasauly ir Tėvynėj. Ir tik dėl to netrukus skirsiuos su Europa, kad tikrai sugrįžčiau į prisikėlusią Lietuvą. Nes čia daug kas dar turi persirgti tais raudonais raupais. O Viešpaties ranka skaudi ir teisinga. Jo planai painūs ir nežinomi niekam pasauly, ir jo keliai niekur neišskaitomi – nei žvaigždynuos, nei kalnų viršūnėse, nei jūrų gelmėse. O jo ženklų, deja, nesuprantam. Bet stebuklas įvyks. Ir dėl to plaukiu su šeima ir kitais lietuviais į kitą Atlanto pusę, kad jo laukčiau su ašara ir su pasiilgimu. Ir be baimės.“¹²¹

Rašytojai, vieni ar su šeimomis, bandė įsitvirtinti, pradėti naują gyvenimą svetimoje žemėje. Daugeliui teko dirbti sunkų fizinį darbą: K. Bradūnas ir A. Nyka-Niliūnas pjovė žolę kapinėse (vėliau pastarasis dirbo kepykloje, o K. Bradūnas – akmenskaldžiu), H. Radauskas, J. Blekaitis, A. Rūkas, A. T. Antanaitis dirbo kartono fabrike, M. Katiliškis gavo staliaus darbą, vėliau dirbo metalo fabrike, A. Gustaitis – cukraus fabrike, Bern. Brazdžionis – batų fabrike, Liūnė Sutema – sausainių fabrike, vėliau Šv. Šeimos slaugos namuose. Susirūpinęs merdinčiu lietuvių kultūriniu gyvenimu A. Vaičiulaitis F. Kiršai rašė: „Man

¹¹⁹ Vaičiulaitis A., „Šitoji Amerika kare“, *Studentų žodis*, 1942, Nr. 1

¹²⁰ *Lietuvių egzodo literatūra*, Čikaga, 1992, p. 15.

¹²¹ Iš Bern. Brazdžionio laiško A. Vaičiulaičiui, Ravensburgas, 1949 m. Velykos.

pasidarė liūdna. Liūdna ir graudu, kad žūva kūrybinės mūsų jėgos. [...] Ir taip gaila, kad Amerikoje esanti lietuvių tautos dalis lig šiol neturėjo jokio lietuvių kultūros galvojimo – nė ilgesnio, ir nė apsaugos. Taip ir žus geriausios mūsų jėgos: vienas duoną kepdamas, kitas paminklų akmenis tašydamas, trečias lėkštes plaudamas. [...] Dabar širdis verkia, kad mes esame pliki ir bejėgiai prieš kažkokį aklumą, dėl kurio žūsta gražiausi mūsų žiedai, ir jų jau niekas neprikels naujam buvimui.¹²²

Lietuviai, atvykę į Ameriką, rado senųjų emigrantų pradėtą plėtoti kultūrinį gyvenimą. Tačiau šią veiklą buvo apėmęs sąstingis, trūko jaunų, veržlių kūrėjų, sugebančių išjudinti, įpūsti gyvybės naujiems darbams. Inicijatyvinė grupė pradėjo rūpintis Lietuvių rašytojų draugijos įkūrimu. A. Vaičiulaičio, Jono Aisčio, kun. Stasio Būdavo pastangomis buvo parengti draugijos įstatai. 1948 m. vasario 7 d. Niujorke įvyko lietuvių rašytojų steigiamasis susirinkimas, kuriam pirmininkavo J. Aistis, sekretoriavo A. Vaičiulaitis. Buvo nutarta pasivadinėti JAV Lietuvių rašytojų draugija (JAV LRD). Pirmininku išrinktas J. Aistis, vicepirmininku – Juozas Tysliava, sekretoriumi – S. Būdivas, išdininku – K. S. Karpus, valdybos nariu – V. Krėvė-Mickevičius.¹²³

¹²² Iš A. Vaičiulaičio laiško F. Kiršai, 1950 m. sausio 6 d.

¹²³ *Lietuvių egzodo literatūra. 1945–1990*, Vilnius, 1994, p. 802.

Pirmasis JAV LRD suvažiavimas įvyko 1949 m. gegužės 7 d. Niujorke, J. Tysliavos bute. Dalyvavo iš Europos atvykę lietuvių rašytojai, Kanados LRD pirmininkė poetė Marija Aukštaitė, valdybos nariai F. Kirša, Bern. Brazdžionis ir A. Gustaitis. „1950 m. gegužės 6 d. Bostone įvykusiame lietuvių rašytojų susirinkime JAV LRD ir LRTD susijungė į vieną Lietuvių rašytojų draugiją.“¹²⁴ 1951 m. draugijos centras iš Bostono buvo perkeltas į Čikagą. Tuomet valdybą sudarė: pirmininkas – Benediktas Babrauskas, vicepirmininkas – V. Ramonas, sekretorius – A. Baronas, išdininkas – Alfonsas Šešplaukis-Tyruolis.

LRD nariai aktyviai ėmėsi veiklos: steigė leidyklas, naujus laikraščius ir žurnalus, inicijavo kūrybą skatinančias premijas, organizavo konkursus. Režisieriai ir aktoriai būrėsi į lietuvišką teatrą, buvo įkurta Čikagos lietuvių opera, atsirado muzikiniai kolektyvai, koncertavo pavieniai atlikėjai. Daugelis lietuvių įvairiais būdais stengėsi išsaugoti tai, ką atsinešė iš Lietuvos ir ką galima būtų atgaivinti svetimose žemėse. K. Ostrauskas rašė: „Atklydęs Vakaruosna lietuvis kūrėjas prarado tiesioginį ryšį su savo kraštu. Negana to, jis pateko į tokią kūrybinę aplinką, kuri tą praradimą dar labiau išryškino ir paaštrino, sukeldama tokias kūrybines problemas, kurios normaliose sąlygose gal būtų visai neiškilusios arba bent nebūtų tokios aktualios ir kontraversiškos. Vis dėlto kokios jos be-

¹²⁴ *Ten pat.*

būtų, – kūrybos ir patriotizmo santykio supratimas ar kuri kita problema, kokią poziciją jų atveju beužimtum, jos teturi tik antrinę reikšmę.¹²⁵

Puoselėjant lietuviybę svarbią reikšmę turėjo spauda: trys dienraščiai buvo leidžiami Čikagoje – *Draugas*, *Naujienos*, *Vilnis*, Klivlende – *Dirva*, Bostone – *Keleivis*, Niujorke – *Darbininkas*, *Vienybė*, *Laisvė*. Iš DP stovyklų perkeltas žurnalas *Naujoji Aušra* (redaktorius A. Kairys) siekė tapti kultūriniu-literatūriniu leidiniu. Tačiau pranciškonams perėmus *Aidų* leidybą, *Naujosios Aušros* teko atsisakyti. Amerikoje *Aidų* redakcinę kolegiją sudarė A. Vaičiulaitis, L. Andriekus, J. Girnius, A. Nyka-Niliūnas. Šis žurnalas, jau Vokietijoje tapęs vienu įdomiausių, atliko svarbų vaidmenį formuojant skaitytojų intelektualinį skonį.

1950–1951 m. ėjo L. Dovydėno redaguojamas žurnalas *Nemunas*, 1951 m. Bruklina pasirodė žurnalas *Gabija* (redaktorius – S. Zobarskas; išėjo tik penki numeriai). Populiarios tapo *Lietuvių dienos*, leistos anglų ir lietuvių kalbomis (nuo 1955 iki 1972 m. redagavo Bern. Brazdžionis). Laikraštis *Darbininkas* įgavo naują veidą, kai jį pradėjo redaguoti ir jame bendradarbiauti J. Brazaitis, P. Jurkus, L. Žitkevičius. 1955–1961 m. Čikagoje leistoje *Užuovėjoje* savo kūrybą spausdino A. Baronas, M. Katiliš-

kis, S. Pilka, A. Valentinas, Algimantas Mackus. 1928 m. pradėtą leisti *Margutį* išpopuliarino A. Mackus, 1961 m. žurnalą perėmęs į savo rankas. Čia savo kūrybą bei vertimus iš latvių ir vokiečių kalbų spausdino Liūnė Sutema, H. Nagys, publikacijas skelbė J. Blekaitis, M. Katiliškis, K. Almenas. 1962 m. buvo pradėtos spausdinti Kęsto Reikalo (Algirdo T. Antanaičio) išėivijoje išleistų lietuvių rašytojų knygų metinės apžvalgos. Žurnalas nustojo eiti 1964 m. pabaigoje, kai gruodžio 29 d. autoavarijoje žuvo leidėja D. Vanagaitienė ir redaktorius A. Mackus.

Rašytojai rengė metraščius, antologijas. Svariu leidiniu tapo J. Aisčio ir A. Vaičiulaičio pastangomis parengta ir 1951 m. Čikagoje išleista „Lietuvių poezijos antologija“, kurioje lietuvių kūryba pateikta nuo liaudies iki laisvės kovotojų dainų. 1957 m. išėjo pirmosios lietuvių beletristikos antologijos (red. Bern. Brazdžionis) I dalis, 1965 m. – antra. Išskirtiniu leidiniu tapo 1945 m. spaudos atgavimo penkiasdešimtmečiui paminėti išleistas literatūros metraštis *Gabija* (red. J. Aistis ir S. Zobarskas).

Jaunieji rašytojai, priverstinai palikę gimtąją žemę, nespėjo joje įsitvirtinti. Tad daugelio jų, mokslus baigusių Vokietijoje, žvilgsniai kryo į Vakarų kultūrą. Susiformavo nauja rašytojų karta, su sava gyvenimo ir kūrybos samprata. Tarp vyresniųjų ir jaunesniųjų rašytojų kildavo nesutarimų, kurie baigdavosi naujų požiūrių išskristalizavimu, nau-

¹²⁵ Ostrauskas K., „Kūryba svetimose žemėse“, *Dienos tarp dangoraižių*, Studentijos sukurtinis leidinys, Čikaga, 1957, p. 40.

jų literatūrinių sambūrių sukūrimu. Rašytojas K. Ostrauskas, komentuodamas susidariusią situaciją, rašė: „Mūsų literatūros, meno ir muzikos raida yra neabejotinai tęsiama ir išėivijoje. Šios raidos vėlyviausias gretas sudaro jaunoji, daugiausia jau Vakaruose pasireiškusį kartą. Tariamasi vyresniųjų ir jaunesniųjų, „klasikų“ ir „modernistų“ konfliktas, ryškus ypač literatūroje, iš tikrųjų yra joks konfliktas. Tai natūralus, neišvengiamas reiškinys, kuris kaip tik ir rodo tautos laisvų kūrybinių tradicijų tęstinumą. Štai šis tęstinumas, o ne kas kita, turint galvoje kūrėjo padėtį okupuotoje Lietuvoje, yra svarbiausias išėivijos kūrybinio gyvenimo bruožas.“¹²⁶

Neabejotinai svarbų vaidmenį lietuvių literatūriniame gyvenime suvaidino vadinamoji žemininkų-lankininkų karta, pabrėžianti siekimą menine forma įprasinti visą žmogaus egzistenciją. 1951 m. išleidžiama antologija „Žemė“, tapusi žemininkų kartos manifestu, o J. Girnius, tapdamas žemininkų ideologu, parašė šiam leidiniui įvadą. Poezijos antologijoje savo kūrybą spausdino J. Kėkštas, K. Bradūnas, A. Nyka-Niliūnas, H. Nagys, taip pat buvo įtraukta ir Lietuvoje žuvusio V. Mačernio poezija.

Ypač jautriai žemininkų-lankininkų kartos siekius išsakė H. Nagys laiške K. Bradūnui: „Manifeste“ turėtų būti pirmiausia akcentuojamas mūsų kūry-

binis kelias: nebandome jokiais eksperimentais sukelti vienadienio triukšmelio, mūsų kelias yra ieškojimas tikrojo, kūrybinio mūsų laiko žmogaus pasiskaidymo, žmogaus, kuris yra per daug tragiškoje situacijoje, kad galėtų mėgautis tuščia frazeologija arba išdainuotais sentimentais. Mes ieškome kelio visai rimtai tikrojon viso Žemės rutulio literatūron. Gali būti mes pralaimėsime savo kovą, bet kovosime ligi galo. Mes neparduosime savo sielos ir savo kovos tikslo niekam ir už jokių gundymų. Tebūnie tai plokščia patriotika, politinė aktualija, nihilistiškas miesčioniškumas arba neužtarnautos aureolės. Mes ieškome kūrybinio žodžio, gyvo iš mūsų žemės molio ir motinų lūpų, kad galėtume atsakyti į visa tai, kas šiandieninį žmogų (ir žmogų iš viso!) turi deginti deginti ir neleisti jam nei valandos tylėti. Mes rėksime, nes mes esam jauni ir tokie norim pasilikti ligi grabo lentos! Mes parodysim kiekvieną mūsų kultūrinio gyvenimo žaizdą, kiekvieną šunvotę, kiekvieną pardavinėjantį savo medalius ir miego miltelius, nes mums skauda lietuviškoji dvasinė gyvastis, nes mes nenorime rausti iš gėdos prieš pasaulį, kad štai pabuvę kelis metus svetur jau pasitenkinam suubagėjusio miestelio masteliais ir plepalėliais. Ne garbės ieškosime, bet tiesos – grynos, svilinančios tiesos! [...] Kūryba turi būti tikrai stipri, originali. Reikia labai rimtai nagrinėti literatūrinius klausimus, pateikti geras pasaulinės literatūros apžvalgas ir ver-

¹²⁶ Ostrauskas K., „Kūryba svetimoje žemėje“, *Dienos tarp dangoraižių*, Studentijos sukaktuvinis leidinys, Čikaga, 1957, p. 41.

timus, stiprius poleminius ir literatūriškai filosofinius straipsnius. Visa tai mes galime padaryti, be jokios abejonės.¹²⁷

1952 m. žemininkų branduolys ir jiems artimi rašytojai sudarė *Literatūros lankų* redakcinį kolektyvą. Tai buvo neperiodinis poezijos, prozos ir kritikos žurnalas, 1952–1959 m. redaguotas ir leistas Baltimorėje (JAV), spausdintas Buenos Airėse (Argentina). Išėjo 8 numeriai. Aktyviausi bendradarbiai buvo K. Bradūnas, J. Girnius, J. Kėkštas, H. Nagys, A. Nyka-Niliūnas. Žurnalo ideologas – J. Girnius. Pagrindinis leidinio rengėjų tikslas – „grąžinti beveik totaliai prarastą literatūros, kaip estetinės kūrybos, nepriklausomybę, atstatyti natūralią vertybių gradaciją ir išlaikyti nuolatinį kontaktą su Vakarais.“¹²⁸ Jų pastangomis ir toliau buvo plačiai propaguojama laisvo ir intelektualaus kūrejo misija. Čia buvo spausdinama ne tik originalioji kūryba, bet ir vertimai iš vokiečių, prancūzų, anglų kalbų. Šis laikraštis-žurnalas tapo jaunesniesiems ir „liberaliai nusiteikusios humanistinės krypties rašytojams“ išėjimu į pasaulį. Savo kūrybą ir kritikos straipsnius jame spausdino A. Landsbergis, K. Ostrauskas, A. Mackus, Kęstutis Keblys, J. Mekas, Antanas Škėma, V. Šlaitas, J. Blekaitis, H. Radauskas. Artimi žemininkams buvo M. Katiliškis ir J. Kaupas. K. Ostrauskas debiutavo pjese „Pypkė“.

¹²⁷ Iš H. Nagio laiško K. Bradūnui, Monrealis, 1950 m. lapkričio 28 d.

¹²⁸ *Literatūros lankai*, 1952, Nr. 1.

A. Landsbergis rašė: „Tremtis nubloškė jaunąjį lietuvių rašytoją į drebančios žemės įplyšimą laiko sankryžoje. Tenai į jį prabyla dar vienas gamtovaizdis – sritis, apie kurią kalbą O. Milašiaus mistinės eilės ir kurion veda Kafkos labirintai. Absoliučioji esmė ar visuotinas nebuvimas – abu priartėjo prie jo, ir tame kritime bei praradime lietuviškumo turtas atsistoja tarp jauno lietuvių rašytojo ir nihilizmo.“¹²⁹

Išskirtinė vieta literatūros istorijoje tenka Liūnei Sutemai ir A. Mackui. Jie sudarė naują „bežemių“ kartą, sukurdami savitus „neornamentuotos kalbos“ stilius. Menininkų intelektualinis brenimas ir literatūrinio kelio atradimas vyko jau svetimoje kultūrinėje aplinkoje. V. Kavolis taikliai pavadino juos „išblokštųjų karta.“¹³⁰

1954 m. įkuriamą liberalių pažiūrų jaunimą vienijanti organizacija „Santara“. Pagrindinis jos iniciatorius Vytautas Kavolis, itin daug prisidėjęs prie šios organizacijos formavimo ir plėtojimo, dar būdamas studentu puoselėjęs viltį suburti kūrybingą jaunimą. Būtent šis ilgai brandintas noras buvo viena pagrindinių priežasčių, įtakojusių „Santaros“ ir sambūrio „Šviesa“ (įkurtas 1946 m. Tiubingene), susijungimą ir Santaros-Švie-

¹²⁹ Landsbergis A., „Pastabos apie jaunuosius lietuvių rašytojus tremtyje“, *Dienos tarp dangoraižių*, Studentijos sukaktuvinis leidinys, Čikaga, 1957, p. 41.

¹³⁰ Iš V. Kavolio laiško K. Ostrauskui, 1961 m. sausio 17 d.

šios federacijos įsteigimą 1957 m. Pirmosios federacijos valdybą sudarė J. Valaitis, A. Gureckas, J. Jakš-Tyris, G. Gedvila, L. Narbutis, J. Lintakas. Kasmet vykusiuose suvažiavimuose buvo skaitomos paskaitos, vykdavo diskusijos, kūrybos ir literatūros vakarai, koncertai, veikdavo parodos. V. Kavolis, vienas veikliausių federacijos narių, kuriam kūryba buvo svarbiausia tautos išlikimo sąlyga, laiške K. Ostrauskui rašė: „Suvažiavime dalyvavo apie 90 studentų, tarp jų daug visai jaunų. Parodytas susidomėjimas man sako, kad šis darbas, kurio tikslas buvo lietuviškosios studentijos solidarumo sukūrimas, yra iš dalies pavykęs.“¹³¹

1959 m. Santaros-Šviesos federacijos pastangomis buvo pradėtas leisti nepperiodinis kultūros (vėliau įvardytas kaip kūrybos ir analizės) žurnalas *Metmenys* (sumanytojas ir redaktorius – V. Kavolis). Tai buvo plačios apimties leidinys, subūręs aplink save avangardinių polinkių, liberalios pasaulėžiūros, vidurinės ir jaunesnės kartos, įvairių mokslo ir meno sričių kūrėjus. „Noriu orientuotis į prasme suvoktą lituanistiką bei bendrinius klausimus, kad jie visai žmonijai būtų svarbūs, be tautų skirtumo; taip pat į aktualias apžvalgas. Dėmesio centras – laisvo ir valdomo žmogaus susidūrimas šiandien ir istorijoje, vakaruose ir sovietuose“.¹³²

¹³¹ Iš V. Kavolio laiško K. Ostrauskui, 1952 m. rugsėjo 31 d.

¹³² Iš V. Kavolio laiško K. Ostrauskui, 1959 m. birželio 12 d.

1954 m. Studentų centro valdyba pradėjo leisti žurnalą *Lituanus*, labiau orientuotą į mokslą ir politiką, tačiau buvo gvildenamos ir kultūrinio gyvenimo aktualijos. Redakciją sudarė A. Landsbergis, G. Penikas, K. Skrupskelis, R. Šilbajoris, V. Vygantas. Straipsniai žurnalui buvo griežtai atrenkami, pirmiausia atsižvelgiant į jų mokslinį lygį, paremtą konkrečia faktine medžiaga, pripažintų autoritetų nuomone.

Rašytojų kūrybai vertinti bei skatinti buvo steigiamos įvairios premijos. Lietuvių rašytojų draugijos premiją nuo 1950 m. yra gavę A. Vaičiulaitis, P. Andriušis, N. Mazalaitė, Bern. Brazdžionis, J. Jankus, H. Radauskas, Jurgis Savickis, G. Tulauskaitė-Babrauskienė, K. Bradūnas, V. Šlaitas, L. Andriekus, J. Grinius, M. Katiliškis, Kazys Almenas, A. Mačeina, A. Gustaitis, M. Vaitkus, H. Nagys, Kazys Barėnas, Eduardas Cinzas, Juozas Kralikauskas, A. Nyka-Niliūnas, Albinas Baranauskas, Icchokas Meras, Danguolė Sadūnaitė, S. Santvaras, A. Landsbergis, Liūnė Sutema, K. Grišaitytė, A. Kairys, Leonas Lėtas ir kt.

Žurnalo *Aidai* grožinės literatūros premija nuo 1952 m. iki 1964 m. buvo skiriama kas dveji metai. Vinco Krėvės literatūros premiją Monrealyje, Kanadoje, įsteigė Akademinis lietuvių sambūris. Nuo 1954 m. ją gavo J. Aistis, J. Mekas, M. Katiliškis, V. Ramonas, A. Mackus, K. Ostrauskas, A. Vaičiulaitis, K. Barėnas, J. Kralikauskas, Liūnė Sutema, E. Cinzas, H. Nagys, K. Bradūnas. Buvo

įsteigta ir JAV LB Švietimo tarybos premija. Keliems rašytojams premijos buvo paskirtos už visą jų kūrybą: M. Katiškiui – Santaros-Šviesos federacijos, J. Girniui ir A. Maceinai – Ohajo valstijos Lietuvių gydytojų sąjungos. Dienraštis *Draugas* buvo paskelbęs novelės, poezijos bei romano konkursus.

Lietuviai išeiviai telkėsi įvairiose JAV valstijose bei miestuose, aktyviai dalyvavo kultūriniame literatūriniame gyvenime. Savo kūrybiškumu ir veikla išsiskyrė Bostono lietuviai. Čia buvo įsteigtas Lietuvių rašytojų klubas (vėliau pavadintas Lietuvių bendruomenės kultūros klubu), kuriame vyko subatvakariai, literatūros vakarai, knygų pristatymai, parodos. Tuomet Bostone ir aplink jį spietėsi vyresniosios kartos rašytojai – Antanas Rimydis, Mykolas Vaitkus, J. Girnius, F. Kirša, Bern. Brazdžionis, S. Santvaras, A. Gustaitis, P. Lembertas, Petras Pilka ir kt. H. Kačinskas buvo įkūręs teatro sambūrį. Literatūros vakarus rengė radijo valandėlė „Laisvės varpas“, vadovaujama P. Viščinio. Buvo išleistos pirmosios lietuviškos plokštelės: pirmoji keturių autorių – S. Santvaro, P. Andriušio, Bern. Brazdžionio, A. Gustaičio, keturios poezijos ir prozos plokštelės „Literatūros vakarai“, kuriose savo kūrybą skaitė S. Santvaras, A. Gustaitis, A. Karvelytė, A. Šešplaukis-Tyruolis, G. Tulauskaitė-Babrauskienė, A. Kairys, J. Augustaitytė-Vaičiūnienė, A. Baronas, K. Bradūnas, H. Nagys, Liūnė Sutema, B. Pūkelevičiūtė, J. Ais-

tis. Atskirai išleista ir P. Lemberto poezijos plokštelė.

Literatūros vakarai, parodos, vaidinimai vyko Niujorke, Klivlende, Detroite, Baltimorėje, Vašingtone, Ročesteryje. Bern. Brazdžionis, Alė Rūta, P. Visvydas, B. Raila, J. Gliauda, P. Lembertas ir kiti Los Andžele buvo įkūrę Dailių menų klubą, kuris plėtojo kultūrinę veiklą.

Nepriklausomoje Lietuvoje, Kaune leisto žurnalo *Naujoji Vaidilutė* redakcijos iniciatyva buvo surengti trys moterų kūrybos vakarai. Vokietijoje, DP stovyklose, įvyko vienas. JAV moterų kūrybos vakaras buvo surengtas 1986 m. kovo 15 d. netoli Bostono esančiame Putnamo Nekaltai Pradėtosios Mergelės Marijos kongregacijos seselių vienuolyne. Jame dalyvavo Vitalija Bogutaitė, Onutė Mikailaitė, D. Sadūnaitė, Liūnė Sutema, Julija Švabaitė. Aktorės skaitė Eglės Juodvalkės, Editos Nazaraitės, Lidijos Šimkutės, Juditos Vaičiūnaitės, Janinos Degutytės, Onės Baliukonės poeziją. Vakarą vedė rašytoja N. Jankutė-Užubalienė. 1986 m. spalio 12 d. toks pat vakaras įvyko ir Los Andžele, tik jame nedalyvavo Liūnė Sutema.

Nors lietuvių telkiniai buvo išsi-barstę beveik po visą Ameriką, tačiau lietuvių kultūros ir visuomenės centru tapo Čikaga. Čia įsikūrė gausiausia ir veikliausia lietuvių bendruomenė. Market parkas tapo lietuvišku miesteliu su lietuviškais statiniais, bažnyčiomis, krautuvėmis, kepyklomis, užteigomis, kavinėmis. Ypatingas pasididžiavimas –

architekto Jono Muloko suprojektuota ir V. K. Jonyno dekoruota Šv. Mergelės Marijos gimimo bažnyčia. Netoliese buvo įsikūręs Šv. Kazimiero vienuolynas, su turtinga biblioteka ir dideliu lietuvių archyvu. Tėvų jėzuitų pastatytas Jaunimo centras ir jame įsikūrusios kultūrinės organizacijos tapo lietuvių traukos centru. Čia vyko įvairūs minėjimai, renginiai, literatūros vakarai, parodos, įsikūrė Lituanistikos tyrimo ir studijų centras, atidaryta Čiurlionio galerija, lituanistinė šeštadieninė mokykla, Lituanistinis pedagoginis institutas. Literatūros vakarus Čikagoje rengė skautai, ateitininkai, Lietuvių fronto bičiuliai. 1951 m. buvo atgaivinta „Šatrijos“ draugija. Jonas ir Teresė Bogutos 1974 m. gegužės pabaigoje pradėjo rengti poezijos dienas (vėliau jas organizavo K. Bradūnas). Jose yra dalyvavę Bern. Brazdžionis, K. Bradūnas, H. Nagys, G. Tulauskaitė-Babrauskienė, A. Gustaitis, B. Pūkelevičiūtė, Liūnė Sutema, J. Švabaitė-Gylienė, J. Blekaitis, N. Jankutė-Užubalienė, V. Bogutaitė ir kt.

Lietuvybės puoselėjimui ypatingą reikšmę turėjo lietuvių skyriaus prie informacinės agentūros „Amerikos balsas“ įkūrimas. Nuo 1951 m. jis veikė Niujorke, vėliau persikėlė į Vašingtoną. Skyriuje dirbo ir jam vadovavo A. Vaičiulaitis, J. Blekaitis. Niujorke reportažus „Laisvosios Europos“ radijui rengė A. Landsbergis. Laisvas lietuviškas žodis buvo skelbiamas skirtinguose pasaulio kraštuose. Svarų vaidmenį suvaidino ir

įvairiuose miestuose rengiamos radijo valandėlės. Viena populiariausių buvo „Pelkių žiburėlis“. Savaitinė ir tuomet vienintelė reguliari JAV radijo literatūrinė valandėlė pradėjo veikti 1953 m. Čikagoje, „Margučio“ radijo programoje, minint rašytojo Balio Sruogos mirties penktąsias metines. Valandėlės rengėjai – Dalia Sruogaitė-Bylaitienė ir P. Jukštas. 1954 m. įsitraukė A. Mackus, vėliau D. Juknevičiūtė. Redakcijai taip pat talkino D. Bilašienė, Liūnė Sutema, Rita Kavolienė, G. Narienė, A. Staknienė, S. Paliukienė ir kt. 1970 m. vyriausioju techniniu redaktoriumi tapo Romas Sakadolskis. Programas iki 1961 m. rėmė akademinis „Šviesos“ sambūris. Ši laida stengėsi atgaivinti lietuvių literatūros klasikų kūrybą, priminti vyresniosios kartos rašytojus ir supažindinti klausytojus su pačiais jauniausiais kūrėjais. 1957–1958 m. „Pelkių žiburėlis“ transliavo laidas, skirtas estų bei latvių literatūrai. 1977 m. literatūrinė valandėlė nustojo gyvuoti. Tais pačiais metais atsirado Sophie Barcus lietuviškoji radijo programa, kurioje Liudas Šmulskštys rengė literatūrinės valandėlės. Tai buvo mėnesinė laida, gyvavusi 12 metų. Jos organizatorius ir vedėjas buvo A. T. Antanaitis.

JAV lietuvių rašytojai bendradarbiavo spaudoje, leidžiamoje ir kitose šalyse. Ypač populiarūs buvo žurnalas *Pradalgės* (1964–1980 m. K. Barėno redaguotas ir leistas Londone), laikraštis *Nepriklausoma Lietuva* (nuo

1968 m. H. Nagio redaguotas ir leistas Monrealyje), savaitraštis *Mūsų pastogė* (nuo 1949 m. leistas Sidnėjuje; 1961–1985 m. redagavo V. Kazokas). Literatūrinė medžiaga buvo skelbiama ne tik laikraščiuose ir žurnaluose, bet ir leidiniuose „Acta Baltica“, „Commentationes Balticae“, „Lituanistikos Instituto Suvažiavimo darbai“, „Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos Suvažiavimo darbai“, „Lietuvių Katalikų Mokslo akademijos metraštis“, „Encyclopedia Lituanica“ ir kt. Ypač svarbiu kultūrinio reiškiniu tapo Lietuvių enciklopedijos 37 tomų parengimas ir išleidimas Bostone.

Lietuviai rašytojai (A. Landsbergis, H. Radauskas, A. Rymdis, A. Škėma,

K. Ostrauskas, Tomas Venclova) įsitraukė ir į tarptautinio PEN klubo veiklą. A. Landsbergis 1966–1976 m. buvo PEN Amerikos skyriaus pirmininku, o nuo 1976 m. iki pat mirties išliko vicepirmininku.

1962 m. Niujorke S. Zobarsko įsteigta leidykla „Manylands Books, Inc.“ rūpinosi lietuvių rašytojų knygų vertimais į kitas kalbas. Oklahomos universiteto žurnalas *Books Abroad* (nuo 1978 m. – *World Literature Today*) nemažai dėmesio skyrė lietuvių literatūrai.

Svetimoje žemėje lietuviai puoselėjo kalbą, papročius, kultūrą. Sukurti brandūs literatūros veikalai, meno, muzikos kūriniai tapo svarbia ir neatsiejama Lietuvos kultūros dalimi.

Gyvenimas myli elgetas

Iškvietimus į JAV Nagiams parūpino pranciškonas poetas L. Andriekus, o M. Katiliškiui – jo pirmosios žmonos giminės. Tame pačiame laive kartu keliavo ir rašytoja N. Mazalaitė. Pasak Zinos, ji atrodė „tarsi ne šios žemės būtybė, kuriai viskas buvo nekasdieniška, neįprasta. Ji turėjo lakią vaizduotę, buvo romantiškos ir švelnios sielos.“¹³³ Jos ilgai sėdėdavo ant denio ir kalbėdavosi apie literatūrą, gyvenimą Lietuvoje.

Marius su Zina tikėjos pasiekę Niujorką važiuoti drauge į Maino valstiją. Deja, pagal galiojančius įstatymus abu turėjo vykti su tais asmenimis, kurie parūpino iškvietimus ir garantinius laiškus. Niujorke M. Katiliškį pasitiko ir išsivežė žmonos giminės, o Zina su visa šeima iškeliavo į Maino valstiją. Išsiskyrimas abiem buvo nelauktas ir netikėtas. Atsidūręs tarp nepažįstamų žmonių Marius stebėjo aplinką. Slėgė ne tik kalbos nemokėjimas, bet ir nežinia dėl ateities. Tarp jo ir Zinos nusitiesęs laišku tiltas atskleidžia pirmųjų gyvenimo dienų svetimoje šalyje rūpesčius ir nuotaikas. „Mane sutiko tetulė, jos marti ir dukters sūnus, malonus penkerių metų berniukštis, kalbąs lietuviškai. [...] Tetulė aukso širdies moteriškė, per 40 metų neišmokusi angliškai, mane kalbino, ramino, guodė. Rijau ašaras ir kalbėjau. Rodos, ešafotan vedė mane. Ne, nieko

baisaus nebuvo. Tik kiekvienas žingsnis mane tolimo nuo tavęs. Kiekvienas žodis ir žingsnis mano krūtinėje draskė kaip katė nagais. Bruklinas – bausis šiukšlynas. Sutiko mane kaip savo vaiką. Prispyrė padaryti amerikonu. Nuvedė kirpyklon. Mano plaukai ešą per ilgi. Aš priešinausi, bet tetulė sako, kad ilgais plaukais tik bolševikai. Prieš tokį argumentą negalėjau atsispirti. Tas nieko. Plaukus lietuvis kirpėjas tik patrupino – jie vėl ataugo. Pradėjo keisti kostiumus, marškinius, kaklaraiščius. Be baltų marškinių neišleidžia gatvėn. [...] Žmonės prasčiokai, visi be išimties. Esu atsidūręs tamsių žmonių tarpe. Bet tai nesvarbu. Su darbu liepia nesiskubinti. Pirma, sako, turi pailsėti. Penktadienį vedžiojo po Niujorką. Vakare vėl. Buvau parodoje. Įspūdis ir man toks, kaip tau, Zinule. Nors bliauk atsistojęs. Norėdamas nors truputį atsidėkoti savo Gerardiams, nutariau ką nors išdrožti. Nupirko drožimo įrankius, gausiu medžio ir šį vakarą pradėsiu ką nors drožinėti. [...] Bruklinė baisybė lietuvių. Vakar buvau vienoje bažnyčioje. Pilna, net lūžta. Pažįstamų šimtai, bet gero draugo nei vieno. Per daug nenusimenu.

Labai nustebau, kad apie mane visi žino. Šiandien gavau kone visus laikraščius. Redakcijos sveikina, kviečia bendradarbiauti. Buvau pakviestas *Vienybės* redakcijon. Sutikau Mazalaitę. Tau siunčia šimtus linkėjimų. Tavim negali atsigerėti. Mane drąsina ir kursto Tave

¹³³ Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

kuo greičiau surasti ir gyventi. Žinoma, aš nieko kito ir negalvoju.¹³⁴

Išvykdama iš Europos Z. Nagytė turėjo galimybę studijuoti Vašingtone, tačiau, gerai nemokėdama anglų kalbos, nesiryžo ten vykti, o ir širdis linko į Marius pusę. Nagių šeima, globojama tėvo L. Andriekaus, įsikūrė Maino valstijoje. Henrikas padėjo redaguoti vienuolyne leidžiamą žurnalą *Šv. Pranciškaus varpelis*, tėvai dirbo ūkininko sodyboje. Tačiau tiek sesuo, tiek brolis puoselėjo viltis ištrūkti pas savo mylimuosius: Henrikas norėjo emigruoti į Kanadą pas artimą draugę Birutę Vaitkūnaitę, o Zina ieškojo galimybės išvykti į Niujorką pas Marių. Pirmosios dienos Amerikoje buvo liūdnos, dvelkiančios šalčiu ir keliančios nerimą dėl ateities. Laiške Č. Grincevičiui Zina rašė: „Čia užmiesčio aplinka nėra negraži – kaimas su daug medžių, kalvom, pelkynais ir upe, kurios vardo dar nežinau. Žmonės – suamerikonėję prancūzai, karšto būdo, keistais papročiais. Mūsų šeiminingė laiko save inteligentiška moterim. Nepatenkinta, kad buvau studentė, kad tikiuosi studijuoti, kad nebėgu dirbti pas juos nuo pirmos dienos, o ieškau darbo kitur. Nepatenkinta net kad moku skaityti bei rašyti, kad pas mus daug knygų. Šiaip ji maloni ir stengiasi to neparodyti. Tėvas jau dirba. Henrikas vienuolyne padeda Tėv. Andriekui, o aš varginu visus savo ištižimu ir nesugebu pradėti

gyventi. Žinau, kad nėra man jau taip absoliučiai bloga, žinau, kad daug kam yra sunkiau, kad gali būti sunkiau. Esu tik truputį pavargus ir išstampyta, daugiau nieko, ir dėlėi savo nesugebėjimo tvarkytis tikrai paniekos vertas objektas. Taip, tokia aš esu. Rašyk man, miegas drauge.¹³⁵

Marius kūrė planus ir svajoto kuo greičiau pasiekti mylimąją, teiravosi, kaip nuvykti į Maino valstiją. Tačiau net sapne negalėjo įsivaizduoti, kokie toliai juos skiria. „Šiandien pamačiau, kokie atstumai mus skiria. Laikas, erdvė, mylios. Esu pamišimo vietoje. Tai nėra pirmos dienos perkrautų išpūdžių išdava. Taip man atrodo ir paskui. Atrodo visad, nes aš galiu išlikti abejingas bet kokiam sukury. Jis mane įtraukė. Šiandien buvau nešamas jo pasiučiausiu greičiu. Gailėjausi tik vieno, kad nėra Tavęs. Mane tampė, vedžiojo, murkdė pablūduosioj minioj. Traukiniais, busais, automobiliais. Viršum, po žeme. Žiūrėjau į miestą iš viršaus aukščiausio namo... Degino mano akis šviesos. Klyksmai, išsproguosios akys, persukti snukiai. Ne, netiesa, kad Niujorkas nuvilia, nepalieka išpūdžio. [...] Aš išlikau nuošalyje. Tik amerikonomams turėjau ką nors sakyti. Aš jiems sakiau, kad čia niekad negyvensiu, kad neįprasiu tame mieste, kad jis mane purto drebuliu. Sakiau švenčiausią tiesą. [...] Mano širdis sugelta. Ji dreba, kaip įsmeigto durklo rankena. Peilio

¹³⁴ Iš M. Katiliškio laiško Z. Nagytei, Bruklinas, 1949 m. lapkričio 14 d.

¹³⁵ Iš Z. Nagytės laiško Č. Grincevičiui, Mainas, 1949 m.

ašmenys yra atšipę ir dėl to jie drasko ir žeidžia skaudžiau. Kur, kodėl ir kaip tai įvyko, kad netekau Tave? Mane prispaudė sunkiu uolos luitu. Pasirodo, negalima nei akimirkai apleisti savęs. Aš pasidariau dar daugiau užliūliuojamas. Užmigdyčiau save mintimi, kad viskas eis geru ir tiesiu keliu. Stengiausi negalvoti, tikėdamasis sėkmės. Net ir tada, kai į mano veidą padvelkė nelaimę nešantis vėjas, neįvertinau padėties. Tą netrukus turėjau patirti. Dievulėliau, kokių atvirumu pajaučiau negera!¹³⁶

Tokie laišakai deginte degino Zinos sielą. Įsidrąsinusi ji kreipėsi pagalbos į Č. Grincevičių: „Noriu į tave atvirai kreiptis, Česlovai. Aišku, mano sakiniai bus nemokšišškai suformuluoti, nes apie save kalbėti yra visuomet nelengva. Kodėl varginu tave prašydama padėti surasti man darbą? Aš noriu apsigyventi Niujorke, nes noriu būti kartu su Mariam. Nėra kitos išeities, kaip tik šitoji, kad aš pati turiu važiuoti ten – jis čia atvažiuoti negali, nors iki pat išlipant iš laivo mes šito nežinojome ir manėm važiuoti visi kartu į Mainą. Manau, jog tau tėvas Andriekus apie tai užsiminė. Jei ne, tai pati tau viską papasakosiu, kai susitiksimė. Šiandien gavau iš Mariaus laišką – jis neturi dar nei darbo, nei kambario. Todėl ir man niekuo negali dar padėti. Nežinau, Česlovai, ar gerai darau tau visa tai rašydama, tau gal net neįdomu, bet aš neturiu daugiau drau-

gų. O norisi, tu žinai, norisi kartais kam nors kalbėti, kam nors, kuris suprantą. Šeiminkė nepatenkinta, kad ir Henrikas, ir aš gyvenam jos name, o nieko nedirbam. Matai, tėvas Andriekus tik atvažiavęs jai pasakė, kad mes abu čia ilgai nebūsime ir važiuosime kitur gyventi bei dirbti. Todėl ji pareiškė, kad tol, kol mes čia būsime, ji tėvui už darbą nemokėsianti. Nuobodūs žmonės. Tiesa? Tu juk atleisi man už šitą kvailą laišką! Man labai nesmagu. Tikrai nenoriu tavęs apsinkinti ir varginti savo reikalais. Prie progos, tarp kitko, kai išgirsi apie kokį nors darbą, parašyk.¹³⁷ Č. Grincevičius, sujaudintas Zinos prašymo, bandys padėti, bet nesėkmingai.

Iš Niujorko į Mainą kasdien skriejo meilės aistra deginantys Mariaus laišukai. Juose aprašydavo savo vargus, bergždžias buto ir darbo paieškas. Jis karštligiškai blaškėsi, prašydamas draugų ir beveik nepažįstamų žmonių pagalbos. „Klausinėju ten ir ten. Vieną adresą davė, bet tokioj tolybėj, kad aš ir per du metus tos vietos nerasiau. Kad pasitaisytų arti, tuojau imčiau, kad ir brangiai tektų mokėti. Prakeikime, prakeikime atsirasti tokiame mieste... Jau geriau dykumoje. [...] Žinok, mano brangi, kad myliu Tave, kaip nieko nemylėjau. Visą laiką galvoju, kad nesugebu Tau šito išreikšti. Visą laiką vien apie Tave mąstau, kartais pasidaro stačiai bloga. Ak, iš viso aš nebemoku gyventi. Ir nie-

¹³⁶ Iš M. Katiliškio laiško Z. Nagytei, Bruklinas, 1949 m. lapkričio 11 d.

¹³⁷ Iš Z. Nagytės laiško Č. Grincevičiui, Mainas, 1949 m.

kad, niekad joks žmogus man nebuvo toks reikalingas, kaip Tu. Jau trys savaitės kaip mes išskirti. Ne, po velnių, taip toliau negalima. Su siaubu galvoju, kaip praleisiu šią savaitę. Darbas vargina, bet jis būtų lengvas, jei turėčiau Tave. Rašyk viską. Matai, Zinuli, kaip aš rašau. Aš nieko neslepiu. Gal tai ir negerai, bet mes turime vienas apie kitą žinoti. Prieš mus gyvenimas. Mes turime gyventi ir pradėti kuo greičiau. Laukiu, pasiutėškai ilgiuosi. Bučiuoju. Tavo Marius.¹³⁸

Neturėdama į ką kreiptis Zina, kamuojama liūdesio ir ilgesio, vėl rašo Č. Grincevičiui: „Laiko tempas šitame kaime yra tikrai vertas pagiežos. O gal jis, kaip toje pasakoje, sustojo? Nežinau. Kalbos nemokėjimo dėka yra rimta galimybė man tapti daržų ūkininke. Henrikas buvo vienai dienai išvažiuęs į vienuolyną korektūrų taisyti. Grįžo ir rytoj vėl važiuoja. Laikas būtų ir man pradėti dirbti, tačiau čia likti aš nenoriu. Kaip yra su anuo darbu, tavo surastu? Ar jį būtų įmanoma gauti? O gal tu atsitiktinai girdėjai apie kokią nors laisvą darbo vietą? Atleisk, kad kankinu tave tokiais klausimais, bet man gana svarbu. Vartau atsivežtas knygas, ir mane užplūsta toks keistas gailėsčio jausmas. Atrodo, lyg jos būtų nuskriaustos, paniekintos, lyg jos čia jaustųsi dar svetimėsnei nei aš pati. Ir aš kalbinu jas, bet jos tokios pavargusios, nedrąsios. Šv. Pranciškaus *Varpelis*, kurį Henrikas atvežė, skamba

¹³⁸ Iš M. Katiliškio laiško Z. Nagytei, Njujorkas, 1949 m..

gana liūdnai. Lauksiu, kol pasigirs *Aidai*. Tu man parašysi, tiesa? Viso gražiausio. Z.¹³⁹

Nevilties blaškomas M. Katiliškis kreipiasi į N. Mazalaitę, S. Sodaitį, teiraujasi *Vienybės*, *Amerikos* redakcijose. „Tiesą sakai, be galo sunku kalbėti laisvais. Reikia turėti tvirtą, aiškią mintį, vieningą nuomonę ir nusistatymą. Negalima pasiduoti nuotaikoms. O koks esu aš? Tiesiog gėda pagalvojus, kad blaškausi kaip nesubrendėlis, kaip vaikėzas, kuriam kas valandą viskas kitaip atrodo. [...] Joniko adreso, matyt, ir Tu nežinai, nes nieko nerašai. Šiandien rašysiu Mazalaitei, kalbėsiu su Sodaičiu dėl kambario. Pažįstamų čia šimtas, bet gero, pažįstamo draugo čia nėra. Tai ir liūdniausia. Tiek to. Tik Tu liaukis, suimk nors truputį save į rankas. Mums lygiai sunku abiemis, tad kaip tik turime išverti. Vienintelis išganymas – darbas. Nei minutės negaliu pasėdėti dykas. Išpjoviau gražų bareljefą. Vakar pjausčiau krucifiksą. Dirbsiu kryžių. Bus šeimininkei. Ji labai džiaugėsi. Turiu parašyti nemažai laiškų, bet vis neprieinu. Griežtai atsisakiau nuo bet kokių išeių ir pramogų. Manęs niekur neištempia ir barasi. Ne, ne tai man galvoj. [...] Juk Tu esi mano... Rašyk, mylėk mane, nenusimink ir tikėk. Siunčiu Taviškiams linkėjimus. Bučiuoju – Marius“¹⁴⁰ Ki-

¹³⁹ Iš Z. Nagytės laiško Č. Grincevičiui, Mainas, 1949 m.

¹⁴⁰ Iš M. Katiliškio laiško Z. Nagytei, 1949 m. lapkričio 12 d.

tame laiške: „Zina, Mylimiausioji, Tavo žodžiai mane veikia kaip balzamas. Jie liejasi gyvastimi į mane ir verčia judėti ir tikėti gyvenimu. Brangi. Nei minutės neabejoju mūsų ateitimi. [...] Kaipgi kitaip gali bebūti, mano mergyte, jei mes turime kruvinomis rankomis kabintis į svetimo kranto uolas. Tai tik dar tvirtiau turi mus suspausti ir priversti tikėti. Puikiai įsivaizduoju jūsiškių nuotakas. Netikiu, kad ten turėtų būti blogai. Tegul tėvas laikosi gauto darbo. Minėtom sąlygom jie trise galės pragyventi neblogai. O vaikai ras savo dalį. Man terūpi tavoji dalis. Aš degu nekantrumu norėdamas Tave kuo greičiau ištraukti iš malonios šeimos idilės. Toji idilė tarnauja tavo pražūčiai. Kad ir kaip reikia taviškių sentimentų ir meilės, bet niekas Tavo asmenybės taip ir nežlugdo kaip jie. Atleisk man, kad taip rašau. Bet taip yra. Tu tikrai, Zinuli, nuostabiai vaizdžiai ir lengvai gali rašyti. [...] Tu privalai pradėti gyventi tik sau. [...] Suprantu, kad negaliu veikti laisvom rankom. Be to, esu kaip miške. Laikykis, mano Zina.“¹⁴¹

Pagaliau atsirado prošvaistė – Marius gavo staliaus-baldžiaus darbą. Tai buvo tarsi atokvėpis ir šviesi vilties kibirkštelė greitai laiku būti kartu su mylima. Tačiau širdį slėgė ir būsimas pokalbis su pirmosios žmonos giminėmis. Zina laiškuose ragino jį kuo greičiau tai padaryti ir atvirai pasakyti visą tiesą.

¹⁴¹ Iš M. Katiliškio laiško Z. Nagytei, Bruklinas, 1949 m. lapkričio 15 d.

„Pirma diena darbo. Nesunkus tai darbas. Ploviau nuo senų baldų dažus kažkokiu nuodingu skysčiu. Ėda rankas ir labai pavojingas akim. Bet nieko, diena praėjo. Pirmas uždarbis – 6 dol. Bosas įteikė išeinant. Nežinau, kiek dirbsiu, bet tai ir nesvarbu. Ryt dirbsiu iki pietų, o paskui eisiu dairytis, gal sutiksiu kokį pažįstamą. [...] Ką kas kalba – nepaisyk. Mane džiugina Tavo nusistatymas. Aš didžiuojuosi Tavimi. Argi mes nemylime vienas kito? Taip, nėra ko abejoti – mes peržengiame visas kliūtis. Aš jaučiuosi švarus prieš savo sąžinę, aš žinau, ką darau, ir nekeisiu savo kelio. Jis yra ir Tavasis. Pasikliauk manimi, viskas turi išsinarplioti. Svarstau Tavo patarimą viską pasakyti tiems žmonėms. Aš seniai apie tai galvoju. Bet dabar negalima. Ne tai, kad bijočiau, bet man dar reikia jų paramos. [...] Žinau tikrai, kad negalėsime jų įtikinti. Tai tik atneš man nuostolių. O Dieve brangus, kaip viskas būtų lengvai sutvarkoma, jei jie būtų kitokie! Mes gautume kambarėlį ir Tu tuojau galėtum atvažiuoti pas mane. Visos bėdos eitų šalin. Dabar ne, dabar jokių būdu negaliu pasakyti – tik tuščiai sau pakenksiu. Nenusimink, Zinuli. Aš planuoju ir gal rasiu išeitį. Noriu rasti Joniką. Kažkodėl manau, kad ten, kur jis nuvažiavo, gali kas nors atsirasti. Ar Jūs neturite jo adreso? Aš nespėjau užsirašyti. Rytoj rašysiu Mazalaitei. Ji Tave tiesiog dievina. Prašysiu, kad ji pasidarytų, gal jos globėjai padės Tau surasti kambarėlį. [...] Neliūdėk, blogiausiu

atveju vis tiek Tave ištrauksiu. Mano uždarbio pakaks Tau pragyventi, jei tik dirbsiu. Kambarėlių vis tiek kur nors rasim.¹⁴²

Po nemalonių pokalbių ir aiškinimosi su žmonos giminėmis M. Katiliškis apleido jų namus, tapdamas laisvas tiek fizine, tiek dvasine prasme. Sulaukęs pagalbos iš N. Mazalaitės ir aktorius V. Žukausko, kviečia Ziną atvažiuoti. „Zina, Zinuli, nežinau, kaip pradėti ir ką Tau sakyti. Turi kuo greičiausiai atvažiuoti. Šeštadienį Tavęs laukiu. Reikalai pakrypo taip, kad Tau kelias pas mane atviras. Ar Tu girdi? Aš einu iš proto, kad Tau negaliu šią valandą to pasakyti, ir kad praeis dar tiek dienų, kol Tu išgirsi. Zina, mano mylima, klausykis. Šiandien iš pat ryto lijo, buvo šilta, ir eidamas darban jaučiausi gana šviesiai. Žūtbut, sakau, turi kas nors būti. Pietų pertraukos metu nubėgau *Vienybėn* – ji netoli nuo mano darbo vietos. Gal, sakau, ką sužinosiu. Narkeliūnaitė pasakė, kad vakar Mazalaitė man parašė, tad turiu gauti jos laišką. Vos sulaukiau. Namo grįžęs radau Tavo tokį puikų laišką, kuris mane kaip balzamu apliejo. Mazalaitė rašo, kad nori padėti. Ji įdėjo laišką J. Žukauskienei ir nurodė dieną. Pasirodo, visai netoli gyvena Vitalis Žukauskas – mano pažįstamas. Ponia Žukauskienė net pašoko – ji Tave taip gerai pažįsta iš Insbruko. Tu gi žinai, Marija šaunuolė, ar ne? Tvarka, sako, žinoma

gaus darbo ten, kur ji dirba, tegul tik tuoj atvažiuoja. Apsistoti bus galima jei ne pas juos, tai pas kitus. Ji daug kalbėjo apie Lansersee ir Tave labai gyrė. Ponia be galo paprasta, atvira ir nuoširdi man pasirodė. Jokio nepatogumo. Kaip čia, sako, tos mielos Zinaidos nevožoti. Su ja nuėjome vienon krautuvėn ir gavome porą adresų butams. Vienas – merginai, gi antras – dviem, be vaikų. Ryt važiuosiu ten, nors dar nežinau, kur tai yra, bet gal pavyks nuvažiuoti. Ar gerai? Tada tenai galėtumėm važiuoti į namus. Bet jei ir negaučiau, vis tiek bus geriau. Tik atvažiuok ir tvarkysimės. [...] Ak, šeštadienis! Kaip jo sulauksi? Visas degu nerimu, kad tik kas neatsitiktų, kad Tu nesusirgtumei. Dieve mano, kaip Tave myliu, kaip laukiu Tavęs!

Ką tik baigiau dirbti kryžių. Jis labai puikus. Patsai nesitikėjau, kad tokį padirbsiu. Ir tik gaila, labai gaila, kad Tu jo nematai, kad jis ne Tau. Visą laiką dirbdamas mažčiau apie Tave. Laukiu, laukiu, Zina, brangi. Sveikink Tėvus. Tegul manim pasitiki. Bučiuoju, bučiuoju. Tavęs labai išsiilgęs. Marius.¹⁴³

Po kelių mėnesių, praleistų Maino valstijoje, H. Nagys išvyko pas savo būsimą žmoną Birutę į Kanadą. Netrukus ir Zina išvažiavo į Niujorką pas Marių. Dviejų aistringai mylinčių širdžių svajonė būti kartu išsipildė. Pagaliau susiliejusios jūdvių gyvenimų upės tekės viena vaga. „1949 m. gruodžio 8 d.

¹⁴² Iš M. Katiliškio laiško Z. Nagytei, Bruklinas, 1949 m. lapkričio 18 d.

¹⁴³ Iš M. Katiliškio laiško Z. Nagytei, Bruklinas, 1949 m. lapkričio 29 d.

Niujorke atlikome civilinę metrikaciją. Liudininkais buvo aktorius Vitalis Žukauskas ir advokatas Klinga,¹⁴⁴ – Zina prisiminė jungtųjų dieną.

Jaunavedžiai apsigyveno Vudhaveno kvartale, mažame, skurdžiame palėpės kambarėlyje. Marius dirbo baldžiumi. Visą dieną naudojant cheminius ploviklius ir tirpiklius jo rankos ne tik suskirdo, bet ir tapo žaizdotos. Gyvenimas nelepino – Mariaus uždirbtų pinigų vos užtekdavo sumokėti už kambario nuomą. Zina blaškėsi po įvairias įstaigas bandydama gauti darbą, tačiau bergždžiai. Niujorkas, paskendęs triukšme ir neoninių reklamų šviesoje, jiems buvo svetimas, nemielas ir atgrasus, bauginantis savo besielių dangoraižių klaidumu. Zina su šypsena prisimena, kaip vieną kartą išėję pasivaikščioti pasiklydo. Marius, gamtos kūdikis, kelią namo rado sekdamas saulės kryptimi.

Zinai taip ir nepavyko gauti darbo, o iš Mariaus atlyginimo abu negalėjo sudurti galo su galu. Likimas pokštavo: dovanotojo kaip reta kerinčią aistringą meilę, tačiau skurdžią, beveik elgetų egzistenciją.

Iš Čikagos skriejo raginimų kupini laišškai, kvietimai persikelti į Ilinojaus valstiją. Čia buvo susispietęs nemažas būrys freiburgiečių: O. Stikliūtė, J. ir D. Kaupai, A. Kurauskas, V. Ignas. Visų jų, ypač Onytės, paskatinti, nusprendė

vykti į Čikagą. Su viltimi ir tikėjimu žvelgė į ateitį. „Po Naujųjų metų atvažiuoju į Čikagą su visais savo skarmalais, visam laikui. Žodžiu, apsigyvenu Čikagoje. [...] Šitas Niujorkas su savo šiukšlinu Bruklinu – tai įkūnyti nepasisekimai. Jau trys savaitės, kaip čia mėtausi ir niekaip neužkliūnu už darbo. O kiekvienas mielas tautietis tau aiškina, girdi, moterims darbo iki valios, tik dirbk. Pradedu tiesiog nemoraliai galvoti po visų savo nesėkmių: velniai žino, apie kokį darbą jie galvoja taip sakydami. [...] Atvažiuoju ne viena, o su Mariumi. Švelniai kalbant, su manim jau „post factum“ – ištekėjau. Tai vienintelis konkretus dalykas, kurį per šias tris savaites sugebėjau nuveikti. Nesijuok, darbo tikrai buvo nemažai – visa istorija prasidėjo pas gydytoją, o baigėsi pas teisėją. O per tą laiką vis anketą po anketos reikėjo užpildyti. Tikiuosi, kad Tu manęs už šitą žygį neprakeiksi ir neišsižadėsi. Tiesa, Tik? [...] Prieš važiuodami į Čikagą dar užsukim kokiai savaitei, o gal ir dviem, pas tėvus. Pasiūsime iš Niujorko tiesiai į Čikagą Tavo adresu tris nedideles dėžes knygų ir vieną ryšulėlį, nes priešingu atveju būtų pekliškai gaila knygų. [...] Ar negalėtum mums prie progos pažiūrėti kokį nors kambarėlį, ne butą, bet kambarį. Gal netoli Tavęs? [...] Gyvenimas myli elgetas.“¹⁴⁵

¹⁴⁴ Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

¹⁴⁵ Iš Z. Nagytės laiško O. Stikliūtei, 1949 m. gruodžio 26 d.

Mokėjau žaisti ir džiaugtis

Svaigios meilės pakerėti Marius ir Zina Katiliškiai vyko į Čikagą puoselėdami viltį kurti joje savo bendrą gyvenimą. Po penkerių klajoklišių metų Vokietijoje ir Austrijoje Zinos širdyje ir vėl buvo ramu. Kaip vaikystėje, ji nerūpestingai šypsojosi, tarsi saulė spinduliavo džiaugsmu. Greta buvo brangiausias žmogus – pirmoji meilė. Šventai pasitikėdama pavedė jam savo gyvenimo dienas. Stiprino viltis susitikti ištikimiausią studijų laikų draugę, kuri, kaip Don Kichotas, nuolat kovėsi už ją ir ištikus bėdai pirmoji skubėdavo į pagalbą. Todėl rašydama jai laišką atvirai prašė: „Tieckeli, Tikuti, mielasio mano, vieningelė prieglauda ir stiprybė (kaip visuomet!) [...] Taigi, sakau dar kartą, paprastai ir trumpai: 14 sausio, šeštadienį, 11.5 priešpiet išlipam Čikagoje, Union Bus Depot. [...] Martynas negali ateiti pasitikti, nes turi dirbti. Todėl, mielas Tieckeli, nepalik mūs Čikagos valiai. Apsistoti irgi neturime kur. Jei gautum, išnuomok kokią palėpę ar rūselį.“¹⁴⁶

Po apsilankymo tėvų namuose, Maino valstijoje, 1950 m. sausio 12 d. Katiliškiai autobusu iš Bidefordo per Bostoną iškeliavo Čikagos link. Po ilgos, varginančios, bet įspūdingos kelionės, kurios metu matė daug Amerikos miestų, pasiekė tikslą.

¹⁴⁶ Iš Z. Nagytės-Katiliškienės laiško O. Stikliūtei, 1950 m. sausio 10 d.

O. Stikliūtė džiugiai laukė draugės atvykimo. Giminių dėka pasiekusi Ameriką svajojo tęsti mokslus, tačiau gyvenimo realybė „nutupdė“ į fabriką. Freiburgo laikų draugei J. Abramikaitei, ištekėjusiai už rašytojo A. Vaičiulaičio ir gyvenančiai Vašingtone, rašė: „Aš negaliu užsidaryti nuo Amerikos. Aš su ja kaktą į kaktą kietai susiduriu. Darbas? Niekai man jaunai ir sveikai. Sutinusios rankos, girgždantys sąnariai, pastirusi nugara – visa tai nesunku pakelti. 480 minučių monotonija kasdien taip pat būtų pakeliama, jeigu parėjęs namo rastum ką nors gaivinančio. [...] Freiburgas atratino mane būt vieną. Prisimenu savo sunkiausias dienas Insbruke, kada negalėjau pakęst geltonos spalvos, nes vakarais apšviesti langai, už kurių vaizdavaus šilumą ir jaukumą, iš gatvės atrodė geltoni. [...] Stipendijos negavau ir nutūpiau sausainių fabrike. Ir vynioju juos: minutė – pakas, minutė – pakas. Rankos įgavo instinktyvaus judesio tikslumą, o galva laisva svajonėms: kai išmoksiu angliškai, kai apšilsiu ir apsi-prasiu, ieškosiu vėl kelio prie psichologijos, prie testo ir žmogaus.“¹⁴⁷

Čikagoje O. Stikliūtė jautėsi vieniša, tad labai laukė Zinos atvykimo, svajojo kalbėtis, matytis, gal net kartu gyventi. „Visi atsidūrėme Amerikoje. Zina ište-

¹⁴⁷ Iš O. Stikliūtės laiško J. Vaičiulaitienei, 1949 m. gruodžio 19 d.

kėjo už Mariaus Niujorke. Ten jie negavo darbo. Aš juos pasikviečiau į Čikagą. Abu įsidarbino, visi susimetėm į vieną butą.¹⁴⁸

Marius, gerokai vyresnis už Ziną, turėdamas daugiau gyvenimiškos patirties, jautė, kad ir Čikagoje nebus lengva įsitvirtinti. Laiške O. Stikliūtei rašė: „Noriu perspėti Tave, idant per daug nedžiūgautum. Tik vargelių naujų apturėsi mums įkėlus koją ton Čikagon. Mano tėvulis, prieš pusamžį metų darbavęs čia, tą miestą keikė rinktiniais žodžiais. Ir graudeno mane, tardamas: tik jau ten, vaike, nevažiuok. Daug žulikų, visokia smarvė ir nevežlybumas. Ak, sakau, koks gero ir išmintingo žodžio negerbimas! [...] Visi, kurie rašė, labai gyrėsi, kad ten gyventi gera. Daug darbo ir visko. O aš netikiu tuo, ir gana. Būsiu pavėlavęs ar per anksti ten nuvyksiu.“¹⁴⁹

Vėliau į Čikagą persikėlė ir Zinos tėvai su senele. Dvi Mariaus seserys gyveno Kanadoje, kitos dvi Amerikoje. Nuo pat vaikystės ypatingas ryšys jį siejo su seserimi Jadvyga, kuri su vyru Lukošiu nuapsigyveno Čikagoje.

Tiek Zinai, tiek Mariui ir čia nesisėkė su darbais, bet dar labiau su butų nuoma bei jų šeimininkais. O. Stikliūtė troško pagelbėti draugei, kurią taip mylėjo ir brangino. Laiške J. Vaičiulaitienei

¹⁴⁸ Iš O. Stikliūtės laiško V. Paplauskienei, 2007 m. lapkričio 14 d.

¹⁴⁹ Iš M. Katiliškio laiško O. Stikliūtei, Bruklinas, 1950 m.

apie Katiliškių atvykimą rašė: „Atvažiaavo ieškoti duonos, apmokėdami kelionę skolintais pinigais. Suradau jiems kambarį už 15 dol. savaitei pas plėšikus dy-pukus. Mane laikinai paleido iš darbo, tad per savaitę išmaišėm Čikagą skersai ir išilgai, beldėmės į kiekvienas duris, kur virš pastato rūko kaminukas, ir vis girdėjom „I’m sorry“. Galiausiai Marius gavo darbą, bet algą gaus tik kitą savaitę. O tada jos vos beužteks nuomai apmokėt. [...] Visiems trūksta pinigų, kad kokias tris savaites galų su galu besuvestim. [...] Zina iki šiol darbo neranda, o žinai, jos rūpesčiai – mano rūpesčiai. Jonuk, ar Tu negalėtum suorganizuot kur nors kokį pusšimtį, kurį būtų galima už 3 mėn. gražinti. Nežinau, ką Marius, tas išsikirtęs ambicingas žmogus, pasakytų, sužinojęs, kad į Tave kreipiuos šitokiu reikalu. Gal geriau, jeigu Tu galėtum tai padaryt, tebūnie ta skola mano vardu.“¹⁵⁰

Vėliau Katiliškiai išsinuomojo kambarėlį rūsyje, pirmųjų lietuvių imigrantų name, Market parke, Talmano gatvėje. Pasak Zinos, suamerikonėję lietuviai mokė, „kaip uždegti „elektrą“, atsukti vandens čiaupą, dujas – čia pasuksi ir užsidegs, o kai nori užgesinti, tai suk atgal, tik greitai. Sakydavo – jeigu mažesnis „rundelis“ [puodas – V. P.], tai tik truputį dujų, o jei didesnis, tai daugiau. Dar pagrūmodavo – tik atsiminkite. Marius pykdavo ir sakydavo:

¹⁵⁰ Iš O. Stikliūtės laiško J. Vaičiulaitienei, Čikaga, 1950 m. sausio 26 d.

ką jie mano, mes iš Afrikos atvažiuo-
ar ką? Aš juokdavausi. Ko tu pyksti, sa-
kydavau, juk jie išvažiavo iš Lietuvos,
kurioje buvo žibalinės lempos ir nebu-
vo vandentiekio. Mūsų senieji lietuviai
man tikrai buvo juokingi. Dar juokin-
giau kalbėjo, sulietuvindami angliškus
žodžius, pridėdami galūnes: „shusai“
(batai), „carai“ (mašinos), „sinkos“
(kriauklės), „plaitai“ (lėkštės) ir t. t. Pri-
simenu anas dienas: buvo linksma ir
liūdna. Aš norėdavau išeiti i lauką, bet
negalėdavau, nes jie nuolat kalbindavo.
O Marius mėgo – noriai bendravo. Jam
rūpėjo sužinoti, iš kur ir kaip jie atva-
žiavo, kur gyvena Lietuvoje, ką veikė.
Smulkiai klausinėjo apie Lietuvos kai-
mus, gamtą, papročius. Kartais atro-
dydavo, kad jis labai gerai pažįsta tuos
žmones, apie kuriuos kalbama.¹⁵¹

Neatsitiktinai Marius kalbindavo se-
nuosius lietuvius: jis tarsi traukte traukė
iš jų pasakojimus, iki smulkmenų išsi-
klausinėdamas kaimo gyvenimo deta-
les. Surinktą informaciją dėliojo savo
sąmonėje ir vėliau supynė į apsakymus,
romanus. Draugai ragindavo rašyti,
ypač *Aidų* redaktorius A. Vaičiulaitis,
tikėdamasis gauti novelę ar apsakymą.
Atsakydamas į tokius raginimus, M.
Katiliškis rašė: „Eidamas lažą Čikagos
fabrikuose viską užmečiau ir tik dabar,
nelyginant tasai paukštis pajutęs pava-
sario vėją, pradėdu atsigauti. Gal pavyks
kokią valandą ir prie popieriaus prisės-
ti, nes mėnesių mėnesiais, perėjęs šim-

¹⁵¹ Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

tus šeiminių – raganų, radau pusėti-
ną kambarėlį. To paskatintas planuoju
drąsų žygį – įsigyti rašomąją mašinėlę.
Tada mėginsiu ką nors nurašęs Jums
atsiųsti. O čia pat ir Velykos. Niekaip
neįsivaizduoju Prisikėlimo šventės šia-
me krašte. Nei saulės, nei vieversio, nei
giesmės amžinuose suodžiuose.“¹⁵²

Zina kartu su D. Kaupiene ir O. Stik-
liūte dirbo konditerijos fabrike „Nabis-
co“, pakavo gaminius, o Marius – „Kim-
ball“ pianinų fabrike, gamino medines
detales. Apie šį darbą A. Vaičiulaičiui jis
rašė: „Dirbu fabrike prie medžio dar-
bų, kurie man gerai pažįstami. Kartais
sunkiau, kartais ir lengvesnė diena. [...] Pridėjus keliones rytais ir vakarais, su-
sidaro 11 val. Šio krašto klimatas tai-
pogi neprisideda prie jo. Tačiau dieną
prastumi, ir gerai.“¹⁵³ Tame pačiame
fabrike dirbo ir A. Škėma, A. Rūkas,
A. T. Antanaitis. Pastarasis rašė atsimi-
nimuose: „Vienu metu net drauge su
Mariumi dirbom prie vienos mašinos,
kur reikėjo dviejų žmonių. Abu min-
tinai mokėjom daug eilėraščių ir juos
vienas kitam deklamuodavom. Marius
ilgais gabalais galėjo mintinai skaityti
Kazio Binkio eiliuotus feljetonus, Ali-
jošiaus slapyvardžiu spausdintus *Mūsų
rytojaus* atkarpose. Su aktoriškom in-
tonacijom ir vaidyba deklamuodavo
„Tamošių Bekepurį“, „Sparnuotą Matą“

¹⁵² Iš M. Katiliškio laiško A. Vaičiulaičiui,
Čikaga, 1951 m. vasario 12 d.

¹⁵³ Iš M. Katiliškio laiško A. Vaičiulaičiui,
Čikaga, 1950 m. liepos 12 d.

ar „Kriaučiuką Motiejų“. Smulkiai pasipaskodavome savo mėgstamiausių romanų turinius. Jis buvo skaitęs visus geresnių užsienio rašytojų vertimus, nes, matyt, Pasvalio bibliotekoj pakako laiko juos perskaityti.¹⁵⁴

A. T. Antanaitis stebėjosi M. Katiliškio atmintimi, bet dar labiau ypatingu sugebėjimu prakalbinti medį, suteikiant jam formą ir turinį. „Į Kimball dirbtuves jis dažnai atsinešdavo savo išraižytų lėkščių, išdrožintų statulėlių ar net medyje išskaptuotų portretų. Čia juos lakuodamas, poliruodamas, vis apgalvestavo neturįs daugiau laiko šioje srityje pasidarbuoti.“¹⁵⁵

Savininkams sumanius fabriką perkelti į kitą valstiją, visi darbuotojai buvo atleisti. Zina su Onyte taip pat neteko darbo. Vėl visiems kilo galvosūkis, iš kur gauti pinigų ir kaip sumokėti buto nuomą. Tuomet Mariui pasisekė – įsidarbino Woolworth parduotuvių sandėlyje, kuriame dirbo J. Blekaitis, H. Radauskas, A. T. Antanaitis. Pastarasis rašė: „Pietų pertraukos nuolatinėje poeto H. Radausko, J. Blekaičio ir Mariaus draugystėje pasidarė nekasdieniškais mažaisiais seminarais, laisvais ir gyvais kultūrinių aktualijų aptarimais.“¹⁵⁶

Po sunkaus fizinio darbo fabrikuose, dirbtuvėse lietuviai ieškojo atokvė-

pio. Ypač stigo intelektualių pokalbių, diskusijų apie literatūrą, teatrą, knygas, spaudą. Pagaliau troško vienas su kitų pasidalinti rūpesčiais, patirtais Amerikoje. J. Kaupas su žmona Dalia ilgėjosi draugų, lietuviškos aplinkos. Pasitaičius progai stengėsi nuvykti į Katiliškių namus, kuriuose visad buvo laukiami. H. Nagiui jis rašė: „Dažniausiai tai nuvažiuojam į Zinos ūkį, kur šviečia didelė šeimininė laimė.“¹⁵⁷

Katiliškių rūsio kambarėlis tapo lietuvių inteligentų traukos centru: susibūrę literatai, kultūros žmonės diskutavo, aptarinėjo gyvenimo naujienas. Zina su Onyte gamino maistą, ruošė kuklias vaišes. M. Katiliškis buvo puikus pasakorius: vaizdingai, sodriai pasakojo apie Gruzdžius, Katiliškes, apie darbą Pasvalio bibliotekoje, skausmingą pasitraukimą iš Lietuvos. A. T. Antanaitis, prisimindamas anas dienas, rašė: „Vakaras, praleistas neįprastai jaunatviškame, literatūra ir menu gyvenančių žmonių būrelyje, įsirežė atmintin retai (jeigu iš viso) girdėtų dainų posmais apie gegę, šilę kukavusią, ir vėjelį, mergelę budinantį, jausmingomis eilėraščių deklamacijomis, karštomis diskusijomis apie skaitytas knygas ir matytus veikalus. Visą tą jauną grupę, iš kurios, šalia Mariaus ir Zinos (tada nežinojau, kad jie dar jaunavedžiai), prisimenu šeiminkės brolių Martyną Nagį su žmona, Atžalyno aktore (vėliau – dailininke), Oną Stikliū-

¹⁵⁴ Iš A. T. Antanaičio atsiminimų.

¹⁵⁵ *Išėjęs negrižti: Marius Katiliškis gyvenime ir kūryboje*, sud. V. Kelertienė, Čikaga, 1986, p. 84.

¹⁵⁶ *Ten pat*, p. 85.

¹⁵⁷ Iš J. Kaupo laiško H. Nagiui, 1950 m. balandžio 30 d.

tę, Jurgį Blekaitį. Taigi visus juos aiškiai jungė kažkokia tvirta draugiškumo dvasia, šiandieninėmis akimis žiūrint, tarp jų sužydėjusi dar Freiburge.¹⁵⁸

Dažnas svečias tuose namuose buvo ir dailininkas grafikas Vytautas Ignas. Stambus, gražiai naukęs, išraiškingo veido, rusvų plaukų žemaitis nuolat šypsodavosi plačia šypsena. Po sunkios darbo dienos jis sugebėdavo visus pralinksminti, pasakodamas apie patirtus vargus. Tik kartais tie juokai susimaišydavo su tikromis ašaromis. Vaizdžiai pasakojo apie darbą vištų perdirbimo ceche, apie tai, kaip tas „skraidančias būtybes“ reikėdavo sugaudyti. Vėliau dirbo skerdykloje. Stiprus ir tvirtas vyras turėjo visą dieną iš vagonų į fabriką tampyti skerdieną. Nuo sunkaus, pečių slegiančio svorio kūnas tapdavo lengvas. Jo žodžiais tariant, išėjęs už fabriko durų „plaukdavo kaip debesėlis“. Katiliškių namuose lankydavosi ir dailininkai R. Viesulas, R. Mozoliauskas. Atvažiuodavo rašytojai A. Baronas, J. Blekaitis, o kartą ir dailininkas Ž. Mikšys apsilankė. Pasivaišindavo alumi ir stipresniais gėrimais, dainuodavo, deklamuodavo eilėraščius, aptarinėdavo teatro, literatūros naujienas. Savaitgaliais įsismaginę vyrai sėdėdavo iki paryčių. Pasak Zinos, namo šeimininkai nesibardavo, tik vieną kartą užpyko ant įsilinkmsinusių jaunuolių, kurie, ankstyvą rytą bedainuodami lau-

ke, išmindžiojo šeimininkės pasididžiamą – „tomatus“ (pomidorus).

Gyvenimas mieste, mažame rūsio kambarėlyje, Mariui buvo slogus: trūko laisvės, erdvės, gamtos. Kaip ir Zina, svaajo turėti savo namus, savo žemės. Laisvės troškulių kurstė ir kūrybiniai sumanymai, kurių nebuvo kaip ir kada realizuoti. „Visa aplinka svetima, ne tik kalba. [...] Po metų Marius pradėjo kalbėti, jog reikėtų susirasti vietą gyvenimui užmiestyje. Nutarė, kad reikia pirkti žemės ir statyti namą. Pirkti automobilį, išmokti vairuoti. Surado žemės sklypą už miesto. Kur ne kur būrelis namų, kelios krautuvės ir, aišku, smuklė. O paskui prerijos, laukai, laukai, pelkės. Planų buvo daug, ir man jie atrodė lyg sapnai.“¹⁵⁹

Netrukus tie „sapnai“ pradėjo pildytis. Pasiėmę paskolą Katiliškiai nusipirko mašiną. Marius kalbino lietuvius pirkti sklypus Lemonte, tvirtindamas, kad čia iš Market parko persikels lietuvių centras. Anuomet daug kam tie žodžiai skambėjo keistai, bet dabar akivaizdu, jog jie buvo pranašiški. Ilgainiui Market parke pradėjo kurtis juodaodžiai ir ispaniškai kalbantys Lotynų Amerikos išeiviai. Ši jauki ir miela lietuvių išpuoselėta salelė tapo baugiu ir nesaugiu rajonu. Tad ieškodami ramesnio ir saugesnio gyvenimo vis daugiau lietuvių kėlėsi į Lemontą. „Lietuvių antplūdis iš Čikagos prasidėjo, kai negrai, totaliai sunaikinę puošniusius paežerės rezi-

¹⁵⁸ *Išėjęs negrįžti: Marius Katiliškis gyvenime ir kūryboje*, sud. V. Kelertienė, Čikaga, 1986, p. 82.

¹⁵⁹ Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

dentinius kvartalus, kaip hunų ordos pamažu slinko į vakarus, per Halsted, Morgan, Ashland, Damen, palikdami šiukšlynų ir sąvartų krūvas. Stabtelėjo, gal atsikvėpti, siaubinga grėsme grasindami Market parkui, grynai lietuviškai vietovei. Su puošnia architekto Muloko projektuota ir pastatyta šventove, milžiniška Šventojo Kryžiaus ligonine, mergaičių gimnazija, granitiniu Dariaus ir Girėno monumentu. Lietuviams buvo tik vienas kelias – trauktis į vakarus. Peržengus Forest Preserve platų ruožą, nuo Sago aukštumų atsiveria Lemonto panorama su septynių bažnyčių smailgaliais. Pamažu kilo puošnūs namai, kai kur ir šimtatūkstantinės rezidencijos. Žmonės prakutę, su pirštu nepaimsi.

Vietiniai ir kitataučiai su neslepiamu pavydu stebi ir kraipo pečiais.¹⁶⁰

Materialiai sunkūs, tačiau dvasiškai skaidrūs, pakylėti pirmieji vedybiniai metai, praleisti Market parke, Zinai liko gražiąja pasaka. 1952 m. vasario viduryje pasaulį išvydo Katiliškių pirmagimis – sūnus Sauliukas. Tais pat metais pasirodė ir antroji Mariaus knyga „Užuovėja“, kurios atskiras dalis buvo parašęs dar Freiburge. Keistas sutapimas: tuo pat metu, kai spaustuvėje gimė vaizduotės sukurta „Užuovėja“, Marius pradėjo kurti šeimai realią užuovėją svetimoje žemėje.

¹⁶⁰ Iš A. Vaičiulaičio pokalbio su M. Katiliškiu, *Draugas*, 1979 m. kovo 31 d., balandžio 7, 14, 27.

Kad jis būtų gražus, šviesus ir laimingas

Pirkti sklypą netoli Lemonto Marių įkalbėjo stovyklos laikų bičiulis J. Palukaitis. Miestelis, išsimėtęs ant kalvų, sujungtų lygumomis, prigludęs prie Des Plaines upės, su septyniomis bažnyčiomis, patiko abiems Katiliškiams. Marius domėjosi Lemonto istorija, todėl galėjo daug papasakoti: „Praėjusio šimtmečio pabaigoje, laužiant kanalą iš Calumet į Misisipę, šimtai geraširdžių merginų įsirengė virtuvėles ir maitino sunkiai dirbančius vyrus. Pamažu pradėjo augti kaimelis. Dar užsilikę keli pastatai, sukrauti iš masyvių dolomitų blokų, su geležinėmis lentomis frontonuose, rodančiomis įkūrimo metus. [...] Senieji

žmonės tvirtina, kad pirmieji gyventojai ir buvo kanalo laužėjų ir valgyklėlių merginų vaikai. Porą mylių į rytus, ant stačios, aukštos uolos tebestovi bažnytelė. Lentoje prie kelio iškalta: „St. James 1832“. Šalia didelė klebonija. Ir visur aplink daugybė paminklinių lentų ir kryžių, kuriuose iškalti vardai ir metai, baigiami nuplauti lietuvių ir nugairinti vėjų. Bažnyčia nemirusi, ne. Sekmadieniais suvažiuoja šimtai fermerių puošniais automobiliais, ir vyksta pamaldos. Aukšto ūgio kunigas, airis, gyvena toje klebonijoje vienut vienas.¹⁶¹ Be kitų įdomių pastatų, M. Katiliškis mini ir rūmus

¹⁶¹ *Ten pat.*

su šešiais židiniais, kuriuose įsikūrusi St. Vincent de Paul seminarija, Argono laboratorijas.

Įsigijęs žemės M. Katiliškis ir kitus ragino sekti jo pavyzdžiu. Zinos tėvai, netekę darbo Maino valstijoje, atvyko į Čikagą ir nusipirko šalia Katiliškių žemės sklypą, pasistatė namą. Taip jau susiklostė, kad nuo pat gimimo lydėję dukrą ir Amerikoje atsirado greta. Lemonte įsikūrė ir Mariaus mylimiausia sesuo J. Lukošūnienė bei draugas R. Mozoliauskas.

1953 m., atšilus orams, M. Katiliškis paliko darbą Woolworth sandėlyje ir visas jėgas skyrė namo statybai. „Buvau pirmasis, pradėjęs kurtis prie Lemonto. Neapsikęsdamas mieste, nupirkau šešis akrus buvusios kadaise fermos klaukiai apleistos žemės. Žolė iki krūtinės. Susirenčiau būdelę, kad būtų kur nuo lietaus palįsti. Bet nuo milijardų uodų niekur nepasislėpsi. Krisdavau ir miegodavau be sapno. O ankstų rytmetį melodingai tiliuliuodavo septynių bažnyčių varpai. Grįždavau kartą ar du per savaitę miestan nusiprausti, pasirūpinti maistu.“¹⁶²

Vėliau Marius ėmė rėsti ir antrą namą, kad pardavęs galėtų išmokėti skolas. Retas tikėjo, kad jis pats vienas „laukiniuose vakaruose“ pasistatys namą. Tačiau, nors ir neturėdamas normalių darbo sąlygų bei poilsio, ramiai ir kantriai dirbo. Nuo vaikystės pamėgęs medžio darbus, išmanė, kaip ir ką daryti, tačiau pinigų stygius apribojo darbų

galimybes – teko pirkti senas, panaudotas medžiagas. Ne viską pavyko padaryti taip, kaip svajojo. Savaitgaliais „į prerijas“ sugužėdavo draugai – V. Ignas, R. Viesulas, I. Kurauskas, kurie bandė padėti kiek galėdami ir mokėdami. Vieni atliko darbus, susijusius su elektra, o R. Mozoliauskas sumūrijo židinį. „Prispaudus bėdai, susirenčiau trobą prerijoje, kur žolė siekė krūtinę. Kadangi nebuvo elektros, tegalėjau naudoti rankinį pjūklą. Kirvis, plaktukas, vinys. Elektra ir vandens vamzdžiai atlikti kitų. Kitais metais netoliese tuo pačiu būdu susirenčiau antrą. Tačiau nespėjus įrengti, spaudžiamas skolų, turėjau parduoti už niekus. Dabar jo kaina pasibaisėtina aukšta.“¹⁶³

Begalinis noras pasistatyti ir įrengti nuosavą namą buvo užvaldęs dieną ir naktį: nebuvo laiko nei knygoms, nei kūrybai. Draugai redaktorai ragino rašyti ir prašė atsiųsti novelių, apsakymų. Su apmaudu Marius rašė H. Nagiui: „Tik gerokai įžiemojus prisėdau Pačiam parašyti. Mat vasara praėjo, pavasaris, ruduo, o dabar jau žiema – ir nieko nemačiau. Neturėjau nei šventos, nei kitokios dienos. [...] Aštuoni mėnesiai žiauriai kieto, alinančio, prisiverčiančio darbo. Daug padaryta, kurie pamato, stebisi ir netiki, kad tai vieno žmogaus rankomis. Nežinojau nė aš pats, kad galiu tiek atlikti. Esu dabar pavargęs, esu beveik baigtas, ir neaišku man kartais, ar be-

¹⁶² *Ten pat.*

¹⁶³ *Ten pat.*

atsigausiu kada. [...] Man šiandien lie-
tūs ir žvurbūs vėjai permerkė kaulus ir
nudūrė širdį. Va, kai atsigausiu ir siūsiu
Tau kokį gabalą.¹⁶⁴

Likusi viena mažame rūsio kam-
barėlyje Market parke Zina džiaugėsi
pirmagimiu. Rūpestingai prižiūrėjo
sūnų, tvarkė buitį, kūrė planus ateičiai.
Sauliukas augo gražiai ir, atrodė, stiprė-
jo kasdieną. Reikėjo ieškoti būdų, kaip
pragyventi ir kaip išsilaikyti Amerikoje.
Kažkas patarė auginti paukščius, sodin-
ti daržoves. Zina pradėjo skaityti kny-
gas apie įvairius ūkio darbus. O. Stikliū-
tė stebėjosi žemaitišku draugės ryžtu
ir užsispyrimu. Laiške J. Vaičiulaitienei
rašė: „Ar žinai, kad Zina skaito vadovė-
lius, kaip augint kalakučiukus? Jie, ma-
tai, 3 akrus žemės netoli nuo Čikagos
pirko ir žada ten kurtis. Kadangi viskas
skolon ir pinigas pas juos taip sunkiai
užsilaiko. Zina užsisakė planuojamo
namo modelį. Sako, kad nors šis būtų
įgyvendintas. Jos berniukas labai links-
mas ir malonus. Ir augina jį gražiai.“¹⁶⁵

1953 m. pabaigoje, po beveik metus
trukusių statybų, Katiliškių šeima per-
sikėlė į savo namą, kuris buvo vienas
pirmųjų prerijose. Dar daug ką reikėjo
padaryti, stigo įvairių buitinių detalių,
tačiau smulkūs nebaigti darbai nesu-
kliudė įsikurti. Katiliškiai vylėsi rasti
čia ramybę. Mariaus prigimtyje buvo

kažkas gaivališko, stipraus, tarsi iš gam-
tos stichijos pavaldėto. Nuo mažens pa-
milęs gamtą, trumpai dirbęs girininku,
juste juto augalus, kalbėjosi su medžiais.
Lietuvoje, Katiliškėse, augo ne vienas
jo pasodintas ąžuolas, klevas, džiu-
gino link namų vedanti liepų alėja. Todėl ir
Lemonte, savo žemėje, sodino ne tik
vaismedžius, vaiskrūmius, bet ir liepas,
beržus, jovarus, vinkšnas, gluosnius,
alyvas, ievas, magnolijas. Pavasarį obe-
lų, kriaušių, vyšnių, persikų žiedai nu-
kłodavo žemę. Ziną džiu-
gino gamta, o ypač pakerėdavo besišypsiančios saulė-
grąžų galvos. Su didžiausiu malonumu
M. Katiliškis dirbo ūkio darbus, graži-
no aplinką. Link sesers Jadvygos namų
padirbo tiltelį, ant kurio ilgais vasaros
vakarais mėgdavo stovėti ir gardžiuotis
pypkės dūmu. Kieme buvo sporto aikš-
telė su įvairiais įrengimais: buvusiam
kareiviui rūpėjo lavinti kūną.

Iš Čikagos ir tolimesnių miestelių
pas Katiliškius pradėjo lankytis drau-
gai. Iš Kanados atvykdavo Henrikas su
žmona Birute. Beveik kiekvieną savait-
galį sugužėdavo literatai, dailininkai,
aktoriai. Gamtos prieglobstyje, toli nuo
triukšmingo miesto, po įtempto ir sun-
kaus fizinio darbo buvo atsipalaiduoja-
ma ir užsimirštama. Įsikasčiavę vyrai
diskutuodavo įvairiomis temomis taip,
kad atrodė, jog nuo kalbų vėjas užia
medžių viršūnėmis. Prisiminus paliktą
Tėvynę, liejosi ilgesingos dainos. Visus
pakerėdavo Zinos daina apie „gegę šilė“,
o Mariaus apie plėšikėlius. Išgėrę alaus

¹⁶⁴ Iš M. Katiliškio laiško H. Nagiui, 1953 m.
gruodžio 3 d.

¹⁶⁵ Iš O. Stikliūtės laiško J. Vaičiulaitienei,
Čikaga, 1953 m. vasario 20 d.

ar stipresnio gėrimo, vyrai eidavo į sodą pasigalynėti ar „laužti mešką“. M. Katiliškis buvo nenugalimas. Tokie „suaugusių vaikų žaidimai“ pralinksmindavo Ziną iki ašarų.

Šeimoje viešpatavo meilė ir abipusis supratimas, džiugino sūnaus Sauliaus pasiekimai. Vaikas buvo imlus, mokėjo daug eilėraščių, dainelių. Laiške J. Blekaičiui M. Katiliškis rašė: „Mūsų vaikas auga pašėlusiai greitai. Niekas netiki, kad jis dar nė penkerių neturi – tik per tris persirito. Tegul auga, tegul, jų gi metas, jų laikas ateina. O mums ir pailsėti kada nors reikės. Kam kam, o vaikui čia vieni linksmumai. Nėra jokių ypatingų grožybių, bet daug erdvės, žalumos, saulės. Gera vaikam augti pas tėvelius, nors patiems tėveliams gal ir ne visada lengva. O ką padarysi?“¹⁶⁶

Tiek Zina, tiek Marius laisvalaikiu sugrįždavo prie kūrybos, panirdavo į knygų gelmes. Zina, apsupta jai brangių ir mylimų žmonių, tyliai džiaugėsi laime ir pati troško padaryti gyvenimą gražesnę ir turtingesnę. Dar prieš vedybas laiške Č. Grincevičiui rašė: „Ne, aš tikrai turiu nugalėti savyje šitą „reikalavimą ko nors iš gyvenimo“, aš turiu, būtinai turiu išmokti jam viską atiduoti, kad jis būtų gražus, šviesus ir laimingas, nes jis priklauso visiems, visiems, o ne man

¹⁶⁶ Iš M. Katiliškio laiško J. Blekaičiui, 1955 m. birželio 9 d.

vienai. Aš tikrai turiu tai išmokti.“¹⁶⁷ Iš visos širdies troško, kad jos mylimieji jaustųsi saugiai ir ramiai. Ypatingą vietą gyvenime skyrė rašytam žodžiui, kuris pakylėtų ir nuskaidrintų pasaulį naujomis spalvomis. Iš Vokietijos atsivežusi ne vieną kūrybinį sąsiuvinį, Henriko bei Mariaus buvo raginama parengti knygą. Atsidėjusi rinko eilėraščius, taisė juos. Draugai matė jos rūpestingą kūrybinį darbą. J. Kaupas, apsilankęs Lemonte, H. Nagiui rašė: „Pereitą savaitę buvom Čikagoj, kur aplankėm ūsuotąjį senovės lietuvių Marių bei jo fermą. Mariaus rančia įspūdinga: didelė, erdvi, 18 mylių nuo jo dabartinės gyvenvietės. Sunku tikėti, kad tai vieno žmogaus darbo vaisius, nes įspūdis puikus. Zina, kaip ir paprastai, faina, nervuota ir gyvena tik literatūra, dėmesio nekreipdama į „kasdienybę.“¹⁶⁸

Pirmieji metai „savojoje žemėje“ subrandino Zinos ryžtą: nusprendė išleisti savo eilėraščius. Atrinkti kūriniai sugulė 1955 m. pasirodžiusioje debiutinėje knygoje svajingu pavadinimu – „Tebūnie tarytum pasakoj“. Palankūs vertinimai džiugino, tačiau tuomet Zina net nenujautė, jog gyvenimo pasaką persmelks skaudus kartėlis.

¹⁶⁷ Iš Z. Nagytės laiško Č. Grincevičiui, be datos.

¹⁶⁸ Iš J. Kaupo laiško H. Nagiui, 1953 m. spalio 29 d.

Žmogaus širdis tokia trapi

Katiliškių gyvenimas gamtos prieglobstyje ėgavo naujų, spalvingų potyrių. Ilgais vakarais, sėdėdami namo prieangyje ir niekieno netrukdomi, dalijosi mintimis, sumanymais, planais, atverdami vienas kitam savus kūrybos pasaulius: Zina skaitydavo Mariui eilėraščius, žinodama, kad bus pritarta, patarta arba švelniai pakritikuota, o Marius atskleisdavo savo rašomų novelių, romanų siužetus. Apsilankius H. Nagiui, būdavo diskutuojama literatūros, meno klausimais, aptariama literatūrinių leidinių sukūrimo ir išleidimo būtinybė.

Amerikoje, kaip ir Vokietijoje, rašytojams buvo iškilusi reali grėsmė pasinerti, pasak H. Nagio, į „čiobrelinę“ patriotinę lyriką arba sustingti senovinės Lietuvos aprašymo rėmuose. Jaunesnioji karta, studijavusi Insbruko ir Freiburgo universitetuose, puikiai susipažinusi su Vakarų literatūra ir kultūra, reikliai vertino lietuvių autorių knygas. Norėdami sustabdyti grafomanijos apraiškas, rašytojai svajoto leisti modernią literatūrinę spaudą, kuri taptų kūrybos vertinimo katalizatoriumi. Antologija „Žemė“, išėjusi 1951 m., aukštai iškėlė kūrybinę kartelę. Siekdami išlaikyti tą lygį ir reikalaudami iš kitų atsakomybės už parašytą žodį, „žemininkai“ sumanė leisti intelektualinį laikraštį-žurnalą *Literatūros lankai*.

Z. ir M. Katiliškiai pritarė naujo leidinio sumanymui bei išleidimui. Laiške

K. Bradūnui M. Katiliškis rašė: „Kuriantis žmogus liko be apsaugos, ir niekas nėra tikras, kad neišdergs tavęs koks kreivanagis ar Varnauskas. Štai jau žurnalo reikalingumas ir būtinybė. Aišku, kad jis turi būti gyvas ir drąsus. Triuškinantis ir mušantis per galvą. Geriau tegul šaltu vandeniu perpila, negu delnu paglosto. Patraukia žvarbiu ir aštriu vėju, bet ne pelėsius veisiančia šilimėle. Iš karto jis turi būti tvirtas, einantis tiesiai ir neatlaidus. Juk vis tiek priešų turės iš abiejų pusių. Ir seni, ir jauni draskysis – vieni, kad žilo plauko negerbia, antri, kad jų nepripažįsta.“¹⁶⁹ Tiek Marius, tiek Zina pažadėjo rašyti straipsnius, siųsti savo kūrybą naujam žurnalui. Bendraminčiai turėjo jį paremti finansiškai, tačiau sunki materialinė Katiliškių padėtis neleido būti dosniems. Apgailestaudamas Marius K. Bradūnui rašė: „Savo dalį keitinu sąžiningai nešti. [...] Nesmagu man, kad ekonomiškai esu nepajėgus. Siųsčiau daugiau, bet už tuos centus prašau nesupykti. Velniai žino, esu toks plevėsa ir vos išmaitinu savo šeimą.“¹⁷⁰

Gyvenimas jaunosios šeimos nelepino. Finansinė būklė nuolat balansavo ant pinigų turėjimo ir neturėjimo ribos. Mariui nesisekė su darbais. Fabrikai bankrutuodavo arba dėl darbuotojų

¹⁶⁹ Iš M. Katiliškio laiško K. Bradūnui, 1950 m. gruodžio 29 d.

¹⁷⁰ Iš M. Katiliškio laiško K. Bradūnui, Čikaga, 1952 m. kovo 12 d.

mažinimo jį vieną pirmųjų atleisdavo. Nagingas, kruopščiai ir sumaniai atlikdavęs jam pavestus darbus, tačiau dėl kalbos nemokėjimo ar dėl kokių kitų priežasčių neįtikdavo viršininkams ir atsidurdavo už vartų. Sunkus ir varginantis fizinis darbas slėgė, o širdis troško atsidėti kūrybai. „Išsikėlus į Lemon-tą Marius pradėjo dirbti fabrike. Aš kurį laiką buvau be darbo, laukiausi Agnės. Taip išėjo, kad Marių atleido. Jis atsidėjo romano rašymui.“¹⁷¹

M. Katiliškis, prisimindamas, kaip gimė jo romanas „Miškais ateina ruduo“, rašė: „Metus ir kitus klaidingame metalo gausme ir žlegėjime, troškinančių dūmų smarvėje, ištisiniuose darbininkų keiksmuose dėliojau situacijas, personažus, išėjimus, liūdnei pagalvodamas, kad vietoje suvirintų spyruoklių galėčiau padaryti ką geresnio.“¹⁷² Nelaimingo ar laimingo atsitiktinumo dėka fabrike buvo visuotinis atleidimas ir Marių atleido. Tuomet jis įniko į rašymą. Sumanytas romanas išsiliejo popieriuje per šešias savaites. Taip sutapo, kad su romano užbaigimu į pasaulį atėjo dukra. Marius nedvejodamas davė jai romano herojės Agnės vardą. Geriausias šeimos draugas dailininkas V. Ignas tapo mergaitės krikštatėviu. Tad 1956-ieji Katiliškiams buvo dvasiškai turtingesni ir giedresni. Šeimos pagausėjimas švelniomis spalvomis nuspalvino jų

gyvenimą. Zina didžiavosi Mariaus romanu, o Mariui jaudulį teikė dukrytės gimimas. Tačiau likimas ruošė naujus išbandymus, netikėtumus, kuriuos reikėjo nuolankiai priimti.

M. Katiliškio romanas išėivijos literatūriniam pasaulyje išsiskyrė brandumu, žodžio sodrumu, turinio gilumu. Vieni kūrinių sutiko itin šiltai, aukštai vertino jo meninį lygį, kiti nuosaikiai ir ramiai. A. Mackus K. Ostrauskui rašė: „Prieš porą mėnesių buvau nuvykęs keliom parom pas Katiliškius naujo Mariaus romano rankraščio perskaityti. Negaliu išturėti juo nepasidžiaugęs. Mano supratimu, „Miškais ateina ruduo“ (toks knygos pavadinimas) bus vienas pačių geriausių mūsų prozos darbų. Reikia stebėtis, kad tokiais palyginti sunkiomis sąlygomis galima taip parašyti.“¹⁷³

Daugelis neabejojo, kad už šį romaną M. Katiliškiui bus paskirta LRD premija. Teisybės dėlei reiktų priminti, kad romanas „Užuovėja“ kritikų taip pat buvo aukštai įvertintas, bet minėtos premijos negavo. Laurai tuomet atiteko N. Mazalaitei už legendų rinkinį „Gintariniai vartai“. Laiške K. Bradūnui M. Katiliškis rašė: „Iš savo pusės aš galėčiau padaryti ką nebūt, ką nors tikrai gero ir vertingo, o rezultatai būtų tie patys. Neišmokau šunuodegiuoti. Geriausiems broliams ir tėveliams katalikams esu nešvarus, o kultūringiems vakariečiams – per juodas muzikas. To-

¹⁷¹ Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

¹⁷² Iš M. Katiliškio laiško H. Nagiui, Lemon-tas, 1956 m. kovo 2 d.

¹⁷³ Iš A. Mackaus laiško K. Ostrauskui, 1957 m. vasario 21 d.

kiu būdu man ir nėra kur glaudytis ir trintis. Suka velniai visus apaštalus.“¹⁷⁴

LR draugijos komisijai iš daugelio atrinktų knygų premijuoti buvo pateiktos dvi: G. Tulauskaitės-Babrauskienės poezijos knygelė „Rugsėjo žvaigždės“ ir M. Katiliškio romanas „Miškais ateina ruduo“. Deja, šį kartą LRD svarstymuose įvyko dar keistesnė metamorfozė: minimalia balsų persvara premija atiteko G. Tulauskaitei-Babrauskienei. Šiandien, žvelgiant į anuometinius įvykius, galima teigti, kad premijos paskyrimo kriterijai buvo daugiau nei keisti. Pretendentų parinkimas iš esmės buvo neteisingas: skirtingų žanrų kūriniai – romanas ir poezijos knyga negalėjo būti lyginami bei vertinami pagal tuos pačius kriterijus. Dviejų premijų nebuvo, tad vienas rašytojas turėjo būti nuskriaustas. Toks premijų skirstymas nulėmė LRD skilimą. Susipriešino vyresnioji ir jaunesnioji rašytojų kartos. G. Tulauskaitės-Babrauskienės kandidatūrai pritarė J. Aistis, A. Vaičiulaitis, Bern. Brazdžionis ir kiti jos kartos rašytojai. Daugelis jaunesniųjų kūrėjų pasipiktino tokiu sprendimu. Per visą lietuvių bendruomenę nuvilnijo nepasitenkinimo banga. Bostone Lietuvių enciklopedijos leidėjas J. Kapočius, redaktoriai prof. P. Čepėnas, dr. J. Girnius, prof. J. Puzinas, literatūros skyriaus bendradarbiai A. Gustaitis, A. Nyka-Niliūnas, K. Ostrauskas bei

Lietuvių kultūros klubo pirmininkas dr. J. Gimbutas nutarė M. Katiliškiui skirti naujai įsteigtą Lietuvių Enciklopedijos premiją. Ji buvo įteikta tuo pat metu kaip ir LRD premija. Liudininkų teigimu, pagrindinis dėmesys šventėje buvo skirtas M. Katiliškiui.

Zina, saugodama savo laisvę ir privatumą, vengė įvairių draugijų ir organizacijų. Marius priešingai: būdamas visuomeniškos prigimties, veiklus ir aktyvus, kupinas sumanymų ir planų, troško dalyvauti rašytojų organizacinėje veikloje. Vokietijoje įstojęs į LRD tremtyje, dalyvavo ir įkuriant LRD JAV, buvo išrinktas į valdybą. Tačiau skausmingai išgyvenęs savos kūrybos neįvertinimą jautėsi atstumtas. Nebesitikėdamas iš LRD pagalbos ir paramos, išstojo iš šios organizacijos. Tai nebuvo protestas, tik griežtas laisvo žmogaus apsisprendimas. Zina, susiejusi gyvenimą su literatūra, nejautė poreikio ir būtinybės dalyvauti LRD veikloje. Ji itin jautriai pergyveno dėl nepelnytos skriaudos, padarytos Mariui. Kiek įmanydama stengėsi palengvinti jo gyvenimą, praskaidrinti niūrias mintis, suteikdama jam daugiau laiko kūrybai. Lemontas tam buvo puiki erdvė, Marius intensyviai rašė noveles, apsakymus, romanus, bendradarbiavo *Aiduose*, *Lietuvių žodyje*, *Literatūros lankuose*, *Užuolankoje*, *Atspindžiuose* ir kitoje spaudoje. Įkvėpimo sėmėsi iš gimtinės, todėl gyveno tuo, ką rašė, o rašė apie realius žmones, tikrus faktus. Jo kalba plaukė melodinga pasakojimo tonacija, kurioje ryškiau skambėjo

¹⁷⁴ Iš M. Katiliškio laiško K. Bradūnui, be datos.

gaidos, persmelktos ilgesiu ir liūdesiu. 1958 m. parašė autobiografinį romaną „Išėjusiems negrįžti“, už kurį 1960 m. buvo paskirtos dvi premijos: Vinco Krėvės ir Lietuvių liberalaus jaunimo. Po kelerių metų, 1963 m., pasirodė novelių rinkinys „Šventadienis už miesto“, už kurį paskirta Lietuvių rašytojų draugijos premija. Vėliau bus parašytos ir išleistos knygos „Paskendusi vasara“ (1969), „Apsakymai“ (1975).

Iš pirmo žvilgsnio Katiliškių draugams atrodė, kad Zina nutolusi nuo kasdienybės ir gyvena kūrybos pasaulyje. Tačiau sunki dalia buvo prislėgusi jos pečius. Šiai trapijai moteriai teko rūpintis buitimi, tiksliau, visais keturiais namų kampais. Tiesos dėlei reikėtų pripažinti, kad abu su Mariumi buvo nepraktiški, abiems rūpėjo literatūra.

Likimas ir toliau nebuvo gailestingas. Atrodė, kad švelniai prižiūrimi ir mylimi abu vaikai gražiai auga. Tačiau ilgainiui pradėjo ryškėti sūnaus charakterio keistumai. Nors Saulius stiprėjo, nesiskyrė nuo savo amžiaus vaikų fiziniu brendimu, aiškia kalba, mintinai mokamais eilėraštauais, dainelėmis, tačiau savarankiškai mąstyti nesisekė. Tarsi piktosios laumės būtų ėmusios ir sustabdžiusios protinį vystymąsi. Jo mąstymas niekada neperžengė trejų metų vaiko sugebėjimų. Susirūpinusi sūnaus sveikata, Zina vežiojo jį pas įvairius daktarus. Negailastinga diagnozė – protiškai neįgalus – ledu sukaustė motinos širdį, o pirma šalna nudažė plaukus. Vaiko liga suteikė tėvams be-

galinį skausmą, sustabdydama laimės laikrodį. Šalia gyvenantys Zinos tėvai stengėsi paguosti ir pagelbėti. Pažįstamų ir nepažįstamų aplinkoje atsirado „gera linkinčių“, kai kas patarė atiduoti vaiką į slaugos namus. Tačiau Katiliškiai griežtai atmetė tokius siūlymus ir prižiūrėjo sūnų namuose. Kartais Sauliumi pasirūpindavo netoliese gyvenanti Mariaus sesers dukra Dalia su savo drauge Rita Šimanskyte. Abi merginos studijavo dailę, priklausė skautų organizacijai.

Atgaivą širdžiai teikė dukra Agnė. Ji džiugino tėvus savo greitumu ir vikrumu. Zinos tėvas Augustinas tapo anūkėlės globėju, daug laiko praleisdavo žaisdamas ir kalbėdamas su mažyle. Abu Katiliškių vaikai augo ir brendo išskirtinėje lietuviškoje aplinkoje. Iki šešerių metų Agnė gyveno tėvų „žemėje“, nežinodama, kad egzistuoja kitas, amerikietiškas pasaulis. Pirmas susitikimas su juo įvyko pravėrus mokyklos duris. Joje viskas buvo dėstoma anglų kalba. Agnė lankė tą pačią mokyklą kaip ir O. Stikliūtės dukra Rasa. Amerikietiška aplinka užgožė trapios lietuviško gyvenimo egzistenciją. Susirūpinusios gimtojo žodžio išsaugojimu, Zina su Agnyte ir Sauliuku bei Onyte su savo keturiais vaikais – Rasa, Algiu, Aldona, Rima – praleisdavo laiką vienos ar kitos namuose. Susėdę aplink stalą skaitė lietuviškas knygas, rašė pirmąsias raides. Abi moterys bandė išaiškinti vaikams, kad tai ne mokykla, o tik žaidimas. Jiems buvo skiepijamos tautinės tradicijos: margučių dailinimo menas,

kalėdinių žaisliukų gamyba. Taip draugių keliai vėl artimai susiliejo. Viena kitai nuoširdžiai padėdavo, pasidalydavo gyvenimo rūpesčiais. Dar labiau Ziną ir Onytę suartino darbas šeštadieninėje lituanistinėje mokykloje. Susirūpinę lietuviško žodžio išlikimu lietuviai nusprendė įsteigti savo vaikams tokią mokyklą. Pirmoji, pavadinta Maironio vardu, pradėjo veikti 1959 m Lemonte. Sumanytoja ir steigėja – mokytoja Ona Abromaitienė. Mokykloje buvo siekiama iškiepyti lietuvišką kultūrą, tradicijas, perteikti tautos istoriją, supažindinti su geografija, ugdyti dvasines ir moralines vertybes. Daugiau nei 20 metų Zina dirbo Maironio lituanistinėje mokykloje. Dėstė lietuvių kalbą ir literatūrą, atskleidė vaikams istorijos, geografijos paslaptis. Leidinyje „Maironio lituanistinei mokyklai – 50“ rašoma, jog mokiniai per daugelį metų buvo gerai parengti, jog įvairios šventinės programos (kalėdinė eglutė, tremtinių minėjimai)

tapo originalesnės, jog Z. Katiliškienės padedami mokiniai statė pačių sukurtus vaidinimus.¹⁷⁵

Lietuvybės išsaugojimas svetimose žemėse tiek Zinai, tiek Mariui buvo vienas svarbiausių gyvenimo uždavinių. M. Katiliškis dalyvaudavo akademikų jūros skautų susibūrimuose, kuriuos korporacija „Gintaras“ dažnai ruošdavo kaimynystėje – sesers J. Lukošūnienės pakluonėje. Jis nuolat buvo kviečiamas dalyvauti studentų sueigose, pakalbėti apie gyvenimą Lietuvoje, pasidalinti mintimis apie literatūrą, paskaityti savo kūrybos.

Naujų pokyčių į Čikagos kultūrinį visuomeninį gyvenimą atnešė susibūrusi Studentų sąjunga, kurios dėka buvo įsteigta „Santaros“ organizacija. Jaunų žmonių gyvenime įsiviešpatavo literatūra, menas, muzika. Tiek Zina, tiek Marius su ypatingu užsidegimu įsitraukė į šios organizacijos veiklą.

¹⁷⁵ *Maironio lituanistinei mokyklai – 50*, Čikaga, 2009, p. 24.

Prabėgo trumpa vasaros naktis

Čikagoje susitelkė didžiausios kultūros ir visuomenės veikėjų pajėgos. Tiek vyresnioji, tiek jaunesnioji kartos siekė branginti ir puoselėti lietuvybę. Jaunieji, pradėję studijas Amerikoje, nusprendė jungtis į organizaciją, kuri taptų kertiniu akmeniu plėtojant lietuvybę. V. Kavolio ir V. Žvirgždžio bei kiek vėliau kitų prisijungusių dėka

1951 m. buvo įsteigta Lietuvių studentų sąjunga, vienijanti studijuojančiuosius JAV. Lietuviai studentai taip pat įkūrė Akademinį skautų sąjūdį, Lietuvių tautinį akademinį sambūrį, Studentų ateitininkų sąjungą, organizaciją „Studentai varpininkai“, sambūrius „Šviesa“ ir „Santara“, iš kitų išsiskyrusius savo veiklumu. Akademinis jaunimo sambūris

„Šviesa“, įsteigtas 1946 m. kovo 13 d. Tiubingene, Vokietijoje, buvo perkeltas į Ameriką. „Santara“ – viena jauniausių organizacijų, įsteigta 1954 m. Tabor Farmoje (steigėjai – V. Kavolis, R. Mieželis, J. Šmulškštys, J. Bilėnas, L. Sabaliūnas, S. Šimoliūnas ir kt.).

Nuošali vieta Tabor Farma priklausė visuomenės ir kultūros veikėjui, lietuviškų radijo laidų, spaudos, knygų leidimo bei kultūrinių renginių mecenatui Juozui Bačiūnui. Šio, pasak Zinos, kilnaus žmogaus, gimusio 1893 m. gegužės 24 d. Jurbarke ir po kelerių metų su tėvais atvykusio į Ameriką, dėka lietuviai studentai turėjo jaukią susibūrimo vietą. Nuo pirmųjų dienų abu Katiliškiai įsitraukė į šios organizacijos veiklą. „Tabor Farma yra prie Šv. Juozapo upės, kuri turbūt ir buvo šitaip pavadinta Farmos savininko vardu, ir čia lankščių vingiu supa žemutinį Taboro šoną. Ne visai maža upė ir tokia rami, nesikarščiuojanti, giliai susimąsčiusi, kaip mūsų Maironio apdainuotas Nevėžis. Valdas Adamkevičius jai pranašauja didelę ateitį. Sakė girdėjęs, kad Šv. Juozapas būsiąs giliau prakastas ir pritaikytas navigacijai, ir čia pradėsią plaukioti beveik okeaniniai laivai.“¹⁷⁶

Santariečiai vadovavosi nuosaikiais principais: „Tautiškumas, humanizmas, demokratija bei žodžio ir minties

laisvė yra santariečiams bendri ir jungiantieji principai. Iš savo narių Santara reikalauja tolerancijos ir kovos dėl lietuvių tautos laisvės. Santara reiškėsi trimis kryptimis: kultūrine, politine ir socialine.“¹⁷⁷

1957 m. lapkričio 15 d. studentų jaunimo sambūris „Santara“ nusprendė su „Šviesa“ sudaryti bendrą federaciją. Tuomet „Šviesos“ pirmininku buvo A. Mackus. Pirmosios federacijos valdybą sudarė J. Valaitis, A. Gureckas, J. Jakš-Tyris, L. Narbutis, J. Lintakas.

Santara-Šviesa telkė liberaliai mąstančią šviesuomenę. R. Misiūnas apie šią federaciją rašė: „Jinai išsivystė kaip bendravimo plotmė išėivijoje tiems, kurie negalėjo ar nenorėjo pritapti nei prie intelektualiai apstingusios ankstyvosios išėivijos, nei prie naujosios, kurios būdingu požymiu yra tapęs laikysenos ir veikimo konservatyvumas.“¹⁷⁸

Santariečiai stengėsi sukurti išskirtinę kultūrinę erdvę: rengė paskaitas, diskusijas, studijų dienas, suvažiavimus, koncertus, parodas, rūpinosi knygų leidyba. Studentai kviesdavosi rašytojus, muzikus, filosofus, visuomenės veikėjus. M. Katiliškis mėgdavo su jaunimu diskutuoti, bendrauti. A. Mackus laiške K. Ostrauskui rašė: „Suvažiavimas, reikia sakyti, praėjo neblogai. Bačiūnas net nakvynių pritrūko. Suvažiavimo programa, ne visada vienodai įdomi, buvo

¹⁷⁶ Raila B., „Pašnekesys prie Šv. Juozapo upės“, *Išėjęs negrįžti: Marius Katiliškis gyvenime ir kūryboje*, sud. V. Kelertienė, Čikaga, 1986, p. 36.

¹⁷⁷ *Dienos tarp dangoraižių*, Čikaga, 1957, p. 106.

¹⁷⁸ *Santara-Šviesa*, Čikaga, 1979, p. 5.

gan perkrauta. Be abejonės, visa kulminacija ir pati didžioji atrakcija, kaip ir reikėjo manyti, buvo Girnius. Jo paskaitai niekas neprilygo. [...] Ypač šiltai, kaip ir praeitais metais, buvo priimtas Marius, skaitęs nuotaikingą ištrauką iš naujos, dar rašomos pusiau atsiminimų, pusiau beletristinės (anot jo – „bežanrinės“) knygos.“¹⁷⁹

Santariečių pažiūros ir aktyvi kultūrinė veikla imponavo M. ir Z. Katiliškiams. Siekiantiems atitrūkti nuo sunkios kasdienybės ir laisvas akimirkas pašvęsti literatūriniam darbui ši organizacija suteikė plačių galimybių. Katiliškiai vyko į kasmetinius suvažiavimus. V. Kavolis K. Ostrauskui rašė: „Suvažiavime sutiko Santaros Garbės Filisteriais būti Katiliškis, Kaupas, Mekas. [...] Šiomet suvažiavime ir „skalbykloje“ susibūrusi tikra bohema, sukviesta Katiliškio, kuriam nepaprastai patinka Tabor Farmoje. Galvoju, kad reikės suvažiavimus palaipsniui plėsti ta linkme, kad būtų kartu ne vien studentų, bet ir visos šviesesnės liaudies suvažiavimai.“¹⁸⁰ V. Kavolio rūpesčiu buvo įkurtas žurnalas *Metmenys*, kurio redakcinės kolegijos nare tapo Z. Katiliškienė. Ji pateikė išsamią publikaciją apie vokiečių jaunuosius poetus, spausdino savo kūrybą. Redaktorius raginama ir prašoma pateikė poetų

Ivaro Ivasko bei Gunaro Saličio kūrybos vertimus.

Į Santaros-Šviesos sambūrį įsiliejo nemažai meno, kultūros žmonių iš visos Amerikos. Suvažiavimai buvo rengiami kiekvienais metais. Buvo skaitomos paskaitos politinėmis, istorinėmis, literatūros, meno temomis. Daugeliui įsimintinas tapo 1963 m. suvažiavimas. Pirmą kartą dalyvavo dr. Marija Gimbutienė, atvykusi iš Los Andželo. Ji skaitė paskaitą „Nuo indoeuropiečių iki lietuvių“, pristatė savo knygą „The Balts“ („Baltai“). Susirinkusieji išgirdo ir Juliaus Šmulskščio paskaitą „Demokratiai, respublikonai ir Lietuva“, H. Nagio – „Dvidešimtojo amžiaus europinės poezijos fenomenas. George Trakl“, dr. V. Kavolio – „Šiandienė pažangumo reikšmė“, J. Blekaičio – „Lietuvos teatras“. Literatūros vakare savo kūrybą skaitė Liūnė Sutema, J. Blekaitis, A. Gustaitis, M. Katiliškis, J. Kaupas, A. Mackus, H. Nagys. Po kūrybinės programos vyko satyrinio-literatūrinio kabareto „Antrasis kaimas“ (vadovas A. T. Antanaitis) vaidinimas.

Po kiekvienos suvažiavimo dienos vykdavo diskusijos, pokalbiai, užsitędavę iki paryčių. M. Katiliškis, prisimindamas anas dienas, pasakojo B. Railai: „Bačiūnas ir jo vietininkas Adamkevičius mus rūpestingai globojo dienomis, bet visokios nakties pramogos, daugiau ar mažiau prasilenkiančios su Farmos ritualu, priklausė svečių asmeninei iniciatyvai. [...] Rimtam darbui nuo ryto

¹⁷⁹ Iš A. Mackaus laiško K. Ostrauskui, 1957 m. rugsėjo 11 d.

¹⁸⁰ Iš V. Kavolio laiško K. Ostrauskui, 1957 m. rugsėjo 10 d.

ligi vakaro nė piršto nebuvo pajudinta, o ir intelektualinis aparatas, galėčiau be gėdos prisipažinti, visiškai atostogavo. Nereikėjo nei prakalbų sakyti, nei pasakaitų skaityti, nei spręsti „ryšio su kraštu“ problemų. Tam buvo apstu kitų žienuų, rabinų ir profesorių. Jie plušo, tai į kokią saldžią nuodėmę linkdami, tai vėl suabejodami, ir vis diskutavo, aiškino ir mokė. O mes, pakviestieji ar atsitiktiniai svečiai, labiausiai džiaugėmės galį būti pasyviais klausytojais. Ir taip per visą dieną. Gi po vakarienės, kai dažnas padorus pilietis ruošiasi poilsiui ar sėda žiūrėti televizoriaus, Tabor Farmos sąskrydžio prezidiumas sugalvojo dar sunkesnius darbus: menų puotas, literatūros vakarą, teatrą.¹⁸¹

Laisvę pamėgusių menininkų širdys atsigaudavo šiuose suvažiavimuose. Noriai juose dalyvavo ir Zina, beveik kiekvienais metais skaitė savo kūrybą. Ją viskas domino. Bendraudama su sielai artimais žmonėmis, kalbėdama apie poeziją, literatūrą, ji tarsi tapdavo kitu žmogumi. Tai buvo atspalaidavimo, nušvitimo dienos. Po vieno literatūros vakaro, vykusio suvažiavimo metu, išėjo pasivaikščioti su literatūros kritiku R. Šilbajoriu: „Jis buvo susidomėjęs mano kūryba. Klausinėjo apie gyvenimą. Abu buvome žemaičiai. Jis kilimo nuo Kretingos, aš – nuo Mažeikių.

¹⁸¹ Raila B. „Pašnekesys prie Šv. Juozapo upės“, *Išėjęs negrįžti: Marius Katiliškis gyvenime ir kūryboje*, sud. V. Kelertienė, Čikaga, 1986, p. 37.

kių. Vaikščiojom didžiausiam vynuogių lauke, ilgesingai prisimindami Lietuvą, Žemaitiją. Mes daug apie ką kalbėjom, deklamavom eiles, dainavom dainas, nepajusdami kaip prabėgo trumpa vasaros naktis, kurią atsimenu iki šių dienų.¹⁸²

Katiliškių namai buvo atviri meno žmonėms. Čia lankydavosi K. Almenas, A. Mackus, aktorius J. Kelečius, dailininkai R. Viesulas ir V. Ignas, A. T. Antanaitis, J. Blekaitis, D. Vasiliauskienė, V. Kavolis. Kartą svečiavosi ir M. Gimbutienė. Netoliese, klojime, vykdavo „Antrojo kaimo“ teatro vaidinimai, kuriems vadovavo A. T. Antanaitis, J. Lukošūnienės kieme sueigas rengdavo skautai. Degant laužams čia vykdavo literatūros vakarai. Zina prisimena, kaip keletą kartų vietiniai gyventojai, išvydę besiveržiančius dūmus, išsigando ir iškvietė ugniagesius. Susirinkusiuosius šiek tiek išgąsdino jų mašinų gausmas, tačiau viskas baigėsi taikiai.

Jaunimas mėgo M. Katiliškį, vertino jo žmogiškąsias savybes, laikė talentingu rašytoju. Tad nenuostabu, jog jam buvo paskirta liberalaus jaunimo Santaros-Šviesos, Studentų varpininkų, korporacijos „Gintaras“ premija. Priimdamas apdovanojimą M. Katiliškis sakė: „Rašytojui keliami reikalavimai visuomet buvo tie patys: sukurti tokį pasaulį ir tokį žmogų jame, kad vienas ir kitas būtų gyvi ir tikri. Tiesos reikalavimas, tiesos prieš save, yra mano knygų pasau-

¹⁸² Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

lio mastas. Tenoriu skaitytojui parodyti savo žemės ir jos žmogaus likimą, kokį ji mačiau ir kokį gyvenau, koku džiaugiausi, mylėjau, vargau ir kentėjau.“¹⁸³

¹⁸³ *Išėjęs negrįžti: Marius Katiliškis gyvenime ir kūryboje*, sud. V. Kelertienė, Čikaga, 1986, p. 36.

Visa, kas gražu... dūžta

Gyvenimas, Ziną pamalonindavęs gražiais, įdomiais susitikimais, džiugiomis bendravimo akimirkomis, vėl sugražindavo į skaudžią kasdienybę. Sunki finansinė padėtis, sūnaus Sauliaus negalia neleisdavo užsimiršti ir atsipalaiduoti. Kartais atsirasdavo „patariančių“ ir realiai norinčių pagelbėti. Dr. M. Gimbutienė, susipažinusi su menininkais, kurių kūryba žavėjosi, ieškojo būdų palengvinti jų dalią. Jos pastangomis ir rūpesčiu Kalifornijos universitete buvo įsteigta lietuvių kalbos dėstytojos vieta, kurią turėjo užimti Zina. M. Gimbutienė bandė išspręsti ir Sauliaus priežiūrą. Viename laiške rašė: „Mieli Bičiuliai, paskutinį savaitgalį pas mus viešėjo jauna sociologė (amerikonė), mano Danutės draugė. Plačiai išsikalbėjom apie „social welfare“ (socialinio aprūpinimo – V. P.) padėtį Los Andžele. Sužinojau tokių dalykų, kurie, manau, galėtų būti Jums įdomūs. Paaikšėjo, kad Los Andželas užima pirmą vietą įstaigų „for mentally handicapped“ (protiškai atsilikusiems – V. P.),

Dienos, praleistos Santaros-Šviesos suvažiavimuose, suteikė gyvenimui naujų spalvų, naujų jausmų, potyrių. Z. Nagytei tai buvo gyvenimo padovanotos akimirkos, kurios baigėsi taip greitai „kaip trumpos vasaros naktys“.

„retarded“ (atsilikusiems – V. P.) ir „emotionally frustrated children“ (emociškai sužlugdytų vaikų – V. P.) (tyčiom rašau angliškai, kad terminai būtų aiškesni) skaičiumi ir kokybe. Toji sritis čia daug geriau išvystyta negu, pvz., institucijos vaikams su fiziniais trūkumais. Kai pasikalbi su „social worker“ (socialiniu darbuotoju – V. P.), atrodo, kad tokių vaikų yra milijonai, lyg kasdieninis reiškinys. Los Andžele yra gana daug agentūrų ir institucijų, kurios rūpinasi visokio laipsnio atsilikusiais ir nevisai sveikais vaikais. Sakoma, kad vaikai sau suranda vietą gyvenime, net išeina iš tokių institucijų kaip savarankiški žmonės.

Šiaip aš nenorėčiau nei prikalbinėti, nei įtikinėti, kur Jums geriau ar ką daryti (man net nesmaugu už praeitus laiškus ir telefono skambučius). Žinau, kaip Jums brangus Lemontas, žemė, žilvičiai, giminės, draugai etc. Žmonių nuomone, Jūs esate tokie, kuriems visiškai neįmanoma padėti nei ką pasiūlyti. Bet tegu sau žmonės mano ar šneka ką nori, o aš dar turiu savo išmonę ir są-

žinę. Dėl to dar kartą grįžtu prie seno pasiūlymo lektoriauti ir kitų galimybių mano universitete. Linkiu Jums daug gero ir sveikatos.¹⁸⁴

Dr. M. Gimbutienės žodžiai skambėjo viliojamai ir įtikinamai. Žiną gundė darbas Kalifornijos universitete: turėjo pakankamai žinių ir patirties. Atrodo, dvejonų negalėjo būti, tačiau mintis, kad reikės kažkur ir kažkam atiduoti sūnų, neleido beatodairiškai pasielgti. Motiniškas instinktas pakuždėjo apsisprendimą: niekam niekada neatiduoti savo pirmagimio. Tai buvo jos kryželis, kurį kantriai ir rūpestingai diena dienon nešė. Sielvartas brandino joje dvasinę stiprybę. Gyvenimo paguoda ir džiaugsmas buvo dukra Agnė. Mergaitė brendo, siekė mokslų, džiugino tėvus. Katiliškiai taip niekur ir nepajudėjo iš Lemonto. Kiek vėliau Zina priekaištaus broliui Henrikui, kad lemiamu momentu nebuvo šalia patariančio žmogaus.

Mariui ir toliau nesisekė su darbais: 1965 m. jis vėl atleidžiamas. Daugiau nei pusmetį Čikagos lietuvių tautinėse kapinėse kasė duobes, pjovė žolę. Laipei, Šv. Šeimos slaugos namuose, kur dirbo Zina, atsirado staliaus vieta. Čia M. Katiliškis nuo 1967 m. išdirbo beveik dešimtį metų. „Kažkuriais metais, Šv. Kryžiaus parapijos klebonui, kun. Linkui dairantis vietos senelių prieglaudai statyti, akin krito geri ūkio pastatai ir žemė. Pasiteiravus pasirodė, jog ūkis

parduodamas, ir klebonas, pagal savo būdą, negaišdamas nei valandos, užpirko. Dirbamos žemės tik pusė, kita – brandus ažuolynas ir žema lanka, per kurią sruvena upelis iš ežerėlio, atsiradusio užtvenkus iš atšlaitės srūvančią verdenę. [...] Prieglaudos pastatai, suprojektuoti lietuvių architekto, akyse kilo, rūgte rūgo. Šimtų šimtai senelių praėjo per tuos namus.“¹⁸⁵

Katiliškiai pasikeisdami rūpinosi namais ir Sauliuku: Zina budėdavo naktimis, o Marius dirbo dienomis. Prisimindama darbą slaugos namuose ji sakė: „Buvo sunku, bet ir įdomu, nes visi gyventojai buvo lietuviai, kurie papasakodavo būtų ir nebūtų išgyvenimų. Šventos Šeimos namus tvarkė kazimierietės, labai švelnios ir jautrios.“¹⁸⁶

Marius per daug nesiskundė fiziniu, daugiausia su remontu, restauravimu susijusiu darbu. Suradęs poilsio valandėlę, mėgavosi gamtos teikiamais malonumais. Laiške draugui V. Ignui rašė: „Su Saulium nuskynėm apynius, nurinkom riešutus nuo savo lazdynų, nudažiau pastoges ir kitokias dalis savo trobos, nuraščiau vynuogyną ir dar aibes kitokių intelektualinių darbų kieme ir apie namus atlikau. Vis pribėgdamas, vis po darbo. Tai viena dalis – privačioji, arba taip sakant, mėgėjiška. Kita vyksta Šventos Šeimos namuose, kur be įprastinių pratimų darbuojosi ranko-

¹⁸⁴ Iš M. Gimbutienės laiško Z. ir M. Katiliškiam, 1964 m. rugpjūčio 26 d.

¹⁸⁵ Iš pokalbio su M. Katiliškiu, *Draugas*, 1979 m. kovo 31 d., balandžio 7, 14, 21.

¹⁸⁶ Iš Z. Nagytės atsiminimų, 2007 m.

ves pasiraitytes prie stacijų restauravimo. Stacijos puikiam ažuolyne, prie ežero, kuris maždaug dešimtkart didesnis kaip Jūsiskis Giraitėje. Dienos puikios ir darbas patinka. Visom keturiom bendrauju su gamta. Tik dantys kažkodėl pradėjo klibėti ir atšipti, bet tą, manau, supras kiekvienas, kai turi keturiolikai Kristų garbanotą barzdą ir erškėčių vainiką teptuku išknebinėti. O kiek tų kotų su dzidomis, kiek tų šventų moterų ir kiek kitokių niekadėjų! Kad juos kur... Kaip žinia, senas kareivis, nors ir drausmingas, bet iš esmės, gryniausias simuliantas, tad ir ašen, toks būdamas, dažnai dažų kaniukę apkloju, kad neprikristų miško vabalų, ir nubėgu pagrybauti. Maišais parvelku.¹⁸⁷

Dešimtmetį trukęs darbas teikė ramybę ir stabilumą. Zina rūpestingai atliko žmonos, mamos ir paklusnios dukros pareigas. Jai reikėdavo ne tik namus apeiti, bet ir šalia esantiems tėvams padėti. Tad kūrybai likdavo nedaug laiko, tačiau kažkokiu stebuklingu būdu spėdavo perskaityti literatūrinę spaudą, naujausias knygas. Po debiutinės knygos praėjo nemažai laiko, kol 1962 m. pasirodė antroji – „Nebėra nieko svetimo“. Trečioji knyga „Bevardė šalis“, dedikuota išėjusiems draugams J. Kaupui ir A. Mackui, pasaulį išvydo 1966 m.

1968-ieji – atšilimo politiniame pasaulyje metai. Užsimezgė ryšiai su sovietine Lietuva. Į Čikagą atvykęs draugijos

„Tėviškė“ pirmininkas Vytautas Kazakevičius ieškojo būdų susipažinti ir palaikyti ryšius su čia gyvenančiais rašytojais, menininkais, visuomenės ir kultūros veikėjais. Susitikęs su M. Katiliškiu pasiūlė jo romaną „Miškais ateina ruduo“ išleisti Lietuvoje. Rašytojas tame neįžvelgė jokios klastos ir nemanė daręs nusikaltimą. Pasak jo, rašęs „visiems lietuviams“. Tad pasiūlymą sugrįžti į Tėvynę per kūrybą džiugiai priėmė. Juolab kad Lietuvoje jau buvo atspausdinti A. Mackaus, F. Kiršos, J. Meko, K. Ostrausko kūriniai. Tad po metų, 1969-aisiais, romanas išleidžiamas Lietuvoje. Tačiau jo pasirodymas gimtojoje žemėje M. Katiliškiui atnešė daugiau skausmo nei džiaugsmo. Kūrinyje „raudonųjų cenzorių“ buvo atitinkamai pakoreguotas, dar daugiau – įvadiniame straipsnyje buvo pateikta melaginga, rašytoją žeidžianti informacija. Amerikoje prieš Marių sukilo patriotiškai nusiteikę tautiečiai. Rašytojo juodinimo ir šmeižimo banga pasiekė net Amerikos valdžios instancijas – Federalinį tyrimų biurą. Prasidėjo tardymai, aiškinimosi valandos. Buvo bandoma įrodyti, kad M. Katiliškio sutikimas spausdinti knygą Lietuvoje prilygsta bendradarbiavimui su komunistais ar net dar daugiau – su neaiškiomis slaptomis organizacijomis. Rašytojas nė pats nesuvokė, kodėl ir kaip „prasikalto“. Laiške J. Keliuočiui rašė: „Gal ir gerai, kad viena mano knygūškščių pasirodė Lietuvoje. Nors kai kas mane bara ir keikia už tai. Tik nežinau, kuom nusikaltau.“

¹⁸⁷ Iš M. Katiliškio laiško V. Ignui, 1968 m. rugsėjo 30 d.

Rašiau visiems lietuviams, gyvenantiems ne vien Čikagoje. [...] Gyvenu netoli Čikagos. Būdamas visapusiškai negabus ir nepraktiškas, nesugebėjau pritaipyti prie didmiesčio gyvenimo ir pasitraukiau į prerijas, surenčiau trobelę, kur jau šešiolika metų vargstu. Trims asmenims turiu uždirbti duoną, kurių vienas beviltiškai nepagydomas ligonis. Tad mano atvangai laiko nedaug. Esu sunkiai dirbantis juodadarbis, nespėjęs ir nesugebėjęs įgyti pelningos profesijos. Esu tūkstančiu metų atsilikęs nuo savo tautiečių ir bičiulių. Bet taip turbūt ir reikia.¹⁸⁸

Katiliškiams teko sulaukti ir daugiau visokių nepagrįstų priekaištų bei kaltinimų. Tad nenuostabu, jog abu užsisklendė, atsiribojo nuo viešo gyvenimo, visą dėmesį skirdami artimiesiems, kūrybai ir savajai žemei. O gyvenimas ruošė naujus išbandymus: pirmieji nelaimės ženklai atėjo su Zinos tėvo Augustino liga. Įvairūs negalavimai vargino ir brolius Martyną bei Henriką.

¹⁸⁸ Iš M. Katiliškio laiško J. Keliuočiui, Lėmontas, 1970 m. gegužės 17 d.

Sirgo ir Mariaus mylimiausia sesuo Jadvyga. Kaip kortų namelis pradėjo byrėti artimų, brangių žmonių gyvenimai. 1977 m. Katiliškiai atsisveikino su J. Lukošūniene ir A. Nagiu. Netekusi tėvo, savo globėjo, gerojo angelo, Zina negalėjo sutramdyti ašarų. Ji žinojo, kad nuo šiol jau niekas tėviškai jos nebepriglaus prie širdies ir nebepašauks švelniu Paukščiuko vardu.

Tačiau tai buvo tik nelaimių pradžia. Stiprus ir energingas, kupinas gyvenimo džiaugsmo staiga palūžo Marius. Liga užklupo netikėtai. Laiške V. Ignui rašė: „Atsirastų viena kita knygelė, jei kas atleistų mano rankas ir pečius. Bet jų niekas neatleis. Tai nieko ir nebus. Dirbu per daug sunkiai, ir apskritai per daug turiu dirbti. Esu visai pavargęs, o sveikata nė velniui nebetinka. Žinodamas mano svajonių stilių, to nepalaikyk juokais. Padėtis yra daug rimtesnė nei atrodo. Tiek to.“¹⁸⁹ Sunku buvo patikėti, kad tai, kas gražu, taip pat dūžta.

¹⁸⁹ Iš M. Katiliškio laiško V. Ignui, be datos.

Norėčiau paslėpti, apsaugoti, išsaugoti

Kaip paslėpti, išsaugoti, apsaugoti tai, kas visų brangiausia pasaulyje, tai, kas svarbiausia, be ko gyvenimas netenka prasmės? Kur surasti tokią jėgą, kuri tarsis burtų lazdelė vienu mostu sustabdytų pasakiškai tapybiškas dienas, kurios į Zinos gyvenimą atėjo su pa-

vasario vėju fenu? „Freiburgas ne vien mano ar Mariaus, bet ir daugelio kitų gyvenime dar dažnai iškils kaip šviesus taškas. Ir tas visas laikotarpis šiandien atrodo kažkaip per daug giedras ir kažkaip truputį nuo realybės atitrūkęs. Tik, deja, toks trumpas... Trumpas, o tačiau

apie jį galėčiau rašyti ant jaučio skūros, vis ją patempdama, ir vis būtų per maža vietos viskam išsakyti.¹⁹⁰

Svaigios meilės kupinos dienos praskriejo žaibo greitumu. Tvirtai susikabinę rankomis Katiliškiai žengė duobėtais gyvenimo keliais, kurdami svajonių pasaulį svetimoje žemėje. Marius buvo laimingas, turėdamas šalia savęs mylinčią ir jį suprantančią žmoną, rūpestingą motiną, talentingą poetę. Zina tapo jo įkvėpėja, guodėja, patarėja, pirmoji skaitytoja ir vertintoja, kuri žavėjosi ir žavisi jo kūryba iki šių dienų. Pasak jos, kito tokio prozininko lietuvių literatūroje nėra. Daugelis kūrėjų pavydėjo M. Katiliškiui žodžio lengvumo. Meistriškai įvaldęs lietuvių kalbą, sukaupęs unikalų žodyną, vaizdingai kalbėjo ir rašė. Kai kurie leidėjai net nebuvo girdėję vieno ar kitų senovinių lietuviškų žodžių, kuriuos naudojo Marius, leisdamas knygą po knygos. Tačiau anglų kalbos taip ir neišmoko, nepritapo prie svetimos šalies gyvenimo sąlygų.

Draugai vis skatino kurti ir rašyti. 1977 m. Santaros-Šviesos federacija paskyrė M. Katiliškiui kūrybinę stipendiją. Išėjęs iš darbo atsidėjo knygos „Pirmadienis Emerald gatvėje“ rašymui. Deja, jėgos seko, sveikata blogėjo. 1979 m. pabaigoje atsidūrė ligoninėje. Pirmoji diagnozė buvo lyg perkūnas iš giedro dangaus: vėžys. Zinai prasidėjo ilgos, skausmingos laukimo valandos

ir dienos. Posakis, „bėda viena nevaikšto“ išsipildė su kaupu. Prislėgė ne tik Mariaus liga: sirgo mama ir kartu su ja gyvenantis, audrų aplamdytas brolis Martynas. Trapūs Zinos pečiai turėjo atlaikyti dviejų namų ūkį ir buitį bei ten gyvenančių žmonių ligas ir dejonas. Kasdien aplink ją sukosi skausmo išvarginti žmonės. Nebuvo su kuo pasitarti, kam išsakyti savo vargus. Artimiausiu draugu ir vėl tapo dienoraštis, kuriame trumpais sakiniais fiksuojamos geliančiai skausmingos dienų nuotrupos. Kiekvienas įrašas – lyg gilus atodūsis, išsiliejęs popieriuje.

„**Spalio 27 d., šeštadienis.** Mačiau abu daktarus. Sako reikia laukti. Laukti, laukti, laukti. Dienomis, naktimis, valandomis. Garbė Viešpačiui! Marius šiandien labai nedaug klejoja. Galiu visai neblogai susikalbėti! Padėjau jam valgyti pietus. Šiuo metu viskas man atrodo lyg geriau, tačiau bijau, bijau išdrįsti teigiamai galvoti.“

„**Spalio 29 d. rytas.** Marius: „Žinai, kad aš negaliu prisiminti kažkurių detalių namuose. Pavyzdžiui, kokie medžiai kur auga.“ Aš: „Prie namų ar miškelyje?“ Marius: „Koks skirtumas, juk vis tiek čia pat, vienoje vietoje.“ Palaukia. „Ir tikriausiai aš jau nebepamatysiu jų (medžių).“ Dieve, Dieve man tik lyg su peiliu. Bandau jį guosti ir vos valdausi nežliumbusi. Mariau, tu turi norėti, tikėti ir stengtis pasveikti, tada bus viskas gerai. Atėjo jo prausti. Aš einu į gatvę. Diena tokia nuostabi, jog netikiu jos

¹⁹⁰ Iš Z. Nagytės laiško Č. Grincevičiui, be datos.

tikrumu. Sapnuoju, klajoju... Grįžau. Marius sutvarkytas. [...] Gangrena prasidėjusi. Kojos pirštai mėlyni. Daktaro manymu, geriausia ir saugiausia išeitis – amputuoti koją. Dieve, Dieve, Dieve... Marius suprato. Daktarui išėjus, jis man sako: „Tai jeigu reikia, tegul pjauna. Aš protezo nebijau.“

Bandydama ieškoti išeities, Zina tariasi su daktaru, kuris suteikia viltį: „Žinot, chirurgai, jiems tuoj tik pjaut ir pjaut. [...] Amputuoti visuomet galima, bet jeigu neskauda, geriau palaukti.“ Šie žodžiai buvo kaip skęstančiam šiaudas. Vykdamą į ligoninę tikėjo stebuklu, bandė sušildyti ir praskaidrinti Mariaus ir savo dienas.

„**Be datos.** Sėdžiu pas Marių. Kalbam, retkarčiais žvilgteliu į televizorių, geriam kavą. Ateina daktaras, bando ištiesinti Mariaus koją. Liepia ją mankštinti. Marius sako, kad negali. Daktaras sako, kad nesąmonė, viską galima norint, ir koją mankštinti. Marius: „Atsiminkite, kad man 86 metai, ir aš negaliu kaip norint tą koją lankstyti“. Daktaras išpučia akis, paskui sako: „Jeigu ir tikrai būtų 86 metai, tai vis tiek koją mankštinkit.“ Klausiu Mariaus, kodėl jis save taip labai pasendino. Marius: „A, šiaip sau. Tyčia.“

„**Lapkričio 4 d.** Išbuvau su Marium beveik 4 valandas. Kalbam, o aš mezgu. Marius šypsosi ir linguoja galvą. Paskui nueinu į krautuve, nuperku visokių pasismaguriavimų ir kavos. Skaityti Marius vis dar negali. Negali susikoncentruoti. Išvažiuoju jau sutemus.“

Zinos gyvenimas virto amžinu skubėjimu: ligoninė, darbas, namai (savi ir tėvų), kuriuose ligoniai: žmonės ir gyvūneliai su savo dejonėmis ir skausmais. Bejėgiškumo akimirkomis Zinos mintys nuklysdavo į Lietuvą.

„**1980 m. vasario 19 d.** Užgavėnės. Laukininkai-Skuodas. Seniai, labai seniai, labai seniai. Verdu šiupinį ir kepu žagarėlius. Švilpa vėl šunų ligoninėje.“

„**1980 m. Pelenų diena.** Man beveik visos dienos tokios. Galvoju ir galvoju apie pelenus, žemę, smėlį...“

„**1980 m. vasario 22 d.** Krautuvis, vaistinė, bankas. Krautuvis, vaistinė, bankas... Ir darbas su seneliais. Amen. Dejonės, skundai, verkšlenimai, neviltingis, pasyvumas. Amen.“

1980 m. pavasaris teikė vilties: Marius, sugrįžęs namo, bandė kabintis į gyvenimą. Apie patirtus vargus A. Vaičiulaičiui rašė: „Po trijų sunkių operacijų, po kobalto švitinimų iš manęs liko tik šešėlis, bet šiuo metu jaučiuosi pusėtinai. Lazda pasiramščiuodamas krapinėju po savo miškelį ir, kaip gervė giedros, laukiu pavasario, o pavasaris jau ateina. Šiandien šv. Kazimiero diena, per šventą Kazimierą, sakydavo, atsigeria žvirblis, o per šventą Juozapą – jautis. Prieš metus buvo itin prastai, ir ruošiausi pasekti įkandin sesers, kurią neseniai nudainavom į kalnelį. [...] Buvau užsiminęs, kad sudegintų, bet pati stojosi piestu. Man ir dabar atrodo geriau būti vėjo išpusptomam, negu pūti čikagiškame molyje. Man vaidenasi kapinaitės, atokiai, kai-

mo galulaukėse, ant sukastų, stačiais šlaitais kalnelių. Vieniša eglė švokščia ilgesingą dainą.¹⁹¹

Tačiau sveikatos pagerėjimas buvo apgaulingas, tik trumpas atokvėpis prieš negailestingą audrą. Kovo mėnesį liga vėl išlindo ir parodė savo kraupius nagus.

„**1980 m. kovo 13 d.** Skambinau daktarui. Na ir ką. Nieko. Girdi, geriau nieko nebus. Gali būti tik blogiau. Žaizdas tvarkyti kaip tvarkiau. Nieko padaryti negalima. Nieko, nebent amputuoti abi kojas. Aš netikiu. Netikiu, kad taip yra.“

„**1980 m. kovo 15 d.** Bandau aptvarkyti abejus namus. Baisiai sunku, nes lauke lyja ir purvynas. Visi, kurie vaikšto, neša purvą į namus.“

„**1980 m. kovo 28 d.** Reikėtų apgrėbstyti lapus. Reikėtų sutvarkyti namus. Reikėtų, reikėtų... O tėra tik dvi rankos, dvi kojos, skylėtas skrandis ir 24 val. paroje. Na, bent lapus su Saulium nugrėbstėm nuo gėlių. Tulpės, krokai, defodilai, hiacintai – visos, visos sudygę ir skursta po lapais. Saulius vilko ir šakas ant lauželio.

„**1980 m. balandžio 3 d.** Šiandien iškepiu mamai ir sau velykinę bobą. Šį kartą pavyko. Kadangi dirbam sekmadienį, nutariau rytoj nedirbti. Gal kaip nors, kad ir truputį, apsikopsiu. Didysis Penktadienis, prie eglės žydi krokusai. Šviesiai šviesiai violetiniai ir geltoni. Kepu lašinuočius. Darbai, darbeliai, darbeliukai. O vos žymu, kad būtų geriau.“

¹⁹¹ Iš pokalbio su M. Katiliškiu, *Draugas*, 1979 m. kovo 31 d., balandžio 7, 14, 21.

„**1980 m. Velykos. Balandžio 6 d.** Velykų sekmadienis. Pervežiau Marių į salionėlį. Susidaužėm margučiais. Mama, Martynas ir aš važiuojam į bažnyčią. Komunija mamai ir man. Popiet atvažiuoja Auksytė su mergaitėm ir gvazdikais, Monika ir Juozas su dovanom. Paskui atbėga Dalytė su orchidėja ir alyvų šakele. O dar vėliau Jonė su Ramonu ir hiacintu. Velykos!“

„**1980 m. balandžio 15 d.** Šiandien mano motinai suėjo 86 metai. Nuėjau jos pasveikinti su gėlėm. Apsikabinam, ir taip viskas kartu: gera, neramu, baisu. Kažkaip norisi viską išlaikyti, viską – visam.“

„**1980 m. balandžio 30 d.** Pykstu ant savęs, kad nemoku organizuoti. Per daug planų, per mažai darbų. Arba: per daug darbų, per mažai valandų paroje ir jėgų kūne. Manau, kad liksiu prie šito nutarimo.“

„**1980 m. gegužės 1 d.** Gegužinių pamaldų mėnuo. Prisimenu jas iš Šilutės, kaip žydinčius kaštonus ir baltus debesėlius virš Varinės.“

Amžino bėgimo išvargintas Zinos kūnas ir siela troško ramybės. Atokvėpio nebuvo, stigo laiko kūrybai. Ligoninėje budint prie sunkiai alsuojančio Mariaus, rankose nejučiomis atsiradęs pieštukas tarsi pats brūkšteldavo keletą taupių ir šykščių žodžių. Tuomet pradėjo bręsti dviejų rinkinių užuomazgos, vienas jų bus pavadintas „Vendeta“. 1980 m. gegužės pabaigoje dalyvavo poezijos dienos Čikagoje ir skaitė ištraukas iš ką tik parašyto ciklo „Bijau“.

Laiške Henrikui, kurį taip pat vargino ligos, rašė: „Niekai negaliu išsimušti iš to vienos krypties kelio. Daktarai, vaistinė, vaistai, ir... Skauda, skauda... Liūdna, besieliškai liūdna ir gaila. Bandau kaip nors nukrypti nuo šios kasdienybės, bet nedrįstu, jaučiuosi kalta. Kaipgi, galvoju, sėdėsiu ir rašysiu, kai visiems reikia padėti ir viską sutvarkyti. Žinai, Henri, atsiųsk man paprastų paprasčiausių aitvarą, tą kuris valgo kiaušinieneį ir rūgusį pieną. Jis tikrai man padės, kai užvalgys. Knygas Martynas žada supakuoti rytoj. Penktadienį vežu Marių pas daktarą. Mamai pradės leisti injekcijas du kartu per savaitę. Tačiau vaistininkas dar negavo reikalingų vaistų.“¹⁹²

Vargų karuselėje ramybei vietos nebebuvo. Vasara atnešė skausmingą žinią: abiejų kojų amputavimas Mariui neišvengiamas. Zinos galvoje sukosi mintys, kaip palengvinti vyro skausmą, kaip sumažinti jo kančias.

„**Birželio 5 d.** Daktaras tą patį – reikia amputuoti. Sakau, jeigu finalas toks pat, ar taip, ar kitaip, tai kam dar jį kankinti. Jis mano, kad amputavus Marius turi galimybę išlikti. Aš visa lyg sukaustyta.“

Pasirinkimo nebuvo: norint išsaugoti gyvybę reikėjo paaukoti kojas. Ne tik Zina, bet ir artimi draugai bandė Marių guosti, patarinėti.

„**Spalio 5 d.** Atvažiuoja Lakštuonė, Valdas Adamkus, Vytautas Vėpštas, Liūtas Mockūnas ir Kazys Saja. Pirmie-

ji atvežė Mariui gražų pasveikinimą iš Santaros-Šviesos suvažiavimo dalyvių ir didelę dovaną – 2.500 dol. Paskutinysis norėjo nors trumpam pamatyti Marių. Smagu, gera ir liūdna.“

Artimas Zinos draugas A. T. Antanaitis kreipėsi pagalbos į rašytoją Eduardą Cinzą, jaunystėje netekusį kojų. Netrukus Mariaus rankose atsidūrė šie žodžiai: „Troboje radau mūsų mielojo Tito laišką, kuriame pranešė apie Tave prislėgusią amputaciją. Titas sako, kad esi nusiminęs ir sunkiai išgyveni kojų netekimą. O kaip kitaip, Mariau? Visiems taip būna, visiems ir saulę, ir mintis užgožia juodi debesys. Paskui, kai vėl pasirodo ta saulė, kai mintys prasiblaivo, visa tai nebeatrodo jau taip siaubinga. Žinoma, taip paprastai nebūna, kaip čia nušneku, bet visi sugrįžta į senąją vagą, visi prisitaiko naujojoje padėtyje. [...] Gyvenimas nebebus toks, kaip buvęs, tačiau vis tiek bus gyvenimas, o man atrodo, kad ir gražus, ir prasmingas. kažkas yra sakęs, jog tam tikros dalies netekimas jeigu ir apriboja fizinį pajėgumą, bet užtat praturtina dvasiškai. [...] Negudrauju, Mariau, bet bandau nusakyti tikrovę; po trisdešimties kelių metų „praktikos“ tikrovę. Tavo padėtis sunki, bet gal nereikėtų pamiršti, jog kojų kaina buvo išgelbėta gyvybė. [...] Bandyk užimti dieną kūryba ar kokiu kitu darbėliu. Nevenk žmonių: tarp jų yra ir tikrų.“¹⁹³ Šis laiškas teikė vilties ir buvo ypač reikalingas

¹⁹² Iš Z. Katiliškienės laiško H. Nagiui, 1980 m. gegužės 2 d.

¹⁹³ Iš E. Cinzo laiško M. Katiliškiui, 1980 m. rugsėjo 19 d.

ligos iškankintam M. Katiliškiui. Atsakydamas nelaimės draugui jis rašė: „Na taip, su tom kvailom kojom. Dabar dar, po keturių mėnesių, kasdien tai tą, tai tą sužinau. Vyriausias daktaras Mejeris (jis dabar mano reikalus tvarko) prieš savaitę man pareiškė, kad būtų užtekę vienos kojos pėdos. Taip, tik vienos kojos pėdos, o visa kita padaryta ir kvailai, ir bereikalingai, ir neišmintingai. Nes viskas daryta ne laiku, tai yra per vėlai. Reikia grįžti keletą metų atgal, kai man buvo padarytos dvi sunkios operacijos. Pūslėje buvo piktybinis auglys. Tada trisdešimt kobalto seansų. Po kobalto nesitikėk stiprybės, gali tik vegetuoti. O mano laikrodėlis visiškai išgvėręs. [...] Kojas nurėžė ir jos (tai yra staibiai) velniškai greitai užgijo, o buvo manoma, kad tikrai neužgis ir čia tik taip, kad būtų daroma. Su tais staibiais žinai kaip yra – skauda buvusios kojos. [...] Sėdžiu riedančiam fotely, kaip patsai pavadinai kėdę su ratais, ir išvažiuoju laukan. O dienos dabar nuostabiai gražios, tiesiog auksinis ruduo. Kiekvieną savo paties sodintą medį ar krūmą apžvelgiu ir sakau, kad pasaulis gražus. Nerūkantieji stebisi ir piktinasi, kodėl aš rūkau. O rūkau, kad man patinka ir kad tai vienintelis man likęs malonumas.“¹⁹⁴

Dviejų gabių rašytojų gyvenimai pakrypo panašia vaga. Tačiau E. Cinzas pirmosiomis nelaimės dienomis neturėjo šalia artimo žmogaus, o Marių rūpestingai savo sparnais gaubė jį be galo

¹⁹⁴ Iš M. Katiliškio laiško E. Cinzui, 1980 m. spalio 8 d.

mylinti žmona. Jis matė ir jautė, kaip Zinai sunku, bet pakeisti nieko negalėjo.

„**Liepos 1 d.** Marius šiandien labai jautrus, susigraudino, kad aš atrodau pavargusi, kad pavargsta nuo terapijos. Žodžiu, visas gyvenimas skaudus ir skaudina. Nežinau kaip padėti. Ir kodėl nebeturiu savyje to džiaugsmo gyvenimui?“

Iš kur išvargintoje sieloje ir nukamuotame kūne galėjo būti gyvenimo džiaugsmo? Aplinkui, kaip bičių avilyje, sukosi skausmai ir ligos. Tiek mama, tiek Marius pradėjo įkalbinėti Ziną palikti darbą, neva taip bus lengviau. „Žinau, kad esu reikalinga abejuose namuose 24 val. Tačiau kaip pragyventi nedirbant? O prašyti iš valdžios paramos baisiai nenoriu ir nemoku. Visi man aiškina, kad esu naivi ir kvaila (tokius ir bažnyčioje muša), kad nenoriu palengvinti sau. Gal ir taip, gal ir taip... Ir šis šeštadienis skirtas „puldinėjimams.“¹⁹⁵

Draugų ir artimųjų įkalbėta Zina vis dėlto ryžosi kreiptis pagalbos į valdžios institucijas. Deja, kaip ir manė, socialinio darbuotojo patarimas buvo daugiau nei makabriškas.

„**Spalio 7 d.** Nuojuota išsipildė. Mergina maloni, jauna mulatė, atseit psichologė, atsiprašant, kuri turėtų man moraliai padėti. Ar Jūs nemanote, kad būtų geriau atiduoti Jūsų vyrą į „nursing home“ (globos namus – V. P.) ir sūnų taip pat į atitinkamą valdišką instituciją? Jūs gi pati visai neturite sociali-

¹⁹⁵ Iš Z. Nagytės-Katiliškienės dienoraščio.

nio gyvenimo, baisu. Tikrai gerbiamoji, baisu, kai girdžiu tokią kalbą.“

Tokie „patarimai ir paguodimai“ buvo keisti ir nesuprantami. Zina nė negalvojo skirtis su jai brangiausiais žmonėmis. Vienintelis noras ir slapta svajonė – išsaugoti tai, ką galima išsaugoti.

„**1980 m. lapkritis.** Kaip išsaugoti? Kaip galvoti apie ją? Argi jau? Emfizema, smegenų ir širdies sklerozė – daktaras aiškina, kad jie bando gydyti, t. y. daro viską, kas įmanoma. O Marius keistas. Kalba labai neaiškiai, puse burnos. Sako, atrodo, nebus dabar sunku numirti. „Ką tu kalbi?“ – klausiu. Porą kartų man atrodė, jog jau baigta – žiūriu į jį ir norėčiau paslėpti, apsaugoti, išsaugoti.“

„**1980 m. gruodžio 8 d.** Prieš 31 metus saulėtą, bet šaltą gruodžio 8 d. 1949 metais mudu su Marium pasižadėjome gyventi kartu. Tokia niūri diena, taip neramu ir nesaugu. Nuperku 6 gvazdikus – vieną įmerkiu savo kambaryje, o su penkiais nuvažiuoju pas Marių. Nejaugi tikrai tie 31 metai išgyventi? Atrodo, kad mažiau.“

Mirties alsavimas buvo čia pat.

„**1980 m. gruodis.** Bijau išgirsti. Jaučiu ją artėjant – jaučiu tokią tuštumą savyje. Tiesiog fiziškai – lyg viskas būtų

išplėšta iš manęs. Marius visai blogai šiandien jaučiasi – vos kvėpuoja, nors su deguonimi, visai mieguistas.“

„**1980 m. gruodis.** „Aš kažkaip iki šiol neįsivaizdavau, kad esu rimtas ligonis, – sako man Marius. – Jaučiuosi taip pavargęs.“ [...] Ką sakyti? Ką, Viešpatie? Ką man jam atsakyti? „Žinai, tik norėčiau prieš išeinant į anapus dar sugrįžti į namus.“ Viešpatie, Tu girdi? „Ar jau važiuojam? Aš laikiu kada pradėsime važiuoti.“ Klausiu, kur, Mariau? „Į Detroitą, pagaliau nežinau kur...“ Tada jis ištiesia savo dešinę ranką, apkabina mane, šypsosi ir pabučiuoja tiesiai į lūpas, man pasilenkus.“

„Gerai, kad atėjai taip anksti“, – tai buvo paskutiniai atsisveikinimo žodžiai, kuriuos jis pasakė Zinai.

„**1980 m. gruodis.** Kai gruodžio 17-tos naktį, grįžusi iš darbo, paskambinau į ligoninę, man budinti sesuo pasakė, kad Marius išgėrė visus savo vaistus ir dabar ramiai miega. Anksti rytą atvažiavusi į ligoninę radau Marių be sąmonės. Taip, jis „ramiai miegojo“, nebeatsakydamas nei į žodį, nei į prisilietimą... Jo kvėpavimas, deguonies pagalba, buvo visai sekus, artėjantis į paskutinį atodūšį.“

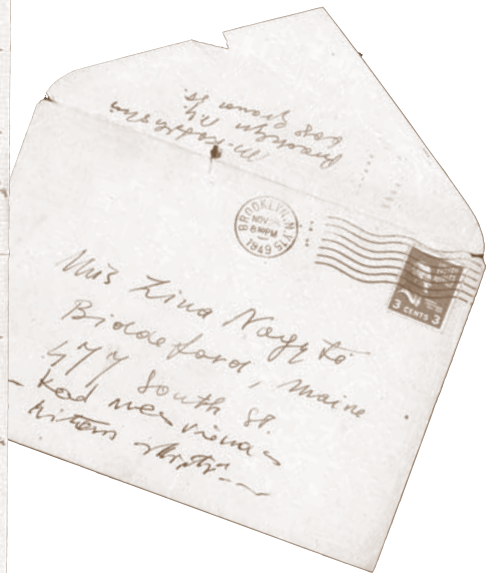
1980 m. gruodžio 20 d. Marius Katiškis iš koplyčios Lemonte buvo palydėtas į Čikagos lietuvių tautines kapines.

Zina ir Marius Katiliškiai. Čikaga, 1950 m.

pavenu. koks koks tuvas
 laimė išmanojis. Nor au
 orai epim - tikus u-
 motan.
 Viniudis - oras
 nirs perolans nimbis i
 puvaj uper. Moai uvekone-
 abis. Tis lafas pradigto
 oisens vutis kupalna.
 Ein u nauropame. Boas
 puvratras savotis uovudi
 - jis ubagorhas. 22,65 oval.
 Pmesas tikt? uovray, uovvutis
 2u? dnt rednis, keshov
 He tie, Rednis rums kate
 gventis) ruz. Sit kociel
 et bopay to mvesto - ors
 feliis, kajo i pbruz oisens.
 Or uapueris. Meronon
 dimais kas pveit - ein
 broheme clivall.
 Nemimudua. Estis uvestha
 Est puetis mena yelag.
 Meronon Taky ungorovti -
 Weyto vut lveq raris.
 Miltmaji
 Mermaji manis

M. Katiliškio laiškas Z. Nagytei. Niujorkas, 1949 m.

Z. Katiliškienė su vaikais Agnyte ir Sauliuku. Lemontas, 1958 m.

Su Mariumi prie namo Lemonte

Iš kairės: D. Vasiliauskienė, V. Ignas, Z. Katiliškienė, R. Kavolienė, M. Katiliškis

Pakeliui į Santaros-Šviesos suvažiavimą

Iš kairės: J. Palukaitis, M. Katiliškis, R. Kavolienė, V. Ignas, Z. Katiliškienė, A. Škėma, J. Pivoriūnas. Apie 1955 m.

Iš kairės: H. Nagys, D. Juknevičiūtė, A. Škėma, Z. Katiliškienė, A. Mackus. Tabor Farma, apie 1952 m.

Iš kairės: A. Mackus, M. Katiliškis, K. Almenas, Z. Katiliškienė. Lemontas, apie 1955 m.

—
 Būsava, Henkas, moči kalbėti,
 ir neapliū — ir nebe tu ai kom
 kalbėti. Būtin, ir ~~gerai~~ ^{man} ~~gerai~~ ^{gerai}
 Moči ir Tove dar daugiau nu-
 lūdinai, ir visai kiti, ir visu-
 dėti ir opraoti. I keisto, ne, ne
 keisto, labai man traukia, bei pas-
 tmenai, kaip ar netol, ir visai de-
 ron ir ne budo ir pausti. Algi man-
 tas, ir ar kaimiški, norius, bei
 toji, rečiau, daugiau, kaip rečiau, te-
 pa gėdėdėm, jį ir jom gėdėdėm.
 mukai ir bei m. ar juskosus,
 ir vokiškoni ir prosperūsni pe-
 stinisti — jį juskosus, ir rečiau,
 kod tai, taiki —

Z. Katiliškienės laiškas H. Nagiui. Lemontas

Iš kairės: Z. Katiliškienė, A. T. Antanaitis, R. Kavolienė. Tabor Farma, apie 1956 m.

Iš kairės: Z. Katiliškienė, D. Vasiliauskienė ir J. Kaupas. Tabor Farma, 1955 m.

Laimės akimirka

Šventosios Šeimos namai, kuriuose Z. Katiliškienė išdirbo dvidešimt šešerius metus

Pamoka lituanistinėje šeštadieninėje mokykloje

„Raganavimas“ virtuvėje

Kitoje fotonuotraukos pusėje H. Nagio užrašas: „Tešla lipni, gera – bus lašiniuočiai puikūs (ir buvo)“

Su R. Kavoliene. Lemontas

Agnė Katiliškytė. 1983 m.

Z. Katiliškienė su sūnumi Sauliu. Lemontas, 1984 m.

1981. VI. 22
Montreal
Brangi Tona,
ne tikėtai iš telefoninio
pasikalbėjimo žinovau, kad
sunkiai Tau ir kaip
sunkiai turi būti Tau.
Teigu galėčiau šiuo metu
atvažiuoti - atvažiuočiau.
Pagaliau, jei reikės -
padarysiau. Ir tuojau pat.
Kūnu, tiek tik liko - ir
turime laisvės ir laisvės
ties kartu. Panašiau
šį rytą ir Martynai lasi-
ka, kad išvertė tuos
kelis mėnesius. Ir po to,
manau, jam paėjau

H. Nagio laiškas Z. Katiliškienei

Su tēvu...

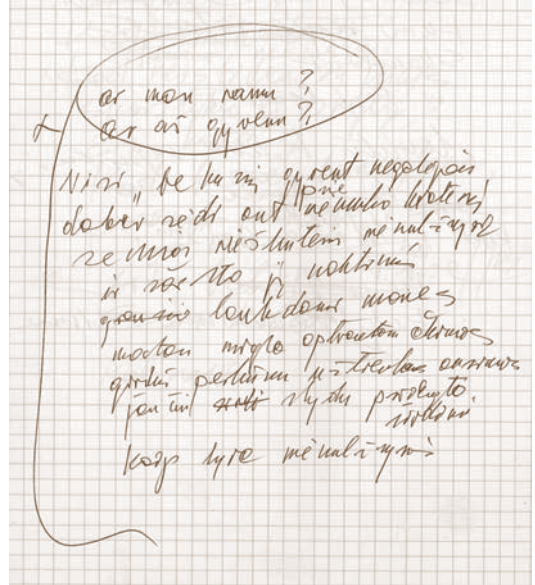
... ir mama

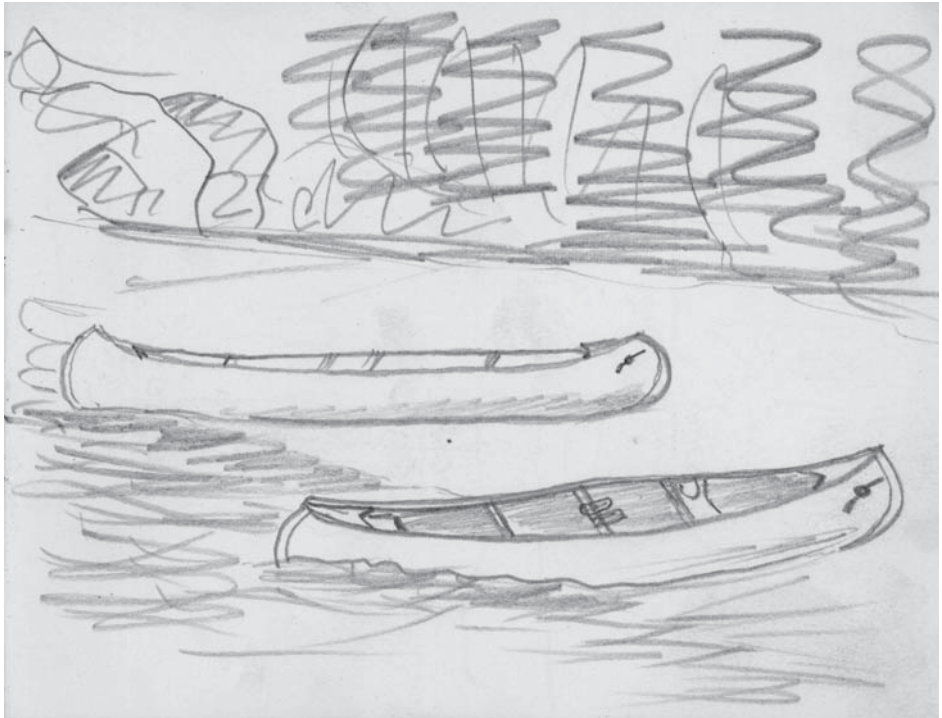
Su Henriku. Lemontas

M. Katiliškio kapas

Liūnės Sutemos rankraštis

M. Katiliškio piešinys

A. Katiliškytė savo namuose Lemonte

Z. Katiliškienė su anūkais Mariumi ir Eriku

Seunio 6 d. 2004
Trijų karalių diena.
Noriu, kad tie
atėję Jūsų
kavalierai, gal
mačiau kaudėtu
netektis - kad jie
perbelsių į Angiją
mano dūris ir
jį jos atidaryti, ir
praradėtu pro-
ka, kur "reseris"
buvo tikrovė

M. Katiliškio piešiniai

*Draugystė yra
pats didžiausias turtas*

Jis buvo man kaip trečias brolis

Taip paprastai ir trumpai Zina įvardijo ryšį, kuris siejo ją ir Julijų Kaupą. Šiuose žodžiuose slypi gili meilė, pagarba kolegai, dėkingumas patarėjui, bendraminčiui. Julius į Zinos gyvenimą atėjo per brolių Henriką. Abu jaunuoliai susitiko ir susidraugavo Vytauto Didžiojo universitete. Vienas studijavo literatūrą, kitas – mediciną, tačiau abu lankė J. Girniaus filosofijos seminarus, dalyvavo literatūros vakaruose. Užsiėmęs artimas dvasinis ryšys tęsėsi visą judviejų gyvenimą. H. Nagys, labai gerai pažinęs draugą, taikliai jį apibūdino: „Manau, kad jis vienintelis iš mūsų ne tik svajojo būti, bet ir buvo Tomas Nipernadis, Gesta Berlingas ir Augustinas Molnas.“¹⁹⁶

J. Kaupas gimė Kaune. Jo tėvas, taip pat Julius, buvo Steigiamojo Seimo narys, finansininkas. Mama Emilija bendravo su žymiais Kauno miesto žmonėmis: Maironiu, kun. M. Vaitkumi, A. Alekna ir kitais. Kaupų namuose buvo vertinama knyga, sukaupta turtiną biblioteka. Jaunuolis mokėsi Jėzuitų gimnazijoje. Nuo paauglystės pasižy-

mėjo ekspresyviu būdu, lakia fantazija. Jo galvoje nuolat kirbėdavo tūkstantis prasimanymų, kuriuos realizuodavo padedamas bendraklasių. Klasės draugas K. Čerkeliūnas prisimena, kad Julius sugalvojo ir įkūrė draugiją mokleiviams inteligentams remti – „DIMR“. Jis prisaikdino bendraklasį L. Narbutą parašyti novelę pagal draugijos inicialus – „Du iš mūsų rūko“.¹⁹⁷ Draugijos įstatuose buvo deklaruojama demokratinė nuotaika, pvz., kiemsargiai turėjo tokias pat teises kaip ir direktoriai. O garbės nariai buvo tie, kurie pasižadėdavo garbės žodžiu sumokėti nario mokesį. Pirmu smuiku draugijoje griežė Julius.

J. Kaupo kūrybinis kelias prasidėjo gimnazijoje, tačiau viešas debiutas įvyko 1942 m., kai žurnale *Žiburėlis* buvo atspausdintos jo pasakos „Senų laikų padavimas apie Stirniuką“ ir „Vytautas ir musė“. 1943 m. sulaukė pirmojo įvertinimo – žurnalas *Savaitė* skyrė premiją už novelę „Banknotas“.

1944 m. pasitraukęs į Vokietiją, mokėsi Tiubingene, apsigynė disertaciją ir gavo medicinos daktaro laipsnį. Freiburgo universitete studijavo filosofiją ir

¹⁹⁶ H. Nagys, *Keliolika puslapių iš nerašyto dienoraščio*. 1971 m. Mašinarštis, saugomas MLLM.

¹⁹⁷ Čerkeliūnas K., „Dvidešimt penkeri metai be Juliaus Kaupo“, *Draugas*, 1989 03 18.

literatūrą. V. K. Jonyno vadovaujamoje Meno ir amatų mokykloje mokėsi tapybos paslapčių. Įsitraukė į LRD veiklą, bendradarbiavo spaudoje: *Aiduose*, *Tremtinių mokykloje*, *Žiburiuose*. Įstojo į „Šviesos“ organizaciją, rašė to paties pavadinimo akademinio jaunimo žurnalui. Veiklus ir energingas jaunuolis rasdavo laiko draugams, kuriuos ypatingai vertino ir brangino.

Julius ir Zina artimiau pradėjo bendrauti Vokietijoje. Abu studijavo Freiburgo universitete. Jis, septyneriais metais vyresnis, jautė pareigą broliškai globoti geriausio draugo seserį. Zina taip pat mėgdavo žiemos vakarus praleisti Kaupų šeimoje kalbant, diskutuojant filosofijos, meno, literatūros, teatro temomis. Jai patiko Juliaus mąstymas, žaismingas požiūris į gyvenimą. Abiejų neatsiejama gyvenimo dalimi buvo knygos. Julius mėgo Miguelį de Unamuno, Miguelį Servantesą, Marcelį Proustą, R. M. Rilkę, G. Traklį, Jeaną Paulą Sartrą, Alainą Fournier. Dažnai Zinai su vaikišku užsiėgimu perpasakodavo Ernsto Theodoro Wilhelmo Hoffmano istorijas, kuriomis žavėjosi. Vienas kitam skaitė savo kūrybą. Zina iki šiol atsimena Henrikui parašytą Juliaus esė „Kalėdinis laiškas draugui“. Savo kūrinyje jis bandė surasti Dievą žmoguje ir jį išryškinti. „Kai aš supratau, kad kiekvienas niekingiausias žmogus yra pavargėliu pasivertęs Dievas, pasaulis man tapo tarsi įstabi pasaka, o kiekvienas sutiktas gatvėje praeivis kažkuo baisiai įdomus ir artimas.

[...] Šiandien ne tu vienas esi nusivylęs gyvenimu. Daugelis jaunų žmonių abejoja ir ieško. Daugelio mūsų jaunystės sapnai sudužo į nuogą gyvenimo realybę, tačiau ir sudužusios svajonės mums atrodo kažkuo vertingesnės už tą pilką ir kasdienišką tikrovę.“¹⁹⁸

Vokietijoje stigo duonos, drabužių, bet laisvės buvo iki soties. Julius prasi-manydavo visokiausių pokštų, užsiėmimų. Ziną linksmino draugo padaužiška siela: lydėdamas ją namo, priskindavo vokiečių darželiuose gėlių, obuoliaudavo ar uogaudavo svetimuose soduose. Julius subtiliai jautė meną, turėjo dailininko talentą, piešė. Kartais šis pomėgis prasiverždavo ne laiku ir ne vietoje – pagautas kūrybinio įkvėpimo išdailindavo nuomojamo buto sienas linksmomis juodauodegiais. Tokius nuotaikingus velniukus jis „apgyvendino“ ir savo raštuose. 1948 m. Vokietijoje išėjo pasakų ir fantastinių istorijų knyga „Daktaras Krištukas pragare“, už kurią paskirta Lietuvos Raudonojo Kryžiaus jaunimo literatūros premija.

J. Kaupo pasakose atsiveria Kauno miesto gatvėse ir požemiuose vykęs mistiškas gyvenimas. Kūriniuose išvelgiamas ir trapus paties autoriaus pasaulis: romantiškai nusiteikęs, lengva ranka, su saikinga ironijos doze švelniai tapė poetinius vaizdus. Kaip ir gyvenime, įtaigiai sprendė blogio ir gėrio problemas. Julius tikėjo gėriu žemėje ir bandė tuo

¹⁹⁸ J. Kaupas, *Kalėdinis laiškas draugui*. Mašinraštis, saugomas MLLM.

įtikinti skaitytojus. Tačiau ne visuomet gėris triumfuodavo jo kūrinuose. Dažna mintis, kad auka dėl jo, įskaitant ir gyvybės kainą, – ne pralaimėjimas, o tik dar vienas laiptelis į tobulybę, palikdavo sieloje ilgesingą liūdesį. Juliaus pasakos, paprastas ir lengvas stilius žavėjo Ziną. „Pasaka yra šventa tiesa, ir joje nėra nė krislo melo,“ – rašė J. Kaupas.

1950 m. su žmona Dalia ir sūnumi Algiu atvyko į Ameriką. Gilino žinias psichiatrijos srityje, dėstė neurologiją gailėstingųjų seserų kursuose Altone. Laiške H. Nagiui apie pirmąsias gyvenimo ir darbo dienas Amerikoje rašė: „Mano nuotaikos čiagi gana neaiškios: pirmą mėnesį ligoninėje dirbti buvo lyg kiek ir neįmaku, nes reikėjo visas senas gudrybes prisiminti, o tam kartais nepavykstant tekdavo ir gana kvailu pasijusti. Dabar, po mėnesio, prisisėmiau išminties marias ir pastebėjau, kad tie gudrieji daktarai, kurie savo pacientus į ligoninę siunčia, kartais nelabai ką teišmano ir mano gana vidutiniškų patarimų klauso. Šiaip ten ligoninės nuotaika neblogo ir darbas kol kas nesunkus, tik, velniai, mažai dolerių temoka. O reikės ten nori nenori metus išvargti. Paskui pradėsiu egzaminams ruoštis, o dirbsiu kur nors pas privatų gydytoją, kurie paprastai gerai moka. [...] Dabar, kai mažai laisvo laiko, ir kūrybinis darbas pasidarė vertingesnis, vos sunkiau pasiekiamas. Galbūt tokia ir turi būti kūryba – kilti iš dirbančio žmogaus, laisvais jo momentais. Kai liūdna būna,

pasiimu tavo „Lapkričio naktis“ ir paskaitau, arba „Praradimo simfonijas“ ir ten atrandau „nuliūdusią širdžiai pavėsi“. Kažkaip malonu tada prisiminti saulėtus Tiubingeno laikus, kada vien meno bei Dievo ieškojimui gyventa tebuvo.“¹⁹⁹

Julius siekė įsitvirtinti profesinėje srityje, todėl kruopščiai rengėsi laikyti privalomus egzaminus. Gimus dukrai, atsakomybė už šeimą tapo dar didesnė. Nerūpestingo, valiūkiškai nusiteikusio jaunuolio įvaizdis klaidino: pareigos jausmas buvo didelis. Nuolatinė įtampa ir sunkios gyvenimo sąlygos paskatino nepagydomos ligos atsiradimą. Draugai ir artimieji susirūpino jo sveikata, tačiau pats Julius bandė žaismingai priimti šį gyvenimo iššūkį. H. Nagiui rašė: „Didžiai sujaudino mano širdį Tavo didelis rūpestis mano sveikata, ale, matai, nėra taip blogai, kaip Tau atrodo. Prieš 50 metų žmonės nuo jos mirdavo, bet kai gudrūs daktarai Bauting ir Best pritaikė insuliną, diabetikų gerovė pakilo ir sužaliavo. Neskaitant to nesmagaus švirkštelio kasdien, kitų nusiskundimų neturiu, dirbu kaip dirbęs ir jaučiuosi gerai. [...] Tiesa, vėlgi į dangų daugiau šansų pakliūti atsirado, nes ugdau saikingumo dorybę, nepapildydamas didžiųjų griekų kaip persivalgymas, ir saldumynų iš tolo atsisakau. To, žinoma, anksčiau nedariau, nes, kaip sako Wilhelm Buch, „kas labai renkasi, tam doram išlikti sunku“.

¹⁹⁹ Iš J. Kaupo laiško H. Nagiui, 1950 m. balandžio 30 d.

Šiuo metu esu jau pabaigęs savo nelemtą internatūrą ir ruošiuosi egzaminams birželio mėnesį. Gyvenu už miesto, tokioj labdarių viloj, gerai valgau, vaikštinėju palei ežerėlį ir spoksau, kaip šviesiai žali lapai sproginėja ant medžių (taipogi džiaugiuosi, jei ant kokios gyvatės nepataikau). Dirbu 10 valandų per dieną taip, kad smegenys gerokai išdžiūvo, ale kai apie egzaminus pagalvoju, plaukai šiaušiasi ir kinkos dreba. Mat 49 metai ir iš 17 užsieniečių tik 5 išlaikė, o be to, viską išmokti mažoka laiko. O jei kartais per apsirikimą vis tiek išlaikyčiau, tai gerčiau ir uliavočiau tris dienas bei naktis. Kadangi kitų problemų, išskyrus minėtąją, neturiu, tai nėr nė apie ką rašyti daugiau. Šeštadienį parvažiuoju Čikagon, nueinu su Dalia į kiną, truputį atsikvepiu, o kitą dieną – atgal į mokslus. Tai tiek. Julius, didelių mokslų žinovas.²⁰⁰

J. Kaupas sėkmingai išlaikė visus egzaminus ir pradėjo skaityti paskaitas Altono ligoninėje. „Esu čia, kad ir jaunas, bet labai neblogas psichiatras ir dirbu atsakingus darbus. Išsimušiau net ir į šiuokius tokius profesorius, nes pradėjau skaityti neurologijos kursą studijuojančioms slaugėms vienoje Altono ligoninėje.“²⁰¹

Įtemptas darbas bei kasdieniai rūpesčiai pasiglemždavo visą laiką. Atsakydamas *Aidų* redaktoriui A. Vaičiulaičiui, rašė: „Jūs kvietėte dalyvauti *Aiduose* ir

nevertai mano plunksnai, kas buvo labai malonu iš Jūsų pusės. Iš mano pusės tačiau Jums teko išgirsti tik nemalonią tylą. Mat tenka man dabar dirbti internu ligoninėje. Kaip visiems medikams gerai žinoma, tai atima ne tik visą laiką, bet ir kiekvieną polėkį, labiau kūrybišką, negu ligos istorijų rašymas.“²⁰² Ilgainiui Juliui pavyko suderinti „ligos istorijų rašymą“ ir savo kūrybą. Aktyviai bendradarbiavo *Literatūros lankuose*, siųsdamas literatūros kritikos straipsnius, esė, noveles. Laiške H. Nagiui rašė: „Tingėdamas bedirbti šiandien, atsilošiau kėdėj ir stvėriau rašyti Tau. Matai, literatūriniai interesai panašūs pradėjo atgyti manyje. Nusiunčiau *Aidams* vieną novelę ir recenziją apie Lagerkvisto Barabą, tą didelį literatūrinio įkvėpimo skatintoją. Įpusėjau rašyti recenziją apie „Žemę“, kurią už keleto dienų turėsi.“²⁰³

Literatūrinius straipsnius pasirašydavo slapyvardžiu Coppelius (šį vardą pasiėmė iš pamėgto autoriaus E. T. A. Hoffmano fantastinės apysakos „Der Sandmann“ („Smėlio žmogus“). Pasirašinėjo ir kitų pamėgtų herojų vardais – Tomas Sojeris, Don Kichotas, Tomas Nipernadis, Dydysis Molnas. Vertindamas knygas kūriniui kelė aukštus reikalavimus: ieškojo išsvajoto gėrio ir grožio, troško paslaptingo ilgesio, be kurio neįsivaizdavo meno. Negalėjo suprasti

²⁰⁰ Iš J. Kaupo laiško H. Nagiui, 1950 m.

²⁰¹ Iš J. Kaupo laiško H. Nagiui, 1952 m.

²⁰² Iš J. Kaupo laiško A. Vaičiulaičiui, 1950 m.

²⁰³ Iš J. Kaupo laiško H. Nagiui, 1952 m. sausio 19 d.

žmonių, gyvenančių pilkoje kasdienybėje. Laiške žmonos tėvui P. Galaunei rašė apie muziejus, kiną, teatrą, apie savo dailės darbus. „Aš pats mėgstu dirbti su pastele, visas namas prikabinėtas Kauno, Vilniaus ar Vokietijos vaizdų a la Utrillo. Labai dažnai einam į kiną, ypač prancūziškus ir itališkus, kurie dažnai puikūs. [...] Čikagoje matėm Vincento van Gogh parodą, Filadelfijoje – Toulouse-Lautrec, Baltimorėje yra daug Matisse.“²⁰⁴

Amerikoje J. Kaupo kūryba pakrypo į novelės žanrą. Kūrinių ašimi tapo žmogaus idealisto, prislėgto absurdiškos monotonijos, gyvenimas. Autorius su psichologine išvalga bandė spręsti gyvenimo problemas, gilinosi į žmogaus vidinį pasaulį. Netradiciškai sprendė moralės klausimus, suaugusiųjų pasaulio problemas pateikdamas per vaiko, romantiko idealisto ar seno žmogaus pasaulėjautą. Į viską žvelgė vaikiškai skaidriu žvilgsniu. J. Kaupas rašė: „Kiekviename žmoguje slypi karališka, vienkartinė ir nepakartojama dieviška prigimtis. Ją reikia atidengti.“²⁰⁵ Novelėse bandė vaizduoti tą karališką prigimtį, kuri, deja, susidūrusi su pilka gyvenimo kasdienybe blanksta. Juliui buvo sunku „įsisprauti“ ir gyventi pagal priimtas normas, negalėjo paisyti „griežtų įstatymų“, biurokratių varžtų: visa tai jį

žeidė ir skaudino. Jam buvo gaila žmonių, kuriems „kepta žąsis neabejotinai vertesnė, negu laimės ilgesys, verčias kurti, ieškoti ir kentėti“.

Pasak Zinos, Julius „turėjo tokį palaimintą naivumą, palaimintą priėjimą, be jokių komplikacijų, be jokio pykčio, be jokio keršto žmonėms ir daiktams. Tai, man atrodo, pagrindinis dalykas per paskutiniuosius metus... Toks, apie ką aš visuomet galvodavau, kad būtų galima padaryt, bet visuomet negalėjau vykdyt. Tai, kad jis savo atitrauktą pasaulį, ir ne tik kad atitrauktą, bet tuo pačiu mums visiškai artimą pasaulį, kuris kažkur stovi truputį atokiau, sakysim už durų, tik reikia jas pravert, ir tu jį matai, sugebėjo praverti į vieną ir į kitą pusę. Taip, kaip kambario duris. [...] Galėjo apie pasakas rašyti! Jis gyveno jose! Kai su juo kalbėdavai, nejausdavai, koks jis buvo... Kaip paskutiniu metu jis stengėsi sujungti, ne tik savo, bet ir mūsų pasaulį, kurį mes turim kažkur pašamonėj, ir arba nenorim parodyt, arba mums gėda, arba dar kas nors tokio. Mes nenorim, vadinasi, jis yra kažkur užkastas. Julius stengėsi tai iškelt, kartu gyvent tą mūsų baisiai neįdomų gyvenimą, tokį baisiai nustatytą pagal tvarką, laikrodį...“²⁰⁶

J. Kaupas aktyviai dalyvavo Santaros-Šviesos suvažiavimuose, skaitydavo paskaitas įvairiuose literatūros vakaruose. Mėgo nuoširdų bendravimą tiek

²⁰⁴ Iš J. Kaupo laiško P. ir K. Galaunėms, 1957 m. rugpjūčio 3 d.

²⁰⁵ J. Kaupas, *Kalėdinis laiškas draugui*, 1949 m. Mašinarštis, saugomas MLLM.

²⁰⁶ Iš Liūnės Sutemos pokalbio su M. ir K. Almenais, 1965 07 23. Mašinarštis, saugomas MLLM.

su draugais, tiek su artimaisiais. Savo ypatingu būdu ir subtiliu charakteriu stengėsi nieko neįžeisti, o konfliktines situacijas sprendė juokaudamas, nekalta šypsodamasis. Sugebėdavo vidury nakties atvežti draugams gero vyno, nors pats labai retai vartojo alkoholi. Viename pranešime apie žmogaus ir kultūros vertę jis rašė: „Individualizmas, mano nuomone, yra viena svarbiausių „Santaros“ sambūrio gairių. [...] Individualizmą reikia akcentuoti ir dėl to, kad dabartinėje aplinkoje yra daug pavojaus supilkėti, suvienodėti ir tapti standartizuota minia. [...] Individualizmas kovoja prieš žmogaus suvienodinimą ir suniveliavimą. Jis tiki žmogaus dvasiniu originalumu, jo kūrybiniu savitumu, vaivorykštiniu kultūrinio gyvenimo spalvingumu. [...] Kristaus ir Sokrato mirtys ta prasme buvo labai panašios, nes jie mirė už savo paskelbtas idėjas, kurių tuometiniai autoritetai nesugebėjo suprasti ir priimti. Tačiau jų iškelti žmogaus vertės principai tapo pagrindiniais mūsų kultūros dėsniais ir kertiniais akmenimis. [...] Egzistencinė filosofija, atstovaujama Kierkegaardo ir Jasperso, yra ryškiai individualistinė.“²⁰⁷

J. Kaupo svajonė – parengti ir išleisti novelių rinkinį „Saulėgražos mėnulio šviesoje“ – neišsipildė. Klatinga liga padiktavo savo sąlygas. 1964 m. kovo

²⁰⁷ J. Kaupas, *Kova už individualizmą*, Rankraštis, saugomas MLLM.

1 d., atvykęs į Čikagą aplankyti draugų, staiga mirė A. Mackaus namuose. Žinia kaip viesulas apskriejo pažįstamus. Niekas negalėjo tuo patikėti. Zina sakė: „Aš ir dabar matau Julijų besišypsantį, kai mes kalbam apie jį. Žinai, jis turėjo tokią šypseną... Jis yra čia kur nors su mumis. Kiekvienu atveju aš tikiu, nes negaliu galvot, kad jo nėra.“²⁰⁸

J. Kaupo mirtis Zinai buvo netikėta ir skaudi. Jautė, kad išėjo žmogus, kuris jai buvo padovanotas kaip stebuklas. „Man Julius buvo duotas kaip kokia gyvenimo prabanga, kaip žmogus, kokio aš niekad nepažinau ir niekad nepažinsiu. Ir kaip tik dėl to aš noriu jį išlaikyt tokį. Man asmeniškai Juliaus praradimas yra sunkus. Dėl to, kad yra toks visiškas praradimas bet kokios iliuzijos ir bet kokią šviesą, ir bet koki palaimintą naivumą... Tai Julius turėjo. O aš visuomet ilgėdavau. Kad taip galėtum tikėti žmogumi, taip galėtum žiūrėti, matyt daiktus... Juliuui buvo sunku ištrūkti iš fantastinio pasaulio, kuriame jis gyveno. Jis daug pasiėmė iš to, kas yra dabar. Kitaip kalbėjo su žmogumi, kitaip nei Vokietijoje, Lietuvoje. Jo akys kitaip žiūrėjo į žmogų. Man yra sakęs, kad jam be galo sunku prieiti prie žmogaus tokio kaip jis pats. Dėl to, kad jis vis tiek gyveno kitur.“²⁰⁹

²⁰⁸ Iš Liūnės Sutemos pokalbio su M. ir K. Almenais 1965 07 23. Mašinarštis, saugomas MLLM.

²⁰⁹ *Ten pat.*

Algimantas... kaip kasdieninė duona

Laiške Henrikui Zina rašė: „Algimantas buvo būtinybė, kaip kasdieninė duona. Taip, kaip turi ką nors kasdieną valgyti ar gerti, taip aš be jo negalėjau gyventi...“²¹⁰

Algimantas Mackus į Zinos gyvenimą atėjo staiga, lygiai taip staiga ir netikėtai iš jo buvo išplėštas. Daugiau nei dešimtį metų trukusi draugystė paliko jokiais žodžiais nenusakomą tuštumą širdyje. „Apie Algimantą labai sunku kalbėti. Aš taip esu nususus, kad net negaliu parašyti nei įvertinimo, nei recenzijos. Vadinasi, recenzijos iš viso negaliu rašyti. Bet įvertinimą apie jo knygą... Dėl to, kad aš jau rašiau, nubraukiau... Nieko neliko, ar ne? Ir aš turėsiu parašyti ką nors? Aš žinau, kodėl taip yra. Dėl to, kad paprasčiausiai negali priimti to fakto, kad to žmogaus nėra.“²¹¹

A. Mackus – poetas, redaktorius, knygų leidėjas, „Margučio“ radijo laidų vedėjas, draugų vadintas „idėjų žmogumi“, akinančiu žaibu praskriejo per gyvenimą. Jis paliko gilius ir ryškius pėdsakus ne tik lietuvių išeivių veikloje, bet ir Lietuvos kultūriniame gyvenime.

Gimė 1932 m. vasario 11 d. Pagėgiuose, pašto valdininkų šeimoje. Tėvai domėjosi kinu, teatru, opera, vertino ir brangino knygas. 1939 m., vokiečiams okupavus Klaipėdos kraštą, persikėlė

į Tauragę, vėliau į Vilkaviškį. Lietuvai atgavus Vilnių, Algimanto tėvas buvo perkeltas dirbti į sostinę. Tėvams nebūnant namuose, Algimantą prižiūrėdavo lenkų kilmės tarnaitė, kurios dėka jis išmoko rusų ir lenkų kalbas. Sostinėje Mackų šeimai atsivėrė platesnės galimybės domėtis menais. Su tėvais Algimantas lankė teatrą, koncertus. Ypač ryšys, sielų bendrystė siejo su mama. Ji formavo sūnaus literatūrinius, muzikinius pomėgius, ugdė meilę menai. Mama turėjo fenomenalią atmintį, mintinai mokėjo daug eilėraščių, dainų. Tokią pat atmintį paveldėjo ir Algimantas. Vilniuje baigė pradžios mokyklą. Mėgo klaidžioti siauromis senamiesčio gatvelėmis, gėrėjosi architektūriniais paminklais, lankė senas bažnyčias. Su šiuo miestu susiję patys jautriausi vaikystės prisiminimai.

1944 m. dvylikametis jaunuolis su tėvais pasitraukė į Vakarų. Mokėsi Vurzburgo, Šveinfurto ir Schwäbisch Gmündo gimnazijose. Vokietijoje rašė gimnazistiškas eiles, dedikuodamas jas tėvams. 1949 m. persikėlė į JAV. 1957–1958 m. studijavo rusų kalbą ir literatūrą bei psichologiją Ruzvelto universitete Čikagoje. A. Mackaus pasaulio pajautimo, suvokimo gairės buvo nubrėžtos dar Lietuvoje. Gyvendamas Amerikoje pasinėrė į meną: domėjosi ir gyveno teatru, kinu, muzika, literatūra. Knygos buvo artimesnės nei pilka gyvenimo kasdienybė. Pasak A. Nykos-Niliūno,

²¹⁰ Iš Z. Katiliškienės laiško H. Nagiui, 1966 m.

²¹¹ *Ten pat.*

A. Mackus „buvo revoliucionierius ir kovojo pačiose pirmose linijose. Kiekviena revoliucija savo esme yra maištas prieš istorinės banalybės prievartą ir tuo pačiu autentiškos tradicijos gynimas. Mackus kovojo prieš laiko banalybę, tiesos ir melo sąvokų sukeičiamumą, prieš egzistencinį melą – kietai, be kompromisų, nevengdamas šokiruoti, t. y. žadinti apsnūdusias smegenis. [...] Mackui tremtis buvo egzistencinė problema. Tragiškas jam buvo ne vien gimtosios žemės netekimas, kurį taip skaudžiai išgyveno, bet ypatingai jos netekimo eksploatacija.“²¹²

Amerikoje išskirtinę vietą A. Mackaus gyvenime užėmė darbas „Margučio“ radijuje. Įsitraukė į „Pelkių žiburėlio“ radijo programas, kurias rengdavo kartu su D. Sruogaite-Bylaitiene. Entuziastingai kvietėsi įdomius pašnekovus, gabius menininkus. Jo dėka laidose dalyvavo H. Nagys, M. Katiliškis, J. Blekaitis, J. Kaupas, A. Škėma, K. Ostrauskas, M. Gimbutienė. Talkino R. Šimanskytė, Liūnė Sutema. Pastaroji parengė laidą apie latvių poeziją. Draugai vertino A. Mackaus pareigingumą ir profesionalumą. K. Ostrauskas rašė: „Kartą įsipareigojęs, pažadėjęs, laikėsi žodžio, stengėsi išpildyti pažadą kaip galima geriau. Bene ryškiausiai tos dorybės pasireiškė dirbuojantis „Margutyje“ – redaguojant žurnalą ir ypač ruošiant bei pravedant radijo programą. Čia kaip

tik reikėjo tvarkos bei organizuotumo, išradingumo ir skonio, reikėjo tilpti riboto laiko rėmuose, viską preciziškai atlikti. Teko kartą su juo nukakti į stotį programos pokalbiui. Jis ten jautėsi kaip žuvis vandeny. Programą vedė laisvai, kone gracingai, čia kalbėjo, čia suko plokštelę. Kartais tuo pačiu metu kažkokius signalus mostu už stiklo sėdinčiam stoties inžinieriui siuntė. [...] Viskas ėjo kaip laikrodis – buvo rūpestingai pasiruošęs iki paskutinio sakinio, iki paskutinio taško.“²¹³

A. Mackus atvedė į „Margučį“ ir savo būsimą žmoną aktorę Dalią Juknevičiūtę. 1957 m. ji baigė Čikagos meno institutą, gavo stipendiją ir išvažiavo į Europą studijuoti. Po metų jiedu susituokė. Abu mėgo bendrauti su teatralais, dainininkais, rašytojais, dailininkais, kurių niekada jų namuose netruko. Vykdavo karštos diskusijos: aptarinėjo matytus spektaklius, parodas, perskaitytas knygas. A. Mackui rūpėjo lietuviško teatro įsteigimas. V. Valiukui statant K. Ostrausko „Kantarėlę“ (1956) jis buvo režisieriaus asistentas. Vėliau parengė V. Krėvės „Dangaus ir žemės sūnų“ tekstą teatriniam pastatymui. Nuo 1962 m. D. Juknevičiūtė pradėjo mokyti Čikagos Goodmano dramos teatro studijoje, kurioje Algimantas ne kartą lankėsi.

Mirus dr. B. Dirmeikiui, „Margučio“ radijo valandėlių ir to paties pavadinimo žurnalo redaktoriui, A. Mackus

²¹² Nyka-Niliūnas A., „Algimantas Mackus“, Aidai, 1966, Nr. 5.

²¹³ Iš K. Ostrausko atsiminimų. Rankraštis, saugomas MLLM.

perėmė leidinio organizacinį darbą. *Margutis* tapo rimtu kultūros ir meno žurnalas. A. T. Antanaitis (Kęstas Reikalas) pradėjo spausdinti metines knygų apžvalgas bei recenzijas, Algirdas Kurauskas (Andrius Ašmena) rašė apie dailę, A. Rūkas – apie teatrą, Antanas Nakas – apie muziką. Buvo spausdinami H. Nagio, Liūnės Sutemos, H. Radausko eilėraščiai, A. Landsbergio, M. Katiliškio, K. Almeno prozos kūriniai, publikuojami rašiniai politinėmis, mokslinėmis temomis.

Ypatingas A. Mackaus nuopelnas – knygų leidyba. Jo rūpesčiu buvo įsteigtas fondas, leidęs modernių lietuvių rašytojų knygas (K. Ostrausko „Kanarėlė“, 1958 m.; J. Meko „Gėlių kalbėjimą“, 1961; A. Nykos-Niliūno „Hamleto“ vertimą, 1964 m., ir kt.). Ruošdamas knygas spaudai stengėsi tobulai atlikti savo darbą. K. Ostrauskas vertino jo profesionalumą: „Taip jau viskas susiklostė, kad Santaros-Šviesos knygų leidyboje pirmąją knygą tapo mano „Kanarėlė“, o Algimantas – neoficialiu jos techniniu redaktoriumi. Laimingas tasai autorius, kurio rankraštį per visus teksto rinkinio laužymo „labirintus“ tarsi už rankos vedė Algimantas. [...] Rūpinosi beveik iki pedantiškumo, negailėjo nei laiko, nei triūso, tarsi tai būtų jo paties knyga. Kiek žinau, lygiai taip pat kruopščiai ir sąžiningai jis palydėjo per spaustuvę ir kitas leidyklos knygas.“²¹⁴

²¹⁴ Iš K. Ostrausko atsiminimų. Rankraštis, saugomas MLLM.

A. Mackus bendradarbiavo *Aiduose*, *Dirvoje*, *Drauge*, *Literatūros lankuose*, *Naujienose*, *Pelėdoje*, *Metmenyse*. Literatūriniuose straipsniuose laikėsi griežtų metodologinių reikalavimų. Rašė tekstus muzikiniams vaidinimams, recenzijas bei straipsnius kultūrinėmis temomis pasirašinėdamas pavarde ar slapyvardžiais A. Audrius, Alg. Pagėgis.

Itin brangino lietuvių kalbą, labai jautriai reagavo į jos ignoravimą. Grįžęs iš vieno Santaros suvažiavimo K. Ostrauskui rašė: „Žinai, Kostai, beveik graudus vaizdas. Visas Santaros prieauglis absoliučiai nepažįstamas. [...] Lietuviškas žodis tebelieka dramiškas, tarytum egzotika. Pasijutau tenai pasiutusiai svetimas. Žmonės nerodo jokio noro artimiau bendrauti. Grupuojasi ir šnekasi (kaip sakiau – daugiausia angliškai) atskiromis grupėmis.“²¹⁵ A. Mackus buvo „Šviesos“ organizacijos pirmininkas, o šiai susijungus su „Santara“ aktyviai dalyvavo kasmetiniuose federacijos suvažiavimuose, parodų atidarymuose, knygų pristatymuose. J. Blekaitis rašė: „Kalbėti jis mokėjo lengvai ir sklandžiai, žodžių neieškojo, sakiniai plaukė lygūs bei apvalūs, be užsikirtimų bei pauzių.“²¹⁶

Pasak Zinos, jiedu susipažino vieno Santaros-Šviesos suvažiavimo metu. Literatūros vakare prie stalelio, priėjo

²¹⁵ Iš A. Mackaus laiško K. Ostrauskui, 1961 m. liepos 27 d.

²¹⁶ Iš J. Blekaičio atsiminimų. Mašinraštis, saugomas MLLM.

A. Mackus. Iš karto prakalbo nedrąsiai, tačiau vėliau drąsiau, prisistatė. Sėdintieji išgirdę pavardę tuojau sušuko: – „Tai čia Pagėgis.“ Algimantas susigėdo ir pasakė, kad jam gėda dėl savo pirmosios knygelės. Taip ir prasidėjo artima Zinos ir Algimanto draugystė.

A. Mackus buvo miesto žmogus, gamtai neteikė ypatingos reikšmės, tačiau su didžiausiu malonumu leisdavo laiką užmiestyje, Lemonte, Katiliškių namuose. Pasak Zinos, jis „pradėjo beveik kiekvieną dieną skambinti telefonu“. Kalbėdavosi apie knygas ir literatūrą, apie teatrą, koncertus. „Aš jam paskolinau P. Celano, kuriuo jis susižavėjo, knygelę. Šis poetas inspiravo jį, pagal jo „Mirties fugą“ kūrė eilėraščius. Algimantas gėdijosi savo pirmojo rinkinio. Jam buvo artima mano poezija. Su juo buvo gera kalbėti. Jis skaitydavo man savo eilėraščius telefonu, o aš jam savuosius. [...] Mudu tik du, ir mudu abu, lyg pamestinukai. „Laikykimės“ – Algimantas man nuolat kartodavo. Ir mes laikėmės. Iš tikro jis mus abu laikė. Jis mane tempė, lyg „užsispyrusį veršį“, į viešumą, niekad nesustodamas. Todėl man taip sunku patikėti, kad dabar esu viena. Ne tai, kad viena, bet kad nebėra, kas mane lepintų. Lepintų tikra to žodžio prasme. Ir ne tai, jog aš norėčiau ano lepinimo, bet kad įpratau prie jo! (Vis toks bjaurus egoizmas!). Iš tikro dažnu atveju nebuvo lepinimas, o pasakymas to, ką galvoji, vieno arba kito kūrybos atžvilgiu. Ir dažnai nei vienam,

nei kitam tai nebūdavo malonu. Bet mes tikėjome vienas kitu, ir tai buvo pagrindinis ryšys, ir tai buvo svarbu.“²¹⁷

Į literatūros pasaulį A. Mackus įžengė 1950 m. debiutine knyga „Elegijos“, pasirašęs Algimanto Pagėgio vardu. 1959 m. lietuvių studentų organizacija „Santara“ išleido antrąjį poezijos rinkinį „Jo yra žemė“, o 1962 m. – trečiąjį – „Neornamentuotos kalbos generacija ir jos augintiniai“. Už šią knygą 1964 m. buvo paskirta Monrealio Lietuvių akademinio sambūrio įsteigta Vinco Krėvės literatūrinė premija. Jos įteikimo metu A. Mackus kalbėjo: „Mes privalome būti sąmoningi situacijai, ir todėl privalome priprasti prie tuštumos. Iš tikrųjų aš siūlau beprasmišką egzilio gyvenimą, nes daugiau negu žodžiai kalba gyvenimai, ir siūlau išdidumo kupiną egzilį, nes tokiame egzilyje palieka vietos ir mūsų karčios egzistencijos ironijos, skausmai. Iš tikrųjų aš siūlau ir kūrybinės vertės atpažinimo išdidumą be jokių sentimentų.“²¹⁸

Pirmajame eilėraščių rinkinyje liejosi elegiški patriotiniai jausmai, antroji knyga skaitytojams pateikė visiškai naują, brandžią, vakarietišku modernumu persmelktą poeziją. Trečioje knygoje autorius prabilo tik jam vienam būdingu savitu balsu. Daug sąsajų galima atsekti judviejų su Zina kūryboje. Tai

²¹⁷ Iš Z. Katiliškienės laiško H. Nagiui, 1966 m.

²¹⁸ Iš A. Mackaus kalbos, pasakytos atsimant V. Krėvės literatūrinę premiją.

bežemių kartos poetai, susiformavę ir subrendę toli nuo Lietuvos. Per jų kūrybą atsiskleidžia epocha, kurioje gyvena ir kūrė. Daugelį A. Mackaus poezija šokiravo, tačiau jis sakydavo, kad būtų gera surasti nors vieną iš šimto, kuriam mūsų poezija patiktų – būtų labai gera. Laimei, jų atsirado daugiau.

A. Mackus poezijoje ypatingą dėmesį skyrė minties plėtotei, eilėraščio formai. Poeto savitumas išryškėjo formos originalume, poetinės kalbos semantikoje: paprastuose žodžiuose atsiverdavo skausminga gyvenimo gelmė. Kalbos tonas kartais žeidžiantis ir kandus, kartais apgaubiantis švelnaus lyrizmo skraiste, kartais skambantis retorikos teiginiais. Lakoniški, taiklūs, gilūs žodžiai – simboliai ir alegorijos glūdėjo poetinėje erdvėje. Meistriškai įpindavo antitezes. Tai vienas esminių A. Mackaus kūrybos bruožų.

Gimtosios žemės ilgesys, Vilniaus vaizdinių nuotrupos, brangūs vaikystės prisiminimai, svajonės ir kasdienybė – pagrindinės A. Mackaus eilėraščių temos. Juose vyrauja patriotiniai, humanistiniai ir fatalistiniai motyvai. Išėivių kūrybos tragizmą jis pristatė su geliančiu skausmu, apnuogindamas gyvenimo absurdą, taikydamas naują formą ir šokiruojančius žodžius.

Ketvirtasis rinkinys „Chapel B“ (1965) – ciklas, skirtas tragiškai žuvusiam rašytojui A. Škėmai ir išleistas po A. Mackaus mirties, tapo lyg savotiška epitafija sau pačiam. Tai odė mirčiai. A. Mackaus

kūryboje dominavo mirties tema. Jo žodžiais, „nėra kitokio Dievo ir kitokios amžinybės – tik mirtis.“ Ji viešpatauja erdvėje ir laike kaip galutinė realybė. „Egzilis tapo jam žmoniškosios būties sinonimu, o neviltis – svarbiausiu kūrybos akstinu. [...] Kai nelieta jokio tikrumo, kai abejoju ir visais paprasčiausiais dalykais, net ir kasdieniais gamtos reiškiniiais, – tik tuomet ryžtuosi kūrybiniam procesui.“²¹⁹

J. Blekaitis rašė: „Lietuvių literatūrinėje kūryboje labiausiai bus paveiktas Mackų A. Škėma. Šiaip Algimantą labiau savo įtaka veikė Vakarų poetai ir vadinamojo absurdo teatro kūrėjai. Po šio lemiamo spektaklio – tai buvo Škėmos pastatyta Kosto Ostrausko „Pypkė“ – kitą dieną, sekmadienį, Algimantas kalbėjo apie tai, ką jam reiškė Škėmos kūryba, apie lietuvių literatūros avangardą, kuris, pasak Mackaus, „pirmoje eilėje kreipiasi į žmogų, nesukaustytą konvencijom, nesukaustytą štampais“. Pagrindinis A. Mackaus reikiems Škėmai buvo drauge stipriausias jo poetinės kūrybos paskutinis rinkinys. Jame A. Mackus visu veidu atsiskleidžia į paskutinę žmogaus problemą žemėje, į mirtį, ir ne vien į tragišką Škėmos žuvimą, kuris jam susipina su Frederico Garcia Lorca kūriniumi apie toreadoro žuvimą. [...] Savo kūryboje jis ieškojo aštriabriaunių, žaizdotų vaizdų ir žodžių. Tvirtėdamas tapo ne vien savęs, bet ir visos kartos reiškėju. O toji karta nebeprisėmė

²¹⁹ A. Mackus. Ir mirtis nebus nugalėta, Vilnius, 1994, p. 524.

ramesniais laikais susiformavusių balsų, liudijusių nebegrižtamai sunaikintą, tokią elegiškai plaukiančią, bet saulėtą, tikėjimu paremtą, pastovią buitį, kuri, kaip jaunieji žinojo, buvo žiauri apgaulė.²²⁰

Zinos laiškuose, rašytuose broliui Henrikui, atsiskleidžia jų su Algimantu broliškai seseriškai jausmai. Ne tik gyvenime, bet ir kūryboje jie buvo sielos draugai. „Ar įmanoma viename laiške išsakyti 10 metų draugystę? Tai būtų lygiai taip absurdiška, kaip absurdiškas jos netekimas. Tik tiek, Henrikai, kad tai buvo vienintelė mano draugystė, kurioje jaučiausi (Algimanto dėka!) stovinti ant to paties tilto, einanti tuo pačiu šaligatviu ir atsitrenkianti į tą pačią sieną. Nes, matai, ir Julius, ir Marius, ir Tu, – jūs visuomet buvote ir esate kažkur toliau, kažkur aukščiau. Ir aš visuomet žiūrėjau ir tebežiūriu į Jus su tam tikra nuostaba. Algimantas buvo ir yra, savaime suprantamas. Jis turėjo būti... Jis turi būti! Taip, kaip yra kasdienybė ir absurdas. Jūs esate šventė. Jūs esate tai, ko žmogus ilgisi. Algimantas yra tai, kuo žmogus pykdamas, džiaugdamosis ir keikdamasis gyvena. [...] Dėl to, kad aš galėjau su tuo žmogumi pasikalbėti... Pas mus niekad nebuvo tokių pokalbių kaip su Julium. Mes su juo išsirekdavom iki paskutiniųjų! Ir lygiai kiek jis mane yra įžeidęs, aš esu jį įžeidus. Toks buvo santykis. [...] Algimantas būtinai

paskambindavo kas savaitę, kartais net po du kartus. Mes kalbėdavomės, ir niekad nebuvo tas pokalbis toks, kad paskambini ir kalbi su žmogum tik dėl to, kad turėtum kalbėti. Mes visuomet turėdavom ką pasakyti vienas kitam. Ir aš viena galiu pasakyti, kad tie mūsų pokalbiai ne visuomet būdavo malonūs. Būdavo kartais baisiai nemalonūs, ir aš tuomet padėjusi telefono ragelį visuomet galvodavau: „Na, ar paskambins Algimantas, ar ne kitą savaitę?“ Taip, jis paskambindavo.“²²¹

Netekusi draugo Zina ilgėjosi ir iki šiol ilgisi tų pokalbių. Nebeturi kam atverti savo širdies gelmių: „Noriu kalbėti ir negaliu. Nebeturiu kam kalbėti. Bijau, ir man gaila Marių ir Tave dar daugiau nuliūdinti, įskaudinti ir apkrauti. Keista... Ne, ne keista, labai man baisu, kai prisimenu, kaip niekad nesivaržydavau visą brudą išspjauti Algimantui, ir aš baisyuosi savimi, kad taip retai tepagalvodavau, jog ir jam gali būti sunku ir baisu. Aš juokdavausi ir vadindavau jį „profesionalu pesimistu.“ Jis juokdavosi ir sakydavo, kad tai taiklu.“²²²

Zinai patikdavo, kad su Algimantu nereikėjo apsimentinėti ar nuduoti visa žinančios. „Prasidėjo bendravimas su mirusiais. Aš niekam negaliu atiduoti Algimanto, nes tai buvo vienintelis žmogus, kuriam nejautė nei pagarbos, nei susižavėjimo, nei meilės – tik artu-

²²⁰ Iš J. Blekaičio atsiminimų, 1980 m. Mašinaštis, saugomas MLLM.

²²¹ Iš Z. Katiliškienės laiško H. Nagiui, 1966 m.

²²² *Ten pat.*

ma! Artumą su visu skausmu, džiaugsmu ir „brudu.“ Kuriam galėjai pasakyti žodžius, kietesnius už akmenį, žodžius, kvalesnius už „tikrai?“, žodžius, naivesnius už „kodėl?“ Žmogus, kuriam galėjai pasakyti bet kokį garsą, ir jis atsiliepdavo. Jis klausdavo to paties arba sakydavo tą patį. Ne, apie Algimantą geriau nebekalbėkime. Kiek kartų po jo mirties mes su Dalia M. (Dalia Juknevičiūtė) kalbėdavome apie jį, mūsų pokalbis baigdavosi isterika. Ji mūsų draugystę suprato visai kitaip. Ir dabar dėl to pergyvena ir graužia save. O aš jaučiuosi užgauta (ne tiek aš, kiek Algimantas), kad ją buvo galima kitaip aiškinti. Na, tiek to, tiek to. Galima ir su mirusiais kalbėtis. Tikrai galima.“²²³

Zinos teigimu, A. Mackus nujautė savo tragišką baigtį. Jis niekad nevairavo. Jį paveždavo tai vienas, tai kitas draugas. Į „Margutį“ važiuodavo su D. Vanagaitiene. Kelionės ne visada būdavo sėkmingos. Prieš lemtingą dieną A. Mackus jau buvo lengvai sužalotas nedidelio autoįvykio metu. Tačiau pasirinkimo nebuvo – vėl reikėjo vykti drauge.

Artėjančios nelaimės nuojautos atsiskleidžia Henrikui rašytame Zinos laiške: „Dabar jau trečia savaitė visai nesąmoningai laukiu, kad Algimantas paskambintų, nes tiek daug prisirinko, taip vos pakeliamai daug, ir reikia išsakyti. Skambindavo Algimantas man kas savaitę: antradieniais ir penktadieniais,

ir mes kalbėdavom, kalbėdavom. Mes bardavomės (ir nebaisu buvo bartis, nes žinojai, kad vis tiek niekas nepasikeis mūsų draugystėje), juokaudavom, taukšdavom niekus. Ir paskutinius du mėnesius, kai aš darydavaus kandi, Algimantas juokdavosi, „graudindavo“ mane: „Na, tu dar gailėsies, tu dar rąšysi apie mane. Tik neiškelk berašydama manęs per aukštai, kad būdamas danguje nenukrisčiau, neatlaikęs visos didybės, tiesiai į skaistyklą ar pragarą.“ Pradžioje iš šitų posakių šypsojau, dar pagražindama juos, vėliau pykau, o gruodžio mėnesį man pradėjo darytis nejauku. Taip jam ir pasakiau. Tai buvo prieš Algimantui išskrendant į Los Andželą. Mes atsisveikinom telefonu. Kai dėl blogo oro jo skrydis buvo atidėtas kitos dienos rytui, jis man vėl paskambino, ir kai aiškinau, kad skraidymas lėktuvais pats bjauriausias dalykas, Algimantas tvirtino, jog ne – mašina esą žymiai pavojingiau, ir paskui dar pridūrė: „Nesvarbu, ar tas lėktuvas nuskris, ar nukris, aš vis tiek pranešiu.“ Ak, Henrikai brangus, kad Tu žinotumei, kaip paskutiniu metu Algimantas bijojo važiuoti mašina! Kiek kartų jis man tai sakė! Ypač su p. Vanagaitiene. Ir ypač po to, kai rudenį jie abu važiuodami į radiofoną susidūrė su kita mašina. Tada sakiau Algimantui, ir dar daug kartų po to, kad susirastų kitokį keliavimo būdą. Bet jis tvirtino, jog kitokio būdo nėra, o jeigu ir būtų, jam būtų nepatogu Vanagaitienei pasakyti, kad nenori ar bijo

²²³ Iš Z. Katiliškienės laiško H. Nagiui, be datos.

su ja važiuoti. O dangau, kaip viskas nu-
jausta, kaip viskas prisišaukta!²²⁴

Žinia apie A. Mackaus ir D. Vanagai-
tienės žūtį viesulu apskriejo ne tik Či-
kagos, bet ir visos Amerikos lietuvius.
M. Gimbutienė atsiseikinimo metu
kalbėjo: „A. Mackaus mirtis gedulo
šydu užklojo ne tik emigrantinę visuo-
menę, bet ir lietuviškojo kraujo tėkmę.
Žuvo dar vienas pačių geriausiųjų, pa-
čių brandžiausiųjų, pačių reikalingiau-
siųjų. Žuvo tas, kuris Lietuvą mylėjo, o
ne vien deklamavo. Žuvo tas, kuriam
Lietuva buvo duonos brandumo, kuris
skelbė, kad mūsų pasitraukimo iš gim-
tosios žemės pateisinimas neglūdi vien
lietuvybės išlaikyme, bet lietuvybės au-
ginime ir ugdyme. Žuvo pats ryškiaus-
ias ir iškiliausias 30-ųjų metų kartos,
kuri yra viena iš dramatiškiausių visoje
mūsų istorijoje, atstovas. [...] Savo poe-
zijoje jis sugrįžta į didįjį istorijos siaubą,
į žmogaus susitikimą su mirtimi, į žmo-
nijos susitikimą su Dievu. Mirtis viena

²²⁴ Iš Z. Katiliškienės laiško H. Nagiui,
1964 m.

duoda gyvenimui prasmę ar bent verčia
ieškoti jos, nors mirtis nepaaiškinta,
nors prisikėlimas atšauktas.²²⁵

Prisikėlimas nebuvo atšauktas.
Draugai ir artimieji įprasmino A. Mac-
kaus buvimą žemėje tęsdami jo dar-
bus. Jam atminti buvo paskirti žurnalų
Margutis ir *Metmenys* numeriai. Zina
dedikavo abiem draugams – Juliui ir
Algimantui – sukurtus eilėraščių ciklus.
Ji iki šiol negali susitaikyti su taip bruta-
liai iš gyvenimo išplėsto artimo draugo
netektimi. „Dar niekad mūsų poezijoje
mirtis nebuvo tokia nuoga, tokia api-
plėšta. Niekad dar ji nesusilaukė čia to-
kio skaudžiai ironiško pripažinimo. Bet
ir niekad ji nebuvo tokia begalinė, taip
viską užgožianti ir vanago plėšrumu
medžiojanti. Persunkianti mus lyg nuo-
dai lėtai ir užtikrintai, mus ir daiktus.
„Juodas rytmečio pienas“, kurį atpažino
P. Celan, atsargiai ragaudamas, ir kurį
iki paskutinio gurkšnio išragavo ir išgė-
rė Algimantas Mackus.“²²⁶

²²⁵ *Margutis*, 1964, p. 23.

²²⁶ Katiliškienė Z., „Kraujo žinia palikta“,
Metmenys, 1965, Nr. 10, p. 86–89.

Amžiniais draugystės saitais

Gausiomis Dievo dovanomis ir talentais pamaloninti Henrikas ir Zina Nagiai buvo ir yra sujungti stebuklingaisiais amžinos draugystės saitais. Jiems buvo suteikta išskirtinė dvasinio artumo palaima. Glaudus brolio ir sesers ryšys nenutrūko iki šių dienų. Henrikas buvo švelnus ir rūpestingas brolis, tarsi sakalas savo sparnais bandęs apglėbti ir apsaugoti Ziną nuo šiurkštaus pasaulio. Iš mamos ir senelės Emilijos paveldėję jautrias širdis, abu buvo pažeidžiami. H. Nagys apie save rašė: „Ne tiktai nepamirštamasis vaikystės gamtovaizdis tos amžių Žemaitijos, bet ir mokslo metų atsiminimai liko šviesūs ir giliai įsirižę. Tiktai ta manoji šviesa visuomet melancholiška, nudažyta įgimto liūdesio ir per daug jautraus reagavimo į visą aplinką ir žmones. Toks atrodo gimiau.“²²⁷

Amerikoje Zina ir Henrikas gyveno skirtinguose miestuose, vėliau – skirtingose šalyse, tačiau skriejo laišakai, telefono skambučiai. „Brangi Zina, nepyk už tuos telefonu tau kartais pasakytus neprašytus patarimus. Žinok, sakau, nes bijau, nes skauda... Sunku tau, labai gerai suprantu ir dar labiau atjaučiu, bet taip jau susiklostė mūsų likimas, kad esava toli nuo vienas kito. Sunku padėti iš tolo... Laikykimės, Zina. Tavo brolis.“²²⁸

²²⁷ Iš H. Nagio laiško R. Pakalniškiui, 1992 m. spalio 31 d.

²²⁸ Iš H. Nagio laiško Z. Katiliškienei. Be datos.

O kartais tylą buvo iškalbingesnė už ištartus ar parašytus žodžius. Pasak Zinos, ji ir dabar, ypač kai rašo, jaučia artimą ryšį su broliu, kurio gyvenimo kelias buvo painus ir duobėtas.

Henrikas Nagys – iškilus poetas, meno ir literatūros kritikas, vertėjas. Egzilyje gyveno daugiau nei penkiasdešimtį metų, tačiau neįleido šaknų, nepritapo svetimoje žemėje. Gyvendamas svetur, puoselėjo viltį sugrįžti į Tėvynę, ten, kur buvo tikrieji namai, kur buvo jo kūrybinio kelio pradžia. Laimė nusišypsojo: 1991 m. galėjo džiaugsmingai apglėbti savąją žemę, pasveikinti plunksnos brolius, bendraminčius. Sugrįžo netuščiomis: skaitytojams padovanojo poezijos rinktinę simboliniu pavadinimu „Grįžulys“. Leisdamas Lietuvoje antrąją poezijos knygą, iš Kanados atsiuntė pluoštą naujų eilėraščių. Viltینگai laukė jos, pavadintos „Sakalų valanda“, suplasnojimo. Knyga pasirodė, de ja, staigi ir klastinga liga jau buvo nutraukusi H. Nagio gyvybės siulą.

Savo kūrybą ir vertimus iš vokiečių ir latvių kalbų nepriklausomos Lietuvos spaudoje – *Ateityje*, *Mokslo dienose*, *Židinyje*, *Naujojoje Romuvoje*, almanachuose – *Pirmieji žingsniai*, *Varpai* – pradėjo spausdinti būdamas septyniolikos. Besimokydamas gimnazijoje tvirtai nusprendė savo gyvenimą susieti su menu. H. Nagio literatūros mokyto-

jas V. Katilius bei Kėdainių gimnazijos direktorius rašytojas J. Paukštelis džiaugėsi auklėtinio gabumais.

Vytauto Didžiojo universitete studijavo lituanistiką, germanistiką, meno istoriją. Čia, dr. J. Girniaus dėka, atsi-vėrė filosofijos erdvės. Henrikas lan-kė ir privatų filosofijos seminarą, kurį profesorius rengdavo savo bute Žalia-kalnyje. Laiške R. Pakalniškiui 1992 m. spalio 31 d. rašė: „Jo paskaitos, ypač jo asmenišką seminarą, kuris vykdavo jo bute, mane supažindino ne tik su tuometine filosofija, bet atskleidė tikrosios filosofijos rūpestį: žmogiškosios buities santykio su būtimi, ieškoma Kierkegaard, Jasperso ir Heideggerio. Šio šimtmečio žmogaus tragiško dvi-lypumo dialektikos apmąstymai tame baisiame vokiečių okupacijos ir Antrojo pasaulinio karo skerdynių, nužmogini-mo fone buvo sukrečiantys ir nepamirš-tami. Girnius sugebėjo visa tai perduoti taip, kad kiekvienas mūsų buvome atvi-ri toms laikmečio problemoms ir jau-tėme asmenišką atsakomybę jas rimtai permąstyti. Gal ne viską supratome, bet viską jautėme, visa savo jauna esybe.“

Egzistencinė filosofija H. Nagiui buvo ne tik artima ir perprantama, bet ir, pasak jo, „privertė angažuotis ir gy-venime, ir poezijoje.“

H. Nagys buvo aktyvus literatūros seminaro lankytojas ir dalyvis – skaitė savo kūrybą, klausė kitų pradedančiųjų rašytojų. Čia susibičiuliavo su J. Kaupu, kuris studijavo mediciną ir kūrė pasakas.

Susitikimas tapo lemtingu – jaunuolius brolystės įžadai susaistė iki pat mirties. Viena mėgstamiausių H. Nagio knygų – prancūzų rašytojo Alaino Fournier „Di-dysis Molnas“. Jis yra sakęs Zinai, kad „be šios knygos gyvenimas būtų nykus“. Brolystės, draugystės, ištikimybės jaus-mai, aprašyti kūrinyje, pakerėjo ir užbū-rė jį, tarsi suaugo su jo kūnu ir dvasia. Gal todėl be draugystės gyvenimas jam buvo beprasmis, o egzistencija – neįma-noma.

Artinantis antrajai rusų okupacijai, 1944 m. vasarą Henrikas su broliu Mar-tynu pasitraukė į Vakarų. Netrukus brolių pėdomis pasekė ir sesuo su tė-vais. „Sunkus, pilnas vargo ir skaudaus nusivylimo kelias už manęs. Esu nebe Berlyne. Ir aplinkui mane dabar kalnai. Dabar mes visai nebe toli vienas kito. [...] Kartais mane apima toks begalinis ilgesys namų, kad, rodos, būčiau likęs tenai – kaip ten bebūtų, vis būtų namai. Lyg sapnas dabar atrodo tai, kad yra kažkur miestai ir kaimai, kur kalba tavo kalba ir kur visa taip sava ir taip tikra: esu vėl geležinkelietis. Nieko geresnio nesugalvojau – pagaliau ir jėgų nėra. Ar ne vis vien? Esu visai vienas. Čia nėra nei vieno lietuvio. Naktim matosi netoliese blyksinčios Šveicarijos kaimų švieselės. [...] Nepavydžiu jiems kaip kiti čia. Gera, kad Europos širdy yra žmonių saujelė, kurie dar jaučia Dievo alsavimą ir jo taikią širdį.“²²⁹

²²⁹ Iš H. Nagio laiško K. Bradūnui, Forarl-bergas, 1945 m. vasario 22 d.

Penkeri metai, praleisti Vokietijoje ir Austrijoje, užgrūdino ir padėjo tvirtesnius pamatus tiek Henriko, tiek Zinos tolesniam gyvenimui. Jis studijavo Insbruko, Freiburgo universitetuose, dėstė vokiečių kalbą V. K. Jonyno įsteigtoje Menų ir amatų mokykloje, lankė dailininko T. Valiaus grafikos studiją. H. Nagį traukė jauni, kūrybingi žmonės: mėgo kalbėtis su jais, diskutuoti. Laiške A. Vaičiulaičiui rašė: „Prieš savaitę buvau prie Baden ežero, studentų stovykloj, ir, taip man rodos, tai buvo man pats didžiausias įvykis visų beveik keturių metų laikotarpy čia, Vokietijoje. Aš mačiau ten daug saulės, vandens, mačiau senas pilis, atsispindinčias skaisčiai žaliajam vandeny, mačiau baltus laivus, žuvėdrų mirgančių debesų palydimus, ir naktimis sukritusias rugpjūčio žvaigždes juodam vandeny. Ten buvo tikrai gera. Anapus ežero mačiau naktimis šviečiančius šveicarų miestus (jie atrodė tokie nerūpestingi ir viliojantys ir kartu nepasiekiami), ir tenai galvojau aš ir apie juos: už daug didesnio vandens, bet taip pat anapus merdi jūsų gyvenimas. Ir tikrai tokiom valandom, kai staiga tarytum visa nušvinta skaudžiai akinančia šviesa ir kai pamatai save ir visus kitus išblaškytus ir nereikalingus po visą žemę, tada imi suprast, koks baisus likimas ir kokia nežinia supamus ir mūsų tėviškę: tėvus, draugus, artimuosius.“²³⁰

²³⁰ Iš H. Nagio laiško A. Vaičiulaičiui, be datos.

Vokietijoje likimas ir vėl suvedė su J. Kaupu. Glaudžiau pradėjo bendrauti su pažįstamais iš universiteto laikų K. Bradūnu, A. Nyka-Niliūnu. Susipažino su M. Katiliškiu. Jauni kūrėjai buvo įtraukti į Lietuvių rašytojų draugijos veiklą. Tame pat laiške A. Vaičiulaičiui vaizdžiai aprašo tuometinę situaciją: „Jūs tikriausiai žinote viską apie įvykusį mūsų rašytojų suvažiavimą Augsburgėje. Daugelį veidų pamačiau pirmą kartą savo gyvenime. (Jų pavardes jau seniai žinojau). Koks nors praeivis nebūtų atspėjęs, kad tai rašytojų suvažiavimas: taip skurdžiai apsirengę ir tokie pilki jie atrodė. Praeinantis būtų manęs, kad tai kokių darbininkų susitikimas, nes jis nebūtų tikėjęsis tokio skurdo ir paprastumo. Bet mes nesistebėjome. Atvirksčiai: gera buvo pamatyti daugiau žmonių, kurių gyvenimas nesibaigia duona ir rūbu. Gera buvo klausytis nuoširdžių žodžių iš pačios širdies.“²³¹

H. Nagys buvo vienas iš tų, kuriam „gyvenimas nesibaigė duona ir rūbu.“ Jis ieškojo gyvenimo prasmės, uoliai studijavo. Susižavėjęs austrų poeto G. Traklio kūryba, vertė jo eilėraščius į lietuvių kalbą, o Insbruko universitete parašė ir apgynė disertaciją „G. Trakl ir kelias iš impresionizmo į ekspresionizmą“ (darbas šiuo metu saugomas Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje). Rašė straipsnius, bendradarbiavo žurnaluose *Mintis*, *Tremtinių mokykla*, kūrybą spausdino metraštyje *Tremties metai*.

²³¹ *Ten pat.*

1946 m. Insbruke debiutavo rinkiniu „Eilėraščiai“, atspausdintu rotaprintu. Už šią knygą buvo apdovanotas leidyklos „Patria“ premija. J. Kaupas, perpratus artimo draugo poetinį pasaulį, rašė: „Pagrindinės jo poezijoje keliamos idėjos yra žmogaus kova su pilka kasdienybe, sunki žmogiškoji vienatvė, mirties ir praeinamumo tragika, iliuzinio idealo ieškojimas ir tobulos meilės ilgesys. [...] Gyvenimo problematiką H. Nagys sutinka nepasiduodamas pesimizmui, bet su kovos dvasia ir tikėjimu žmogaus potencialia didybe.“²³²

Antrasis rinkinys „Lapkričio naktys“ išleistas Freiburge 1947 m. A. Nykai-Niliūnui padovanotoje knygoje H. Nagys įrašė: „Žmonės, kurie dar šiandien turi svajonių, yra kaip uostai su mirusiais laivais, kurių stiebai beviltiškai lankstosi vėjuose ir niekad nebeneš baltų burių, ir niekad nebeatsispindės vandenų begalinėje platumoj. O jie vis dar gyvena svajonėmis ir gali už jas mirti.“²³³ A. Vaičiulaitis, vertindamas šią knygą, rašė: „H. Nagiui poezijoje pirmoje vietoje rūpi savo jausmų ir regėjimų išsakymas, žodžiu, poetinė, o ne idėjinė misija. Tikra teisybė, kad ir jo raštuose glūdi Dievo, meilės, kūrybos paskirties, draugystės ir ypač savo žemės ilgesio problemos, tačiau jos yra jo išgyvenimo, jo širdies,

o ne metafizinių ieškojimų ar sprendimų vaisius.“²³⁴

Vokietijoje gyvenimo sąlygos buvo sunkios, tačiau poetas neprarado vilties, puoselėjo svajones, už kurias buvo pasiryžęs mirti. Viena didžiausių svajonių buvo kūryba.

1949 m. tėvas L. Andriekus Nagių šeimai atsiuntė iškvietimus į Ameriką. Henrikas, kiek pabuvęs JAV, išvyko į Kanadą pas savo mylimąją B. Vaitkūnaitę. Svarstė galimybę persikelti gyventi į Ameriką, nes troško būti arčiau draugų, bendraminčių, dirbti literatūrinį darbą. Nuolat su jais palaikė ryšius. K. Bradūnui rašė: „Mielas Kazy, dėkui tau už laišką, kuris mane pasiekė – kaip tikrą bastūną – tik ką grįžusį antrą kartą Kanadon. Dabar jau čia liksiu ilgesniam laikui. Bet visiškai gyventi važiuosiu į JAV. Tikriausiai kitų metų vasarą. Žinai: nesigaili manęs gyvenimas – jis mane taip apdaužęs ir sutrupinęs vis numeta ir numeta į kokį nors pašalį. Bet tiek to. Ubagas esi, toks ir liksi. Norėčiau tik galėti rašyt. Niekur nedirbu. Pinigų nėra. Dabar apie reikalą. Aišku, kad almanacho minčiai pritariu. Dar daugiau: labai gerai, kad jis išeis. Gerai, kad tik tie penki dalyvauja. Ir vardas „Žemė“ yra geras: trumpas ir paprastas ir visus dalyvius giliai ir iš esmės siejās.“²³⁵

Visgi likimas H. Nagio gyvenimo vagą pasuko kita linkme. Manęs Kana-

²³² J. Kaupas. Kovojančios žemės poezija, *Naujienos*, 1952 04 19.

²³³ Nagys H., *Lapkričio naktys*, Freiburgas, 1947.

²³⁴ A. Vaičiulaitis, Henriko Nagio eilėraščiai, *Amerika*, 1947 01 10.

²³⁵ Iš H. Nagio laiško K. Bradūnui, Monrealis, 1949 m. gruodžio 24 d.

doje pagyventi tik metus kitus, liko čia iki pat mirties. Susituokė su B. Vaitkūnaite, susilaukė sūnaus Gintaro. Kasdienis braižytojo darbas fabrike vargino, atimdavo brangų laiką ir jėgas, kurias galėjo panaudoti kūrybai. Savo mintimis dažnai nuklysdavo į paliktą Lietuvos žemę. 1953 m. A. Vaičiulaičiui rašė: „Norėčiau kada susitikti ir apie daugelį dalykų pakalbėti: ne tiek apie nesmagią aktualiją, kiek apie literatūrą, apie knygas, apie daugelį mylimų vardų. [...] Jaučiu, kaip mano purvinas bulvaro gabalas, kurį kas vakarą praeinu grįždamas iš darbo, visai mane prislėgė savo silkių parduotuvėm, šiukšliniais šaligatviais ir peklišką triukšmą keliančiais tramvajais. Einu ir galvoju apie dideles pievas, kur daug vėjo ir saulės, ir upė ledo proplaišose ima atspindėti dangų. Vis tiek kada nors vėl būsim tenai... Vis tiek.“²³⁶

Atstumas tarp Kanados ir Amerikos nebuvo didelis, bet ne visada lengvai ir greitai įveikiamas. Labiausiai ribojo pinigų stygius. Tačiau nepaisydamas to H. Nagys dažnai lankydavosi JAV, ypač tada, kai reikalai tiesiogiai buvo susiję su literatūrine veikla. Džiaugėsi galėdamas bendradarbiauti antologijoje „Žemė“. Laiške K. Bradūnui atskleidžia savo gyvenimo ir kūrybos sampratą: „Noriu tau papasakoti savo mintis apie „Žemę“ ir draugystę. [...] Tekalba pats žmogus, pati žemė, patys daiktai per mane. Aš juos tikrai prakalbinu. Mano poetinis

kelias toks pat kaip ir mano žmogiškasis – nežinau atsakymo. Žinau, kad man Dievas yra, žinau, kad žmogaus kelionė yra skausminga, ir mes grabinėjame rankomis tamsoj: paliečiam akmenis, pėdas, veidus, žvaigždes. Tada jie kalba. Aš klausausi. Ir kai nebegaliu atskirt, kur plaka širdis (manoji), kur kitų, kur akmens, kur žemės, upių, medžių – gal tada yra gimusi poezija? Norėčiau, kad taip būtų manyje reikiamas vaizdas, palyginimas, ritmas ir rimas. [...] Ir man taip rodos, kad mūsų tarpe nėra pagrindinio akmens tokiai giliai meilei – atvirumo. Atvirumo plačiausia prasme. Pirmiausia – kūrybinio. Tiesa, dabar sunku mums išsikalbėti – esame toli, pavargę laiškus rašyti ir t. t. Bet aš kalbu apie tokį atvirumą, kuriam atstumai nėra užtvara, laišškai nėra pagalba. Apie vidinį atvirumą, apie ranką, kuri visuo met būtų ištiesta tau – laimei ir nelimei. Aš pasigendu jo. Jaučiuos kasdien toliau nuo jūsų, kasdien labiau vienas. Ir tada bendra kelionė atrodo dar problemiškesnė. [...] Skaičiau tave, Mačernį, Nyką ir Kėkštą. Ir pasijutau velniškai vienas. Ir poezijoje, ir gyvenime. [...] Ar įmanoma, neišduodant pačios kūrybos, siekti primygtinai probleminės gelmės, kad ir rizikuojant, jog to nepadaręs, būsi apšauktas lėkštu ir sentimentaliu ir nežinančiu savo žmogiško buvimo prasmės ir paskirties? O gal reikėtų taip klausti: ar įmanoma išduoti save vardan kelio, kuriuo tu kažin ar galėsi eiti šalia kitų ar paskui kitus? Ir jeigu rizikuotum

²³⁶ Iš H. Nagio laiško A. Vaičiulaičiui, Montrealis, 1953 m.

žengti, kad ir tokį žingsnį, ar nereikia tada klausti draugystės, meilės, velniškos brolių ugnies, kuri, kaip Ekeby kavalierių kalvės žaizdras, suldydūtų visus mus į to paties likimo broliją. Tikrai reiktų. Tada aš tikiu, kad mes visi – nei vienas savęs nepraradę, atrastume jėgos praplėsti anam juodam name vieną milžinišką langą, pro kurį pusė žemės vėjų ir žvaigždžių atsimuštų mums į veidus.²³⁷

H. Nagys ilgėjosi stiprios, ištikimos, beatodairiškos, atsidavusios draugystės, kuri aprašyta Selmos Lagerlöf knygoje „Saga apie Gestą Berlingą“. Tačiau knygų pasaulis skiriasi nuo realaus.

Žemininkų branduolys, susirūpinęs lietuvių literatūros ateitimi ir siekdamas išlaikyti aukštą meninį kūrinių lygį, pritarė naujo žurnalo *Literatūros lankai* išleidimui. Šį sumanymą palaikė H. Nagys, Z. Nagytė bei daugelis kitų rašytojų, sekančių žemininkų pėdomis. Laiškuose K. Bradūnui H. Nagys rašė: „...Tačiau viena man dabar aišku: mes turime žūt būt išleisti savo laikraštį! Ir greitai! Ir dažnai jis turi pasirodyti! Kitaip visa mūsų literatūra pasmirs tuo dvėselienų kvapu, kurį skleidžia įvairūs politikieriai ir niekšeliai. Jie mus visus niekina. Bet ir bijo. O tai geras ženklas. Marius entuziastingai pritaria. Julius Kaupas laukia tavo laiško su konkrečiais prašymais, ką ir kada parašyti

jam į laikraštį.“²³⁸ „Lankai atrodo labai gerai. Kėkštas jų estetinį veidą sutvarkęs be priekaišto, ir turinys geras. Perskaičius tą mūsų vargo kūdikį, imi daug kuo tikėti. Aš jau ir entuziazman puoliau: reikia, reikia visom jėgom jį išlaikyti gyvą, padažninti jo pasirodymą ir visom jėgom stengtis, kad jo bendroji linija tarnautų tikrai ir tikrai literatūrai. Švari nuo bet kokių siaurų dogmatinių žnyplių ir trumparegiškumų, nebūtų niekad iškreipta. Tuo aš tikiu. Tikiu, jog mes pajėgsim ją tokią išlaikyti. Tai bus pirmas šviesus brūkšnys mūsų sukerpėjusioj politikierių smuklėj – kad žmogus priimamas ne dėl jo įsitikinimų, bet dėl jo literatūrinio talento. Pirmas numeris toks yra, tebūna ir kiti tokie.“²³⁹

H. Nagys rūpinosi kūrinio menine verte. Buvęs tarp pagrindinių *Literatūros lankų* iniciatorių ir tapęs redakcinio kolektyvo nariu, ypač daug rašė kritikos straipsnių. Vienas žurnalo tikslų buvo „grąžinti beveik totaliai prarastą literatūros, kaip estetinės kūrybos, nepriklausomybę, atstatyti normalią vertybių gradaciją [...] ir išlaikyti nuolatinį kontaktą su Vakarais.“²⁴⁰ Kadaisė atsakydamas į *Lietuvių dienų* pateiktus klausimus, J. Girnius tiksliai suformulavo svarbiausią *Literatūros lankų* troškimą: „Nežiūrint visų sąlygų, mes

²³⁸ Iš H. Nagio laiško K. Bradūnui, Monrealis, be datos.

²³⁹ Iš H. Nagio laiško K. Bradūnui, Monrealis, 1952 m. rugsėjo 1 d.

²⁴⁰ *Literatūros lankai*, 1952, Nr. 1.

²³⁷ Iš H. Nagio laiško K. Bradūnui, Monrealis, 1952 m. vasario 1 d.

norime gyventi pilnu gyvenimu savajai tautai. Mes nenorime patys suklupti prieš tai, kas mums primesta. Mes nenorime prieš tremtį kapituluoti. Tai ir yra mūsų rezistencinė – kūrybinė gyvybė.“

Išėjo aštuoni žurnalo numeriai, kuriuose buvo atspausdinta 41 recenzija, daugiausia jų – 13 – parašė H. Nagys. Reiklius, griežtus straipsnius pasirašinėjo savo pavarde bei Jono Vakarčio, Vytauto Statkaus slapyvardžiais. Tai, be abejo, suteikė akstiną kritikuojamiems asmenims imtis atsakomųjų veiksmų. Pasipylė žeidžiantys atsakai, kuriuose, deja, buvo puolama ne tik H. Nagio kūryba, bet ir aptarinėjamas asmeninis gyvenimas. Teko patirti nemažai žeminančių ir absurdiškų kaltinimų dėl šeimos ir draugų. Tai gerokai sutrikdė Henriko sveikatą, nuvargino ir taip jautrią širdį. Iš pat pradžių bandė kautis ir atsakinėti į išpuolius, tačiau ilgainiui pasidavė. Straipsnyje „Mūsų benamės literatūros ateities perspektyvos“ rašė: „Neveidmainiškas kritikos žodis, keliąs visus būtinus reikalavimus literatūriniam kūriniam, yra didžiausias užtikrinimas, kad mūsų literatūra čia išliks gyva ir nepaskandinta impotentiškom savęs apgaudinėjimo kurtizanijom. Ir aišku, tikslai kokybiškai sviri literatūra tegali būti vienu efektingiausių ginklų prieš nutautėjimą ir užmarštį, ir įrodymu mūsų priešams, kaip rimtai mes suprantame savo tautinę misiją: tęsti literatūrinę tradiciją, t. y. už tuos rašytojus, kurie pavergė-

jų nutildyti laikinai arba amžiams. [...] Savos literatūros gyvastingumą išlaisysime tikslai patikėję (ir tokį tikėjimą praktikoje įgyvendindami) jos įstengimu pagimdyti, iš laisvos kūrėjo valios, visą žmoniškąjį kompleksą apimančius kūrinius. [...] Lietuvių rašytojų draugija, mūsų nelaimėi, ima linkti į biurokратиšką ir bejėgišką „savo kiemo“ veiklos žaidimą. Nuo jos tolsta ir iš jos pasitraukia kaskart daugiau žmonių, matydami, kaip toji pagarbos verta organizacija ne tikslai nebereikalauja iš įstojančių minimalių kūrybinio subrendimo įrodymų, bet ima vidutiniškumą kelti į aukštumas ir jai uždėtąsias funkcijas (pvz., premijų skyrimą) atlikinėti, žvelgdama tikslai iš siaurai asmeniškų simpatijų-antipatijų perspektyvos. Ir bendrai, literatūrinės premijos, kurių uždavinys galėtų ir turėtų būti skatinimas ir pripažinimas aukšto meninio lygio kūrybos, tikslai retais atvejais išvengė skurdžios užkulisinės aranžavimo politikos.“²⁴¹

H. Nagys buvo puikus pedagogas ir oratorius. Dėstė Monrealio universitete, buvo aukštesniųjų lituanistikos kursų vedėjas, lietuvių literatūros dėstytojas, studentų mėgiamas ir laukiamas. „Su jaunuimu, čia, svetur, praleidau beveik visą savo išeivišką dalią. Dėščiau, buvau jų suvažiavimuose, jų stovyklose, jų laužų programose skaičiau savo eiles ir nežinau, kiek kartų kalbėjau jiems ir su

²⁴¹ H. Nagys. *Mūsų benamės literatūros ateities perspektyvos*. Rankraštis, saugomas MLLM.

jais apie literatūrą, apie visas lietuviškas problemas ir Lietuvą.²⁴²

H. Nagio veiklos barai platūs. Įkūrė Monrealio lietuvių akademinį sambūrį „Lithuania“, buvo jo pirmininkas. Beveik kasmet važiuodavo į Santaros Šviesos suvažiavimus skaityti paskaitų (nuo 1958 m. išrinktas garbės filisteriu), buvo V. Krėvės premijos įsteigėjas, Kanados LB Kultūros fondo pirmininkas, parodų organizatorius. Artimai bendravo su Monrealio dramos teatro studijos nariais, lituanistinės mokyklos auklėtiniais, Knygos klubo įsteigėju, literatūros kritiku Vytautu Jonynu ir jo žmona Monika. Bendradarbiavo žurnale *Aidai*, laikraštyje *Nepriklausoma Lietuva*, kurį redagavo, buvo veiklus Lietuvių enciklopedijos bendraautorius.

Trokšdamas broliškai padėti artimui, H. Nagys negailėjo savęs, skubėjo atlikti tai, kas tuo momentu buvo svarbu. Tačiau didžiausiu rūpesčiu liko literatūra, spausdintas žodis, dėl kurio siejosi ir jaudinosi. A. Vaičiulaičiui rašė: „Iš tikrųjų, vieni *Aidai* šiandien turi ir gali reprezentuoti (mūsų neapsakomai tamsios periodikos balon nuklampotą) tiesų ir bekompromisį tikros kultūros ir kūrybos kelią. Šiandien pervertus mūsų dienraščius ir savitraščius darosi gėda: tiek tenai nekultūringų burnojimų apie literatūrą ir apie meną, tiek daug menkos dvasios demonstravimo. Atrodo, kad jau apie ką kita nesugebąs rašinėti

piliėtis būtina turi pasisakyti apie literatūrą. Tarytumei literatūra būtų kokie smulkūs užteigos namai.“²⁴³

Atvykęs į Ameriką lankė draugus, bičiulius – A. Škėmą, A. Mackų, J. Kaupą. Laiške A. Škėmai rašė: „Ir visi buvom draugai. Kiekvienam, kuris nėra niekuo tikras, kuris ieško ir praranda visa, kurio šarvai nepadaryti iš amžino metalo, draugystė yra brangiausia. Draugystės valandos yra tikrosios, jų niekas nepakeičia. Naktis nėra tokia baisi, kai šalia girdi artimo žingsnius.“²⁴⁴

Daug gražių ir malonių akimirų praleisdavo Zinos bei netoliese gyvenančių tėvų namuose Lemonte. Diskutuodavo literatūros, meno klausimais, švęsdavo šeimos šventes. H. Nagys norėjo surasti būdų pagelbėti seseriai prižiūrėti jos neįgalų sūnų, savo krikštasūnį Saulių. Deja, tai nepalengvino Zinos naštos, nes ilgainiui ant jos pečių gulė ne tik namų butis, bet ir tėvų negalios, brolio Martyno liga. Kartais iškildavo svarbių klausimų, dėl kurių ji viltingai laukdavo brolio žodžių. Deja, ne visada sulaukdavo. „Nuo rugpjūčio pradžios Mariui paskirta Federacijos stipendija. Kaip toliau bus, nežinia. Ir negalvoju dabar apie tai. Svarbu, kad Marius užbaigtų knygą. O kad Tu neatsiliepei, kai klausiau Tavęs, kaip ir ką daryti su Kalifornija, tai rakštis įsmigo manyje. Ne tai, kad Tu būtum galėjęs nuspręsti, taip

²⁴² Iš H. Nagio laiško žurnalui *Nemunas*, 1992 m.

²⁴³ Iš H. Nagio laiško A. Vaičiulaičiui. Be datos.

²⁴⁴ Iš H. Nagio laiško A. Škėmai. Be datos.

ar kitaip daryti, bet kad Tu iš viso neparodei nei menkiausio susidomėjimo. Kad visa taip susiklostė, kaip dabar yra, galima trumpai suglausti: neryžtas, nepasitikėjimas savimi ir nenoras palikti tėvus. Išsiunčiau laiškus universitetui: apgailestaujančius ir t. t. Po to atsirado Tininis. Ir man labai nepatogu prieš Mariją Gimbutienę, kuri mušėsi ir kovėsi dėl manęs, ir aš buvau pasirašiusi ant visų reikalingų dokumentų, ir jie buvo patvirtinti notaro antspaudais. Sutinku su Tavimi, kad nebūčiau išvengus intrigų ir panašiai nuostabių dalykų, bet taip pat žinau, kad tokiu atveju, bent metams, būčiau išvengusi akligmatvio ir lietuviškojo acto. Bet tiek to. Šis reikalas jau (pagal Tave) 5 minutės po 12.

O Tėvukas mūsų pagaliau išėjo į pensiją. Ir nepasakyčiau, kad ši padėtis neigiamai jį veikia. Jis randa begales darbų namuose ir apie juos. Su Martynu tai jau kitas „kapiteris“. Objektiviai nėra blogai, bet sesers nuojauta – gyvenimas sudėstytas iš kaladėlių. Tik stipresnio vėjo ar užkabinimo lengvo tereikia.²⁴⁵

Netikėtos, viena po kitos sekusios ju-dviejų draugų – J. Kaupo ir A. Mackaus mirtys atskleidė gyvenimo absurdiškumą. Nei Henrikas, nei Zina negalėjo susitaikyti ir suvokti, kaip ir kodėl taip atsitiko. Tame pat laiške Zina rašė: „Julius ir Algimantas. Sakai sunku? Julius man yra prabanga, ir kaip žinai, prabangos galima atsisakyti. Bet aš jos neatsisakau.

²⁴⁵ Iš Z. Katiliškienės laiško H. Nagiui, 1966 m.

Algimantas man yra bjauri, slegianti, artima ir reikalinga (kaip duona ir vanduo) kasdienybė. Jos negali nebūti!²⁴⁶

Zina, jautriai pergyvenusi Algimanto netektį, bandė surinkti kuo daugiau medžiagos apie jį. Laiške kreipėsi į brolių: „Man būtinai, labai reikia Algimanto kalbos, pasakytos premijos įteikimo metu! Buvau ją pasidėjusi, bet dabar savo „jaukalynėje“ neberandu. [...] Būtų gera turėti ir visų keturių kalbas, kurie Algimantą pristatė tame vakare. [...] Atsiųsk man taip pat visus „Nep. Lietuvos“ (Nepriklausomos Lietuvos – V. P.) numerius, kuriuose po 1964 m. gruodžio 28 d. kas nors buvo apie Algimantą. Matai, mes „Nep. Liet.“ jau beveik visi metai kaip nebegauname, nes p. Kardelis atsiuntė laišką, pažymėdamas, jog mes skolingi beveik nuo 1958 m. (ar panašiai) ir kad daugiau nesiuntinės. Kadangi mūsų padėtis, kas liečia pinigus, labai prasta, tai ne tik kad neužsisakėm, bet ir skolos dar nesumokėjom. O aš norėčiau turėti nors tuos numerius, kuriuose buvo paminėtas Algimantas. [...] Dažniau nei bet kada galvoju apie Birutę, Tave ir Gintarą. Bandau įsivaizduoti, ką jūs veikiate ir t. t. Ir baisiai noriu, kad būtumėt kur nors netoliese. Taigi, noriu... Berods, to noriu jau 15 metų! Matai, kaip kartais norai nespildo, nors tu ką!²⁴⁷

Zinai stigo brolio pagalbos, patarimo, artumo. Tačiau labiausiai rūpėjo išgirsti jo kaip poeto taiklius pastebė-

²⁴⁶ *Ten pat.*

²⁴⁷ *Ten pat.*

jimus ir kūrybos vertinimus. H. Nagys visada stengėsi atsakyti į pagalbos prašymus. Jis rašė: „Nesu hermetiškos poezijos adeptas ir niekad nerašau tik sau. Negyvenau dramblio kaulo bokšte, neišsijungiau telefono, kad lietuviai ir šeštadieninės vargo mokyklos netrukdytų mano parnasinės ramybės.“²⁴⁸

H. Nagys rašė straipsnius, vertė iš vokiečių, anglų, latvių kalbų savo mėgstamus autorius: Friedrichą Hölderliną, Richardą Dehmelį, Stefaną Georgą, Ernstą Stadlerį, Paulą Celaną, Carlą Sandburgą, Thorntoną Wilderį, Karli Skalbę, Janį Rainį, Zinaidą Lazdą. Ypatingas ryšys siejo su draugais dailininkais V. Ignu, T. Valiumi, R. Viesulu. Abu su Zina dalyvavo V. Igno parodos atidaryme Lemonto dailės muziejuje.

Kūrybai laiko stigidavo, juolab kad ne taip lengvai liejosi žodžiai: „Rašau labai braukydamas, todėl mano juodraščiai yra daugiaaukščiai ir sunkiai iššifruojami. Paprastai eiles kelis kartus perrašinėju, kartais mašinėle.“²⁴⁹

H. Nagys parengė ir išleido šešias poezijos knygas, vertimų knygą, parašė žodžius kantatai „Kryžių ir rūpintojėlių Lietuva“ (muziką sukūrė A. Stankevičius). Kanadoje ir Amerikoje išleido „Saulės laikrodžius“ (1952), „Mėlyną sniegą“ (1960), „Brolius baltus aitvarus“ (1969; LRD premija), „Prisijaukinsiu

sakalą“ (1978; Vinco Krėvės premija). Lietuvoje išėjo „Grįžulas“ (1990; Jotvinių premija) ir „Sakalų valanda“ (1996; po poeto mirties).

Vertindamas H. Nagio kūrybą literatūros kritikas R. Šilbajoris teigė: „Unikalus, originalus jisai yra tuo specialiu, nepakartojamu savo kūrybiniu profiliu, tuo ypatingu būdu transformuoti simboli į dvasios polėkį, paukščio skrydį į žodžių muziką, garsų skambesį ir šlamesį į pasaką ir dainą, dainą į dabartį, ir per visa tai, net per savo nuovargį ir neviltį, galop vis dėlto transformuoti mirtį į gyvenimą.“²⁵⁰

Neatsigręždamas į nepriklausomos Lietuvos poetus H. Nagys pradėjo kurti savaip – be rimo, be tradicinių ketureilių, vienas pirmųjų panaudojo verlibrą. Liko ištikimas savo stiliui, spalvingam žodžiui ir lyrinei tradicijai – „aš dainuosiu mūsų širdims“. Apibūdindamas savo kūrybą rašė: „Mano poezijoje svarbūs du momentai: prisiminimas vaikystės, kaip prarasto, arba tikriau, niekad nebuvusio rojaus, ir ieškotojo kūrėjo kova su naktim.“²⁵¹ H. Nagio eilėraščiuose atsiskleidžia savitas poetinis pasaulis, begalinė erdvė, kurioje vyrauja juoda ir balta, šviesos ir tamsos simboliai, gėrio ir blogio pradai. Kaip draugai dailininkai rėztuku, taip poetas žodžiu išgaudavo jausmą, nuotaiką, skambesį.

²⁴⁸ Iš H. Nagio laiško žurnalui *Nemunas*, 1992 m.

²⁴⁹ Iš H. Nagio laiško R. Pakalniškiui, 1992 m. birželio 3–8 d.

²⁵⁰ Šilbajoris R., *Netekties ženklai*, Vilnius, 1992, p. 306.

²⁵¹ Iš H. Nagio biografijos. Mašinraštis, saugomas MLLM.

Apie eilėraščio gimimą rašė: „Eilėraščiai gimsta laimingą valandą... Kai viskas tarsi savaime sukrenta savon vieton, kai visos žodžio dimensijos – prasminė, vaizdinė, muzikinė – susilydo į vieningą lydinį. Tai savotiška alchemija, nenusakoma racionaliais žodžiais...“²⁵²

H. Nagys puoselėjo viltį sugrįžti į Lietuvą. Likimas suteikė tokią galimybę, tačiau po apsilankymo gimtuosiuose Mažeikiuose bei Buknaičių kaime liko liūdesiu nuspalvintos dienos. Išvydęs Buknaičių vienkiemio vietoje vienišą šlamantį ąžuolą, ir pats pasijuto vienišas, bestovįs gyvenimo pagairėje. Laiške R. Pakalniškiui rašė: „Esu, kaip

²⁵² Iš H. Nagio biografijos. Mašinraštis, saugomas MLLM.

ir mano sesuo, niekieno žemėje: nepriimtinas nei katalikams, nei cicilikams, nei visokiems kitokiems „ikams“. Ir tuo ne tiktai esu patenkintas, bet beveik didžiuojuosi.“²⁵³

H. Nagys mirė 1996 m. rugpjūčio 3 d. Monrealyje, palaidotas Vilniuje, Antakalnio kapinėse, Rašytojų kalnelyje. Zina skausmingai atsiveikino su Broliu – draugu, patarėju, guodėju, nepataisomu romantiku. Jis buvo ir liko jai ištikimuoju sakalu. Tai vienas iškiliausių savosios kartos poetų, skausmingai pergyvenęs gyvenimo skriaudas žmogui, žmonijai, pasauliui.

²⁵³ Iš H. Nagio laiško R. Pakalniškiui, 1992 m. sausio 9 d.

Gyvenimas... tai vienatvė!

Sunkiausiai istorinių pervartų metais Zinos ir Mariaus gyvenimo keliai, susilieję į vieną, driekėsi svetimoje žemėje. Likimas tai sužeisdamas, tai vėl suteikdamas viltį, nuolat blaškė. Varginga buitį, pinigų stygius užgrūdino. Kiekvienas puoselėjo viltį ir tikėjo, kad netrukus jų padangėje bus giedra ir šviesu. Tikėjimas buvo tvirtas, nes abu iš prigimties turėjo stebuklingą dovaną – dieviškumo kibirkštį sieloje. Dvasinio pasaulio saulė – kūryba – buvo puoselėjama ir branginama. Atsiriboję nuo gyvenimo triukšmo, nuo lietuvių bendruomenės veiklos, gyveno savo žemėje. Jūdviejų sukurtame pasaulyje viešpatavo intelektualinė ais-

tra. Bendras gyvenimo kelias tęsėsi daugiau nei trisdešimtį metų, tačiau Zinai tai buvo trumpa laiko atkarpėlė. Sunku patikėti, kad viskas, kas gražu ir brangu, trunka tik akimirksnį. Tačiau lemtis, padovanojusi gražiausią ir švenčiausią didžiosios meilės stebuklą, pareikalavo už ją brangiausios kainos. Zina laiške J. Blekaičiui rašė: „Kad Tu žinotum, Jurgi, kaip pritrenkiančiai keista, kai staiga sužinai, kad žmonės jau seniai šnabždėjo, jog Marius ilgai netvers, kai mudu abu su juo, kaip du durneliai – naiveliai, planavom žiemas, pavasarius, ir pagrindinė sunkenybė atrodė kojų netekimas. Tačiau ir su tuo buvo lyg susigyventa. O gal ir gerai,

kad taip buvo... Kad nenuleidom dūšios, kaip Marius sakydavo.“²⁵⁴

Po draugų ir Mariaus išėjimo liko gili tuštuma. Sutelkusi dvasios jėgas Zina bandė atsispirti, kovoti su likimu. Suklupusi ir vėl atsistodavo ant suskilusio gyvenimo pamato. Neturėdama į ką atsiremti, kam pasiguosti, pasiklojė savimi. Dirbo slaugos namuose, prižiūrėjo, tvarstė, gydė neįgalų ir kartais be sustojimo kalbantį sūnų Saulių. Greta esančiuose tėvų namuose nuolat sirgo brolis Martynas ir mama. Lyg nesustabdomas įniršusio vėjo sukamas malūnas, likimas žėrė naujus išbandymus. Kiekvienas kirtis sužeisdavo, palikdamas sieloje randą. Nežinia iš kur ir kaip Zina sėmėsi stiprybės. Gal tai buvo įgimta žemaitiškos sielos tvirtybė? Ramindama ir guosdama kitus, tarsi pati save guodė. Netekties skausmas, išnirdavęs iš gelmių, atverdavo žeidžiančią tuštumą. Širdį sukausčius geliančiam sopuliui, meldėsi, pagalbos kreipdavosi į anapus išėjusius, kalbėjosi su jais. Popieriuje išsiliedavo eilėraščiai: „Užmirštu tavo sodintų medžių vardus, tik Eglės – ne. / Ji primena savo vardą, kai praeinu pro ją.“

Pokalbiai su Henriku telefonu buvo trumpalaikiai, ne tokie dažni, ir nežinia, daugiau guodžiantys ar drumsčiantys sielą dėl brolio sveikatos. Dukros Agnės gyvenimas sukosi vingiais: po pirmų nesėkmingų vedybų buvo antros. Ištekėjusi už amerikiečio Low buvo laiminga, vienas po kito gimė sūnūs Eri-

kas ir Marius. Vaikai augo džiugindami tėvus ir močiutę Ziną. Deja, likimas ir vėl sudavė skaudų smūgį: išvedė anapus jų tėvą. Trapios dviejų moterų sielos, lyg maži spurdantys paukštukai, dar labiau prisiglaudė viena prie kitos. Agnė, gyvenusi Zinos tėvų namuose, tapo tvirčiausiu ramsčiu. Čia pat, netoliese, gyvenanti Mariaus dukterėčia rasdavo laiko aplankyti ir bent kažkiek fiziškai ar morališkai padėti. Apsilankydavo ar telefonu patarimus siųsdavo R. Kavolienė. Pagalbos ranką tiesė ir artimoji draugė O. Stikliūtė.

Šviesiu spinduliu Zinos gyvenime nušvito Dailės muziejaus įkūrimas Pasaulio lietuvių centre Lemonte. Pirmoji paroda, surengta šiame muziejuje, buvo skirta Agnės krikštateviui ir artimam draugui dailininkui V. Ignui. Į atidarymą iš Kanados atvyko H. Nagys. Pristatydamas V. Igną jis kalbėjo: „Čia, Lemonte, į pirmąsias lietuvių naujakurių dažnai pačių rankomis pastatytas sodybas rinkosi menininkai, rašytojai ir lietuviškojo meno mylėtojai. Viena iš tokių sodybų buvo M. Katiliškio, į kurią rinkomės ne tik iš Čikagos, bet ir visų pasaulio pakraščių.“²⁵⁵ V. Ignas buvo vienas iš tų, kuris ne tik lankėsi toje sodyboje, bet ir padėjo ją pastatyti, jo darbai puošė tų namų sienas. Dailininko menas žavėjo daugelį išeivių rašytojų. Įvardydamas jo kūrybos paslaptis H. Nagys sakė: „Igno

²⁵⁴ Iš Z. Katiliškienės laiško J. Blekaičiui, 1981 m. kovo 5 d.

²⁵⁵ Iš H. Nagio kalbos, pasakytos atidarant V. Igno parodą, 1990 m. Rankraštis, saugomas MLLM.

kūriniuose tebėra toji pati giliai ir neatskiriama išsiskirijusi vienkartinė žmogiškos dalios interpretacija, paveldėta iš dar vaikystėje žiūrėtų ir pražiūrėtų liaudies skulptūrų, drožinių ir tapiinių mažose bažnytkaimių koplyčiose ir koplytėlėse, kryžkelių rūpintojėliuose ir liūdnose laidotuvių raudose ir giesmėse. Toks Igno kūrybinis pasaulis, todėl toks vaikiškai giedras ir kartu toks sielvartingai skurdus, toks pakilus ir be galo melancholiškas. [...] Giliai išsakytas savos žemės ir savųjų žmonių tapatumas nėra vien tiktai tematinis, ikonografinis. [...] Lietuva Ignui yra, kaip kadaisė mūsų nežinomiems dievdirbiams ir liaudies kūrėjams, svarbiausias ir nepamainomas kūrybos šaltinis. [...] Jis toks nuolat trykštantis ir gyvybingas, neišsemiamas ir įvairiaprasmis, kad jo užtenka visam laikui, visi mes iš jo atsigaiviname.²⁵⁶

Lietuvių dailės muziejus tapo Zinai atsipalaidavimo, užsimiršimo bei grožio oaze. Ilgainiui jo vedėja D. Šlenienė pradėjo rengti dailininkų, atvykstančių iš Lietuvos, parodas. Prireikus dar ir dabar Zina padeda vyro giminaitei, prižiūri šiame muziejuje esančius darbus, dalyvauja parodų atidarymuose. Tik jos buvimas čia vos matomas ir visai negirdimas.

Zina domėjosi tuo, kas vyko Lietuvoje. Nudžiugino žinia apie Trispalvės iškėlimą Katedros aikštėje. Laiške H. Nagiui rašė: „Vaizdajuostę apie demonstraciją, vykusią Vingio parke liepos 9 d., vakar pas mus Lemonte jau rodė. Deja, nega-

lėjau pamatyti, nes turėjau dirbti. Kas matė – sujaudinti iki ašarų.“²⁵⁷ Pagaliau išsipildė tiek metų puoselėta svajonė, ir Henrikas išvyko aplankyti, apglėbti Tėvynės. Zina su nepaprastu ilgesiu laukė brolio sugrįžimo. Deja, pirmieji įspūdziai nuvyė. Žinia, kad vaikystės pasakos rūmų – Buknaičių tėviškės nebepalikau, skausmingai dilgtelejo. Riba buvo užbrėžta: tapo aišku, kad sugrįžti nebėra kur. „Ar norėčiau grįžti į Lietuvą? Labai norėčiau, bet žinau, kad neberasčiau nieko, ką palikau. Palikom ten ir blogus, ir gerus laikus. Liko ten ir siaubas, ir šviesa. Naktimis sapnuoju tą Buknaičių kaimą, savo tėvo tėviškę, ir žinau, kad ten nieko nebėra. Bijau, kad nepriklausau ten, kur gimiau, kad jau niekur nebepriklausau. Tačiau aš visą laiką grįžtu ir savo mintimis, ir savo gyvenimu.“²⁵⁸

Audringos gyvenimo bangos nusinešė artimuosius: iškeliavo mama, broliai. Tačiau net baisiausiame sapne nebūtų susapnavusi to, kas įvyko: vieną rytą pro langą išvydo keistą reginį, kuris sustingdė širdį – tėvo pasodintas gluosnis, keletą dešimtmečių augęs ir gražiai žaliavęs, neatlaikęs gamtos audrų išvirto. Dienoraštyje liejosi žodžiai: „Šį pavasarį nulūžo, išvirto tėvo sodintas gluosnis. Lyg tuštuma atsirado. Tiek metų augo, žaliavo... Ir paukščiai baikščiai atskrenda... Tik truputį pale-

²⁵⁷ Iš Z. Katiliškienės laiško H. Nagiui, 1988 m. liepos 26 d.

²⁵⁸ Iš Z. Katiliškienės pokalbio su V. Paplauskiene, 2007 m.

²⁵⁶ *Ten pat.*

sa ir nuskrenda. Neturi kur atsitūpti ir giedoti.“ Tai buvo keistas ženklas, tarsi perspėjimas apie sėlinančias nelaimes.

Rudenį atūžęs viesulas brutaliai išplėšė Agnę, o po metų mirtis išsivedė Saulių. Prieš tai O. Stikliūtei rašė: „Mano Tykai, esu taip pasimetusi, kad nebežinau, kaip sugrįžti į save, nes žemėlapij, kurio vedama galėčiau eiti, užkasė kartu su Agnyte. Ir kaip, ir kaip išdrįso ją plėšte atplėšti nuo vaikų ir manęs. Vegetuoju apdujusi nuo raminaujų vaistų, nes daktaras sako, kad jie man būtinai reikalingi. Dažnai pagalvoju, kas dar baisesnio gali atsitikti, ir nieko nesugalvoju. Gal tik kad neišeičiau iš proto – kas tada rūpinsis vargšu Saulium. Mano anūkus globoja Rasa Šoliūnaitė-Proskočiumienė ir jos vyras Remigijus. Tokia buvo Agnytės valia. Tai gerai, nes aš tikrai neturėčiau jėgų auginti. Matau juos kiekvieną dieną. Rasa atveža iš ryto, tuomet mes visi trys laukiam mokyklos autobuso. Grįžta vėl pas mane. Rasa juos pasiima. Abudu, ačiū Dievui, laikosi. Taip ir likau – be brolių, be dukters. Atleisk, kad pridedavau, bet nors trumpam laikui truputį lengviau...“²⁵⁹

Trumpas ir skausmingas įrašas dienoraštyje: „**2004 m. liepos 23 d.** Atėmė iš manęs ir Sauliuką. Aš nenoriu važiuoti į ligoninę. [...] Nežinau, ką dar iš manęs galėtų atimti. Nežinau, nieko nebeturiu.“

„**2004 m. sausio 6 d.** Trijų Karalių diena. Norėčiau, kad čia ateitų Juliaus

karaliai, gal mažiau skaudėtų netektis. Kad jie pasibelstų į Agnytės namo duris ir ji jas atidarytų, ir prasidėtų pasaka, kuri nežinia ar buvo tikrovė.“

„**2004 m. kovo 22 d.** Nuvežiau į kapines gėlių savo mylimiausiems. Dirbtinių, gyvom per šalta. Taip norėjosi pasilikti su jais, ir suskaudo širdis, ir pašturpo sie-la, ir šiurkštus vėjas skverbėsi į mane.“

„**2004 m. kovo 25 d.** Didysis Penktadienis. Didįjį Penktadienį gimė mano mamutė. Gal todėl toks nelengvas buvo jos gyvenimas? Lyja. Kažkas verkia. Ir man norisi verkti, kad nebeturiu nei vieno brangaus žmogaus.“

Laiškuose O. Stikliūtei vėl rašė: „Negaliu išsikapstyti iš to liūno, į kurį esu įklimpusi. Nežinau, kas ir kodėl mane įklampino, ir dabar turbūt šypsos ir stebi, kaip aš kapstaus. Gal rudenio persikelsiu į tėvų ir Agnytės namus. Su šunyte ir katyte... Būk visuomet su manimi. Gerai?“²⁶⁰ „Lesinu Dalios paukščius, laistau gėles ir galvoju, ar tai aš? Ar gyvenu? Gal? Zina.“²⁶¹

Zinos gyvenimas virto keistu sapnu. Virtinė nelaimių sieloje gimė žodžius: „Nežinau, ar gyvenu, ar vaikštau šalia gyvenimo“.

Mariaus statytas namas pradėjo griūti. Smalsuolis meškėnas, užsiropštęs ant stogo, įgriuvo pro kaminą, sukeldamas Zinai didesnės baimės ne dėl sugriauto

²⁵⁹ Iš Z. Katiliškienės laiško O. Stikliūtei, 2003 m.

²⁶⁰ Iš Z. Katiliškienės laiško O. Stikliūtei, 2004 m. rugpjūčio 21 d.

²⁶¹ Iš Z. Katiliškienės laiško O. Stikliūtei, 2004 m. birželio 3 d.

židinio, bet dėl savo gyvybės. Iškvietusi pagalbą bandė jį išvaduoti. Pavyko. Likimas taip susiklostė, kad išėjusi iš tėvų namų Lietuvoje atgal į juos sugrįžo Lemonte. Laiške O. Stikliūtei rašė: „Mano Tykai, vakar bridau per raudančius lapus ir prisiminiau, kaip Tu kartą man sakei, kad Tau labai patikdavo bristi ir klausytis jų čiuzėjimo. Taigi, velku maišais knygas į giminės namus ir man atrodo, jog jų nemažėja, o daugėja. Sakau, gal kokia beraštė siela juos naktimis vėl gražina. Nuotraukų irgi maišai. Tvarkydama jas vis pasižiūriu. Toks nostalgiškas jausmas apima mane, ir sustoju dirbusi. Tu su vaikais čia, Lemonte, ant grindų atsėdusi kažką skaitai, o vaikai tokie nedideli, tokie gražūs. Tarp jų ir mano Agnytė. Nežinau, kada viską sutvarkysiu grįždama dešimtmečiais atgal. Kaip nors, sakau sau, kaip nors su artimųjų pagalba. Tik labai nepavydėtina blaškytis tarp dviejų namų. Tikras nesibaigiantis ruduo lauke ir širdyje. Gyvuok, Tykai. Iki kito karto.“²⁶² Kitame laiške: „Mielas Tykai, aš dar vis vaikštau nuo vieno namo prie kito su maišais, krepšeliais ir vežimėliu. Lietuvai lyjant, saulei šviečiant, vėjui piktai pučiant. Didieji daiktai jau iškeliavo, liko tik smulkieji ir tie, kurių atsižadu. Įkyrėjo taip bjauriai visi daiktai, kad net šiurpas nukrečia. Gal jau šią savaitę ir pati su savo gyvūnija iškeliausiu.“²⁶³

²⁶² Iš Z. Katiliškienės laiško O. Stikliūtei, 2004 m. spalio 15 d.

²⁶³ Iš Z. Katiliškienės laiško O. Stikliūtei, 2004 m. lapkričio 2 d.

Dienoraštyje rašomi žodžiai, kurie skambėjo ir balsu. Išėjusieji yra šalia, jie viską girdi, jaučia, mato.

„**Birželio 21 d.** Bijau nueiti į namus, kuriuose išgyvenau beveik visą gyvenimą. Tenai mane pasitinka viskas, ką turėjau brangaus, ir viskas, ką praradau. Mariau, aš niekada nemaniau, kad paliksiu namus, kuriuos Tu savo rankomis pastatei. Turiu pasakyti, nes žinau, kad Tu girdi. Tokia neparėpiama tuštuma dabar tuose namuose, ir man skauda. Man skauda.“

Ir kas galėtų tas negyjančias žaizdas užgydyti, kas galėtų tą skausmą sušvelninti, nuslopinti? Laiške I. Ušinskienei į Lietuvą rašė: „Likau viena, bet turiu du paauglius anūkus. 15 ir 16 metų. Nors tiek. Gyvenimas manęs nelepino. Žinoma, ir aš jo ne. Taigi užsigrūdinau. Rasa ir Remigijus prižiūri vaikus. Agnytė buvo pavyzdinga mama, mirė 2003.“²⁶⁴

Gyvenimo akistatos su lemtimi, pasak Zinos, užgrūdino. Su kaupu buvo išmėginta tikroji dvasios tvirtybė. Dažniausiai mirtis sunaikina pačius stipriausius, galingiausius, o kartais išlaisvina trapias sielas. Zina, praradusi viltį, nustojo bijoti. Baimės jausmo nebeliko – juk nieko nebeliko. Išsivadavusi nuo jos dar tvirčiau poetiniu žodžiu prakalbo Liūnė Sutema. Galbūt tie, kuriuos mylėjo ir dabar myli, globoja ją iš anapus. Išlaisvintiems lieka kažkas geresnio, sunaikintiems – nieko: pražūva ir gera, ir bloga. Liūnė

²⁶⁴ Iš Z. Katiliškienės laiško I. Ušinskienei, 2008 m. sausio 21 d.

Sutema kuria, bet ne tik sau, ne tik apie save. Rašo tiems, kurie kenčia ir nepajėgia išsivaduoti. Joje glūdi kančiai nepasiduodanti siela; įgavusi pasitikėjimo sparnus, ji pakilo virš žemiškų rūpesčių. Zina tobulina dvasią nuolatinu skaitymu. Knygos – neatskiriama gyvenimo dalis. „Esu nepatenkinta savimi, įlindus į knygas. Ir negaliu nieko padaryti. Knygos – mano gyvenimas.“²⁶⁵ Gilindamasi į kitų gyvenimus gauna peno mąstymui. Kas gi saugo nuo visų strėlių ir visų priešų? Ji ramiai mąsto apie mirtį. Viskas baigiasi, bet nežūva. Mirtis, kurios labiausiai bijome ir vengiame, nutraukia gyvybę, bet jos neatima.

Pastaruosius metus Zina pašventė Mariaus atminimo įamžinimui: rūpinasi jo knygų išleidimu. Po rašytojo mirties Čikagoje ir Lietuvoje išėjo romanai „Pirmadienis Emeraldas gatvėje“ (1993), novelės „Senojo kareivio sugrįžimas“ (2003), ankstyvieji eilėraščiai „Mano žodžiai“ (2004), apsakymai „Pasivaikščiojimas ratu“ (2005). Pasak Zinos, M. Katiliškis – vienas „geriausių rašytojų lietuvių literatūroje“. Išties jo raštai sujaukina kiekvieno lietuvių širdį, o Lietuvoje gyvenantiems atskleidžia naują ir mažai žinomą lietuvių iševio dalią. R. Šilbajoris taikliai apibūdina M. Katiliškį: „Jo tikrai savitas kūrybinis pasaulis išauga organiškai iš gyvenimo tikrovės kaip gėlė arba, geriau sakant, kaip išsišakojęs ažuolas. Tuo pat metu

²⁶⁵ Iš Z. Katiliškienės laiško V. Paplauskie-
nei, 2007 m.

jame, kaip tragiškam veidrody, atsispindi ir mūsų visų bendras likimas – mūsų didelis ir juodas praradimas, kurį vadiname tremtim.“²⁶⁶

Su kūryba į Lietuvą sugrįžta ir pats kūrėjas. „Mene galima susigrąžinti tai, kas laiko tėkmėj niekad nepraeina, būtent pats kūrybinis tikrovės išgyvenimas. Kūrėjo žodis gali apimti amžinybę ir nugalėti praradimą. Tokį žodį mums Katiliškis atnešė dovanų ir mus visus praturtino.“²⁶⁷

Zina rūpinasi ne tik knygų leidimu, bet ir archyvinės medžiagos perdavimu į Lietuvą. Į Pasvalio M. Katiliškio viešąją biblioteką bei Maironio lietuvių literatūros muziejų siunčia vyro rankraščius, nuotraukas, dokumentus. MLLM pasiekė ir pačios poetės bei H. Nagio rinkiniai.

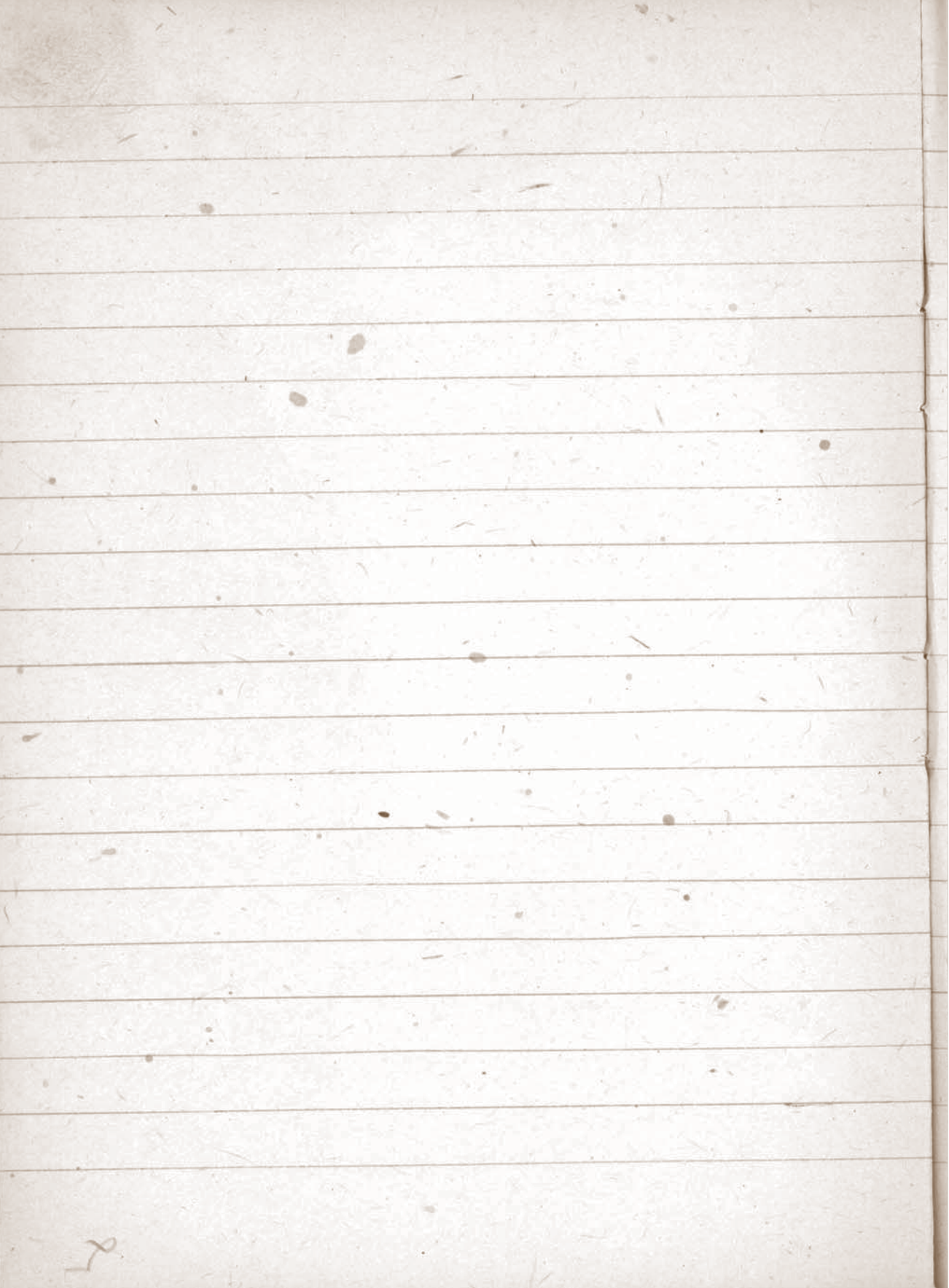
Kiekvieną pavasarį sodina gėles, jas prižiūri, laisto. „Magnolija žydėte žydi, ir vėjas, dievaitis Patrimpas, kaip visuomet skina, plėšia jos žiedus. Žydi ir mano mylimos pienės, kurias čionykščiai su baisia neapykanta naikina, nuodija. [...] O pas mane visas laukas spinduliuoja.“²⁶⁸

2009 m. Lietuvoje išėjo poetės visos kūrybos rinktinė paprastu pavadinimu – „Sugrįžau“. Į gimtąją žemę Zina Nagytė-Katiliškienė – Liūnė Sutema, sugrįžo per poetinį žodį.

²⁶⁶ Šilbajoris R., *Netekties ženklai*, Vilnius, 1992, p. 325.

²⁶⁷ *Ten pat*.

²⁶⁸ Iš Z. Katiliškienės laiško V. Paplauskie-
nei, 2008 m. gegužės mėn.

Tegul pražysta popieriuje
mano gyvenimas

KŪRYBA

Ingeborg.

Vieną vakarą surimėsi į atodangą vėją;
tortum pautėte per vėtrinę, raudoną
vėją, kodėl moti, Ingeborg skatėsi.
jū k' moti, kod' lygumose vėntis vėją;
vėją, kodėl skatėsi iš namų --

Lyg krintančios žvaigždės...

„Talentas nėra dėsningas socialinių ir kultūrinių sąlygų padarinys, o atsitiktinės genų kombinacijos dovana“, – rašė literatūros kritikas profesorius Vytautas Kubilius.²⁶⁹ Šios „atsitiktinės genų kombinacijos“ dėka Nagių šeima padovanojo du talentingus, kūrybinėmis galiomis apdovanotus poetus – žemininką Henriką Nagį ir bežemę Liūnę Sutemą.

Ziną Nagytę – Liūnę Sutemą formavo, brandino gimtosios Žemaitijos miškai ir slėniai, sraunioji Venta ir Vaidminas, Buknaičių kaimas ir klaidžiose gyvenimo keliuose nuolat lydėję artimieji: liaudies dainas dainavusi rūpestingoji motina, giminės istoriją atskleidęs tėvas, su vokiečių romantikų kūrybos pasauliu supažindinusi senelė, paslaptingas pasakas ir legendas sekusi teta Morta, sukauptomis dvasinėmis vertybėmis pasidalinęs ir į kūrybos pasaulį palydėjęs brolis Henrikas. Laiške Č. Grincevičiui Zina rašė: „Aš niekad nepamiršiu vieno vakaro Kėdainiuose (tai buvo prieš šešerius metus), kada Henrikas surado mano pirmąjį eilėraščių sąsiuvinį. Nežinau, ar jis buvo laimingas, ar nustebeš, bet daug daug man

tada kalbėjo apie žmogų, apie kuriantį žmogų ir jo pasaulį. Tą vakarą mūsų sode lyg nukritę žvaigždynai spindėjo žydintys kaštonai, juodi šikšnosparniai glaudėsi prie langų. Man buvo gera, kaip niekad niekad. [...] Dabar aš kitaip pradėjau žiūrėti į viską. Kartais nepakeliama sunku rašyti. Nerašyti dar sunkiau. Aš juokiuosi iš savęs ir glostau tuštumą, kuri mane supa. Bet tada vėl staiga į ją lyg žvaigždė nukrinta anas vakaras, ir aš vėl turiu jėgų gyventi ir rašyti.“²⁷⁰

Skaudus gimtosios žemės praradimas atvėrė naujas galimybes. Zina paniro į vokiečių literatūros, filosofijos, meno studijas, susižavėjo kerinčia simfoninės muzikos galia, susipažino su naujaisiais Vakarų Europos kultūriniais sąjūdžiais, modernių poetų kūryba. Pasaulio pažinimo erdvė plėtėsi, laiko tėkmėje sutvirtėjo gabumai. Per Vokietijoje ir Austrijoje praleistus penkerius metus susiformavo jos, kaip kūrėjos, estetinės pažiūros, literatūriniai pomėgiai, filosofinės nuostatos.

Išvykdama iš Lietuvos Zina pasiėmė ne tik kai kuriuos brolio eilėraščius, bet ir du savo rankraštinius sąsiuvinius,

²⁶⁹ Kubilius V., „Literatūros istorija istorijos lūžių laikui“, *Kultūros barai*, 2000, Nr. 1.

²⁷⁰ Iš Z. Nagytės laiško Č. Grincevičiui, Freiburgas, 1948 m.

kurių vienas pavadintas „Mano keistieji gyvenimo sapnai“ (abu rankraščiai saugomi MLLM). Pirmieji eilėraščiai parašyti 1943 m. Poetė prisimena: „1941 m. brolio paskatinta pradėjau rašyti. Kėdainiuose turėjau mažą kambarėlį, kur buvo rašomasis stalas ir mano knygos: R. M. Rilke, J. Kuosa-Aleksandriškis. Henrikas stalčiuje surado sąsiuvinius ir paklausė: „Ar tai tu rašai?“ Tuomet tarė: „Aš tau nieko nesakysiu, tik tu rašyk!“ Šie jo žodžiai man tapo kelrodžiu. Vaikščiojau su gėle už ausies ir niekuo daugiau nesidomėjau. Buvau mergiotė, kuri norėjo kažką pasakyti, tik dar nežinojo kaip. Henrikas man be galo daug padėjo.“²⁷¹ Brolis tapo pirmuoju mokytoju, patarėju, kūrybos vertintoju.

Vartant nuo laiko bėgsmo pageltusius rankraštinius sąsiuvinius, galima sužinoti tai, kas jaudino šešiolikmetę kūrėją, kokios temos glūdėjo jos sąmonėje. Ilgesiu, sielvartu, vienatve permelkti pirmieji eilėraščiai nutiesė teminį taką, kuriuo poetė vėliau keliavo. „Vienišas žmogus“, „Ruduo senajame parke“, „Seno tilto pasaka“, „Vėlinių vakaras“, „Traukinys“, „Snaigės“, „Dainuojanti žvaigždė“, „Lietuva“, „Miręs elgeta“, „Keistasis miestas“, „Senas namas ant kalno“, „Žmogus kryžkelėje“, „Miręs vėjas“, „Sudegusios maldos“, „Karklų sapnai“, „Klaidžiojimas“, „Skulptorė“, „Mirusiųjų miestas“, „Dienos ieškojimas“, „Žemės Angelas“, „Pilkoji diena“, „Audra“, „Pabudimas“, „Ilgesys“, „Drugiai

miške“, „Liūdesio medis“, „Žiedai krenta“, „Vakaras migloje“, „Kaštonai žydi“, „Saulėleidis“, „Kaitra“, „Vasaros juokas“, „Paklydęs vėjas“, „Ilgesio ežerai“, „Tyla“, „Sudegusi širdis“ etc. Šie ir daugelio kitų eilėraščių pavadinimai atskleidžia tuometinę Liūnės Sutemos dvasinę būseną. Nuo pirmųjų posmų ji susitapatina su lyriniu subjektu, kuris, kaip ir poetė, stovėdamas gyvenimo kryžkelėje dvejoja, nežinodamas, kurį kelią pasirinkti. Poetės balsas sielvartingas. Ankstyvajai poezijai būdingas egzistencinis kalbėjimas apie liūdesį, skausmą, kančią ir mirtį atskleidžia jauno žmogaus abstraktų ilgesį. Liūnė Sutama sakė: „Nežinau, kodėl taip rašiau. Jaunystėje nebuvo tikro skausmo, tačiau jis buvo mano vaizduotėje. Traukė mistika, paslaptys.“²⁷²

Pirmuosius eilėraščius Zina nusiuntė į vieno laikraščio redakciją, tačiau jų nespausdino. „Tebeturiu redaktoriaus laišką, kuriame sakoma, kad pesimistiškai rašau. Praėjo keli metai, kol vėl pradėjau rašyti.“²⁷³ Pirmuosiuose kūriniuose paliestas temas poetė plėtojo visuose savo rinkiniuose.

Viskas, ką matė, girdėjo, apie ką skaitė, kuo gyveno Vokietijoje ir Austrijoje įstrigo širdyje ir išsiliejo popieriuje. Jaunoje sieloje susipynė fantazijos ir tikrovės elementai, vaikystės reminiscencijos, mistiškos aliuzijos, kaupėsi literatūrinė ir filosofinė patirtis. 1945 m.

²⁷² Iš V. Paplauskienės pokalbio su Z. Katiliškienė, 2007 m.

²⁷³ Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

²⁷¹ *Egzodo rašytojai*, Vilnius, 1994, p. 694.

sausio 6 d. Zina dienoraštyje įrašė: „Aš galvojau nerašyti. Nerašyti visai. Bet šito aš negaliu. Rašyti, rašyti, tik rašyti. Tegul pražysta popieriuje mano gyvenimas. Rašyti aš turiu. Aš turiu gyventi, nors ir bijau. Bijau? Ne, šitaip negalima sakyti. Ne, netylėti, tik netylėti, nes juk aš vis tiek gyvenu. Jeigu negalėčiau rašyti, nežinau, kaip reikėtų tada išgyventi, tikrai nežinau. Dabar viskas, kas yra mano, atsiveria popieriuje. Kartais man atrodo, kad tie negyvi lapai atgyja, man atrodo, kad jie gyvi ir turi savyje keistą sielą. Ir tada, kai aš pridėtu tuos lapus prie širdies, jaučiu, kad tai yra mano, jaučiu, kad tai dalis mano sielos! Aš negaliu nerašyti! Aš noriu gyventi!“ Tarp gyvenimo ir kūrybos padėtas lygybės ženklas – tai pasirinkimas, tapęs lemtimi, vedusia gyvenimu virtusios svajonės link.

1944–1949 m. Z. Nagytė sukūrė nemažą pluoštą eilėraščių: išliko septyni rankraštiniai sąsiuviniai. Bandė rašyti ir vokiečių kalba. Poetė nemėgo viešumos, eilėraščius skaitydavo tik artimiesiems draugams. Brolis skatino juos publikuoti, tačiau ji delsė ir ieškojo būdų, kaip tai padaryti. Jausdama, jog gali būti lyginama su broliu, jau žinomu poetu, eilėraščius bei vertimus publikavusiu Lietuvoje ir Vokietijoje, išleidusiu poezijos knygą, Zina ieškojo slapyvardžio, kuris atlieptų jos vidinį pasaulį ir taptų skydu, priedanga nuo smalsių ir įkyrių žvilgsnių. Iš kur ir kaip atsirado derinys „Liūnė Sutema“, poetė nepame-

na, tačiau iš jos pasakojimų bei Vokietijoje dienoraščiuose įrašytų frazių galima atkurti slapyvardžio genezę.

Švelniai Zinos prigimčiai buvo artimi romantikų kūriniai. Ypač žavėjo herojai, siekiantys kurti grožį, skleisti gėrį, nesavanaudiškai kovojantys su blogiu, skubantys į pagalbą gyvenimo nuskriaustiesiems. Tokios asmenybės dažniausiai pasmerkiamos vienatvei. Jausmams paryškinti, nuotaikai sukurti romantikų kūriniuose naudojami su paslaptimi susiję įvaizdžiai, metaforos (pvz., migla, rūkas, sutemos). Visa, kas buvo mistiška ir neįprasta, poetei spindėjo žavesiu, asocijavosi su didingumu ir ypatinga galia. Šešiolikmetė Zina ypač susidomėjo Selmos Lagerlöf ezoterinių, mistinių vaizdinių kupinu kūriniu „Saga apie Gestą Berlingą“, kuriame minima Sutemų Deivė. Vaizduotę aitrino ir nuo vaikystės pamulto R. M. Rilke's eilėraščiai, pasižymintys įvaizdžių gausa (sutemų, tamsos, nakties, miglos, rūko, lietaus, darganos). Neatsitiktinai 1946 m. rašytų eilėraščių sąsiuvinio moto pasirinkti šie poeto žodžiai: „Ta Sutema, iš kur aš esu kilęs, aš myliu tave daugiau, nei Liepsną.“

Galima daryti prielaidą, kuriai priitaria ir pati poetė: slapyvardžio pasirinkimą nulėmė kūrėjai romantikai. Žodžių junginyje „Liūnė Sutema“ slypi su skausminga gyvenimo tikrove susipynę mistiški vaizdai, kurie švelnia skraiste apgaubė poetę Vokietijoje ir lydi iki šių dienų. Šio slapyvardžio pasirinkimas

nulėmė asmenybės susidvejinimą: Zina Nagytė toliau keliauja žemiškais keliais, o Vokietijoje gimusi Liūnė Sutema – dvasiniais. Kartu įgyjama ypatinga galia persikelti į kitą erdvę, kurioje galima nevaržomai ir netrikdomai kurti.

Z. Nagytė Liūnės Sutemos slapyvardžiu debiutavo 1947 m. broliui Henrikiui skirto ciklo „Pasakos mano broliui“ eilėraščiu „Pasaka apie Ingeborg“, išspausdintu populiariausiame ir didžiausią tiražą turėjusiame laikraštyje *Žiburiai*. Rankraštiniame sąsiuvinyje prieš šį kūrinį įrašyti tokie žodžiai:

Lyg krintančios žvaigždės yra

pasakos

*mano broli, juk tu tuom tiki,
kai naktyj,
tavo knygos pavargę užmiega,
o tu vis dar budi –*

*Aš norėčiau, kad jos tada pas tave
ateitų ir tavo liūdnamas rankas lyg šakas
tavo mylimų šiaurės medžių
papuostų gražiausiais žiedais.*

Poetės teigimu, šio ciklo atsiradimą paveikė norvegų rašytojo romantiko, Nobelio literatūros premijos laureato Knuto Hamsuno kūryba. Tais pačiais metais *Žiburiuose* išspausdinamas ir antrasis eilėraštis „Išėjimas“.

Liūnės Sutemos kūriniai ryškiai išsiskyrė iš anuometinio literatūrinio konteksto. Tai suvokė ir pati poetė: „Kai atspausdinau pirmuosius eilėraščius, supratau, kad atsiskyriau nuo kitų poetų. Kiekvieną kartą, kai pamatau juos

laikraštyje, man pasidaro jų gaila. Jie taip nejaukiai jaučiasi tarp savo puošnių draugų! Man gaila, kad juos, lyg apiplyšusius vaikus, rodau visiems, bet nerašyti negaliu. Yra valandų, kuomet nebegaliu ilgiau tylėti. Man kartais rodo, jog mirčiau, jeigu nebegalėčiau rašyti.“²⁷⁴

Rašymas tapo būtinybe: kaip oras, vanduo, duona. Zina tikėjosi surasti savo kūrybai (taip pat ir sielai) artimų žmonių. Eilėraščiais siekė teikti paguodą, būti ir atrama gyvenimo nuskriaustiesiems. Likimas, suvedęs su M. Katiliškiu, sujungė amžinos meilės saitais ir apdovanojo kūrybine aistra. M. Katiliškis žavėjosi nuoširdžiu ir jauntriu Z. Nagytės poetiniu žodžiu. Jauną kūrėją tai įkvėpė ir suteikė pasitikėjimo savimi. „Suradau žmogų, kuriam mano poezija daug reiškė. Paskui suradau gal ir dešimt tokių žmonių, kurie mano poeziją suprato ar net galvojo beveik taip, kaip ir aš pati galvojau ją rašydama.“²⁷⁵

Atsidūrę Amerikoje, Z. Nagytė ir M. Katiliškis sunkiai priėmė naujo gyvenimo sąlygas. Susituokė, apsigyveno Niujorke, tačiau duso nuo miesto triukšmo, akinančių neoninių šviesų ir besielių dangoraižių. Ieškodami ramybės (tiek dvasinės, tiek fizinės) ir atgavos įsikūrė Lemonte (netoli Čikagos) gamtos prieglobstyje, beveik prerijose.

²⁷⁴ Iš Z. Nagytės laiško Č. Grincevičiui, 1948 m.

²⁷⁵ Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

Atradę kūrybinės ir dvasinės laisvės oazę atsiribojo nuo išorinės aplinkos: nepriklausė jokioms partijoms, nedalyvavo lietuvių bendruomenės veikloje. Katiliškiai nebuvo praktiški, apsukrūs, nemokėjo prisitaikyti prie bet kokių sąlygų, kaip kai kurie lietuviai. Amerikietiškas pasaulis jiems buvo ir liko svetimasis. Marius taip ir neišmoko anglų kalbos, sunkiai sekėsi ir su darbais. Tačiau jo kūrybinis žodis prasiskleidė visu grožiu: sodrios ir vaizdingos lietuvių kalbos pavydėjo daugelis rašytojų.

Į kūrybos pasaulį palydėta brolio Henriko, Z. Nagytė iki pat šiol jaučia jo buvimą šalia. „Aš nesu poetė iš „Dievo malonės“, kaip Henrikas. Aš galiu ir nerašyti, kai man gyvenime viskas gerai.“²⁷⁶ Tačiau to „gerai“ buvo per mažai. Po dviejų pirmųjų knygų – „Tebūnie tarytum pasakoj“ (1955) ir „Nebėra nieko svetimo“ (1962) pasirodymo likimas ėmė bausti, tik nežinia už ką. Kultūriniai įvykiai, skausmingi asmeniniai išgyvenimai tapo vėlesnių rinkinių ašimi: sielvartas dėl staigaus ir netikėto artimų draugų (A. Mackaus ir J. Kaupo) praradimo išsiliejo knygoje „Bevardė šalis“ (1966), lietuvių kalbos išsaugojimas svetur tapo pagrindiniu „Badmečio“ (1972) motyvu, gėla dėl vyro Mariaus ligos ir mirties išsiveržė „Vendetoje“ (1981). Asmeninis motyvas kūrybinėje erdvėje išryškėjo ir transformavosi, o susilieję ilgesiu, skausmu, beviltišku mu persmelkti žodžiai sukėlė begalinę

nuostabą pasauliu. Ankstyvuosiuose eilėraščiuose Liūnė Sutema bandė maištauti, grumtis su realybe, troško išsivaduoti, ieškojo atramos, kaip ir jos pamėgtas vijoklio įvaizdis. Tačiau gyvenimo našta sunkėjo, negailestingai prislėgdama trapius pečius. Atsaku kančiai tapo dvasinė stiprybė ir išdidi laikysena. Ant griūvančių gyvenimo sienų poetė bandė „piešti“ „Graffiti“ (1993). Nuri-musi ir susitaikiusi su likimu neprotestavo, nereikalavo keršto: popieriuje kaip tyli malda liejosi skausmo išgryninti žodžiai. Liūnė Sutema troško iš širdies gelmių išlaisvinti spurdantį žodį – savo pačios ir visų gyvenimo nuskriaustųjų dvasinę atramą. Tylomis ištartas „tebūnie“ tapo svarbiausiu vėlyvesnės kūrybos esmėžodžiu.

Liūnė Sutema vengia kalbėti apie save ir savo kūrybą, suteikdama galimybę skaitytojui pačiam pajusti, išgirsti jos širdies balsą. Atviri kai kurių pasakymai, kad nesupranta jos eilėraščių, neveikė poetės. Ji nusišypsodavo ir ramiai atsakydavo: „Tai ir gerai, kad nesupranta, vadinasi, tai ne jums.“ Liūnė Sutema turi savo skaitytoją, kuris su ypatinga atida ir jautrumu priima kiekvieną jos žodį, kvėpuoja jais. Poetė suvokė, kad žemiška garbė nepastovi, kad tai tik akimirksnis, todėl vengė patikti miniai. Jos poezija skirta kontempliatyviai prigimčiai, trokštančiai įsiskverbti į pasaulio ir žmogaus gelmes. Liūnė Sutema lieka savimi: ryškus asmenybės centras, iš širdies plaukiantis pasakojimas, jausmų

²⁷⁶ *Egzodo rašytojai*, Vilnius, 1994, p. 694.

kupini posmai. Pragmatiškam, racionaliam protui sunku išiskverbti į poetines gelmes. „Protas nužudo širdį“, – rašė Z. Nagytė. Ypač didelė reikšmė teikiama harmonijai, estetinei eilėraščio išraiškai. Savita ir individuali poetės kalba: lakoniški įvaizdžiai, charakteringos metaforos, grafiniai sprendimai. Visa tai tapo išskirtiniais kūrybos bruožais.

Į klausimą, kaip gimsta jos eilėraščiai, poetė atsakė: „Mano kūrybos procesas nenusakomas. Aš tarsi girdžiu man sakomus žodžius. Tada aš galvoju, nešioju juos savyje. Neskubu tuojau atsisėsti ir užrašyti. Vaikštau, ir žodžiai bėrsta viduje. Vėliau atsiranda tokia nuotaika, ir tada man nesvarbu, ar naktis, ar diena, ar vidudienis, kartais net vairuojant mašiną kyla noras rašyti. Užrašu ir tik tada braukau. Bet aš niekad nesustoju ir negalvoju. Pirminio impulso pagauta užrašu, o tik paskui nusprendžiu, ar verta palikti. Anksčiau sakydavau, kad „išspjaunu eilėraščius“. Aš nesikankinu. Kai manyje persikrauna žodžiai, tada jau reikia jų atsikratyti. O taip, kad vaikščiočiau ir galvočiau... Ne. kažkas pasako man iš vidaus, kad turiu rašyti. Knygos gimė lengvai. Juk ir muzika, ir gamta sukrauna į tave viską. Ir darbuojasi viskas tavyje. Kartais aš galvoju, kas čia mane gundo ir kodėl, tarsi negalėčiau ramiai gyventi, kaip kiti žmonės. Specialiai jokiū būdu negalėčiau rašyti. Ne, ne...“²⁷⁷

²⁷⁷ Iš V. Paplauskienės pokalbio su Z. Katiškiene, 2007 m.

Viename laiške Zina Henrikui rašė, jog kartais svajonės nesipildo, kad ir kaip to norėtum. Net ir kūrybinės: puoselėta viltis kartu su broliu išleisti bendrą judviejų poezijos knygą taip ir liko neįgyvendinta. Eilėraščiai buvo rašomi, sugalvotas ir knygos pavadinimas – „Mūsų miesteliai“. Tačiau... „Brangus Henrikai, mane vis dažniau toks bejėgiškas ir buginantis jausmas supurto, kad niekad mes tos bendros knygos neparuošim, niekad nieko pati neparasysiu. Ir visa tai tik todėl, kad nesugebu dirbti planingai, kad gal daugiau rūpinuosi nereikšmingais dalykais, kad neturiu pakankamai žmogiškos ambicijos, kad nepakankamai „degu“, kaip anas sakė, kad... Užteks, nes ir su puse tiek priežasčių nieko žmogus nenuveiksi. O kiti aplinkui, rankoves atsiraitę ir delnus pasispjaude, „kerta pradalgę po pradalgės.“²⁷⁸ Išeidamas iš gyvenimo Henrikas kartu išsinešė ir šią svajonę. Pasak Zinos, dabar abu gyvena „savo miestelyje“. Ji – „išsigimstančiame kaime“, greta jausdama brolio-sakalo buvimą.

Eilėraščius savo knygoms poetė atrenka kruopščiai ir preciziškai. Siekia, kad kiekvienas jų būtų tarsi mažas kūrinys. „Aš pati sau esu geriausias kritikas. Į savo rinktinę ne visus eilėraščius sudėjau, ne. Mane ima juokas, kai kažkas viską sudeda, iki vienos eilutės. Man atrodo, jeigu darai, tai daryk tikrai, kad kitam žmogui būtų įdomu, kad at-

²⁷⁸ Iš Z. Katiškiienės laiško H. Nagiui, be datos.

silieptų jame. Prirašo visokių niekų, ir, apsaugok dangau, viską sudeda, kad tik nedingtų. Aš tokių nesuprantu. Niekad negaliu suprasti žmonių, kurie spausdina viską, ką parašo. Perskaitau tokius eilėraščius, ir tuštuma lieka – jie nieko nesako, nekalba tau. Dar blogiau, kai žodžiai būna surankioti iš šiukšlyno ar iš pakelės griovių.²⁷⁹

Liūnės Sutemos kūrybinis palikimas – septyni poezijos rinkiniai, išsiski-

²⁷⁹ Iš V. Paplauskienės pokalbio su Z. Katiliškine, 2007 m.

riantys, grynu, nuoširdžiu, pergyvento jausmo (dažniausiai liūdesio) kupinu žodžiu. Visi jie poetei vienodai brangūs „Jeigu pradėčiau išskirti savo poezijos knygas, galiu supykinti jas.“²⁸⁰ Tris iš jų visdėlto išskiria – „Badmetį“, „Vendetą“ ir „Tebūnie“.

Poetė, skaitytojams dovanodama savo kūrybą, palydi ją paprastais, bet prasmingais žodžiais: „Tebūnie. Tegul kalba mano poezija.“

²⁸⁰ *Ten pat.*

Bežemė pasauliniu mastu...

Iš Tėvynės išstumti menininkai skirtingai prisitaikė prie naujų sąlygų: kai kuriems laisvės praradimas ir skausmingi vidiniai prieštaravimai atvėrė gyvenimo beprasmybę, slopino kūrybines galias, o kai kuriems tai buvo naujų potyrių atradimo, kūrybinės potencijos augimo metas.

Literatūros istorijoje neabejotinai reikšmingu kultūriniu įvykiu tapo antologijos „Žemė“ išleidimas. Ypač svarus buvo jaunųjų menininkų žodis. Žemininkai ir jiems artimi rašytojai (J. Kaupas, M. Katiliškis, A. Landsbergis, K. Ostrauskas ir kt.) pradėjo leisti meno ir kultūros žurnalą *Literatūros lankai*. Didesnė dalis publikacijų buvo literatūros kritikos straipsniai, knygų recenzijos. Žemininkai pasisakė už griežtą kūrinių vertinimą. Todėl *Literatūros lankuose* buvo dažnai kritikuojami nebrandūs ir mažaverčiai kūriniai.

Pamažu įsivyraujantis pastovumas, naujų literatūrinių kryptių bei srovių kultūrinėje erdvėje nežadėjo, rodė, jog jauni kūrėjai taip ir liks žemininkų šešėlyje. Tačiau buvo kitaip. 1947 m. *Žiburiuose* išspausdintais pirmaisiais eilėraščiais originaliu, iki tol lietuvių literatūriniame pasaulyje negirdėtu balsu prabilo Liūnė Sutema. Poetė, lydima žemaitiško užsispyrimo, ėjo savitu keliu, vis drąsiau ir tvirčiau išskleisdama savo kūrybos sparnus.

Panašiu keliu žengė ir jos sielos draugas A. Mackus. Nei vienas, nei kitas neišvengė tremties: skaudūs istoriniai įvykiai abu išstūmė iš protėvių žemės, nespėjus joje įleisti šaknų. Gimtieji namai liko tik gražia iliuzija, kuri, susidūrusi su realiu gyvenimu, subyra į tūkstančius nerealizuotų svajonių. Dvi giminingas sielas slėgė panašūs vidiniai

prieštaravimai, skatinantys permąstyti egzistenciją ir ieškoti kūrybos esmės ir prasmės. Draugystė teikė peno kūrybinių minčių plėtotei: abu skaitė, aptarinėjo tas pačias knygas, diskutavo įvairiomis temomis. Zina ypač brangino šį su niekuo nepalyginamą dvasinį ryšį. Laiške H. Nagiui rašė: „Tarp mūsų buvo kai kur daug svetimo, ir kai kur daug artimo. Taip, kad galėjai kalbėti... Ypač kai buvo kalbama apie tai, ką jis rašė ir ką aš rašydavau. Mes jokios kritikos negailėdavom vienas kitam. Tikrai ne. [...] Aš pati jaučiau, ką jis man pasakydavo. Žinoma, nebūtinai turėjau sutikti su tuo. Lygiai taip jis nesutikdavo su tuo, ką aš jam sakydavau. Bet niekada nebuvo to, kaip kad „čia be galo puiku, čia be galo gražu, čia tu toks ir toks, tu nepaprastas, tu taip ir taip rašai...“²⁸¹

Dvasinis ir kūrybinis dviejų menininkų artumas davė pradžią naujai literatūrinei kryptčiai, kurią pirmasis pastebėjo ir išryškino V. Kavolis, išskirdamas esminius bruožus: „Ji yra nužemintųjų generacija: karta, praradusi naivų bradūnišką tikėjimą prigimties harmonija ir stiprybe, karta, kuri meluotų, jei kalbėtų apie savo priklausomybę tam, kas žmogui duota.“²⁸² Vertindamas Liūnės Sutemos ir A. Mackaus kūrybą ir poetinės raiškos formas, jis pakrikštijo juos

„bežemių karta“, pirmenybę teikdamas A. Mackaus asmenybei, tarsi Liūnė Sutema būtųėjusi jo pėdomis. Tokią V. Kavolio nuostatą suformavo poeto ekspresyvumas, visuomeninis aktyvumas, drąsa ir ryžtas priimant sprendimus. Liūnė Sutema asmenybės bruožais neprilygo A. Mackaus vyriškai laikysenai. Studijoje „Vyrai ir moterys lietuvių kultūroje“, tyrinėdamas skirtingas vyrų ir moterų jausenas, V. Kavolis aptaria Liūnės Sutemos ir A. Mackaus poeziją, pastarajam suteikdamas lyderio pozicijas. Pasak V. Kavolio, „ankstyvame emigracijos – 1945–1950 m., laikotarpyje moterų poečių tekstai atspindi stiprų prisirišimo jausmą. Jų tekstai tarsi simbolizuoja esant moteris vis dar nelaisvas, netaištaujančias.“²⁸³ Šią nuostatą sukritikavo literatūros ir teatro kritikas B. Vaškelis, viešai teigdamas, jog „Sutema, kaip poetė, niekam nei artima, nei gimininga. [...] Sutema atėjo į poeziją viena. Jos generacija nusibarstė ar nuklydo pakelėse. Atėjo be deklaracijų ir pažadų. Atėjus prabilo šiltu monologu ir kerinčiu balsu.“²⁸⁴

Bežemiai nekūrė manifestų, nepausdino specialių literatūros leidinių. Juos vienijo gimtosios žemės ilgesys. Tremtis jiems tapo iššūkiu, savęs išbandymu. Išplėsti iš gimtosios žemės bandė pritaipyti svetimo-

²⁸¹ Iš Z. Katiliškienės laiško H. Nagiui, be datos.

²⁸² Kavolis V., *Nužemintųjų generacija: egzilio pasaulėjautos eskizai*, Klivlendas, 1968, p. 11.

²⁸³ Kavolis V., *Vyrai ir moterys lietuvių kultūroje*, Vilnius, 1992, p. 113.

²⁸⁴ *Lietuvių egzodo literatūra. 1945–1990*, Čikaga, 1992, p. 631.

je. Permąstydamą egzistencinį būvį Z. Nagytė dienoraštyje įrašė: „Bežemė pasauliniu mastu...“ Vienintelis turtas, kurį pasitraukusieji paveldėjo ir įsikūrę svetur galėjo išsaugoti, buvo kalba. Laikui bėgant ėmė kilti grėsmė jos išlaikymui, todėl lietuviškas žodis, ypač kūrybinėje plotmėje, buvo itin puoselėjamas. Atsakydama į žurnalo *Metmenys* anketą apie kūrėjo uždavinius egzilyje, Liūnė Sutema apgailestaudama rašė: „Ne vienas jų rašydamas jaučia didesnę atsakomybę prieš paliktąjį kraštą ir tautą, nei prieš pačią literatūrą. Neretu atveju jis visiškai užsidaro savo atsineštiniame pasaulyje, atkakliai bandydamas išsakyti jo grožį ir nepakeičiamumą. Ir šių perdėtų pastangų dėka šitas pasaulis jo kūrinuose ima panašėti į knygoje įdėtą ir sudžiovintą diemedžio šakelę, neužmirštuolę ir t. t.“²⁸⁵ Savo kūryboje poetė pirmenybę teikė atsakomybei „ne prieš kraštą, bet prieš literatūrą“. Jos gyvenimo tikslas buvo kūryba – bet kokiomis sąlygomis, bet kokioje erdvėje, išlaikant tobulą lietuvišką žodį, estetinę kūrinio formą. „Vis dar tebetikiu, jog nebūtina, tikrai nebūtina gyventi savame krašte, kad galėtumei kurti. Nebūtina tiesioginė priklausomybė savo tautai, nebūtinai pajautimas saugumo ir tikrumo, kurį suteikia gimtoji žemė. Kad ir netekęs to, kas jam priklauso prigimimo ar paveldėjimo keliu, lietuvis rašytojas

egzilyje gyvas savo kūryba. Įrodymų turime pakankamai.“²⁸⁶

A. Mackus, atsakydamas į tą pačią anketą, svarbiausiu bruožu išskėlė lietuvių rašytojo išeivio atsigrėžimą į Vakarų kultūrą. Pasak jo, „kuo mažesnė kultūra, tuo labiau jai pavojingas egzilis“.²⁸⁷ Didžiausia blogybė A. Mackui buvo lietuviško žodžio praradimas. Apgailestaudamas pabrėžė, kad mažėja skaitančiųjų. O rašytojas be skaitytojų – rašytojas be kalbos.²⁸⁸ Jo knyga „Neornamentuotos kalbos generacija ir Augintiniai“ tapo savotišku bežemių kartos manifestu. Ji pateikė naują poetinės kalbos stilių. Suskambo kietas, kandus, nedailintas, ironiškas žodis. Savo kartos atstovus A. Mackus pavadino „augintiniais“ – prijaukintaisiais svetimose erdvėje, svetimose kultūroje.

Tiek A. Mackui, tiek Liūnei Sutemai kalba tapo skydu, apsauga, vieninteliu ginklu, suteikiančiu galimybę išsilaikyti ir atsilaikyti svetimose erdvėje. Abu menininkai giliai įleido šaknis lietuvių literatūroje. Pristatant knygą „Neornamentuotos kalbos generacija ir Augintiniai“, apibendrindamas bežemių fenomeną, A. Mackus sakė: „Mes galime didžiulis lietuvių poezijos tradicija ir viltis, jog kada nors ir mes būsime tos tradicijos dalis.“²⁸⁹ Šie žodžiai buvo

²⁸⁶ *Ten pat.*

²⁸⁷ Mackus A., „Laisvės siekimas ir žemės trupiniai“, *Metmenys*, 1965, Nr. 9.

²⁸⁸ *Ten pat.*

²⁸⁹ Mackus A., „Laisvės siekimas ir žemės trupiniai“, *Metmenys*, 1965, Nr. 9.

²⁸⁵ *Metmenys*, 1965, Nr. 9, p. 119.

pranašiški: bežemių kartos poezija tapo viena originaliausių ir savičiausių lietuvių literatūros istorijoje, neatsiejama jos dalimi. Tarsi tam pritardama Liūnė Sutema rašė: „Tegul ir skaudu, kad turi

pripažinti, bet tikrai nebūtina gyventi gimtojoje žemėje, jog galėtumėm rašyti. [...] Yra egzilyje lietuvių literatūra ir, svarbiausia, stengiasi būti. Ir dažnai ji pasigėrėtinau gyva.“²⁹⁰

²⁹⁰ *Ten pat.*

Lietuvis rašytojas egzilyje gyvas savo kūryba

Literatūros kritikai tiek Lietuvoje, tiek išeivijoje tyrinėjo bežemių kartos atstovų gyvenimą ir kūrybą. Ne vienas jų vertina ir Liūnę Suteką.

A. Mackus, perpratęs poetės kūrybos gelmę, dėmesingai ir jautriai sutiko antrąją jos knygą „Nebėra nieko svetimo“, pranašaudamas išskirtinę vietą literatūros istorijoje: „... kalbėti apie Liūnės Sutekos uždara, privatų poezijos pobūdį. Iš tikrųjų šisai teiginys naujosios poezijos atveju tapo nieko nebesakančia bendrybe. Bet Liūnei Sutekai jis tinkamas – jos aura privati, ir kartu netinkamas. Taip iš viso rašoma poezija: poezija iš emocijos, poezija iš patirties, poezija iš intelekto. [...] Jos nebuvimas mūsų poezijoje nebeliktų nepastebėtas. Jinai yra. Ir kaip tik dėl to sugebėjimo būti – reikšmingai ir reikalingai. Iš Liūnės Sutekos poezijos pagrindai galima laukti ir reikalauti didesnio buvimo. „Kam duota daug, iš to daug ir reikalaujama“ – to reikalaujama ir iš Liūnės Sutekos. Jeigu tam nebūtų pagrindo, pasidžiaugę viena geros poezijos knyga, nebelauktume to mažojo kažko,

kuris lems Liūnės Sutekos poezijai tapti nebepakeičiama.“²⁹¹ A. Mackus juste juto poetės kūrybinio žodžio galią, todėl šie draugo, autoritetingo kritiko atsiliepimai tapo jai savotiška paskatinamąja ir varomąja jėga.

Profesorius, literatūros kritikas R. Šilbajoris straipsnyje „Liūnės Sutekos žemėje“ aptarė poetės kūrybą nuo pirmojo rinkinio „Tebūnie tarytum pasaka“ iki penktojo – „Vendeta“. Jis įvardijo jos talento apraiškas, tyrinėjo eilėraščių struktūrą, poetinę kalbą, kompozicijos principus, atskleidė lyrinio „aš“ formavimąsi, raidą, teigdamas, kad esminis Liūnės Sutekos kūrybos bruožas – lyrinio „aš“ atsidūrimas „vaizdinės ir idėjinės eilėraščių struktūros“ plėtojime dalyvaujančio veikėjo padėtyje, veikėją paverčiant įvaizdžiu.²⁹² Liūnės Sutekos eilėraščiai tampa pasakojamuoju diskursu, su fabula ir išryškinama atomazga. Kritikas įžvelgia

²⁹¹ Mackus A., „Nebėra nieko svetimo“, *Metmenys*, 1962, Nr. 63, p. 152.

²⁹² Šilbajoris R., „Liūnės Sutekos žemėje“, *Metmenys*, 1988, Nr. 57, p. 24.

glaudų lyrinio „aš“ santykį su naudojamais įvaizdžiais, metaforomis, pabrėžia keturgubą jo funkciją – „būti pasakotoju ir veikėju, įvaizdžių kūrėju ir pačiu įvaizdžiu“²⁹³. Jis teigia, kad „visuotinis savojo „aš“, o ir apskritai žmogaus egzistencinis suvokimas tiesiog kosminės dvikovos ženkle veda ir visą Sutemos kūrybą į plačiai išplitusias binarines ir binarinių pasikartojimų struktūras“²⁹⁴. Apibūdinamas pagrindinius poetės kūrybinius metodus, įvardija pasikartojimų struktūras, prilygindamas jas „egzistenciniam išgyvenimui“, akcentuoja grafinių elementų vartojimą.

Reikšminga kritikui tampa poetės kalba – žodžio ir tikrovės santykis, ypatingai svarbus menininkui išeiui, atsidūrusiam tarp „dviejų tikrovių – paliktos ir rastos svetur, ir dviejų kalbinių klodų – atsineštinės meno kalbos, kuri daug kur nebeatitinka nei naujos tikrovės, nei naujų išgyvenimų joje, ir naujosios, kurią dar reikia sukurti“²⁹⁵. Kaip trečiąjį aspektą R. Šilbajoris įvardija naujos poetinės kalbos sukūrimą „euklidinėje“ laiko ir erdvės sampratoje.“ Pasak jo, kalba sąlygoja įvaizdžių struktūros raidą, vedančią iš paveldėto kūrybos žodžio praradimo iki jo atkūrimo naujame kontekste ir su nauja semantika. „Žodžiai yra lyg daiktai, kurie gyvena mumyse, ir kai mes patys, ir ta tėvynės žemė, kurią savyje nešiojame,

pavirstame tais žodžiais – daiktais, tada miršta mumyse tėvynė, ir vaikščiojame kaip gyvi lavonai.“²⁹⁶ Itin palankiai kritikas vertina Liūnės Sutemos pastangas poetinėje tematikoje surasti naujus žodžius, kuriais „būtų galima išsaugoti buvusią senųjų gyvybę ir kurie taptų naujuoju kūnu. Kitaip sakant, kada išgelbėsi žodį, kada svetimoj šaly jis bus gyvas it savo namuose“²⁹⁷. Profesorius aptaria kai kurias metaforas, pačią poeziją įvardija kaip vientisą, banguojantį pasakojimą. Naudodamasis palyginamuoju metodu išvelgia daug bendro poetės ir A. Mackaus kūrybos tematikoje ir stilistinių priemonių panaudojime.

„Išliekanti Sutemos poezijos vertė glūdi ne jos pilietinėj funkcijoje, nors tautos atsakomybės prieš save pajautimas yra ten iškilęs iki tragiškos aukštumos, ir ne tame, kad ji būtų lengvai prieinama platiems skaitytojų sluoksniams, bet ištikimybėje sau, gal beveik vydūniška prasme, be jokių kompromisų užsiangažuojant savo talento būtinybėms,“²⁹⁸ – rašė R. Šilbajoris apie Liūnės Sutemos kūrybinį talentą.

Literatūros kritikė D. Vasiliauskienė artimai bendravo su poete, sekė jos kūrybos raidą. Žurnale *Metmenys* publikuotas jos straipsnis „Raganauju. Liūnės Sutemos poezija: tematiniai

²⁹⁶ *Ten pat.*

²⁹⁷ Liūnė Suteina, *Poezijos rinktinė*, Vilnius, 1992, p. 181.

²⁹⁸ Šilbajoris R., „Liūnės Sutemos žemėje“, *Metmenys*, 1988, Nr. 57, p. 57.

²⁹³ *Ten pat.*

²⁹⁴ *Ten pat.*

²⁹⁵ *Ten pat.*

komentarai²⁹⁹, knygoje „Lietuvių egzodo literatūra. 1945–1990“ – studijinis darbas.³⁰⁰ Reikėtų paminėti, jog šiame leidinyje iš daugelio aptariamų rašytojų išskirtinio dėmesio susilaukė tik dvi kūrėjos – Birutė Pūkelevičiūtė ir Liūnė Sutema.

D. Vasiliauskienė gėrėjosi poetės kūrybiniu žodžiu. *Metmenyse* publikuotame minėtame straipsnyje teminiu principu tyrinėja rinkinį „Badmetis“, subtiliai atskleisdama vieną po kitos plėtojamas „vienkartinio balso“ temas. Tarp poetės-kūrėjos ir poetės-moters kritikė deda lygybės ženklą: „Sutemai mąstyti apie poeziją – kas yra būdinga mūsų laikmečio dvasią pajutusiesiems poetams – tai iš viso mąstyti apie save. Savo Būtį ji sutapatina su poezijos Būtimi, tuo pačiu duodama visišką pirmenybę vaizduotės pasauliui. Sutema plėtoja moderniosios poezijos svarbiausius motyvus: eilėraščio darymosi vyksmą, prigimtį ir prasmę.“³⁰¹ Analizuodama eilėraštinę „Niekieno Žemė“, pavadina ją literatūriniu manifestu. Taikliai apibūdina poetės kūrybos procesą: „Sutemos poezijos šaltinis yra per sunki jai tikrovės našta. Iš kitos pusės, niekad nėra jos balse nei skundo, nei lyriško sentimentalumo. Sutema labai

gerai jaučia, kaip rašyti mūsų laikmetyje – visada lieka atvira jau padarytos literatūros imperatyvui. Rašyti Sutemai yra egzistencinė reikmė³⁰²; išryškina jai vienai būdingus svarbiausius kūrybos bruožus: „poetės vaizduotės pasaulis yra jai absoliuti pirminė ir pirmaujanti tikrovė, jos žvilgsnis iš esmės visad nukreiptas į kitą žmogų, visad rašo kitam, „tik Tau ir Tau“. Jos poezija yra dienoraštinio pobūdžio, bet vyrauja nepaprastai gilus heideggeriškojo „Mit-sein“ pajutimas, žmonių buvojimo kartu.“³⁰³

Kritikė, teigdama, jog Liūnės Sutemos poezija tikrai nepradingtų ir plačiame Vakarų pasaulio literatūros kontekste, apgailestavo, jog nėra poetės eilėraščių vertimų į prancūzų kalbą. Pasak jos, Liūnės Sutemos eilėraščiai tobulai įsilietų į prancūzų lyrikos kontekstą.

Knygoje „Lietuvių egzodo literatūra. 1945–1990“ publikuotame straipsnyje tyrinėjama poetės kūrybinio kelio raida nuo pirmojo rinkinio „Tebūnie tarytum pasakoj“ iki knygos „Vendeta“. Pateikdama pasirinktų eilėraščių teminę apžvalgą, kritikė ypatingą dėmesį skiria jų struktūrai, kompozicijai, metaforų ir įvaizdžių formavimui, garsų modeliams. Nagrinėdama eilėraščius D. Vasiliauskienė pažymi, jog „Sutemos kūrybai ypač svarbi tematika: poezijos darymosi vyksmas. Figūratyvius vijoklių, vynuogyno, sėklų ir vyno izotopus

²⁹⁹ Vasiliauskienė D., „Raganauju. Liūnės Sutemos poezija: tematiniai komentarai“, *Metmenys*, 1980, Nr. 39, p. 28.

³⁰⁰ *Lietuvių egzodo literatūra. 1945–1990*, Čikaga, 1992, p. 631.

³⁰¹ Vasiliauskienė D., „Raganauju. Liūnės Sutemos poezija: tematiniai komentarai“, *Metmenys*, 1980, Nr. 39, p. 28.

³⁰² *Ten pat*, p. 328.

³⁰³ *Ten pat*, p. 42.

atitinka derliaus ir kūrybos tematiniai motyvai. Poezijos samprata yra suasmeninta³⁰⁴. Kaip ir kiti kritikai, ji išskiria poetės pamėgtą pakartojimo elementą, sąlygojantį įtampos intensyvumą kalbinėje struktūroje. Kritikės nuomone, pagrindiniai yra „leksiniai ir sintaksiniai pakartojimai, grindžiantieji įvairius paralelizmus, kurie laisvose eilėse yra fundamentalūs kalbos transformavimo ir prasmės kūrimo procese“³⁰⁵.

Daug dėmesio D. Vasiliauskienė skiria Liūnės Sutemos formuojamiems įvaizdžiams. Anot jos, jie yra itin reikšmingi, kaip „spalvos impresionistų ir fovistų paveiksluose“³⁰⁶. Svarbiausi elementai – vanduo, ugnis, saulė, mėnulis, gyvūnija ir augmenija. Kritikės nuomone, „Liūnės Sutemos kalba vietomis priartėja prie šnekamosios, vietomis,

to paties eilėraščio rėmuose, reikalauja pastangų, sekant išskaitymo rodiklius ir beieškant „dekodavimo rakto“. Tai iš tiesų yra poezija, kuri leidžia skaitytojui pajusti savo paties sugebėjimą praregėti ir pabuvoti vaizduotės ir laisvės erdvėje³⁰⁷. Taikliai pastebima ir nepaprasta poetės trauka grožiui, pačiai poezijai ir apskritai menui.

Apibendrinama Liūnės Sutemos poeziją, D. Vasiliauskienė ją pavadina egzistencine, „be kažkokio ypatingo filosofinio ar intelektualinio aspekto“³⁰⁸ ir kaip ypač svarbų akcentą pabrėžia jos dosnumą, kurį patvirtina lyrinio „aš“ noras būti atrama, paspirtimi kitam.³⁰⁹ Liūnės Sutemos balsas – tai „balsas žmogaus, kurio pasirinktoji būtis yra poezija, mėginanti kristalizuotis per lietuvišką žodį“³¹⁰.

³⁰⁴ *Lietuvių egzodo literatūra. 1945–1990*, Čikaga, 1992, p. 631.

³⁰⁵ *Ten pat*, p. 641.

³⁰⁶ *Ten pat*, p. 644.

³⁰⁷ *Ten pat*, p. 644.

³⁰⁸ *Ten pat*, p. 646.

³⁰⁹ *Ten pat*, p. 646.

³¹⁰ *Ten pat*, p. 646.

Širdys yra trapios – jas reikia mylėti labiau nei protą

Kaip Liūnės Sutemos sąmonėje formavosi poetinis žodis? Kas darė įtaką jos kūrybinėms galioms? Atsakymus į šiuos klausimus randame žvelgdami į poetės gyvenimą. Nuo gimnazijos suolo ją viliojo rimties ir meilės išminčiai kupinas pasaulis. Uždaras būdas, atsakingas požiūris į gyvenimą ir kūrybą tolimo nuo nerūpestingų bei vėjavaikiškų klasišės draugų. Linksmybės ir tuščios pramogos buvo atgrasios. 1943 m. rudenį Z. Nagytės sieloje vyko pokyčiai: ieškojo gyvenimo prasmės, ilgėjosi vienatvės ir ramybės. Dienoraštyje rašė: „Ėjau tamsiomis, beveik tuščiomis gatvėmis. Virš namų lengvai plazdėjo vėjas. Šį vakarą man rodėsi, kad aš neturiu namų. Tai buvo labai keista. Ėjau ir klausiausi varnų kranksėjimo. Jos labai baisiai šaukė ir mušė savo sparnais vėją.“³¹¹

Egzistencialistų teiginys „masinis žmogus – priešybė asmenybei“ artimas Liūnei Sutemai: ji visą gyvenimą vengė ir vengia triukšmingos minios tuščiažodžiavimo. Jos asmenybės formavimuisi turėjo įtakos egzistencialistų požiūris į materialųjį pasaulį. Anot jų, daiktai žmogui yra svetimi, slegiantys. Kūrėjas turi būti laisvas nuo jų poreikio, pakilti virš kasdienybės. Egzistencija – tai laisvė kurti save patį, tai pasirinkimo ir atradimo džiaugsmas. Į kritines situacijas patekęs žmogus tarsi supurtomas, tuomet gyvenimas pasidaro trapus ir

lengvai pažeidžiamas. Kitaip sakant, žmogus nuolat balansuoja tarp būties ir nebūties. Istorinių pervartų chaose išstumta iš Tėvynės ir akis į akį susidūrusi su nežinomybe, Z. Nagytė bandė atrasti gyvenimo kelią, prasmę, ieškojo atsakymų į rūpimus klausimus gilindamasi į filosofiją, psichologiją, literatūrą.

Brolio Henriko dėka dar Lietuvoje susipažino su naujausiais moderniųjų filosofų veikalais. Vėliau Insbruko ir Freiburgo universitetuose klausytos paskaitos apie egzistencinės filosofijos atstovus (S. Kierkegaardą, K. Jaspersą, F. Nietzsche) praplėtė jos pasaulėžiūrą.

Pirmoji pažintis su filosofija įvyko per vieną žymiausių vokiečių filosofų F. Nietzsche. Susipažinusi su jo veikalais ir originalo kalba perskaičiusi knygą „Taip kalbėjo Zaratustra“, atrado naują poetikos pasaulį. Pasigėrėjimą teikė muzikali filosofo kalba, įmantrus stilius, žavėjo spalvingos metaforos, įvaizdžiai, simboliai. Būtent tai ir formavo Z. Nagytės požiūrį į meną, į poetinę kalbą. 1944 m. dienoraštyje įrašė: „Skaičiau Zaratustrą. Bet kai jis pasiliko vienas, savo širdžiai taip kalbėjo: argi tai būtų galima! [...] Zaratustra išėjo į kalnus su pelenais, o grįžo su ugnimi. Su nepaprastai didele ugnimi. Bet jis nebijojo sukelti žemėje gaisrą, nebijojo būti baudžiamas už padegimą. Zaratustra mylėjo žmones.“³¹² Neatsitiktinai šiuose žo-

³¹¹ Iš Z. Nagytės dienoraščio, 1943 m.

³¹² Iš Z. Nagytės dienoraščio, 1944 m.

džiuose akcentuojama ugnis ir meilė. Taip įvardijamas tikslas – per kūrybą skleisti šviesą ir meilę žmonėms. Z. Nagytei darė įspūdį filosofo mintis, kad „pasaulio egzistavimas gali būti pateisintas tik kaip estetiškas fenomenas. Tik menas gali suteikti žmogui jo trokštamą metafizinę paguodą“³¹³. F. Nietzsche’s veikalai, kupini magiškos traukos, paveikė kūrėjus, siekiančius naujumo ir originalumo. Savaip suvokdamas gyvenimą, jausdamas kūrybinį pasaulį, jis „tapė“ antžmogį – „viltį išlikti žmogumi, nes jis bus žemiškojo pasaulio prasmė“³¹⁴. Savaip perkainavo nusistovėjusias vertybes, atvirai kritikavo krikščioniškąją religiją, dorovę. Daugelis jo filosofinių nuostatų Z. Nagytei buvo svetimos ir nepriimtinos, tačiau poetinė kalba paliko neišdildomą pėdsaką jos kūrybinėje sąmonėje.

Dar Lietuvoje Z. Nagyte buvo girdėjusi ir M. Heideggerio vardą, tačiau pažintis su juo įvyko Freiburgo universitete, kuriame savo laiką ir vienas, ir kitas studijavo. Profesoriaus Eidmano skaitytos paskaitos atskleidė ne tik filosofines, bet ir literatūrines M. Heideggerio įžvalgas. Filosofijoje jis išugdė fenomenologinę kryptį, plačiai nagrinėjo estetikos temas, tyrinėjo Platono, F. Nietzsche’s, F. Hölderlino gyvenimą ir kūrybą. Plėtodamas S. Kierkegaardo, E. G. A. Husserlio, M. Schelerio, W. Dilthey ir kitų

filosofų idėjas, sukūrė savitą egzistencinės filosofijos atmainą – „fundamentaliąją ontologiją“, kurios esmę atskleidė žymiausiame savo veikale „Būtis ir laikas“. Z. Nagyte su ypatinga atida skaitė šį kūrinį.

M. Heideggerio estetika artimai susijusi su ontologija, kurios pagrindas – esybės būtis tiesa. Filosofas teigė, jog kalbos ir būtis apmąstymas lemia jo minties kelią.³¹⁵ Anot M. Heideggerio, „filosofija savo pažinimo metodu yra kur kas artimesnė menui, negu mokslui“³¹⁶. Menas yra tiesos įkūnijimas, būtis prasmės saugotojas, „neišreiškiamo“ ir „neišreikšto“ autentiškumo išraiška. Per jį atsiskleidžia istorinis tiesos kitimas, o grožis yra tik būdas, kuriuo kūrinyje išreiškiama tiesa. Šios mintys buvo artimos ir Z. Nagytės kūrybos pasauliui. M. Heideggerio plėtotas požiūris, kad meno paskirtis – padėti žmogui suvokti tikrąją būtis prasmę, „būtis esmės tiesą“, skatino gilintis į meno ir kūrybos pasaulius. Ji skaitė, mąstė, kūrė eilėraščius pasinerdama į poetinę erdvę, pajausdama nepakartojamą žodžio galią. Ypač domino filosofo požiūris į kalbą. Anot jo, „poezija yra esybės atvirumo saktė. [...] Pati kalba iš esmės yra kūryba. [...] Žodžiai yra ne tik simbo-

³¹³ Nietzsche F., *Tragedijos gimimas*, Vilnius, 1997, p. 165.

³¹⁴ *Ten pat*.

³¹⁵ Heideggeris M., *Rinktiniai raštai*, Vilnius, 1992, p. 368.

³¹⁶ Heideggeris M., „Meno prigimtis“, vertė J. Girdzijauskas, *Grožio kontūrai*, Vilnius, 1980, p. 208.

liai, tai daiktai patys savaimė, tokie pat kupini būties, kaip ir visa kita³¹⁷.

M. Heideggerio veikalai atvėrė Z. Nagytei kūrybinio pasaulio pažinimo džiaugsmą. Įspūdį darė filosofo psichologinė įžvalga, esmės pateikimas, įvaizdžių ir metaforų taiklumas. Poetė žavėjosi V. van Gogho talentu, jo „spalvų paletė“, todėl neabejotinai ją paveikė ir M. Heideggerio veikalas „Meno kūrinio prigimtis“, kuriame detaliam aptariami žymaus tapytojo paveikslai.

Dar viena aktuali tema, kurią Z. Nagytė bandė perprasti per M. Heideggerio veikalus, – mirtis. Filosofo teigimu, mes esame pasaulyje ir turime suvokti „būtį“ per „rūpestį“, o „mirtis yra pati aukščiausia žmogiškame pasaulyje buvimo galimybė. Nėra žmoniškajai egzistencijai už mirtį aukštesnės instancijos, nes iš viso nėra kito būčiai horizonto, kaip laikas“³¹⁸. Žmogui būdinga transcendencijos savybė – sugebėjimas peržengti dabartinės situacijos ribas, kad taptų tuo, kuo dar nėra. Anot filosofo, žmonės jaučiasi tarsi įmesti į egzistenciją, dėl to jiems nejauku, jie nuolat nerimauja, jaučiasi tarsi benamiai, svetimi. Kiekvienas žmogus mąstydamas apie mirtį turi ieškoti santykio su būtimi. M. Heideggeris akcentavo žmogaus laisvę, galimybę pasirinkti, kaip gyventi ir kokių vertybių siekti. Vokietijoje

Z. Nagytę slėgė pokarinė aplinka, lydėjo baimė ir nežinia, nepasitikėjimas savo jėgomis: „Aš ieškau pati savęs. Visada ir visur. Net smulkiausiame daikte aš ieškau savęs ir nerandu. Nežinau, gal yra dar kas nors, ko nepaliečiau, gal tenai surasiu save. Žemė juk tokia didelė! Tikrai, dar ne viską joje paliečiau. Ir kai viską joje paliesiu ir savęs nerasiu, kaip tada reikės gyventi? Gyventi žemėje nežinant savo vardo, nejauciant savęs, reiškia negyventi. Man kartais atrodo, kad nenoriu savęs, niekur ir niekada. Ir bus gerai, jeigu dar turėsiu jėgų toliau ieškoti. Bet jeigu sustosiu? Sustosiu ir gyvensiu nesuradusi savęs? Apie tai dažnai galvoju. Dabar taip baisiai visur abejoju. Visur ir viskuo... O, kaip nepakenčiamai yra bjauru ir sunku, kai pradedi abejoti.“³¹⁹ Poetė troško pakeisti pasaulį, suteikti jam jaukumo, pasidalyti širdies šiluma. Tačiau jaunatviški, pakylėtai kilnūs jausmai nuolat atsimušdavo į kietą gyvenimo realybės sieną – racionalų protą. Laiške Č. Grincevičiui ji rašė: „Nežinau, kodėl taip sunku. Nežinau ir nebenoriu daugiau žinoti. Vis tiek širdys yra trapios – jas reikia mylėti labiau nei protą. Protas nužudo širdis. Jis man visuomet primena Kainą, kuris nužudė Abelį. Gal todėl taip maža širdies žemėje? Nesmerkiu proto, bet visuomet turiu su juo kovoti, nes jis sugriauna viską, kas gražu ir gera. Kartais jis toks bjaurus, ir tada man atrodo, jog būtų geriau, jeigu Abelis būtų

³¹⁷ Heideggeris M., „Meno prigimtis“, vertė J. Girdzijauskas, *Grožio kontūrai*, Vilnius, 1980, p. 208.

³¹⁸ *Ten pat.*

³¹⁹ Iš Z. Nagytės dienoraščio, 1945 m.

nužudęs Kainą. Geriau, bet jį nugalėjo, nes jis – žmogaus širdis, o žmogaus širdis tokia trapi. Man kartais atrodo, kad aš nebeišnešiu savo gyvenimo. Savo? Ne... Aš nieko neturiu. Tai ne mano, tai tik gyvenimas ir todėl jis toks sunkus. Žodis „sunkus“ toks banalus, toks nieko nebesakantis, nes jis kiekvieną dieną kartojamas nesuskaitomai daug kartų, kiekvieno žmogaus. Viskas jau nubanalinta, nublukę, lyg akvarelė, paliesta lietaus. O buvo kadaise taip spalvinga ir gyva. Koks begalinis yra nuovargis.“³²⁰ Laiške paliesdama broližudystės nuodėmę, Z. Nagytė suformuoja ir vieną svarbiausių savo kūrybos temų: Kaino ir Abelio drama bus įpinta ir savitai plėtojama poetinėje erdvėje.

Freiburgo universitete poetė gilinosi ir į filosofo A. Schopenhauerio veikalą „Pasaulis kaip valia ir vaizdinys“, atradama naujų ir savo sielai artimų teiginių. Anot filosofo, pasaulis yra žmogaus sukurtas vaizdinys. „Genijus atsiduoda idėjoms ir tuo būdu kuria kūrinius.“³²¹ Tiek A. Schopenhaueris, tiek F. Nietzsche, tyrinėdami žymaus kompozitoriaus R. Wagnerio kūrybą, rašė apie išskirtinį muzikos poveikį žmogaus sąmonei. Pasak A. Schopenhauerio, „muzika – vienintelis atvaizdas, atspindintis mūsų būties pagrindą – valią. [...] Pažinimo pagrindas – valia, intuicija, mis-

tinis sąmonės nušvitimas, vaizduotė, pasąmonė“.³²²

Austrijoje į Z. Nagytės gyvenimą įsiliejo klasikinė muzika: bendrabutyje klausydavosi A. Kuprevičiaus profesionaliai „kalbinamo“ fortepijono, lankydavosi Zalcburgo filharmonijoje. Muzikos paveikti žodžiai sugulė Č. Grincevičiui rašytuose laiškuose: „Žiema. Šerkšnas žydi medžiuose, ledinės gėlės ant langų ir mažų šulinių. Sutemusiomis gatvėmis grįžau šįvakar į namus. Jos buvo tuščios, vėjyje suposi dideli melsvi žibintai, ir jie man atrodė lyg delnai, nešantys saulę. Daug saulių! Viename name skambėjo Chopin muzika. Tikriausiai anuos akinančiai baltus klavišus lietė mergaitės rankos. Tikriausiai... Ir man staiga pasirodė tokia graži, tokia nepamainomai graži ši žemė, ir brangi. Aš bijojau pagalvoti apie mirtį, bijojau, kad štai šią pačią akimirką, kai aš taip myliu ją, šitą žemę, manęs mirtis neišsivestų. Kokios retos yra tokios valandos. Lyg pasakos... Jų negalima suprasti, jas reikia pajusti širdimi ir krauju. Tokiomis valandomis žemė pati atsiveria prieš tave.“³²³ Jautrūs ir subtilūs žodžiai liejasi iš širdies gelmių. Tačiau būna dienų, kai muzika „nekalba“, lieka svetima: „Nėra vasaros... Tokia didelė vėsuma ir bespalvės dienos tiktai, ir naktys su užgesusiais sietynais. Ir knygoje, kurias skaitau,

³²⁰ Iš Z. Nagytės laiško Č. Grincevičiui, Vokietija, 1949 m.

³²¹ Schopenhaueris A., *Pasaulis kaip valia ir vaizdinys*, Vilnius, 2000, p. 118.

³²² *Ten pat.*

³²³ Iš Z. Nagytės laiško Č. Grincevičiui, be datos.

nerandu jos, vasaros. Ten šalta ir niūru. Viduryje miesto, prie sugriauto teatro, stovi liepa – tokia didelė. Aš praieinu pro ją ir žinau – ji greitai žydės, ir vėl kris ant jos skardus lietus, ir sugrįš saulė. Žinau, kad visa vėl sugrįš, ir todėl gera yra laukti. Bet dabar dar vėsu, ir aš jaučiu šitą vėsumą, lyg Bacho muziką, aš ją girdžiu kiekviename daikte skambant. Ir man nejauku, visai nejauku. Bacho muzikoje yra kažkas negyvo, jis neprakalba į mane. Aš stoviu prieš

ją, lyg prieš visai svetimą žmogų, ir nežinau, ką jam pasakyti.³²⁴

Per filosofiją, meną ir muziką atėjęs pasaulio pažinimas nulėmė Z. Nagytės sieloje vykstančius pokyčius. Atsiribojusi nuo pasaulio chaoso, ji pasinėrė į literatūros studijas, atsiverdama viskam, kas originalu, modernu, nauja ir gražu. Tai, ką tuomet patyrė, sugulė jautrioje poetės širdyje, o įgytos žinios, patyrimas prasiskleidė gyvenimą įprasminančiais išskirtiniais vaizdiniais.

³²⁴ Iš Z. Nagytės laiško Č. Grincevičiui, be datos.

Gyvenimas kaip niekada neišsemiamą versmė...

Knygos Liūnės Sutemos gyvenime iki šių dienų yra neišsemiamą ir gavinanti versmė. Poetė augo, brendo, formavosi veikiamą lietuvių, vokiečių, latvių, amerikiečių kultūrų. Keturių kalbų mokėjimas suteikė puikias galimybes skaityti originalius žymiausių pasaulio klasikų veikalus, pajusti kiekvienos kalbos grožį, išvelgti jos subtilybes. Lietuvoje per senelę pažinusi ir pamėgusi romantikus F. Schillerį ir J. W. Goethe, vėliau, brolio paraginta, skaitė XX amžiaus pradžios europinę literatūrą, atrasdama savo dvasiai artimus kūrėjus: S. Lagerlōf, S. Salmineną, F. E. Sillanpää, H. Ibseoną, K. Hamsuną. Susipažino su lyriko, dramaturgo, eseisto, libretų autoriaus ir leidėjo H. von Hofmannsthalio kūryba. Neabejotinai lemiamą reikšmę

kūrybinės minties plėtotei turėjo ir R. M. Rilke.

Labai žavėjosi S. Lagerlōf. Ir ne tik jos kūryba, bet ir moters-kūrėjos asmenybės tvirtumu, tikslo siekimu. Įspūdį paliko rašytojos kūrybinis pasaulis, pasižymintis lakia fantazija, kupinas mistiškų, antgamtinių vaizdų. S. Lagerlōf kūryboje apstu romantizmui būdingų bruožų: lyrizmo, egzotikos, keistenybių, mistikos, šėtoniškų apraiškų. Nenuostabu, jog lyrinis prozinių pasakojimų romanas „Padavimas apie Gestą Berlingą“ jausmingai paveikė Z. Nagytę, o pagrindinis veikėjas Gesta Berlingas tapo jos gyvenimo idealu. „Gesta Berlingas netenka visko ir klaidžioja baisioje neviltyje. Jis nori numirti, nes galvoja savo mirtimi padaryti žmonėms gera. Bet jeigu Gesta Berlingas būtų miręs, kas juos paskui gelbėtų nuo

nelaimių, kas jiems padėtų varge? O gal šie žmonės Gesto Berlingo priešai? Ne! Jie myli Gestą Berlingą. [...] O gal Gesta Berlingas neapkenčia žmonių? Ne! Jis juos myli ir padeda jiems. Myli juos tokius, kokius juos išaugino jo gimtojo krašto laukai ir miškai. Jis myli ir tuos šiurkščius, juodomis rankomis žmones. Gesta Berlingas nori būti geras ir laimingas. Laimingas ir geras.³²⁵

Z. Nagytę jaudino idealistinis pasaulis, kuriame grožis ir emocijos nustelbdavo racionalų protą. S. Lagerlōf herojus troško vienatvės ir kentė dėl nelaimingos meilės. Tokia dvasinė būseną buvo labai artima ir Z. Nagytei.

S. Lagerlōf knygoje persipynė daugybė siužetinių linijų ir įvairių temų: vienatvė, viltis ir tikėjimas šviesia nežemiška meile, klajonės ir laisvės troškimas. Visa tai jaudino ir aitrino jaunatvišką Z. Nagytės sielą. Ji žvelgė į pasaulį su vaikiška nuostaba ir bandė rasti atsakymą į klausimą, kodėl blogis taip negailestingai naikina grožį. Kilo priešara tarp pilkos realaus pasaulio kasdienybės ir idealistinio pasaulio romantiškumo, švelnumo ir paslapties. Dienoraštyje, cituodama Gesto Berlingo žodžius, Z. Nagytė įrašė: „Tu man negali padėti, Dieve. Ne. Aš turiu būti viena, aš turiu eiti viena. Ar išlaikysiu? Nežinau. Bet aš turiu išlaikyti ir nesudužti. Aš noriu gyventi, nes „gyvenimas tai kaip versmė – ji niekad neišsemiama, gyventi taip be galo,

be krašto ir be mirties“. [...] Tu žinai, kas šitaip kalbėjo? Taip, tu žinai, nes per tą skausmą, kurį tu jam davei, jis pradėjo mylėti gyvenimą, jame prabilo didysis troškimas gyventi! Tu žinai, juk šitą troškimą, nenorėdamas jo atimti, davei. Ką tu norėjai paniekinti, pakėlei virš viso purvo tarytum didelę, tyrą, plakančią širdį. Ak, Dieve, man taip dabar sunku, bet leisk, leisk man vienai...“³²⁶

Studijuodama Vokietijoje Z. Nagytė gilinosi į XX a. pirmųjų dešimtmečių kūrėjų veikalus, kuriuose buvo ryškus gyvenimo ir egzistencinės filosofijos susiliejimas. Rūpėjo ne tik knygų turinys, bet ir kūrybos meno subtilybės: minties plėtotė, stiliai, temų aktualumas; poezijoje – eilėraščio forma, metaforų ir įvaizdžių formavimas. Domėjosi vokiečių romantikų T. Stormo, Novalio kūryba. Pastarojo „Himnai nakčiai“ sužavėjo jautriu subtilumu. Vėl skaitė J. W. Goethe's ir F. Schillerio kūrinius, didesnę dėmesį skirdama pastarajam. Domėjosi ir romantizmui priskiriama vokiečių kūrėjų grupe „Sturm und Drang“ („Audra ir veržimasis“).

Didžiulį poveikį Z. Nagytei turėjo poetai ekspresionistai. XX a. pirmaisiais dešimtmečiais mene susiformavusi ekspresionizmo kryptis po karo Vokietijoje įgavo naują veidą.

Ekspresionizmo sąvoka pirmą kartą paminėta 1911 m. pavasarį Berlyne vykusioje parodoje, kurioje buvo ekspso-

³²⁵ Iš Z. Nagytės dienoraščio, 1943 m. gruodžio 19 d.

³²⁶ Iš Z. Nagytės dienoraščio, 1944 m. gruodžio 15 d.

nuojami žymiausių ekspresionistų, fovistų bei kubistų (G. Braque, A. Derain, A. Marquet, P. Picasso ir kt.) kūriniai. Tuomet šie jaunieji prancūzų menininkai buvo pavadinti „ekspresionistais“ – „išraiškos meno“ kūrėjais. Paveiksluose skleidėsi ekspresionistinės nuotaikos. Meninio žodžio kūrėjai žavėjosi abstrakcija, jausmų intensyvumu, spalvų drastiškumu. Žymiausi ekspresionistai literatūroje – G. Heym, S. George. Pastarasis savo kūryboje iškėlė griežtus poetinės formos reikalavimus ir tapo pavyzdžiu kitiems. Veikiami ekspresionizmo kūrė ir K. Hamsunas, J. Ch. F. Hölderlinas, Novalis, J. W. Goethe ir kt.

Z. Nagytė sekė ekspresionizmo apraiškas kūryboje, mene, kine. Daugelis autorių jai taip ir liko svetimi, tačiau pamėgtus (J. Ch. F. Hölderliną, J. F. von Eichendorffą, G. Heymą, S. George, H. Hesse, H. Heine) skaitė įdėmiai, sekė jū kūrybos raidą. Laiške O. Stikliūtei rašė: „Skaitau Heine's eilėraščius. Jie ateina pas mane lyg visai svetimi ir baisiai liūdni žmonės. Ir šitas liūdesys, kuris yra tarp jų ir manęs, padaro mus artimus ir nuoširdžius. Aš dabar matau, kaip skausmingai Heinrichas Heine savo vidiniame pasaulyje buvo gyvenimo sudarkytas. Jo eilėraščiai pilni ironijos sau, visam pasauliui ir tam, kurio galbūt visai nėra. Kitus aš vėl matau kaip pavargusias blyškias rankas, ilsintis prieš mane. Jie būna liūdni, bet ramūs...“³²⁷

³²⁷ Iš Z. Nagytės laiško O. Stikliūtei, Freiburgas, be datos.

Z. Nagytė skaitė ir realistų-natūralistų kūrybą, kuri buvo artima namų ilgesio ir begalinio liūdesio temomis.

Ypač daug įtakos pasaulėjautos ir pasaulėvaizdžio formavimuisi padarė vienas ryškiausių modernizmo atstovų, klasikas, estetas R. M. Rilke. Jo poezija atvėrė naujas menines erdves daugeliui kūrėjų. Dar gimnazijoje pamėgusi jo kūrybą, iki šiol liko jai neabejinga: „Meldžiuosi pagal Rilkę, skaitau ją kaip Šventąjį Raštą.“³²⁸ Ir dabar poetę žavi jo poetikos tonacija – ieškanti, klausianti, apmąstanti esminius žmogaus egzistencijos klausimus; domina daiktų santykio su menininko sąmone bei meniniu vaizdu išraiška; rūpi, ką poetas kalba apie būties laikinumą, dvasinę bendravimą. Skaitė „Duino elegijas“, „Sonetus Orfėjui“, „Valandų knygą“ ir kitus kūrinius, pasižyminčius ypatingu jautrumu, subtiliais nuotaikų, spalvų ir garsų niuansais, filosofine mintimi. „Valandų knyga“ tapo Z. Nagytės gyvenimo knyga – iki šiol ją moka mintinai. Žavėjosi ir romantinėmis poeto pasakomis. Laiške Č. Grincevičiui rašė: „Mielas mano drauge, ar tu žinai R. M. Rilke's pasakas? Jos tokios giedros ir gražios, ir ne tik vaikams, visiems. Norėčiau kelias tau nurašyti ir atsiųsti, tik parašyk man kaip: originalą ar išversti į lietuvių kalbą. Aišku, vertimas, nors ir kaip stengčiausi, neatskleis visumos. Parašyk, aš būtinai

³²⁸ Iš V. Paplauskienės pokalbio su Z. Katiškienė, 2008 m.

norėčiau kelias jų tau atsiųsti.³²⁹ R. M. Rilke stipriai paveikė Z. Nagytės kūrybos sampratą. Daugelis jo pamėgtų temų, nuotaikų, jausmų rado atgarsį jos poezijoje.

Knygos atvėrė naujus pasaulius. Ieškodama gyvenimo prasmės, poetė gilinosi į herojų psichologiją, vertino jų poelgius. Laiške O. Stikliūtei rašė: „Perskaičiau „Meaulnes der grape Freund“. Žinai, man liūdna darosi, kai pagalvoju, kad gal jau ne vienas žmogus panašus į Didįjį Molną pro mane praėjo nepastebėtas. O juk būtų buvę taip gera, taip baisiai gera su juo kalbėti, nors keletą sakinių iš jo išgirsti. Nežinau, kodėl aš tik tuos tragiškai vienas į kitą panašius žmones matau ir tik su jais kalbuos. O, tik nesakyk, kad tokių žmonių kaip Molnas nėra! [...] Ne tik aš, bet ir mano ilgesys šitą knygą perskaitė, mano ilgesys, kuriam jau seniai čia nusibodo. Aš Tau norėčiau dar kažką parašyti, bet man staiga pasidarė taip keistai svetima. Visi daiktai taip įžūliai į mane žiūri, ir man atrodo, kad aš juos pirmą kartą matau.“³³⁰ Prancūzų rašytojo A. Fournier knyga „Didysis Molnas“ suformavo Z. Nagytės sąmonėje nepakartojamą pasiaukojančią draugystę, kurią ji savo kūryboje sutapatino su brolio ir sesers draugyste.

Z. Nagytė domėjosi Ingeborgos Bachmann, W. Borcherto, P. Celano,

H. E. Holthuseno, K. Krolowo, C. Lavant, F. Mono, H. Pionteko, M. Scharpenbergerio kūryba. „Dabar ant mano stalo guli jaunų vokiečių poetų knygos. Ten yra tik griuvėsiai, už saulę didesnis skausmas, neveltis lyg nesibaigiantis lietus ir kartais, tik kartais maža išblyškusi šypsena, sukelianti begalinį gailestį. Man rodosi, taip turėtų šypsotis mirštantis vaikas. Sunku žiūrėti į svetimą širdį, baisiai sunku. Paliesti ją būtų nežmoniška.“³³¹ Z. Nagytė skaitė jaunų vokiečių kūrėjų leidžiamą žurnalą „Metamorphoze“ (vėliau „Meta“), kurio pirmasis numeris išėjo 1947 m. Tai buvo leidinys, skirtas eksperimentiniam menui ir poezijai. Apie šį žurnalą Z. Nagytė rašė: „Ne tik jaunieji vokiečių poetai pasirodė šio leidinio puslapiuose su savo naujaisiais arba pirmaisiais kūriniais, bet ir kitų tautų modernieji buvo pristatyti skaitytojui. [...] Pradžioje, be mažų išimčių, buvo liečiamos vis tos pačios, amžinai pasikartojančios temos: žmogus, gyvenimas, mirtis. Tik, aišku, žvilgsnis į juos buvo pri-trenkiančiai skirtingas nuo įprastinio. Ir reikia sutikti, kad žmonėms, ieškantiems poezijoje grožio, atsipalaidavimo nuo kasdienybės arba heroizmo, jaunųjų poetų žodžiai buvo nesuprantami ir nuviliantys.“³³² Iš jaunųjų poetų ji išskyrė I. Bachmann ir G. Benną, akcentuo-

³²⁹ Iš Z. Nagytės laiško Č. Grincevičiui, Insbrukas, be datos.

³³⁰ Iš Z. Nagytės laiško O. Stikliūtei, be datos.

³³¹ Iš Z. Nagytės laiško Č. Grincevičiui, be datos.

³³² Katiliškienė Z., „Pokarinė vokiečių poezija“, *Metmenys*, 1964, Nr. 8, p. 109.

dama pastarojo reikšmę moderniajai vokiečių poezijai.

Z. Nagytė susidomėjusi sekė ir pokarinės literatūros autorius, kuriuos vienišo sąjūdis „Grupė-47“ (steigėjas – Hannas Werneris Richteris). Čia susitelkė įvairios pasaulėžiūros kūrėjai, skirtingai traktavę požiūrį į kūrybą bei jos vyksmą. Aptardama jų eilėraščius Z. Nagytė išskyrė „kūrybiškumą, kuriame pulsuoja dabartis, nerimą, verčiantį ieškoti [...], eksperimentavimą, išbandymą visų įmanomų galimybių kūryboje“³³³.

Kalbėdama apie moderniąją vokiečių kūrybą Z. Nagytė teigė, kad ji „yra judanti į priekį, ieškanti tiesos ir analizuojanti iki skausmo, duodanti iš patirties žodžiams žmogus – gyvenimas – mirtis kitą prasmę, suprastinanti kalbą iki kietumo ir šiurkštumo, apimanti kiekvieną žmogiško gyvenimo momentą, neišskiriant nei politinio, griežtai neigianti vis dar tebesivaidenantį įsitikinimą, jog poezija skirta skaitytojo arba klausytojo paguodai, džiaugsmui ir užliūliavimui. Jų poezija kaip tik veikia žmogų priešingai. Joje nebėra lyrikos tradicine to žodžio prasme. Nebėra idilės. Gamta tapo slaptažodžiu, susižinojimo ženklu. Ji nebėra apdainuojama. Tėra pasakoma, ką jinai reiškia. Ir svarbiausia – jų poezija tebėra jautri...“³³⁴

Z. Nagytės kūrybos raiškai įtakos turėjo ir austrų poetas ekspresionistas G. Traklis. Vienas žymiausių XX a. vo-

kiečių kalba kurtos poezijos atstovų pasitraukė iš gyvenimo būdamas 27 metų. Jo palikimas kuklus – apie 200 kūrybinių puslapių. Įspūdį Z. Nagytei paliko po mirties išleista jo knyga „Sapnuojantis Sebastijonas“. Žavėjo G. Traklio poezijos dvasingumas, estetiškumas. Jo kūryboje gausu ne tik jautrios šilumos ir idealios meilės, bet ir nuodėmės, kaltės, tragiškos lemties motyvų. Poetas siekė tobulos formos, perteikė kalbos muzikos grožį. Z. Nagytė grožėjosi jo sugebėjimu nuspalvinti poetinę erdvę vaizdingomis, sodriomis metaforomis, taikliais įvaizdžiais, kurie skaitančiajam teikė pasigėrėjimo.

Z. Nagytė neaplenkė ir P. Celano kūrybos (tikr. Paul Anstchel). Šį tragiško likimo poetą, per Antrąjį pasaulinį karą netekusį tėvų ir artimųjų, galiausiai neatlaikiusį sunkumų ir savo noru pasitraukusį iš gyvenimo, išgarsino pirmasis rinkinys „Smėlis iš urnų“ („Der Sand aus den Urnen“, 1948), o šio rinkinio eilėraštis „Mirties fuga“, kuriame išreikštas karo ir pokario tragizmas, išsakyti kaltinimai hitlerizmui, rasizmui, tapo įkvėpimo šaltiniu daugeliui kūrėjų (ypač paveikė A. Mackaus poeziją). Svarbiausi P. Celano kūrybos motyvai – amžiaus tragizmo pojūtis, revoliucijos bei maišto troškimas, žmogiškas protestas. Aušvice nacių įvykdytų žydų žudynių metafizika persunkusi visus jo eilėraščius. Autorius ieškojo tobulos, šiuolaikiškos poetinės formos, išsiskyrė savitumu, individualumu. Jo kūryba paveikė ne vieną Vakarų

³³³ *Ten pat.*

³³⁴ *Ten pat.*

poetų kartą. Z. Nagytė skaitė jo rinkinius „Aguona ir atmintis“ („Mohn und Gedächtnis“), „Nuo slenksčio prie slenksčio“ („Von Schwelle zu Schwelle“), „Kalbos grotos“ („Sprachgitter“), „Niekieno rožė“ („Die Niemandrose“), „Alsavimo krypsnis“ („Atemwende“).

Vokiečių ir austrų literatūra, menas intelektualiai formavo ir brėžė esmines

gaires daugelio menininkų kūrinuose. Z. Nagytei tai buvo įkvėpimo šaltinis: gilindamasi į moderniųjų menininkų kūrybą, rašydama apie juos dėjo savo kūrybos pamatus. Galima teigti, jog vokiečių ir austrų literatūra subrandino poetės pasaulėžiūrą, praplėtė pasaulėjautą, suformavo meno sampratą, lavino kūrybos raiškos subtilybes.

Lelioju žemei ir apraudu ją, žodžius rinkdama iš liaudies dainų

Modernioji vokiečių kūrėjų filosofija ir poezija, raiškos priemonių subtilybės buvo persmelkusios Liūnės Suteimos pasaulėjautą. Išvykusi iš Lietuvos ji pasinėrė į Vakarų Europos kultūrinius klodus, tačiau gaivinančių versmių ieškojo lietuvių liaudies kūryboje bei tautosakoje.

Folkloro tradicijos literatūroje ir mene buvo puoselėjamos nuo seniausių laikų. Dvasinės liaudies kūrybos elementai, įpinti egzodo rašytojų kūrinuose, nuspalvindavo juos naujomis prasmėmis.

Liūnės Suteimos pasaulio suvokimą nulėmė atsineštinis kultūros klodas: neišsenkančiu įkvėpimo šaltiniu tapo namuose ir Buknaičių kaime girdėtos motinos, tetos Mortos, pusseserių dainuojamos lietuvių ir latvių liaudies dainos. Brandino ir žemaičių tarmė. Gimtosios kalbos grožis, atsiskleidęs mituose, padavimuose, liaudies dainose, pasakose, buvo branginamas ir puoselėjamas svetimoje žemėje.

Poetė domėjosi senosiomis tradicijomis, mitologija, etnografija. Vienas būdingiausių Liūnės Suteimos kūrybos bruožų – atsigręžimas į senąją baltų religiją – pagonybę: „Norėčiau sugrįžti į tuos laikus, kada buvo pagonybė. Žmonės tuo metu atrodė turtingesni, geresni, nuoširdesni. Dabar viskas pasikeitė. Aš norėjau sugrįžti į tuos laikus, nes man jie labai gražūs. Žavi senos istorinės knygos. Man atrodydavo, kad tie tikėjimai, tie Dievai, gamtos reiškiniai, kuriais tikėjo žmonės, buvo geresni. Žmonės tada atrodė jautresni ir nuoširdesni, teisingesni. Gal todėl, kad paskui tikėjimą atnešė su kardais ir ietimis. Tik tuomet taip atrodė. Mano mąstymas keičiasi, yra dalykų, apie kuriuos aš jau kitaip galvoju.“³³⁵

Liūnę Suteimą domino lietuvių ir latvių tautų mitologija, senosios apeigos, pasakojimai apie dievus ir dievybes, apie šventuosius, pasaulio sukūrimą,

³³⁵ Iš V. Paplauskienės pokalbio su Z. Katiškiene, 2007 m.

jo sunaikinimą ir atsinaujinimą. Per visa tai atėjęs pirminis pasaulio pažinimas tapo jos kūrybos ašimi. Saviraiškos priemonių ieškojo liaudies mene. Archetipai – įvaizdžiai, simbolinės figūros, mitologiniai personažai – tapo kodu, raktu, kurį atpažinus ir suvokus atsiveria poetinė gelmė. Liūnės Suteamos kūryboje įpintas totemizmas ir animizmas, magijos elementai, dominuoja faunos ir floros pasaulių ir apskritai gamtos personifikacija. Dievybės siejamos su žmogaus ar gyvūno išvaizda (Perkūnas, Medeina, Panas, Žaltys). Lyrinių subjektų gyvenimo vingiai paklūsta likimo deivei Laimai, miško deivei Raganai suteikiamos mistinės galios. Visiems šiems personažams būdingi žmogiški jausmai, įgeidžiai, nuotaikos.

Savita vieta mituose tenka Mėnuliui, pirmiausia kaip astronominiam reiškiniui, kurio fazių kaita ir daugybė su ja susijusių įvykių nuspalvina jausminį žmogaus foną. Liūnės Suteamos poezijoje dievybėmis tampa Saulė, Mėnulis, Žemė. Minėdama Paukščių Tako, Grižulo Ratų, Sietyno žvaigždynų vardus, jinai suteikia jiems stebuklingą galią.

Išskirtinė vieta poetės kūryboje tenka krikščioniškajai mitologijai. Šventąjį Raštą ne tik skaitė, bet per jį gilinosi į gyvenimo esmę ir prasmę. „Anksčiau klausdavau, kodėl Dievas nepadedą, kodėl vyksta karai, kodėl tiek daug nelaimių žemėje? Dabar kitaip galvoju. Žinau, Dievas davė žmogui laisvą

valią. Tik nuo mūsų priklauso, ką mes pasirinksim. Dievas davė dešimt įsakymų, ir jeigu kiekvienas jų laikysis, nebus tų baisumų. Labai paprasta mano galvosena.“³³⁶

Per poeziją Liūnė Sutema atskleidžia savo krikščioniškąją pasaulėžiūrą, išryškina vertybes, kuriomis vadovaujasi gyvenime: dešimt Dievo įsakymų. Ji sukuria kompleksą vaizdinių, personažų ir simbolių, susijusių su bibliniais motyvais, ir perkelia juos į poetinę erdvę. Svarbiausi jų – Kaino ir Abelio broližudystės nuodėmė, Dovydo ir Galijoto kova, šventojo Jono nužudymas. Poezijoje vyraujantys simboliai (žuvys, duonos kepalas, piemu) primena slėpinių, nejučiomis tapdami kūrybos pagrindų. Iš visų šių elementų Liūnė Sutema pina savitą asmeninę poetinę mitologiją.

Jausmams atskleisti, nuotaikai nusakyti poetė subtilių formų, vaizdinių raiškos priemonių ieškojo liaudies kūryboje. Neatsitiktinai jos poezijoje liejasi lopšinės, raudos, lelijos, maldos, litanijos, įvairios magijos formos (užkalbėjimai), giesmės, įpinami šokiai ir žaidimai. Eilėraščiuose dažnos folkloro parafrazės, mitologinio kredo įterpimas į tikroviškas situacijas. Poetas M. Martinaitis rašė: „Folkloro gilumoje slypi situacinė prasmė ir specifinė įtaiga, neretai pražiūrima literatūriškai interpretuojant. Poezijoje iškilo situaciniai žanrai, kurių dėka buvo kuriamas

³³⁶ Iš V. Paplauskienės pokalbio su Z. Katiškiene, 2007 m.

folklorinis įvykis, bendruomenės etinis ar mitinis modelis. Visų pirmiausia – raudos, kurių įtaigą pamėgino atkurti J. Degutytė, Liūnė Sutema, Just. Marcinkevičius. Poetų dėmesį atkreipė ne tiek žodinis raudų apvalkalas, intonacija, kiek raudiškoji įtampa ties amžino praradimo riba, žmogiška laikysena, tuštumos pajautimas ir mėginimas ją įveikti žodžiu, kūryba, kada lieka tik vienintelė galimybė – kalbėti.³³⁷

Liūnė Sutema nuostabos kupinu žvilgsniu tyrinėja pasaulį. Vaikiškai trapi ir jautri siela bando suvokti ir rasti būdų, kaip sušvelninti gyvenimo šiurkštumus. Žvilgsnis krypsta į pasakų pasaulį. „Aš myliu pasakas ir tikiu jomis. Taip labai aš jas myliu. Gal todėl, kad negyvenau savo vaikystės pasakose? Gal todėl, kad niekad pasakoje negyvenau? Nežinau. Bet pasakas aš myliu. Tarytum didelę ir sunkią ašarą visuomet jas su savim nešiojuos, nuo jų man darosi visuomet taip gera ir graudu. kažkas sakė, kad gyvenimas – tai pasaka. Gal? Bet jis ne toks kaip mano pasakos, kurias aš dabar girdėjau, kurios dabar pas mane atėjo. Tegul gyvenimas būna pasaka, aš vis tiek labai myliu jas, myliu šitas pasakas. Visas.“³³⁸

Poetė savo kūryboje taikliai įkomponuoja pasakų herojus, mistines, realiame gyvenime neegzistuojančias būty-

bes. Viena labiausiai paplitusių liaudies pasakų „Eglė žalčių karalienė“ tapo kai kurių eilėraščių pagrindu. Eglės personažas artimas ir brangus: juo poetė įprasmino ne tik mylinčią moterį, gyvybę nešančią gamtos esatį, šeimos jaukumo ir ramybės saugotoją, bet ir būtybę, sujungiančią realų ir pomirtinį gyvenimą.

Be liaudies pasakų personažų – Žilvino, Drebulės, Jonuko, dvylikos brolių ir kt., Liūnės Sutemos kūryboje „gyvena“ ir J. Kaupo sukurti herojai – lėlės ir Arlekinas, Burtininkas su varlėmis, Magas, kareivėliai. Poetę žavėjo jautri rašytojo siela, idealistinės pažiūros, fantastinės svajonės. Ypatingas intelektualumas, kūrybos estetiškumas, metaforų vaizdingumas, gėrio ir grožio ilgesys – išskirtiniai J. Kaupo kūrybos bruožai. Literatūrines pasakas jis kūrė interpretuodamas tautosakinę medžiagą, kruopščiai rinkdamas žodžius. Jo herojai išgyveno vidinę kovą, nelaimingą meilę, grūmėsi dėl kilnių idėjų, svajonių, siekių.

Kaip relikviją poetė brangina J. Kaupo pasakų knygą „Daktaras Krištukas pragare“. Jos bibliotekoje saugomi ir kitų rašytojų kūriniai. Neišdildomus įspūdžius paliko Vydūno dainos. „Vydūnas veikdavo žmones, spindėjo tarsi šviesa.“³³⁹ Gimnazijoje pamėgo daininąją Maironio poeziją, jo satyras, domėjosi (ir žavėjosi) J. Kossu-Aleksan-

³³⁷ Martinaitis M., „Tautosaka lietuvių literatūroje“, *Metmenys*, 1986, Nr. 52.

³³⁸ Iš Z. Nagytės dienoraščio, 1944 m. gruodžio 18 d.

³³⁹ Iš V. Paplauskienės pokalbio su Z. Nagyte-Katiliškiene.

dravičiaus, S. Nėries, A. Miškinio, ypač brolio Henriko ir jo draugų V. Mačernio bei B. Krivicko kūryba.

Besiformuojančią Liūnės Sutemos kūrybinę sampratą, estetinius išgyvenimus veikė neoromantiškoji J. Kossu-Aleksandravičiaus poezija. Jo rinktinė „Poezija“, išleista 1940 m., skaitė gimnazijoje ir kaip brangenybę, paslėptą senelės pasiūtame drobiniam maišelyje, išsivežė svetur. Ne vienas poeto eilėraščio posmas įrašytas dienoraštyje: „O jūs melsvi šilai, o nykios platumos, / Aš jūsų sielvarto ir sopulio dalis...“, „O Viešpatie, tai vėliavos / mes įtikėjom rytdieną! / O kraujo pilnas kielikas / O sopulio širdis pilna!“³⁴⁰ Vieno rankraštinio sąsiuvinio moto – ketureilis:

*Ir taip norėtusi gyventi kaip kirminui
sakysime*

*Gyventi tiktai vien dėlei gyvenimo
paties.*

*Gyvenimas tai kaip versmė – jis niekad
neišsemiamas,*

*Gyventi taip be galo, be krašto ir be
mirties...*

J. Aisčio kūryba poetės širdyje iki šiol skamba kaip švelnus varpelis, kas kart sugrąžinantis namų ir vaikystės vaizdus, tėvynės ilgesį.

Liūnė Sutema domėjosi ir žemininkų (K. Bradūno, A. Nykos-Niliūno, J. Kėkšto) kūryba, ypač brolio Henriko. Nuo gimnazijos suolo žavėjosi jo

įžvalgomis, temų įvairumu, stilistiniais sprendimais. Brolio ir sesers kūryboje galima aptikti ne vieną sąsają: abu pasirinko laisvą verlibrą, panašią eilėraščių tematiką, abu ilgisi paliktų vaikystės namų, klajoja chaotiškuose tamsos ir šviesos pasauliuose ieškodami sielai ramybės. Esminiu tiek vieno, tiek kito kūrybos bruožu tapo ne išorinio efekto siekimas, o žmogaus kančios, ekspresijos protrūkio – vidinės gelmės vaizdavimas. H. Nagio kūryboje vienišo žmogaus nerimą ir skausmą paryškina tamsi lietinga rudens naktis, kurioje, paklydęs tarp daiktų, jis ieško šviesos ir sapnų, realaus, tačiau pamesto pasaulio. Brolio ir sesers tema – dar vienas bendras motyvas.

H. Nagys – kenčiantis ir tautos tragizmą išgyvenantis poetas. Vienas charakteringų jo įvaizdžių – paukštis – yra šviesos pasiilgusi poeto širdis. Liūnė Sutema – kenčianti, kurianti moteris. Itin ryškus jos kūrybos įvaizdis – vijoklis, bandantis įleisti šaknis svetimoje žemėje.

Abiejų poetų kūryba pasižymi romantiniu polėkiu, maištinga laikysena, egzistenciniais ir estetiniais kontrastais. Visgi kiekvienas ieškojo savito kūrybinio kelio. Uždara Liūnės Sutemos prigimtis šalinosi visuomeninės veiklos, ideologinių susikirtimų centruodama žvilgsnį į vidinį pasaulį ir supančią gyvenimišką tikrovę. Ieškodama savito sprendimo siekė vieno pagrindinių dalykų – meniškumo. Kalbėdamas apie

³⁴⁰ Iš Z. Nagytės dienoraščio, 1943–1945 m.

originalumą kūryboje J. Girnius teigė: „Visa, kas meniškai tobula, savaime yra originalu. Bet lygiai ir visa, kas tikrai originalu, savaime yra ir meniškai vertinga. Meninis tobulumas ir originalumas yra viena antrai tolygios sąvokos.“³⁴¹ Jis išryškino „asmeninį individualumą“. Liūnė Sutema atsiskyrė nuo žemininkų kartos ir nepritapo prie rašytojų, einančių tradiciniais literatūros keliais. Tai tarsi patvirtina ir pati poetė: „Lelioju žemei ir apraudu ją, žodžius rinkdama iš liaudies dainų.“³⁴²

Galima aptikti sąsają tarp Liūnės Sutemos poezijos ir dailininko V. Igno kūrinių. Abu menininkai gyvendami svetur puoselėjo lietuvių liaudies tradicijas. Tapytojo drobėse atsiskleidžia

individualus, lietuvių tautodaile grįstas pasaulis. Beribė fantazija minta liaudies menu, o sakralūs simboliai pulsuoja, gyvena paveiksluose, išryškindami pasiilgtos Tėvynės veidą. Dailininko kūriniai užpildo savita tematika, ornamentika, laiko ženklai: bažnyčios, koplytėlės, rūpintojėliai, koplytstulpiai, saulutės, kryžiai, žuvys, širdelės, karvutės, balandžiai, gandrai. V. Igno darbai užburia jausmų tyrumu, paprastumu, vaikišku naivumu. Panašūs ženklai, simboliai dominuoja ir Liūnės Sutemos poezijoje. Abu menininkai skausmingai ilgėjosi Tėvynės, savų šaknų. Nors jų darbuose pulsuoja modernaus pasaulio ritmai, tačiau etniniai ir estetiniai pagrindai liko neužgožti ir žavi tyru švytėjimu.

³⁴¹ Girnius J., „Kūrybinio originalumo prasmė“, *Tremties metai*, 1947, p. 450.

³⁴² Liūnė Sutema, *Nebėra nieko svetimo*, Čikaga, 1962.

TEGUL KALBA
MANO POEZIJA

1920 m. 6

Gerai išsidėvėję ir šitą baltą
stovintį lapą ir kėlisuą kartą manė
korkas pakidėdavo, kartos kirtė ir
nerypentiama ir tai buvo taimė. O
bijon, bėriai bijon draugė pirmuo-
sias rodėis ir šitą lapą, oš tip-
jon parolėpti ir vėidų mąsai pypėimuo
ohėsi. Oš galvojū mēriant, mēriant
vėis, bet vėto oš nepolū. Pantė, co-
rantė, tik rantė, tepal prantė pape-
ryje manė pypėimos. Pantė oš turū.
Oš turū pypėiti man oš ir bijon.
Bijon? Mē, vėtai nepolūmā vohypti,
mē, mē tyloti, tik tyloti, mē, juh
oš vėstok pypėim.

Bijon oš nepolūmā vohypti, o oš
vėis man, kops vėikoty tādē vėipėiti,
tėrai vėis man. Paber vėikos, kōs
gva manū prōvėiklėdūis pō-

Tebūnie tarytum pasakoj

Debiutinis Liūnės Sutemos rinkinys „Tebūnie tarytum pasakoj“³⁴³ išleistas 1955 m. Čikagoje. Šios knygos pasirodymą paskatino poetės vyras M. Katiliškis ir brolis H. Nagys. Pastarasis peržiūrėjo kruopščiai atrinktus eilėraščius ir pritarė jų spausdinimui, tapdamas rinkinio krikštateviu. Ploną, baltais viršeliais knygelę subtiliai ir skoningai apipavidalino dailininkas V. Ignas. Neatsitiktinai jis ėmėsi šio darbo. Abiejų menininkų pasauliai giminingi: žemaičiai, palikę gimtąją žemę, joje gyveno mintimis. Patirtos klajonės ilgesingai atsispindėjo kūrinuose: vieno – paveiksluose, kito – eilėraščiuose.

Viename Liūnės Sutemos rankraštiniame sąsiuvinyje įrašytas toks sakinyš, kuris nusako poetės norą su visais, ne tik su artimaisiais, pasidalyti savo kūrybos vaisiais. „Mano daiktai leido paliesti save, mano pasaulis priėmė juos. Aš dar stoviu čia, todėl būkit kantrūs su manimi, kai aš kartosiu ir kartosiu: tebūnie...“³⁴⁴ Šis trumpas žodis tapo

mistiniu ir lemiamu poetės kūrybos kodu.

Knygelės priešlapyje išrašyta dedikacija – „Mano Artimiausiems“³⁴⁵ – parodo autorės santykį su skaitytoju: kūrybos žodis dovanojamas jos dvasiai ir širdžiai brangiems žmonėms.

Debiutiniame rinkinyje atspausdinti keturiasdešimt devyni eilėraščiai, rašyti Vokietijoje ir Amerikoje. Knygos pavadinimas toks pat kaip ir pirmojo eilėraščio, kuriame išsakytas poetės troškimas, noras, geismas, anuometinė dvasinė būseną: viltingas pasakos laukimas, ilgėjimasis, kūrimasis.

Kompoziciniu požiūriu rinkinio struktūra vientisa, nesuskaidyta į skyrius. J. Kaupas rašė: „Vyraujantis rinkinio motyvas yra liūdnas, dažnai pesimistiškas, vietomis desperatiškas. Autorė aprašo pasaulyje prasmės nesuradusio žmogaus neviltingą, apatiją, nusivylimą gyvenimo rutina, iš kurios, rodos, nėra jokio išsigelbėjimo, sunkumą gyventi, neturint atramos, skundą, kad nėra žmogų supran-

³⁴³ Liūnė Sutema, *Tebūnie tarytum pasakoj*, Čikaga, 1955.

³⁴⁴ Rankraštinis sąsiuvinis, saugomas MLLM.

³⁴⁵ Liūnė Sutema, *Tebūnie tarytum pasakoj*, Čikaga, 1955.

tančios širdies.³⁴⁶ Jis apibendrina ir esminius rinkinio motyvus, kurių susiformavimui padarė įtaką egzistencialistai, ypač F. Nietzsche. Filosofas metafiziniu pesimizmu, metaforišku kalbėjimu, poetiniu stiliumi buvo paveikęs Liūnę Sutemą.

Nuo pirmųjų iki paskutiniųjų rinkinio eilėraščių vyrauja vienišo, nesurančio gyvenime atramos, paguodos žmogaus motyvas. Čia galima išvystyti panašumų su A. Mackaus kūryba: abiejų bežemių kartos poetų eilėraščiuose nuolat akcentuojamas savosios žemės praradimas, nepripažinimas svetur.

Viena ryškiausių ir svarbiausių Liūnės Sutemos kūrybos temų – moters kūrėjos prigimties vaizdavimas. Lyrinė herojė – moteris kūrėja – klajos ieškodama gyvenimo prasmės, ilgėsis paliktos tėvynės, blaškysis, trokšdama išsaugoti, apsaugoti, globoti artimuosius. Prieglobsčio artimiesiems motyvas, aiškiai suformuluotas ir atskleistas pirmajame rinkinyje, bus kartojamas visose kitose knygose, taps visos kūrybos esme, ašimi. Plėtodama šią temą Liūnė Sutema savitai naudoja stilistines priemones ieškodama naujos eilėraščio struktūros, formos, kuri atitiktų jos vidinį balsą ir ritmą. Pamėgtų poetų – J. Kossu-Aleksandravičiaus, S. Nėries, A. Miškinio – poezijos įtaka nejaučiama. Mintys, nuotaikų srautas išreiškiami verlibru. Išskirtinę reikšmę

Liūnė Sutema skyrė estetinei eilėraščio formai. J. Girnius rašė: „Meninės tiesos esmė yra ne kas kitas, kaip grožis. Tas, kas gražu, yra meniškai teisinga ir tuo pačiu antlaikiška.“³⁴⁷ Puoselėdama gėrį ir grožį gyvenime, poetė stengėsi tai skleisti ir kūryboje: jos estetiškos ideologijos atramos taškais tapo šių dviejų sąvokų sintezė.

Debiutinėje knygoje poetinis tekstas atautas iš tėviškės vaizdų, matytos ir jaustos aplinkos, sukauptos gyvenimo patirties. Eilėraščiuose subtiliai iškyla dramatiškas Tėvynės likimas, o per jį ir lyrinio „aš“ egzistencija. Gimtoji žemė tampa šventa vieta, kurioje esi saugus ir ramus, o išėjimas iš namų – ne tik gyvenimo pagrindo, bet ir savęs praradimas, akistata su nežinomybe. Šie išėjimo ir sugrįžimo motyvai ryškiai atskleidžiami eilėraščiuose „Žiemos prieblandoje“, „Beržai“, „Ramybė“. Vaikystėje užfiksuoti ženklai virsta sakraliais įvaizdžiais: dylanti „pasaga ties durim“, „angelas vėjo rodyklė“, „Žemaitijos kaimuos kasdienė duona“, „vėjo malūnas“, „sudilęs girnų akmuo“, „kraitinės skrynios“, „beržų sula“, „trys saujos žemės“, „saldžiai karti spalgenų uoga“. Lyrinis „aš“ ilgisi kaštonų, jaunų pušų, alksnynų, berželių, saulėgražų, aguonų. Lietuviškų vaizdų gausa suteikia etninį pagrindą.

Ne viename eilėraštyje galima aptikti biografinių detalių. Jos atpažįstamos

³⁴⁶ Coppelius, „Liūnės Sutemos debiutas“, *Literatūros lankai*, 1957, p. 31.

³⁴⁷ Girnius J., *Kūrybinio originalumo prasmė*, Vokietija, 1947, p. 450.

tik žinant poetės gyvenimą. Visa Liūnės Sutemos poezija yra tarsi išpažintis, dienoraštis, todėl lyrinio subjekto sutapatinimas su autorės asmeniu suprantamas. „Aš“ veikėjas, plėtojantis fabulą, yra ir „aš“ poetas, kuriantis įvaizdžius. Medituodama vienatvėje, kalbėdamasi su savimi poetė bent formaliai kūryboje tampa ir „aš“, ir „tu“.

Moteris kūrėja pasaulį suvokia ne per racionalų protą, bet per lakios vaizduotės paaitrintą jausminį pažinimą. Būdingiausi įvaizdžiai, aptinkami kiekviename rinkinyje, yra „vijoklis“, „vynuogynas“, „medis“, „virvė“, „kaspiniai“, „tiltas“. Semantinė jų prasmė gili: šie augalai ir daiktai driekiasi, vejasi, bando kabintis į dirvą, kaip poetė į gyvenimą.

Liūnė Sutama su vaikiška nuostaba stebi pasaulį: tyrinėja daiktus, klausosi garsų, žvelgia į spalvas, vertina žmogaus elgesį. Susiformavusi vidinė nuojauta išryškinama per ilgesingai „piešiamą“ gamtą, atkuriamą aplinką, žmonių santykių, kalbėjimo ir nesuskalbėjimo motyvus („Dvi širdys langinėse“, p. 18; „Vienuma“, p. 29; „Didysis nuovargis“, p. 21; „Nieko nebenoriu liesti“, p. 36).

Chaotiško gyvenimo fone poetė bando kurti estetinį pirmą pradį pagrindą, ant kurio bus pastatytas ir suformuotas jos pasaulis su jai būdingomis nuotaikomis. J. Kaupas teigė, kad knygos „estetiniai ir nuotaijingi vaizdai yra saviti, įdomūs ir artimi. [...] Tuo tarpu

nepalyginamai spalvingesni yra jos poetiški vaizdai“³⁴⁸.

Tapybiškai poetiškų vaizdinių knygoje išties apstu. Liūnės Sutemos kūryboje reikšmingas tampa ne tik žmogiškas, bet ir meninis jautrumas: nuo besivejančio vijoklio iki berželio, nuo besišypsančios saulėgražos iki paslaptingos mėnulio pilnatis švytėjimo, nuo mažos viltingos žvaigždėlės iki mistiškų bekraščių horizontų. Spalvos poetei tampa ne tik vizualine, bet ir jausmine priemone. Eilėraštyje balta kontrastuoja su juoda, ir tai suteikia kūriniui šaltumo ir griežtumo. Mistinių galių įgauna metalo, plieno, mėnulio atspalviai. Įpinamos ir šiltos, gyvos spalvos, jausmingai nuvilnijančios eilėraščio posmais. Poetė grožėdavosi Vincento van Gogho kūrinių „geltoniu arba raudoniu“, žavėjosi spalvine gama, meniniu kūrinių sprendimu. Anot žymaus menininko, geltona spalva – „aukščiausia meilės spalva“³⁴⁹. Meilė Liūnės Sutemos gyvenime turėjo ypatingą reikšmę. Mėgstamų augalų – pienių žydėjimas poetei visuomet suteikia saulėtą šventę. „Geltonis žėri ir triumfuoja, simbolizuoja mistinį svaigesį, jungtį su didžiausiomis žemės jėgomis.“³⁵⁰ Šie A. Periušo žodžiai, pasakyti apie V. van Gogho spalvas, tinka ir Liūnės Sutemos spalvinei gamai

³⁴⁸ Coppelius, „Liūnės Sutemos debiutas“, *Literatūros lankai*, 1957.

³⁴⁹ Periušo A., *Van Gogo gyvenimas*, Vilnius, 1978, p. 184.

³⁵⁰ *Ten pat*.

apibūdinti. Iš dailininko paveikslų poetė perėmė raudoną – gyvybės, skausmo („raudoni plaukai“, „kraujo puta“, „raudoni karoliai“), mėlyną – vilties ir svajonės („mėlynas lietus“), žalią – gyvybės, augimo, vešlumo („medžiai žali“, „žalios langinės“) spalvas.

Pirmaisiais eilėraščiais perteikti spalviniai tonai suteikia gyvybę, begalinį norą kilti į saulę, dievinti šviesą. Poetė ne tik emocionaliai „spalvina eilėraščių“, bet ir tapybiškai kuria vaizdinius. Išskirtine priemone tampa palyginimai: „kaminai“ – „su gandrų kojomis“, „vakarais langai, lyg atskleistos knygos“, „garuoja perpjauta vėjo pusnis“, „du antakiai pakyla – du juodi žiogai“, viltis išreiškiama žvaigždės įvaizdžiu.

Esminis Liūnės Sutemos kūrybos bruožas – vienos ar kelių eilučių pakartojimas, vadinamas žiedine kompozicija, kuris tarsi švelnus bangavimas įtvirtina ir pagilina mintį. Poetė savo eilėraščiuose naudoja grafinius elementus: raidžių išretinimą, punktyrines linijas, daugtaškius, kuriais akcentuojama pauzės svarba ir paliekama laisvė pačiam skaitytojui užbaigti tai, kas nepasakyta („Noriu grįžti namo“, p. 47; „Potvynis“, p. 38). Daugelio eilėraščių kompozicija fragmentiška, atviros formos („Paklydęs žydi lietus“, p. 14; „Atsisveikinimas“, p. 22), bet yra ir nuoseklios konstrukcijos eilėraščių su pradžia, pabaiga bei ryškia kulminacija („Per didelis rytas“, p. 13; „Laimė“, p. 17; „Didysis nuovargis“, p. 21; „Abejingumo kaspiniai“, p. 23).

Jausmai atskleidžiami taikliais, „neoramentuotais“, neišpuoštais, nauja gaida suskambančiais paprastais žodžiais. Poetės kruopščiai parinktos metaforos, įvaizdžiai suteikia eilėraščiui ypatingą semantinę spalvą.

Liūnė Sutema ilgėjosi gyvenimo pasakos, kuri buvo svarbi ne tik kaip iliuzija, bet ir kaip asmeninės būties modelis. Pasakos motyvų panaudojimas tapo vienu būdingiausių bruožų ne tik pirmajame, bet ir vėlesniuose rinkiniuose.

Eilėraštyje „Žaidžiu su veidrodžio šuke“ (p. 15) atskleidžiamas poetės egzistencinis pradas. Penkiuose sklandžiuose posmuose plėtojamas veiksmas-žaidimas: rankose laikoma veidrodžio šukė, kurioje trokštama įžvelgti paslėptus vaizdinius. Tai nėra lengvabūdiškas, nerūpestingas žaismas, kuomet norima pasigrožėti savimi ar išdykaujant šelmiškai akinančia šviesa paliesti kitą asmenį. Lyrinis subjektas, atsargiai žvelgdamas į šukę, tarsi mato savo vidinį pasaulį, stebi jame vilnijančias bangas. Kiekviename posme nutapytas veiksmas suvokiamas realiai ir įgauna gilią prasmę:

Veidas, kurį ranka keliu,

Rusvas ir negražus –

Jis išslys su visa įkyria šypsena,

Jei ištiesiu pirštus

Trokšdama būti viena.

Poetės vidinis „aš“, susidūręs su realiu pasauliu, bando pasislėpti ir būti vienas, būti tikras, būti laisvas ir jaunas.

Pasaulio pažinimas ateina per „saulę“, per „šaką“, per „paukštę“, per „dieną“. Veiksmui paryškinti panaudojama anti-tezė. Kalbėjimas apie šakos supimą, jos žydėjimą bei bitės dūzgamą tampa aliu-zija į vaisingumą, derlingumą. Suvoki-mas, jog negalima laužti šakos, lenkti per jėgą, nes ji palūš, atskleidžia kitą gyvenimo tiesą – nieko negalima daryti per prievartą:

*Šaka, kurią rankoj supu,
žydi, bet vaisių nemegs –
ji palūš, jei palenksiu ją,
ano žiedo ieškodama,
kuriame dūzgiant bitę girdžiu.*

Poetė puoselėja savo svajonę – kūry-bos paukštę. Be poezijos jos gyvenimas tuščias ir beprasmis. Paukštė – svajonė, kurią sugavo ir kurios negali paleisti, išlaisvinti, ji užtrokš, jei bus galvojama apie laisvę:

*Paukštė, kurią ranka sugavau,
nustebus, tyli...
Ji užtrokš, jei glostysiu ją,
svajodama būti laisva
ir toli, toli –*

Paskutiniame posme regima ato-mazga: rankoje suspausta gyvybė, ku-rios negalima užgniaužti. Čia įpinamas biografinis motyvas: poetė nurodo savo gimimo dieną – liepos penktąją:

*Diena, kurią rankoj turiu,
kvepiant liepoms, penkta.
Ji paliks rausvą rėžį mano delne,
jei užgniaušiu ją,*

*ilgėdamos būti jauna,
taip jauna, kad galėčiau vėl grįžti
į čia.*

Liūnės Sutemos stilius paprastas, ku-pinas palyginimų, meistriškai parinktu nepretenzingų įvaizdžių. Neįmantriais žodžiais atskleidžiamas sudėtingas ir skausmingas vidinis pasaulis. „Goethe teigė, kad „rašytojo stilius yra tikslu jo vidaus kopija; tas, kas nori rašyti aiš-kiu stiliumi, pirma turi susivokti savo sieloje...“³⁵¹

Vienas pagrindinių Liūnės Sutemos tikslų – per poeziją komunikuoti su skaitytoju. Kitaip sakant, nesudėtin-gais, viduje glūdinčiais žodžiais pasiek-ti skaitytojo širdį. Nes tik paprastume tūno stebuklai. Poetė puoselėjo roman-tikų kūrėjų įtakoje subrandintą idealis-tinę svajonę – „gelbėti pasaulį“ ir jame esantį nelaimingą žmogų. Vylėsi, kad nors vienas, nors keletas žmonių ras jos kūryboje širdies atgaivą, nusiramimą, paguodą.

Pirmajame rinkinio eilėraštyje nu-sakoma moters kūrėjos esmė, noras, troškimas padėti kitam. Neatsitiktinai jis pavadintas „Tebūnie tarytum pasa-koje“: per pavadinimą atsiskleidžia po-ėtės kūrybinė nuostata (p. 11). J. Kaupas, vertindamas šį eilėrašį, teigė: „Jis yra kartu idealistinis, moteriškas, žadantis atramą ir prieglobstį pasauliu nusivy-lusiam žmogui, bet kartu jis ir baugina

³⁵¹ Eckermannn I. P., *Pokalbiai su Goethe*, Vilnius, 1999.

mus tais perdėtai juodais gyvenimo aspektais, nuo kurių poetė bando mus išvaduoti.³⁵² Struktūriniu požiūriu eilėraštis tarsi padalytas į dvi dalis: veiktumas vyksta dieną ir naktį – realiame ir fantastiniame pasaulyje. Šis kontrastas paryškina eilėraščio kompoziciją. Poetė ne tik tapybiškai perteikia vaizdinius, bet ir grafiškai išryškina juodai baltas detales. Ypatingą prasmę įgyja kalbinė tonacija: pamėgtas verlibras tarsi krenta sūpynių ritmu – žemyn ir aukštyn. Eilėraščio sandarą jungia tilto ir šešėlio įvaizdžiai. Pirmąja eilute tarsi įsitvirtinama pasaulyje:

*aš esu. Mano siauras šešėlis
naktimis, lyg tiltas per nušviestą
gatvę
lenkias ir laukia –*

Nuoširdus, ramus balsas kviečia keliauti tiltu, remtis į jį. Lyrinis „aš“ susitapatina su asmeniniu „aš“, prabyla ir kviečia eiti tuo tiltu, sustojus „žiūrėti pro rėmus ramiai mėlynų šakų“. Čia žadama ramybė. Dar kartą tarsi sau patvirtinama:

*Jei esu, mano siauras šešėlis, tebūnie
naktimis, lyg tiltas per gatvę
tau ir kitiems.*

Poetė kviečia glaustis prie jos šešėlio, kuris suteiks apsaugą:

*Jei esu, mano siauras šešėlis
tebūnie dienomis, lyg augantis medis*

*tau ir kitiems,
kurių tylinčias lūpas skaudžiai
pažymėjo kaitra.*

Šiame eilėraštyje ji paskelbia savo idealistinį manifestą – būti paguoda, atrama kitam. Tiltu ir šešėlio įvaizdžiai tarsi susilieja su visata, išryškindami kūrėjos vidinę laisvę.

Rinkinyje ne kartą bus minimos skaros, lininė drobė, kuri apsupa, sušildys, išgelbės nuo pavojų. Saugumas, išsaugojimas – šie žodžiai taps Liūnės Sutemos kūrybos ašimi.

Poetas J. Brodskis rašė: „Kuo turtingesnė individo estetinė patirtis, tuo tvirtesnis jo skonis, tuo tikslesnis jo dorovinis pasirinkimas, tuo jis laisvesnis – nors galbūt ir nelaimingesnis.“³⁵³ Moteris kūrėja, įsipareigojusi žmogui ir dovanodama jam iš širdies gelmių išplaukusį žodį, dažniausiai lieka viena, nesuprasta. Liūnė Sutema brendimo metais, apsupta triukšmingos draugų minios, jautėsi vieniša. Nuo to laiko vienvatė tapo jos ištikimąja drauge. Patikėdama likimą deivei Laimai, tikėjo gražiąja gyvenimo pasaka. Deja, ir Laima nevisagalė – jos trapūs pečiai neatlaikė blogio galios. Eilėraštyje „Laimė“ (p. 17) su vaikiška nuostaba žvelgiama į pasaulį, kuris sprūsta iš rankų, palikdamas gėlą ir skausmą širdyje („styro eglės spyglys krūtinėj“). Atskleidžiama subrendusios moters vidinė kančia: tai

³⁵² Coppelius, „Liūnės Sutemos debiutas“, *Literatūros lankai*, 1957, p. 31.

³⁵³ Brodskis I., *Vaidas į jūrą*, Vilnius, 1999, p. 287.

ne tik atsiseikėjimas su vaikyste, bet ir su tuo, kas vadinama laime.

„O mylima maža lėlė drobinu veidu, / spalvingu sijenėliu, išdurtom akim.“ Šitoks lėlės įvaizdis atskleidžia skausmingą esatį. Laimė – akla. „Pasi-metė jos paskutinė mėlyna saga“ – akis. „Dyla pasaga virš slenksčio“, sugrįžti į vaikystės namus nevalia. „Mano ranka / išaugo, ir daugiau jau niekada / jinai tavęs nebepalies, – o mylima akla lėlė.“ Poetė meistriškai sukuria savitą, originalų meninį pasaulį. Pasak J. Girniaus, „pagrindinis literatūrinės kūrybos matas ir yra originalumas“.³⁵⁴

Originalumu, savitumu, naujumu pasižymi kiekviena tema, kurią plėtoja Liūnė Sutema. Subtiliai ir jautriai prisiliečia prie gimtosios žemės praradimo. Poetė nesiekia savo kūryba konkretizuoti, ideologizuoti susidariusią padėtį. Anuomet dažnas vyresniosios kartos rašytojas užsi-sklendė etniniame rate, apsisaugodamas nuo jį supančio pasaulio, nuo Vakarų literatūros įtakos. Liūnės Sutemos poezijoje nerasime patriotinių šūkių, deklaratyvių pasisakymų ar retorinių frazių. Ji neskelbia idėjų, vedančių laisvės link, o subtiliai nušviečia skausmingą egzistenciją svetur. Ši tema jautriai atskleidžiama eilėraštyje „Noriu grįžti namo“ (p. 47). Pavadinimas tampa pagrindine gija, jungiančia visas paradigmas. Pirmoji eilutė suteikia impulsą („aštrus ir kietas mano ilgesio ašmuo“), kuris tampa įrankiu.

³⁵⁴ Girnius J., „Kūrybinio originalumo prasmė“, *Tremties metai*, 1947, p. 454.

Plėtojamas veiksmas: „išpjausčiau visuos kaštanuos“ – „noriu grįžti namo“. Ir kaip antitezė skamba vidinis balsas – „negaliu, bijau, negaliu...“ Vyksta dialogas su pačia savimi, su savo lyriniu „aš“. Metaforomis poetė kalba apie gyvenimo laikinumą: žydintį pavasarį, sodų derlingumą, vėjuotą rudenį. Metų kaita prilyginama žmogaus gyvenimo kaitai. Eilėraštyje lyg atskleidžiamas poetės troškimas, skambantis frazėje „noriu grįžti namo – / (Tik širdyje paliks tas pat negyjas: bijau...)“. Tarsi spalvingi, tačiau skausmingi mozai-kos gabalėliai dėliojami žodžiai, kuriuose pražysta ilgesys ir sielvartas. Išskirtinis dėmesys skiriamas kalbos tonacijai: balsas skamba ramiai, vietomis prislopintas, primenantis upelio čiurlenimą. Labai retai prabylama teigiančiu tonu. Skaidrus poetinio žodžio paprastumas ir melodingumas turi ypatingą reikšmę. Kalba tampa atrama. Lyrinis subjektas kalbasi pats su savimi, su visata. Eilėraščio stilistiką išryškina didžiosiomis raidėmis bei jų išretinimu.

Debiutinė knyga „Tebūnie tarytum pasakoj“ atskleidė Liūnės Sutemos individualumą, išskirtinumą. Tačiau pačiai autorei sukėlė nerimą ir liūdesį: „Kai išėjo pirmasis rinkinys, man pasidarė labai liūdna, kad atsiskyriau nuo visų savo draugų – poetų, kad pasimečiau, ir man pasidarė baisu. Skundžiausi ir Henrikui. Tada man visa ta mano poezija tapo terapija...“³⁵⁵

³⁵⁵ *Egzodo rašytojai*, Vilnius, 1994, p. 694.

Ir niekad dar nebuvo manyje tokia gaji, tokia saugi gimtoji žemė

Antroji poezijos knyga „Nebėra nieko svetimo“³⁵⁶ išleista 1962 m. taip pat Čikagoje. Į šį rinkinį įtraukti eilėraščiai parašyti 1958–1961 m. Lemonte, tada kai prasidėjo Katiliškių gyvenimas „savojoje žemėje“. Tik dviejuose rinkiniuose – šiame ir „Vendetoje“ – pateiktos eilėraščių sukūrimo datos, tarsi sąmoninga nuoroda į tuometinę istorinę, kultūrinę ir asmeninę poetės aplinką.

Dar gyvendama Vokietijoje Liūnė Sutema svajojo prisijaukinti svetimą erdvę. Ji troško rasti saugią vietą, prieglobstį sau ir savo artimiesiems, naiviai tikėdama, kad ir svetur gali jaustis sava ir laisva. Laiške Č. Grincevičiui rašė: „Kad galėtum pajauti, kad nieko nebėra svetimo, kad visa žemė yra Tavo namai...“³⁵⁷ Šiuo sakiniu atskleidžiamas troškimas tapti pasaulio žmogumi, besimėgaujanciu kūrybos laisve.

Svarbiausi antrojo rinkinio motyvai – skaudaus savosios žemės praradimo suvokimas ir švelnus svetimos prisijaukinimas. Ir toliau plėtojama pirmoje knygoje paliesta moters kūrėjos vienatvės tema, kurią poetė paryškina skausmingomis asmeninio gyvenimo detalėmis. Žodis skamba ramiai, įtikinamai, viltinai. Pasak A. Mackaus, „jos aura privati“, „taip iš viso rašoma poezija:

poezija iš emocijos, poezija iš patirties, poezija iš intelekto“³⁵⁸.

Rinkinio pavadinime išsakyta poetės nuostata, užkoduota esmė. Knygos struktūra įdomi kompoziciniu požiūriu: nors ir suskirstyta į trumpesnius ar ilgesnius ciklus, tačiau išlieka vientisa ir išbaigta. Pirmuosiuose eilėraščiuose („Tau rašiau“, p. 7; „Karklai žuvauja“, p. 8; „Sapnuotoja“, p. 9; „Vasaros mums neužteks“, p. 110) nubrėžiamos vėliau išplėtotų temų gairės. Septyniuose rinkinio cikluose – „Priemiestis“ (p. 11), „Bevardis Šventasis“ (16), „Trys skelbimai“ (p. 21), „Leliojimai“ (p. 24), „Nebėra nieko svetimo“ (p. 29), „Lunatiko kelionės užrašai“ (p. 33), „Dienoraštis“ (p. 42), atskleista moters kūrėjos pasaulėjauta, vaizduojamas ją supantis pasaulis.

Poetas J. Blekaitis, vertindamas šią knygą, rašė: „Nors ji padalinta į skyrius ir tik vienas jų pavadintas „Dienoraščiu“, atrodo, visam rinkiniui galėtų tikti ir tas vardas, nes jis išreiškia poetės pasaulio privatumą ir uždarumą.“³⁵⁹

Pirmuoju debiutinio rinkinio eilėraščiu „Tebūnie tarytum pasakoj“ išsakomas moters kūrėjos troškimas rašyti, pareiga globoti, saugoti, o pirmuoju antrojo rinkinio eilėraščiu nurodomas

³⁵⁶ Liūnė Sutema, *Nebėra nieko svetimo*, Čikaga, 1962.

³⁵⁷ Iš Z. Nagytės laiško Č. Grincevičiui, Vokietija. Be datos.

³⁵⁸ Mackus A., „Nebėra nieko svetimo“, *Metmenys*, 1962, Nr. 5, p. 152.

³⁵⁹ Blekaitis J., „Nebėra nieko svetimo“, *Aidai*, 1962, Nr. 6, p. 270.

konkretus adresatas. Eilėraštis tampa raktu, atveriančiu duris ne tik į rinkinio poetinę erdvę, bet ir į visą Liūnės Suteimos kūrybą. Teiginys „Aš esu“ glaudžiai susijęs su „Tau rašiau“. Tas kitas gyvena šalia, viename pasaulyje, vienoje erdvėje. Į „nematomo asmens“ širdį įdedami žodžiai, suteikiama „Tau“ transformacijos galia. Kuriančios moters lūpomis prabyla lyrinis subjektas – pati autorė, su artimu besidalijanti švelniu, paguodžiančiu žodžiu: „Tau rašiau, skaitančiam apie žmogaus gimimą, / pavasario lietuj ir žaibų ženkluose, / apie baimę – medžiojamo žvėries akyse, / skausmą – plystančioj medžio žievėj / Ir mirtį – sugautos žuvies, trokštančiam kvėpavime.“ Rašymas tampa gyvybiškai svarbus, tarsi duona kasdieninė, kuria poetė dalijasi ištiesdama „žodį kaip duoną“ čia pat esančiam „Tau“, skaitytojui.

Liūnė Suteima savitai interpretuoja biblinį motyvą – broližudystės nuodėmę. Eilėraštyje „Kainas“ (p. 13) auka tampa ne nužudytas Abelis, bet brolis žudikas. Pirmą kartą išryškinama skausminga Kaino gėla. Tarsi pasiteisinimas skamba jo skundas: „Aš augau tavo šešėly, niekieno nematomas, / lyg krūmokšnis vargas.“ Kainas prisipažįsta, kad Abelio buvo sugundytas, tačiau po broližudystės nuodėmės gyvenimas virsta pragaru: „Aš paženklintas tavo šviesoje, kiekvieno vengiamas, / lyg nuodingas vijoklis, ir vienuma didėja, o tau dar per maža visų meilės. Kaip aš ją / nors aki-

mirkai trokštu pajusti.“ Meilės troškimas atveda prie pragaro vartų. Poetė ne kartą savo laiškuose ir dienoraščiuose minėjo racionalaus proto, įkūnyto Kaino asmenyje, ir jausmų – Abelio, kovą. Gailestį Kainui sukelia nepasiekiamas meilės troškimas.

Liūnės Suteimos kūryba išties tapybiška. Šiame rinkinyje yra eilėraščių, kurie lyg paveikslai spinduliuoja impresionistinėmis spalvomis. Tačiau tai tik pirmasis išpūdis. Ekspresyvus gamtovaizdžio vaizdavimas slepia tam tikrą mintį. Trijų posmų eilėraštyje „Karklai žuvauja“ (p. 8) žodžiais tapomas saulėtekis. Nuotakai sukurti panaudojami epitetai: „auksiniai pelekai“, „švendrių aštrios briaunos“, „gelsvi vandens žiedai“, „tamsūs vandens ratilai“. Ramiai piešiamas rytmetis, kurį staiga nuspalvina „švendrių perpjautas mėnuo nudažydamas upę rausvai“. Ryto atėjimas išsilieja skausmu. Poetė stebėtojo žvilgsniu ekspresyviai tapo gamtoje vykstančius pokyčius. Vaizdinys kuriamas šviesos ir tamsos priešprieša.

Liūnės Suteimos poetinės stilistikos ir temų meniniai sprendimai gali būti palyginami su Vlado Šlaito eilėraščiais. Pastarasis, kilęs iš Ukmergės, nesėkmingai bandė atrasti naujuosius namus Londone. Tėvynės praradimo tema, skaudžiai išgyvenama tiek vieno, tiek kito poeto kūryboje, turi bendrumo ir panašumo elementų: viename eilėraštyje lyrinis subjektas kalba pasakotojo tonu, kitame plėtoja dialogą,

toks pat fragmentiškumas, naudojamas aprašomasis arba meditatyvinis eilėraštis. Tačiau šis panašumas yra tik išorinis. Liūnės Sutemos eilėraščiai, jų raiška, paženklinoti moteriškai subtiliomis metaforomis, individualia ir savita pasaulio pajauta. Jos kūryboje pirminių faktorių tampa santykis su gyvenimu, aplinka. Tėvynės ilgesio jausmas paryškintas sugrįžimu į vaikystės namus, kuriuose slypi kūrybinės versmės šaltinis. Nostalgiskai prisimenamas Buknaičių kaimas: tikra, iki skausmo paprasta, jautriausių išgyvenimų kupina vieta, įstrigusi širdyje ir tapusi išeities tašku jai ir jos broliui. Tėvynės netekimas yra vienas iš H. Nagio kūrybos leitmotyvų. Liūnė Sutama savitai plėtoja giminės praradimo temą, atskleidžia amerikietiškos aplinkos įtaką, realybės poveikį naujai kuriamam gyvenimui. Į poetinę erdvę įpinami biografiniai bruožai, detalės atspindi autorės jausmus ir nuotaikas. Tai suteikia galimybę aiškiau suvokti kai kuriuos simbolius, įvaizdžius („Priemiestis“, p. 11; „Trys skelbimai“, p. 21; „Nebėra nieko svetimo“, p. 29; „Dienoraštis“, p. 42.)

Cikle „Nebėra nieko svetimo“ (p. 29) plėtojamas gimtosios žemės praradimo, suvokimo ir susitaikymo, kad kelio atgal nėra, motyvas. Bandydama atrasti visatoje naujus namus poetė iškelia ir svetimos žemės prisijaukinimo galimybę. Tačiau švelnios moteriškos pastangos jaukiai įleisti šaknis svetur tampa bergždžios. Ciklą sudaro trys eilėraš-

čiai: „Nebėra nieko svetimo“, (p. 29), „Prieplaukoj švilpiančiam laivams“ (p. 31) ir „Priemiesty noksta persikų sodas“ (p. 32). Pirmame keturių posmų eilėraštyje autorė naudoja pamėgtą stilistinę priemonę: pirmosios eilutės pakartojimą kaip teigimą sau ir skaitytojui, kad „nebėra nieko svetimo“, viskas tampa sava: „Medis, kurio nepažinau, išaugo, / ir prie sultingo, neragauto vaisiaus įprato mano lūpos.“ Poetė nuolankiai susitaikydama priima svetimos gamtos vaisius, kurie užburia savo saldumu. Ne tik gamta, bet ir aplinka tampa svetimai sava: „vaikai šviesiais, vaikai tamsiais veidais / dainuoja dainą apie pelę.“ Tuo poetė pasako, jog vaikų, nesvarbu, kokioje šalyje jie begyventų, nesvarbu, kokios rasės bebūtų, žaidimai labai panašūs. Miesto, „kurio neapkentė“, erdvė didėja, jis plečiasi „kabindamasis į skliautus“, „bevardžio miesto atkaklus troškimas dar ir dar gyvent“. Lyrinio subjekto pasakojimas auga stiprėjančia ekspresija. Poetė nori pati tikėti ir įtikinti skaitytoją, kad svetur galima atrasti jaukius namus. Paskutinėje eilėraščio eilutėje – atomazga: atsiskleidžia „saviapgaulė“, išsiverždama iš sielos gelmių žodžiais „nebėra nieko svetimo –, / ir niekad dar nebuvo manyje / tokia gaji, tokia saugi gimtoji žemė“. Tarsi V. Krėvės „Aras“ – sugautas ir maitintas aukso grūdais miršta laisvę praradęs.

Antrasis trijų posmų eilėraštis formuojamas palyginamuoju metodu. Pasikartojančią eilutę „prieplaukoj

švilpiant laivams“ autorė naudoja kaip jungiamąją grandį. Eilėraščio veikėjai – brolis, rašantis apie vaikystę, ir po medžiu gulintis negriukas, svajojantis apie savo senelio medvilnės šalį. Tiek vienam, tiek kitam prisiminimai yra skaudūs ir kupini ilgesio, nes nėra jokių galimybių „ten“ nuvykti. Išsvajotieji kraštai ir „medvilnės rinkėjo anūku“ „plačia šypsena“, ir broliui, kuriam vaikystė spinduliuoja „vienkartine šviesa“, pasiekiami tik vaizduotėje.

Trečiame ciklo eilėraštyje „Priemiesty noksta persikų sodas“ (p. 32) Tėvynės ilgesys pavaizduotas per žemaičio kaimyno nostalgiskus prisiminimus. Prinokę saldūs persikai priešpriešinami tėviškėje, už kluono, augusiems rūgštiesiems obuoliams. Egzotiškais vaisiais nesidžiaugiama, nes atgaivina ne jų reali saldybė, o „suvytus burna ir dabar dar gardžiuojas atsiminimuos rūgštim gaivia“. Dvasinės vertybės išryškinamos per lyrinio subjekto požiūrį į aplinką. Trapi būties akimirka: Tėvynės ilgesys išreiškiamas per ilgesį „rūgštinei obeliai“.

Šiame trijų eilėraščių cikle plėtojami du planai: tikrovės ir atsiminimų. Poetė naudoja taiklius įvaizdžius, palyginimus, antitezes. Jos pamėgtos ir besikartojančios stilistinės priemonės virsta eilėraščius jungiančiomis gijomis.

Liūnė Sutema originaliai ir kūrybingai plėtoja Tėvynės praradimo temą. Cikle „Trys skelbimai“ (p. 21), tarsi laikraštyje, „spausdinami“ pranešimai:

perka, parduoda, ieško. Gyvendama svetimoje žemėje poetė svajoja išlieti susikaupusią gaivalingą kūrybos jėgą. Ji nori pirkti „skliauto rėžį“, nes „vietos žemės gelmėje nebėra“. Svajonė kurti neduoda ramybės nerasdama lopinėlio, kuriame galėtų pasėti tai, kas „tvinksi gyslose jau trylika pavasarių“. Tai nuroda į Amerikoje pragyventus metus. Antrajame ciklo eilėraštyje pasitelkiamas pamėgtas vijoklio įvaizdis, paryškinantis gyvenimo netikrumą, nestabilitumą, chaotiškumą. Trečiajame eilėraštyje plėtojamas išdavystės motyvas. Atsiranda Judo paveikslas. Ilgėdamasi savo vaikystės pirmos dainos, ieško brolio Judo: „Ir jaučiu, tik ta pačia kaina, / mano lūpos prisimint galėtų, / mūsų pirmąją vaikystės dainą, / juodalksniais apaugusiam kieme. / Ieškau savo brolio Judo, / kad ir vėl išduotų jis mane.“

Anot literatūros kritikės D. Vasiliausienės, Liūnės Sutemos ryšys su istorine tikrove nenutrūksta. Savo krašto tragizmą ji sieja su savo pačios ilgesiu – „Bevardžiu Šventuoju“. Pasitelkdama tautosakinius, bibliinius, mitinius motyvus poetė rašo apie paliktos tėviškės ilgesį, apie skausmingus įvykius gimtojoje žemėje (ciklai „Leliojimas“, p. 24; „Bevardis Šventasis“, p. 16; „Lunatiko kelionės užrašai“, p. 33).

Kiekvienas rinkinio ciklas yra savitas ir įdomus, tačiau ypatingą dėmesį reikėtų atkreipti į „Lunatiko kelionės užrašus“ ir „Dienoraštį“. Visų pirma dėl glaudžios jų sąsajos: abu turi konk-

rečius adresatus (vienas dedikuotas broliui Henrikui, kitas – vyrui Mariui), abiejuose plėtojami du planai – realus ir mistinis. Panaši ir minčių perteikimo forma: užrašus keičia dienoraštis. Galiausiai, naudodama taiklius įvaizdžius, tautosakos motyvus, spalvingas metaforas, poetė abiejuose cikluose atskleidžia dramatišką Tėvynės netekimo nuotaiką. Aptardamas ši rinkinį J. Blekaitis rašė: „Pats gi Liūnės Sutemos pasaulis atrodo pusiau reminiscencija, pusiau sapnas. Jame vyrauja sambrėškio skaudi šviesa, gesinanti spalvas, ir atrodo – niekas tenai negyvena tikrai gyvas, ir paukščiai, ir žolės, ir medžiai ne tiek egzistuoja, kiek kažką kita reiškia. [...] Apie save poetė kalba ieškodama ne žodžių, o burtažodžių.“³⁶⁰

„Lunatiko kelionės užrašus“ sudaro du įvadiniai, trys „kelionių į vaikystę“ posmai ir vienas trumpas užbaigiamasis. Eilėraščio erdvė mistinė, fantastinė: iš dabarties keliaujama į praeitį. Su lyriniu subjektu – lunatiku susitapatinusi autorė per sapną sugrįžta į vaikystės namus, kuriuose gašdinamai veikė pilnatis. Eilėraštyje „Pirmoji kelionė“ (p. 34) išsakomas troškimas dar kartą pajusti gimtosios žemės artumą: „Aš renku ir renku / godžiom rankom žemuoges / į varnalėšos lapą“, „aš veriu ir veriu / įkautusiais pirštais žemuoges / ant smilgų ilgų“. Tarsi realybėje bandoma paliesti žemę, tačiau „supleišėjęs molis nepri-

ėmė mano pėdų, / tik spyglių aštrumu sužeidė jas“, norima parnešti savo vaikui kvepiančių žemuogių, „kad jisai nepradėtų ilgėtis / nepažįstamo krašto miškų“.

„Antroje kelionėje“ (p. 36) poetė bando atrasti savo namus, tačiau viskas čia svetima ir atgrasu: „miestelyje gatvės nebeturi vardų“, „nuo kelrodžių laša / tiršti lašai raudonų žvaigždžių – / ir ant motinos namo durų spindi naujas užraktas pjautuvu aštri“. Lunatikas ateina nešinas „apvaliu, žalvariniu raktu“, tačiau spyna pakeista. Poetės parinkti įvaizdžiai – pjautuvas, raudona žvaigždė – taikliai atspindi sovietinę aplinką. Nauja valdžia asocijuojasi su „didžiąja žuvimi, išnirusia į paviršių ir laukiančia grobio“. Jai atiduodama tai, kas brangiausia – žalvarinis raktas, o tai reiškia laisvę ir gimtuosius namus. Mirties temą paryškina gedulingos procesijos įvaizdžiai – „sulankstytos procesijų vėliavos“, „berželių šakomis išklotas kelias“. Motinos įvaizdis sutapatinamas su Tėvyne. Bandoma išsižiūrėti į jos veidą, bet nepavyksta: „Mano motina liko čia. / Bet aš jos atpažint negaliu.“

Eilėraštyje „Trečioji kelionė“ (p. 39) sudaro keturi posmai, kuriuos jungia nuolat pasikartojantis įvaizdis: „žolė vilkadantė“ – „aštri“, „skaudi“, „plėšri“, „gaji“. Lyrinis subjektas bando atrasti savo mokyklą, kurios „langai užkalti“, o „griovyje tik sudilus pasaga ir vėjo rodyklės angelas nulaužta galva“. Ieškoma vaikystėje pamestos lūpinės armonikė-

³⁶⁰ Blekaitis J., „Nebėra nieko svetimo“, *Aidai*, 1962, Nr. 6, p. 270.

lės, kuria buvo grojama daina „Ant kalno karklai siūbavo“. Dabar už užkaltų langų skamba „negirdėtos ir šiurkščios“ dainos. Lunatikas pastebi, kad karklai iškirsti ir „pakalnėj išdžiūvęs vanduo – tik žolė vilkadantė gajį“. Ciklo pabaigoje poetė įvardija savo kartą kaip išalkusią, ištroškusią gimtosios žemės syvų. Lemties ranka išstūmė iš rojaus ir nesuteikė vietos žemeje: „Mane išvarė iš rojaus ir baudžia, / tik prinokusios pilnatis šviesa – / nusiskinkite ją alkanieji bežemiai.“ Šios eilutės ypač svarbios visai Liūnės Sutemos kūrybai.

„Lunatiko kelionės užrašai“ sukurti iš ilgesio ir meilės Tėvynei, o „Dienoraštis“ atskleidžia moters meilę, pasiaukojimą savo išrinktajam. Ciklą sudaro šešios dalys. Kiekvienos pavadinime užkoduota tema: „Vakar prasidėjo polaidis“ (p. 42), „Perskaičiau poeto žodžius“ (p. 45), „Kai reikėjo apsispręsti“ (p. 47), „Prieš saulės grąžą“ (p. 50), „Po saulės grąžos“ (p. 52), „Kai saulė išduos“ (p. 54).

Poetas A. Mackus rašė: „Ciklas turi savąjį „build-up“, turi įtampos ir nuotaikos progresiją, lūžtančią skausmingoj apostrofinėj kulminacijoj. „Dienoraštis“ turi jėgą, tęstinumą. Jis prakalba galbūt pačiais stipriausiais žodžiais visoje Liūnės Sutemos poezijoje. Jis rodo nedarymo sugestyvumą ir kartu nuovoką, kur privalu iki galo išsakyti, kur reikia išvengti pagundos pasiduoti miglotai mistikai, kur daiktavardžio vietoje nevartotinas efektą galįs nupiginti įvardis,

kur įvardis, aiškiai nustačius daiktavardį, pagaliau panaudotas.“³⁶¹

Pirmajame ciklo eilėraštyje „Vakar prasidėjo polaidis“ priekaištaujama gamtai, supančiai aplinkai. Visa tarsi susivienija prieš poetę: sodinamas krūmas, kuris neprigyja, dairomasi paukščių, kurie „niekad neparskrisčia“. Viskas svetima: Jehovos liudytojo tiesa, miestai, „užtvėrę plieniniais virbais paukščių taką“. Poetė priekaištauja žemei, kuri negali „išauginti krūmo, uždraustomis uogomis kerojusio bažnytkaimio sode“. Paliečiama ir asmeninio gyvenimo detalė – sūnaus negalia, kurią poetė skausmingai išgyveno: „Vandens dubenyje sudyla man tarp pirštų pilnatis, / ir įsirėžia naktyje įspėjančių ženklų delčia.“ O gyvendama šalia savo išrinktojo ji tampa „nepakartojamojo liudininku“.

Eilėraštis „Perskaičiau poeto žodžius“ dedikuotas broliui Henrikui. Pagrindinė ašis, apie kurią plėtojamas veiksmas – svajonė, išreiškta mėlyno paukščio įvaizdžiu. Tai aliuzija į brolio meilę literatūrai, kurią jis įskiepijo ir Liūnei Suteimai. Šiam įvaizdžiui suteikiama platesnė reikšmė: „mėlynas paukštis“ atrastas senienų krautuvėje „suodiniais sparnais ir alkanas“. Poetė bando numalšinti svajonę: „lesina kukurūzų grūdais“, „kalbina kasdieniais žodžiais“, „išskobia jam inkilą debesų tankumyne“, tačiau paukštis „vis tiek

³⁶¹ Mackus A., „Nebėra nieko svetimo“, *Metmenys*, 1962, Nr. 5, p. 152.

neramus / ir sekioja mane“. Bandoma numalšinti svajonę gyvenant įprastą gyvenimą, kuris perteikiamas „žemės paukščio“ įvaizdžiu. Tačiau ramybės neduoda troškimas kurti. Atviros formos eilėraštis baigiasi retoriniu klausimu: „Kur aš dėsiu Tavo mėlyną paukštį? / Ir kam tu sakei, kad kalbi už mane.“

Pagrindinė eilėraščio „Kai reikėjo apsispręsti“ jungiamoji grandis – trijų eilučių kartojimas: „Amaro naikinamas medis / tebestovi gatvės gale – mano gatvės ir mano medis.“ Medžio įvaizdis simbolizuoja artimą žmogų, kenčiantį, ligų kamuojama. Nors ir naikinamas amaro, „iškraipytomis gumbuotomis šakomis“ medis lieka brangus ir artimas: „Šitą medį myliu, tokį, koks jis yra, / ir dabar.“

Ketvirtajame ciklo eilėraštyje „Prieš saulės grąžą“ visa jungiančios yra pirmosios pirmos ir paskutinės strofos eilutės: „Tegaliu būti lietum ir sniegu“ ir „Noriu būti tau lietum ir sniegu“. Trokštama „parodyti, koks tu gali būti“, kad galėtų aukotis ir gaivinti savo mylimąjį.

Liūnės Sutemos kūryboje beveik nėra temų, atskleidžiančių moters intymiąją gyvenimo pusę. Tai buvo ir liko tabu, tai sakralu. Poetė niekada nesiekė drastiškai šokiruoti. Savo kūryba ji troško atverti jausmų pilnatvę, meilės grožio spindesį. Tačiau užuominų apie geismą yra. Jų galima išvelgti pirmajame rinkinio „Tebūnie tarytum pasakoj“ eilėraštyje „Vienuma“ (p. 29). Čia atskleidžiamas švelnios, ramios, jau-

kios meilės ilgesys, subtiliais žodžiais išsakomas nerimastingas laukimas: „Jei būtum tikėjęs manim, / aš būčiau atskleidusi tavąjį veidą, / lyg šviesią aikštę miško tankmėj, / ir gyvenus tenai – / jei būtum tikėjęs naktim.“ Vienintelis prašymas – „tikėti“ ir viltingai laukti.

Šiame cikle fragmentiškais potėpiais, užuominomis piešiamas ir moters geismas. Švelniai, jautriai, atsargiai tapomi jausmai, kurie naujai nuspalvina eilėraščio erdvę: „Mylimoji tavo praėjo kaitra, / išsiurbusi nokstančius vaisius.“ Ji rami ir savo mylimajam „tegalį būt lietum ir sniegu“, kad atgaivintų jo „apleistą žemės rėžį“.

Cikle plėtojamas dialogas: dienoraštyje rašoma apie tai, kas poetei svarbu ir brangu. Vieniši žodžiai liejasi skausmingai, bet viltingai.

Penktajame ciklo eilėraštyje „Po saulės grąžos“ atsiskleidžia kova dėl mylimojo: norima iškirsti krūmus, kurie laiko jį savo šaknimis ir neleidžia augti, trokštama atgaivinti jo dvasią, ruošiamasi girdyti jį savo užaugintų vynuogių sultimis: „Aš turiu turėti tave, / aš turiu matyti, / kokios šaknys laiko tave, kad tu augi savin, neviltin.“ Švelni moters meilė galinga, ji įveiks didžiausius sunkumus tam, kad turėtų savo artimą ir brangų žmogų, kad galėtų sugrąžinti jam gyvenimo pilnatvę ir džiaugsmą. Tačiau šios pastangos įgauna beribę dvasinę ir fizinę kančią. Vijoklio „be jokios atramos“ įvaizdis išreiškia nesaugumą, trapumą.

Šeštasis ciklo eilėraštis „Kai saulė išduos“ tarsi perskirtas į dvi dalis. Pirmojoje perteikiama šviesa, viltis, tikėjimas, antrojoje – liūdesys. Poetė kalba apie save tarsi apie nepažįstamą moterį, kuri neturi namų, gyvena stotyje ir ruošiasi „kelionei į nepažįstamą šalį“. Ji džiaugiasi rinkdama daiktus, „raizydama laiškus ant apledėjusio lango“. „Mano žmonės ir mano daiktai pas mane / laimingi ir saugūs.“ Tačiau atvirai prisipažįstama, jog su saulės nusigrėžimu ji bus išduota ir „paimta“ mirties.

Ciklas „Dienoraštis“ paveikia skausmu ir moterišku jautrumu. M. Gimbutienė laiške Katiliškiams rašė: „Mieli Zina ir Mariau, iš helikopterio beveik

norėjau nužengt ant namo stogo ir pasčiau atgal nušokuot, kaip per kaladėles, į Tabor Farmą. Nenorėjau dar atsiskirt su pasaka, kurioje lyg laikas buvo sustojęs. Šiandien trypčiojau vietoje, negalėdama suprasti, kas įvyko. Skrisdama per kamuolinius debesiukus, skaičiau „Nebėra nieko svetimo“. Ypač „Dienoraštį“. Ir dabar jaučiuos daug artimiau susipažinus su Zina (gyvenime vis nėra tinkamos sinchronizacijos). Vietomis atrodė, kaip mano pačios dienoraštis, nes kadaise irgi ieškojau sprendimų gana panašiems klausimams.“³⁶²

³⁶² Iš M. Gimbutienės laiško Z. ir M. Katiliškiams. Be datos. Saugomas MLLM.

Neberadom savo mažo pasaulio

Trečioji poezijos knyga „Bevardė šalis“³⁶³ išleista 1966 m. Santaros-Šviesos federacijos ir A. Mackaus knygų leidimo fondo lėšomis. Leidinys skirtas artimų draugų – J. Kaupo ir A. Mackaus atminimui. Praradus juos Liūnės Sutemos gyvenime atsivėrė gelianti tuštuma, sunku buvo susitaikyti su negailestingu likimo nuosprendžiu. Ji ilgisi ir ilgėsis kalbų apie literatūrą, teatrą, dailę, ypač apie kūrybą. Artinantis A. Mackaus mirties metinėms Santaros-Šviesos federacija paragino Liūnę Sutemą parengti poezijos knygą. Laiške broliui rašė: „Dabar nori išleisti mano

knygą jo metinių proga. Ir aš nebeturiu kam parodyti knygos. Matai? Aš Mariui galiu. Ir Marius man visuomet pasako, bet jis mane kažkaip truputį saugo. [...] Algimantas man sakydavo, ir aš užtat būdavau baisiai tikra. Kai jis sakydavo, kad gerai, aš pagalvodavau, kad gal tikrai yra gerai, o kai sakydavo, kad yra negerai, blogai, vadinasi, taip negalima. Tai ir yra šitas santykis. [...] Tai buvo tikra draugystė.“³⁶⁴

Rinkinio esmę nusako moto – A. Mackaus ir J. Kaupo kūrybos eilutės. Pastarojo žodžiai apie „nepasiekiamų pasakų kraštus“ suteikia liūdesio spal-

³⁶³ Liūnė Sutema. „Bevardė šalis“, Čikaga, 1966

³⁶⁴ Iš Z. Katiliškienės laiško H. Nagiui, be datos.

vą, o A. Mackaus eilėrašcio apie „negrę Mariją“ – tragiškumo nuotaiką.

„Bevardė šalis“ atskleidė ne tik dvasinį Liūnės Sutemos gyvenimo lūžį, bet ir atvėrė naują kūrybos tarpsnį. Pirmieji du rinkiniai gimė stebint aplinką, kuriant naują gyvenimą svetur, trečiasis – iš gėlos, suskilus tam pasauliui. Poetė jautėsi likimo nuskriausta ir apgauta. Su draugų išėjimu baigėsi gražioji gyvenimo pasaka. Tokios būsenos ir nuotaikos formavo pagrindinį šios knygos tikslą – kūryba įprasminti draugų atminimą.

Rinkinį sudaro šeši skyriai: „Tapiiniai“ (p. 13), „Išskalauti daiktai“ (p. 14), „Nieko neatiduosiu“ (p. 27), „Bevardė šalis“ (p. 41), „Neišduodu, tiktai grąžinu“ (p. 54), „Nenoriu būti atpirkta“ (p. 58). Kiekvienas jų pasižymi savita nuotaika, spalviniu niuansu, kalbiniu klotu. Impresijos išsilieja taikliais įvaizdžiais, metaforomis.

Poetė ir toliau subtiliai plėtoja gimtosios žemės praradimo, išdavystės temas, išryškinamas brolio ir sesers artumas. Draugų netekimas siejamas su pasaulio, kuriame gyveno ir kuriuo šventai tikėjo, griūtimi. Realybė suskyla į dvi dalis: sąmonės ir daiktų. Ankstesniuose rinkiniuose poetė fragmentiškai kalbėjo apie daiktus-simbolius, kurie supo, buvo brangūs ir artimi. Šiame rinkinyje daiktai įgyja naujus pavidalus, jiems suteikiama gilesnė prasmė. Materialusis pasaulis slepia ir gniuždo, todėl bandoma išsivaduoti iš jo priklausom-

mybės. Trokštama sudėlioti, surūšiuoti tuos daiktus, atsirinkti tai, kas svarbiausia, tai, kas brangiausia. Atsisveikinimas su daiktais simbolizuoja atsisveikinimą su vaikyste, draugais, su trapiausiu gyvenimo tarpsniu. Kaip sniegas ištirpsta branginta, saugota, išsvajota vaikystės pasaka. Pasakų pasaulis kiekvieno žmogaus gyvenime palieka ryškių pėdsakų: vieni skuba su juo atsisveikinti dar būdami maži, kiti lieka pakerėti iki gyvenimo pabaigos.

Liūnės Sutemos gyvenimas ir kūryba glaudžiai susieti su pasakomis: kiekviename rinkinyje aptinkami šių fantastinių kūrinių herojai. „Bevardėje šalyje“ iškyla pasakų „Eglė Žalčių karalienė“ („Kraujas“, p. 16), „Dvylika brolių juodvarniais laksčiusių“ („Mano“, p. 18), „Elenytė ir Joniukas“ (ciklas „Nieko neatiduosiu“, p. 28) motyvai.

Bandydama įminti neišvengiamos lemties paslaptį poetė ieško atsakymų bibliniuose motyvuose. Fragmentiškai išplaukia Aukščiausiojo paveikslas („Simbolis“, p. 13), vieno iš dvylikos apaštalų nuodėmės atskleidimas („Mano“, p. 18), Kaino kaltė („Nenoriu būti atpirkta“, p. 58).

Poetės žodynas taupiai turtingas. Taikliai parinktos metaforos, įvaizdžiai atskleidžia temos esmę. Nuotaikai išsakyti kartkartėmis tekste naudojami mistikos elementai („Angelas sargas“, p. 28; ciklas „Bevardė šalis“, p. 41). Ypatinga reikšmė skiriama mitologinėms būtybėms, pagonybės ženklams.

Liūnės Sutemos naudojama simbolika yra nuosekli. Įvesti tautosakos elementai suartina jos kūrybą su A. Mackaus poezija, tarsi išryškina judviejų dialogą. Poetė prabyla brandžios moters, savyje išsaugojusios pasakų pasaulį, žodžiais. Mistiški ir paslaptingi pasakų, mitologijos, Biblijos simboliai tapo raktu, atveriančiu duris į žmogaus sielos ir gamtos begalybę.

Literatūros kritikas V. A. Jonynas rašė: „Liūnė Sutema [...] save, savo stilių suradusi seniai. Jos piešinys tušu – savitas, išsiskirias iš kitų mūsų poečių. Jos lyrika išoriškai neefektinga. Nepaverianti tonaliniu sugestyvumu. Neįsiskambanti. [...] Liūnė Sutema atrodo priklausanti tai grupei poetų, kuriems kasdienybės heroika yra pagrindiniu kūrybiniu paskatu. [...] Sutemos lyrika pagauna skaitytoją dienoraštine atviryste. Nėra joje įsikalbėtų melancholijų, švelniai lyčiai derančio jausmingumo, koketiškumo. Sutema liudija gyvenimą, ir iš jos eilių skamba balsas moters, pakėlusios likimo kirčius, kuriai nesvertima grumtynių su buitimi įtampa. Pasirinktoji eilėdara – baltųjų eilių epiškas tekėjimas – dar padidina šį įspūdį.“³⁶⁵

Skyriaus „Tapiniai“ eilėraščiai atskleidžia esminius viso rinkinio motyvus, o dailininko V. Igno kūriniai teikia peno vaizduotei. Kalba „spalvom ilgesingom-liūdnom“ džiaugiasi jais, nes jie „tikri“. Eilėraštyje „Medžioklės metas“ (p. 8) pa-

naudotoje metaforoje „spalgenos, ištryškusios ant sniego“ liudija mirtį. Ši tema ne kartą bus plėtojama, išryškinama per daiktus, gamtą. Mirtis Liūnės Sutemos kūrinuose taps lemties atpažinimu. Širdį sukausto šalčiu dvelkiantys eilėrašcio „Draugai“ žodžiai: „Išbėgę žaist neberadom savo mažo pasaulio.“ Vaikystės praradimas asocijuojasi su „beplunksnio tylaus vieversio mirtimi“.

Eilėrašcio „Senkapiuose“ (p. 12) slogią nuotaiką paryškina mistiniai elementai: gluodenas, tamsus vijoklių vešlumas, neišaugusių piliarožių žydėjimas po žeme. Stipri emocinė galia slypi žodžiuose „girdis, kaip krabžda kirvarpa / mediniam rūpintojėlio veide“. Eilėraštyje „Simbolis“ (p. 13) iškyla Amžinojo paveikslas: „Lieka veidas be bruožų, / pro spygliuotas vielas žiūrėjęs į mane ir mano namus.“

Skyriaus „Tapiniai“ eilėraščių tonacija pulsuoja skausmu, veiksma plėtojamas palengva, ramiai, tarsi sulėtintoje juostoje.

Ciklą „Išskalauti daiktai“ (p. 14) sudaro šeši skirtingų temų eilėraščiai. Pagrindinė tema atskleidžiama dvylikos eilučių įžangoje ir apibendrinama pabaigoje. Lyrinis subjektas pradeda abejoti „sunkių ir nereikalingų daiktų“ buvimu pasaulyje. Peržvelgiami pašamonės „išskalauti daiktai“ ir įsitikinama, kad jie „vienkartiniai dideli“, tačiau dabartis be jų būtų „skurdi“. Pašamonėje „skalaujama“ viskas, kas susiję su vaikyste: daiktai ir artimi žmonės.

³⁶⁵ Jonynas V. A., „Kasdienybės heroika“, *Metmenys*, 1966, Nr. 12, p. 155.

Ciklo nuotaiką poetė sukuria interpretuodama pasakas. Jų herojų įvedimas į kūrybą kartu išryškina ir draugo, pasakų meistro J. Kaupo netektį. Eilėraštyje „Kraujas“ (p. 16) plėtojamas „Eglės žalčių karalienės“ motyvas. Svarstoma, ar galima rašyti „kraujo puta“? Ar galima kūryba tokiomis sąlygomis? Panaudotas pasakos fragmentas sustiprina abejonę: „Argi begalima rašyti krauju, / kai auga kiekviename Drebulė, išdavusi Žilviną – ir jo nebėra.“ Poetė kalba apie skriaudas, padarytas visuotiniu mastu: primena iš savosios žemės išvartas indėnų gentis ir svarsto, gal „užtektų baltais dažais išpiešt ant veidų / visus neišsakytus jausmus“. Stipriai išplėtotą išdavystės tema peraugą į metafizinę kaltę.

Eilėraštyje „Mano“ (p. 18) sulyginami pasakos ir bibliniai motyvai. Pirmajame posme kalbama apie vieną brolių iš dvylikos juodvarnių, kitame – apie vieną iš dvylikos apaštalų. Paliečiama skaudi išdavystės tema. Įsakmiai nuskamba žodžiai: „Nerinki, neklauski burtažodžių, nevaduoki manęs“, „neišduok mano lūpų prisilietimo, / mano medžio ir sidabro skambėjimo, / paklusnumo mano, neišduok“.

Kiekvienas turime angelą sargą, kuris globoja ir saugo. Liūnės Sutemos kūryboje angelas užmiršta savo pareigas, pati poetė ima sergėti jį: „Jį savyje išnešiojo, bailų ir atsargų / angelą sargą, savo vaikystės“ („Angelas sargas“, p. 20). Bandoma kaltinti angelą, apleidus savo pareigas. Piešiamas vaikystės gyvenimas

su „neragautais vaisiais sode ir senutės, renkančios žoles / mano nemigai“.

Eilėraštyje „Linai“ (p. 22) sugrįžtama į vaikystę. Prisimenamas linų žydėjimas, ilgimasi „drobės šiurkštaus vėsumo“, siekiama tą jausmą išsaugoti, tačiau kartu suvokiama, jog „drobės pelija nepaliestos / kraitinėj skrynioj“. Eilėraštis baigiamas teiginiu „ir aš niekadods neauginsiu linų“. Tai dar vienas atsisveikinimas.

Užmarštin grimzta daiktai, vaikystėje matyti vaizdai, patirti išpūdžiai, tačiau su niekuo nepalyginama draugų praradimo tema. Eilėraštyje „Miriam“ (p. 24), skirtame nutolusiai draugei Danutei Jesaitytei, poetė kalba apie nebeišsaugomai dylančius bendrus sapnus, kuriuos kartu regėjo kurdamos ateitį. Gyvenimas negrįžtamai ir skaudžiai išskiria. Taip skaudžiai, kaip „skyla trupėdama / atlauža nuo uolos“.

Ciklas „Išskalauti daiktai“ užbaigiamas taip pat, kaip ir buvo pradėtas: panaudojami tie patys įvaizdžiai. Tuopos, augusios prie vaikystės namų, simbolizuoja „visus išskalautus daiktus“, ir trokštama, kad jie būtų „vienkartiniai dideli“ vien tam, „kad nebūčiau tokia skurdi“. Šiais žodžiais išreiškiama poetės ištikimybė vaikystės daiktams.

„Nieko neatiduosiu“ (p. 27) – dar vienas ciklas, pasižymintis savita, uždara forma: ryški pradžia, didėjanti įtampa, kulminacija ir aiški pabaiga. Pavadinime užkoduota lyrinio subjekto nuostata: išlaikyti, visomis galiomis

išsaugoti tai, kas brangu, svarbu, reikšminga. Plonomis gijomis persipina jautriausios temos: brolio ir sesers, draugų, brolių išėjimo, tėvynės praradimo. Išskyla vilties ir tikėjimo dilema. Išreiškiamas asmeninė gėla – suvokimas, kad sūnaus liga nepagydoma. Eilėraščio erdvė kupina ekspresyvos, gyvos kalbos. Poetė tarsi stoja į dvikovą su likimu, kūrinys pavirtusiu „žvėrimi“. Eilėraščio pradžia nusako ir ciklo pabaigą: regimas visiškas pralaimėjimas prieš kietą likimo ranką, tačiau norima, kad „žvėris“ būtų apakintas „išsaugotais, išnešiotais, neatiduotais“ daiktais ir kad jo laimėjimas būtų „bedžiaugsmis“.

Nors cikle nei erdvė, nei laikas nėra konkrečiai apibrėžti, tačiau įvardijamas vienas pagrindinių veikėjų – trečias brolis Jonas. Jam lipdomas ąsotis, kuri pripildys pavasario beržo syvais. Neatsitiktinai panaudojamas šio medžio motyvas. Beržas – tai gyvybės šaltinis. Tačiau laukimas bergždzias. „Dviejų brolių žemė / priekaištaudama baigia išsiurbti / vaikystės beržą“ ir „svajones iš trečiojo brolio akių“. Žemė, kuri ilgėjosi paveldėtojų, kuri „gynėsi bergždumu nuo svetimų“, išsiilgusi savo vaikų, o trečias brolis bandys sugrįžti į ją tik svajonėse. „Palikta žemė išaugins tavyje / neapykantą žmogui – ir išaugins tave sau“.

Draugų netektis virsta kaltinimu sau: „Dviejų brolių sesuo / užšalo, lyg gruodyje upė“ su jai brangiais daiktais ir trečio brolio šešėliu. Ji laukia „pavasa-

rėjančio nakties vėjo“, kuris gali atnešti stebuklą. Eilėraštyje prabylama apie išdavystę: „Jūsų sesuo užsigynė, / tris kartus užsigynė, neraudodama, / kad paliktų čia su jumis.“ Išdavė ne tik sesuo. Žemė taip pat kaltinama paėmusi tai, kas jai priklauso: „Žemė nelaukė, / ji buvo tik sau ištikima.“

Kitoje ciklo dalyje plėtojama brolių išėjimo ir skausminga sūnaus negalios tema. Eilėraščių pabaigoje besikartojančios eilutės tampa užsklanda („Mėnulio gatvė, kur saulėgražos žydi ir žydi, pasąmonėj, po vandeniui, po žeme“, „Mėnulio gatvė siaura, plati, vingiuota“). Kitas jungiamasis žodis yra „kiekvienas“. „Mėnulio gatvės“ driekiasi mistiškuose ežeruose, kiekviename mieste. „Kiekvienas miestas turi savo neapykantą / ir savo negrus lūšnynuose.“ Šiame mieste ir vėl vaikšto „Jis“ – tarsi Aukščiausiojo lemtis, kurios pakeisti neįmanoma.

Bežemių kartos atstovai „glaudėsi vienas prie kito“, tačiau su A. Mackaus išėjimu Liūnė Sutema neberanda prie ko prisiglausti. „Kiekvienas dabar norės įsūnyti Augintinius, / kiekvienas norės kalbėti jų kalba – / nepakartojama.“ Prasiveržia geliantys žodžiai: „Augintiniai viską turėjo: / baimę džiaugsmui, ieškojimą namų, / prišauktą mirtį / ir didžiąją Išaugimo naktį, / po kurios nebėra / troškimo, jaukios šilumos, / glostančių rankų, / nei vėjo rodyklių – iš kur ir į kur.“ A. Mackui išėjus susvyravo ir kūrybos pamatai. Kaip kalbėti kalba, kuri neišsaugojo artimų žmonių? Gaudžiai

skamba eilutės apie vaiko mėnulį: „Dylantį, augantį tarp sapnų – / tik mano vaiko mėnuo nuskendo, su pirmuoju šauksmu, / senolių upėj, užkeiktu lobiu.“ Pasitelkdama pasakos fragmentą poetė bando gelbėti: „Surinkau visus brolelius, / pasakų užburtus ėriukus, jie gėrė, gėrė sudrumstą vandenį, / ir užspringo juo.“ Stebuklas neįvyko ir „mano vaiko mėnuo / žėri, nuskendęs užkeiktu lobiu / senolių upės dugne“. Ciklas užbaigiamas žodžiais „nieko neatiduosiu – / užsiginsiu, kad turiu“. Žodžio „m a n o“ raidžių išretinimas liudija apie poetės dvasinę pergalę, o viltis išreiškiama šiomis eilutėmis: „Žvėris įsitempęs arenoj, / galėčiau aiškiai ir garsiai / išpažint atkaklių kalba, / kad vis dar tebetikiu, / Žmogumi ir Gyvenimu.“ Svarbiu Liūnės Sutemos kūrybos bruožu tampa estetiškas emocinio krūvio perteikimas.

Ciklas „Bevardė šalis“ – viso rinkinio pagrindas. Čia atskleidžiamos Tėvynės netekimo, negalėjimo sugrįžti į „paveldėtą žemę“, kuriančios moters skausmo temas. Ciklas prasideda ir baigiasi tomis pačiomis eilutėmis – „visi vėjai pučia į Ten“. Laikas ir vieta neapibrėžti: „Laikrodžiai kukuoja gegužėm / ir skamba klavesinu romantišku.“ Ciklą formuoja mistiški, kosminiai vaizdai. Lyrisis herojus keliauja į „Ten“, į „Bevardę penktą šalį“, kurioje „žaidžia nebeaugantys vaikai“, „vaikai senukai“, į kurią poetė „paleidžia savo basakojį liūdesį“, tampa ir stebėtoju, ir veikėju. Kalbėdama

apie ištremtųjų iš Tėvynės sugrįžimą, Liūnė Sutema sąmoningai pasako, jog „tai buvo rytoj ir vakar“: taip pabrėžiama, jog niekas niekada nesugrįš. Tačiau svajonė lieka: „Kad vėl būtų dabar, / kad vėl būtų šiandien.“ Sugrįžti į „paveldėtą žemę“ neleidžia aplinkybės – pakeisti traukinių tvarkaraščiai, nesuderinami susitikimai: „Jūs visuomet per anksti – / aš visuomet per vėlai.“ Norą sugrįžti į „paveldėtą žemę“ stiprina „gluosnio šakos glostymas“, tačiau ta pati šaka ir „skaudžiai plaka“.

Lyrisis herojus turi stebuklingų galių: jis „liepia savo upėm tekėt po žeme“ tam, „kad išskalautų, išplautų ją“. Kartu maldauja: „Neužkask šaltinio gyslos, / mano upokšnis išdžius.“ Išsakomas noras išplauti, išskalauti žemę nuo skausmo, liūdesio, noras turėti „tuščias ir saulėtas pakrantes“, kad niekas „nesužeistų, nesubraižytų veido“, noras išsaugoti save, savo vidinį pasaulį, noras prikelti tai, kas yra giliai viduje, sujudinti šaknis. Troškimas išsilaisvinti prasiveržia skausmu: „Šauk, / ir išvaduook pagonį protėvį“, „Skels Perkūnas į akmenį, / ir šildysis Saulėj Žaltys ant jo, / ir jūs būsit kartu“. Sielos skausmas, išsiveržęs iš sužeistos širdies, sugrįžta plėšriu vanagu. Išsivadavimas – šaukti „ir perverti vanagą / apgauto žmogaus metaliniu šauksmu“. Panaudota antitezė atveria kraujuojančią širdį: „Šauk, kad tau būtų ramu.“ Ciklas sukrečia savo jausmo ir skausmo tikrumu, nejučiomis pasąmonėje išskyla asociacija su E. Muncho

paveikslu „Šauksmas“. Žmogaus kančia perveria pasaulį.

Paskutiniame ciklo eilėraštyje vėl pakartojama pradžia: „Visi vėjai pučia į Ten, visi vėjarodžiai sukas į Ten.“ Prisiminimai apie tą šalį žeidžia. Lyrinis herojus nori pasislėpti nuo jų dauboje. Prasiveržia raganavimo galios: „Užkerėsiu kalvius septynbrolius keru, kad nekaltų daugiau vėjarodžių“ ir „sausurą užleis“, „užpjūdys ugnimi“ ir paleis „basakojį liūdesį / Bevardėn / penkton pasaulio šalin“. Eilėraštyje apstu gamtos atspindžių: mistiškas platanas, gluosnio šakos, vandens žolės, upokšniai, vėjažolės. Prasmingais įvaizdžiais tampa padangių gyventojai: laukiniai balandžiai, kukuojanti gegė, senas vanagas. Atsiveria ir vandenų gelmės – upės, tekančios po žeme, šaltinio galia. Čia ir žvejai, ir skenduoliai. Atsiranda „žuvys didžiulės, vienakės, plėšrios“. Visi laukia liūties, kad būtų pagirdyti ir išskalauti. Siekia išgryninti jausmus toje „Bevardėje šalyje“.

Cikle „Neišduodu, tiktai gražinu“ (p. 57) skamba poetės atsisveikinimas su vaikyste. Veiksmožodis „gražinu“ tampa jungiamąja grandimi: „gražinu akligatvį, nuaugusį topoliais“, „gražinu raštuotas vaikystės pirštines“, „gražinu siūbuojančių lieptą“. Pasikartojančios eilutės: „Ir sėdės mano vaikystė viena, nebylė, žaisdama akmenėliais, / nekrikštų kapeliuos, / patvoryje“. Eilėraštyje naudojami pasakų įvaizdžiai: „užburtas obuolys“, „lieptas vaiduoklis“. Poetė bando gražinti tai, kas

buvo tikra, tačiau tapo nerealu: „Surambėjo širdys, išpjautos atramoj, / ir vardai nebeturi žmonių, / tik kreivas raides.“ Viskas gražinama vaikystei. Eilėraštyje atsisveikinama su artimaisiais, su svajone – „mėlynąja paukšte“. „Neišduodu, tiktai gražinu, / ne savo, paskolintą, / kad nebūtų baisu ir skurdu / augti mano vaikystei vienai, sėdinčiai nekrikštų kapeliuos, patvoryje.“

Rinkinys užbaigiamas ciklu „Nenoriu būti atpirkta“ (p. 58). Lyrinis herojus bando prakalbinti „savo beraštę, užguitą sielą“, teigdamas, kad ji – visų nusikaltimų pradžia: „Nusikalstu tylą; nusikalstu kalba; nusikalstu aklumu.“ Susitaikiusi su likimu, laukia, kad „grubi, plačiadelnė ranka, skirstanti žmonių veidus į formas ir spalvas, lyg vaisius krautuvėj, atžymėtų ir ją“, nusikaltusią kalba „gimtąja ir svetima“. Kalbindama žemę „leliuoja ir aprauda, žodžius rinkdama iš liaudies dainų“. Artimiesiems „kalbu savo meile žmogui, žodžius rinkdama iš žodyno, kad įrodyčiau ją, / ir ji būtų išskirtina.“ Tačiau siela lieka beraštė, užguita.

Pasitelkiamas biblinis motyvas, kurį poetė interpretuoja savaip: „Abelis brolių prarado, / neprakalbinęs jo / palaimintam sapne.“

Lyrinis subjektas prisipažįsta, kad praeina „pro sielą piešiančią gėlę, medį“, „kalančią šimtmečių kerštą / ir nuoskaudą akmenyje.“

Paskutinės eilutės „išsaugojau save / visų nusikaltimui“ skamba kaip nuo-

sprendis. Visiems padarytiems nusi-kaltimams atpirkimo nėra – jie suteka į poetę.

Rinkinyje „Bevardė šalis“ ne tik atsi-sveikinama su daiktais, vaikyste, drau-gais. Kartu išreiškiama viltis: „Išpažinti atkaklių kalba tikėjimą žmogumi ir gyvenimu.“

R. Šilbajoris rašė: „Liūnės Sutemos poetinis uždavinys labai sunkus: taip nu-valyti (kaip ji sako, „išskalauti“) žodžius, kad juose nebeliktų melagingų prasmų,

per ilgą vartoseną susidariusių, kurios ir nebeleidžia šiandien poetui kalbėti tiesą. To melo formos būna įvairios: oficialusis patriotizmas, grynai asmeniška žmogiš-ka silpnybė, kada kūrėjas, nebepajėgda-mas toliau ieškoti savo prasmę išsakan-čio žodžio, naudojami kitų išdirbtomis ir tik kitiems tetinkančiomis žodžių pras-mėmis, daiktų-simbolių verksmingas širdžiai brangumas, per didelis, kad jais užmokėtų už mums pasiūlytą teisy-bės pažinimą.“³⁶⁶

³⁶⁶ Šilbajoris R., „Žvilgsnis į naująją mūsų lyriką“, *Septintoji praadalė*, p. 346.

Švęstu vandeniū nuliejau tuščią delną, kad patekėtų saulė...

1972 m. Jūrų skautų korporaci-ja „Gintaras“ išleido ketvirtąją Liūnės Sutemos knygą „Badmetis“³⁶⁷ (viršelio autorė – Dalia Lukošūnaitė). Tai pir-moji poetės knyga, sulaukusi viešo pri-pažinimo: už ją paskirta Vinco Krėvės literatūros premija. Rinkinys palankiai įvertintas ir kritikų, ir kitų rašytojų. S. Santvaras laiške poetei rašė: „Gera ir miela, kad tamsta turi savo atskirą ir in-dividualų lyrikos bei lyrinių išgyvenimų akiratį. Žmogaus kūrybiniuose bandy-muose, berods, tai ir yra pats svarbiau-sias dalykas. „Badmetį“ perskaičiau su atsidėjimu, daug kur stabteldamas ir su-simąstydamas. Be abejonės, tai liūdno ir sielvartingos giesmės, šauksmai, kai žmogus į pakelės akmenis susižeidžia

ne tik rankas ir kojas, bet ir širdį per-skrodžia. Apstas akimirku tamstos poe-zijoje man yra įdomios ir gražios.“³⁶⁸

Su kiekviena knyga Liūnės Sutemos balsas skamba vis tvirčiau, tampa vis savitesnis. Pirmuosiuose rinkiniuose atsiskleidžia jos rūpinimasis gimtųjų šaknų išlaikymu. „Badmetyje“ dėmesys sutelkiamas į skurstančios, „trupančios“ lietuvių kalbos išsaugojimą. Poetė tiek kūrybiniame, tiek realiame pasaulyje gyveno uždariai. Nutolusi nuo kasdienybės, kiek buvo įmanoma, rūpinosi mo-ters kūrėjos paslaptinių galių atradimu, jų suvokimu, įtvirtinimu, įprasminimu, tobulinimu. Kūryboje atskleistas asme-ninis pasaulis siejosi su gyvenimo tik-

³⁶⁷ Liūnė Sutema, *Badmetis*, Čikaga, 1972.

³⁶⁸ Iš S. Santvaro laiško Z. Katiliškienei, Bostonas, 1973 m. gegužės 25 d.

rove. Liūnė Sutema švelniai ir subtiliai gilinasi į nuo praradimų pavargusios moters išsivadavimą, „išsinėrimą“ iš praeities atsiminimų, jautriai rašydama „prarastos žemės kalba“.

„Badmetis“ tapo naujo kūrybinio etapo riba. Peržengus ją poetė išsilaisvina nuo daiktų, kurie bus „sudeginti“. Kalbama apie naujo pasaulio kūrimą per išsaugotus ir „išgelbėtus žodžius“. Liūnė Sutema liko ištikima savo kūrybinei nuostatai per eilėraščius padėti artimui, jaunesniam, silpnesniam. Ji tiesė ranką kiekvienam besiblaškančiam painiuose gyvenimo vingiuose. Kartu siekė naujai, Amerikoje gimusiai ir augusiai kartai, vadinamai „gėlių vaikais“, atskleisti lietuvių kalbos grožį. Dėstydamą Lietuvnistinėje mokykloje, augindama savo vaikus, matė, kaip kinta jų vertybės, keičiasi prioritetai. Skausmingai išgyveno jų žaibišką atsitolinimą nuo lietuviybės, kalbos, todėl bandė išsaugoti lietuvišką žodį jų širdyse.

„Badmečio“ kūrimo laikotarpis nebuvo lengvas. Draugų netektys atnešė gyvybę stingdantį laikotarpį, „šimtametę žiemą“. Tačiau atėjo laikas „atsiplėšti nuo jos“ ir vėl ieškoti naujų vardų, vėl žvelgti į pasaulį ne per miglą, o saulės šviesoje. Skausmo bangos nugludino Liūnės Sutemos žodžius, aštrias briaunas, subrandino ir pagilino poetinę erdvę. Jausmų jūroje ji kūrė savitas stilistines formas, paryškintas „neornamentuota kalba“. Tokia kalba, kuri buvo būdinga tik jai ir A. Mackui. Taikliausiai šią kalbinę stilis-

tiką apibūdina A. Nyka-Niliūnas A. Mackui skirtais žodžiais, kurie atskleidžia ir Liūnės Sutemos kūrybos vyksmą: „Formos srityje A. Mackus pasirinko neornamentuotos kalbos principą – stilistinį nuogumą, dažnais atvejais bendrą šių dviejų avangardistinės poezijos žargoną, neišvengiamai vedantį į anonimiškumą. [...] Stilistinis neornamentuotos kalbos principas gerai tiko deklaratyviniams tikslams; jis puikiai išreiškė ne tik generacijos laikyseną, bet ir kalbinę tragediją. Poetinė kalba, ornamentuota ar neornamentuota, pirmiausia turi būti visais atžvilgiais tobulas instrumentas.“³⁶⁹

Rinkinį sudaro du įvadiniai eilėraščiai – „Niekieno Žemė“ (p. 9) ir „Akmuo“ (p. 18) bei trys ciklai: „Pavasari“ (p. 21), „Dvi dainelės“ (p. 40), „Savaitgalio žaidimai“ (p. 61).

Eilėrašties „Niekieno žemė“ – reikšmingiausias ne tik šiame rinkinyje, bet ir visoje ligtolinėje Liūnės Sutemos kūryboje. A. Mackaus eilutės tampa rinkinio moto: „Mes kalbam išgelbėtais žodžiais / Merdinčios mūsų kalbos.“ Knygoje plėtojamas žodžio ir tikrovės santykis ypač svarbus menininko iševio sąlygomis: paliktos Tėvynės žodžiai merdėja, o naujai atrastos žemės skursta. Todėl reikėjo sukurti tokią stilistinę terpę, kurioje žodis ištrykštų kaip šaltinis, suspindėtų kaip vaivorykštė, kaip saulė, kad kaip „švęstu vandeniui nulietame delne atsirastų“.

³⁶⁹ Nyka-Niliūnas A., „Algimantas Mackus“, *Aidai*, 1966, Nr. 5.

Kūrėja ir toliau plėtoja jau anksčiau gvildentas temas, tačiau kiekviename rinkinyje bandoma ieškoti naujų sprendimo būdų, metaforų tikslumo, formos tobulumo. „Badmetyje“ aptinkamos paslaptinių pagonybės apeigų žymės, kosminiai objektai, pasakų herojai, biblinės asmenybės. Meistriškai panaudojami burtų ženklai, parenkami žodžiai, suteikiantys poetinei erdvei mistinių galių. Pasak Liūnės Sutemos, kūrybos vyksmas tampa „raganavimu“. Atvirai ir jautriai įpintais biografiniais atspindžiais pirmą kartą paliečiama dukters ir motinos tema. Dviejų moterų jausmų sankirta atskleidžiama cikle „Dvi dainelės“.

Eilėraštyje „Niekieno žemė“, kritikės D. Vasiliauskienės pavadintame poetės manifestu, savitai, originaliai plėtojama kalbos išsaugojimo tema. Pirmajame posme atskleidžiamos pastangos atsikratyti „išaugto rūbo“, palikti „sudėvėtas klumpaites“, pasitelkus vėją pagalba išblaškyti visus atsiminimus ir išeiti, paskutiniajame – išsivadavimas iš praeities, lyg iš „išnarų“, padėsiantis tapti žmogumi, „kuris degė ir susidegino“, aukojosi kitam, „kad būtume Tu, ir aš, ir Tu“. Auka prasminga: „paleistas išdegintas paukštis“ „pakilęs iš pelenų“ skardens „Tavo, ir mano, ir tavo kalba“. Pabaigoje atsiskleidžia visa eilėraščio esmė: „paukštė“ – kūrybos svajonė – tarsi Feniksas prisikelia iš pelenų.

Įdomus eilėraščio grafinis sprendimas: raktiniai žodžiai, esminės mintys

kartojamos ir rašomos didžiosiomis raidėmis: „METAS SUDEGINTI. METAS SUDEGINTI.“ Eilėraščio erdvė pripildyta skausmo, tarsi neužbaigta, neišsakyta. Žodžiai pakimba virš sujaukto, išdraskyto, išblaškito gyvenimo, apstu neišsakytų, neįvardytų nuojautų, nuoskaudų, prasmių. Skaitytojas jas turi suvokti pats. Atėjo laikas deginti tai, kas jau nebemaitina „niekieno žemėje“ – „beržą belapį, betošį ir be sulos“, „daiktus, kuriems net žodynuose žodžių nėra“, „lyg riešutų kevalus iškritus branduoliui“, „lyg apleistus dešimtmečiams namus be žmonių“. Deginimas įgyja sakralinę prasmę – „kaip šeštoji diena, prieš prisikėlimą“. Tai veiksmas, žymintis naujo pasaulio sukūrimą, naujo žmogaus atėjimą. Trokštama atrasti gyvenimą sausros išdegintoje „niekieno žemėje“, trokštama „išmokti juoktis“. Trapi ir maža „niekieno žemė“, lyg „stirnos šuolio platumo“, poetės dėka tampa gyva. Tai pasiekama per begalinį norą prikelti, žodžiu įpūsti gyvybės ugnelę, dalytis sielos turtais, kurie skirti šalia esantiems. „Niekieno žemė rašo meilės prisipažinimą / sausoje žolėje ugnim, Tau ir tau ir tau“. Išsilaisvinimas iš slegiančios vergijos įgija pasaulinį mastą: „Metas susideginti, / kaip Pilėnams prieš vergiją, / kaip kovojančiam getui prieš mirtį, / kaip Budos vienuoliams prieš neteisą – / Metas susideginti ir išlikti.“ Jausmai išreiškiami tvirtais žodžiais, bet jie nėra šiurkštūs ir atgrasūs. Priešingai, peržengus transcendentinę ribą atran-

damas naujas, kupinas vilties pasaulis, kuris skiriamas ne „Jiems ir Aniems“, o tik „Tau ir man, ir Tau“. Šie žodžiai patvirtina poetės nuostatą aukotis „artimiesiems“.

Kuriančios moters gyvenimas vaizduojamas cikle „Pavasari“ (p. 21). Pavadinimas tampa švelnia aura: su sniego tirpimu, su pirmosios žalumos atėjimu autorė ieško vietos savo „šešėliui, kuris ruošiasi žydėti“. Ji trokšta dovanoti „žydintį krantą“, jos šešėlis plaukia, ir „plyšta gelsvi purslai, / ir žydi purienomis saulėje“. Eilėraštyje regimi impresionistiniai potėpiai. Įstabiais vaizdais perteikiamos nuotaikos suteikia meditacinį atspalvį. Tačiau tai nėra ramus susitaikymas, idiliška ramybė.

Šiame cikle panaudojama viena vaizdingiausių priemonių – prozopopėja, t. y. negyvų daiktų ar sąvokų įsmeninimas, kuomet jiems suteikiami gyvos būtybės bruožai. Taip griaustinio lietum atgaivinama palangė, žaibu – „tėvo lazda“, „kartėliu įskiepijama“ „medinė koja“. Trokštama, kad iš jų bėgtų ir klevo, ir beržo sula, kad iš lazdos pražystų vyšnia. Naudodama stebuklingas galias poetė atveria širdies džiugesį, tačiau iš gelmių išniręs nerimo ir nevilties persmelktas klausimas: „Tik kas mums kuokuos, gegute?“ sugrąžina į realybę.

Eilėraštyje „Nerašau laiškų“ iškyla abejonės, kūrybinės paieškos. Tris kartus pakartotas veiksmažodis „ravėju“ liudija kūrėjos išsivadavimą, išsivalymą nuo praeities „dilgėlių, dagilių, mėtų“,

tam, kad „būtų kur sėti“. Šis veiksmažodis taip pat tinka ir poetės rašymo stiliui apibūdinti – ne kartą ir ne du eilėraščiai taisomi, braukomi, ieškoma tikslesnių metaforų.

Šeši kito ciklo eilėraščiai turi vieną pavadinimą – „Vigilija“ (p. 26). Pasikartojanti eilutė „Mano žodžiai tikrai vienmečiai augalai“ tampa jungiamąja grandimi. Reikšminga pirmoji eilutė, atverianti eilėraščio erdvę – „Nežinau, ką kalbėsiu rytoj“, ir priešpaskutinė, lyg kontrastas, atsakas pirmajai – „Žinau, kad kalbėsiu rytoj“. Ciklas vientisas ir užbaigtas. Pagrindinė tema – lietuvių kalbos išsaugojimas ir įskiepijimas „gėlių kartos“ vaikams. Lyrinis subjektas turi atlaikyti vyresniųjų abejingumą, šaltumą. Trokštama mažam žmogui atverti pasaulio grožį. Pasakiškų, mistinių personažų įvedimas virsta savotišku žaidimu. Svarbūs tampa pasakų motyvai: bėgant nuo persekiojimo per petį metamas šiurkštus gijų kamuolys, kad išaugtų giria, gąsdina baimė būti išduotai ir pavirsti drebule, gąsdina ir laisvė, pavirtusi devynagalviu slibinu, besitaikančiu praryti. Apgailestaujama, kad tokios trumpos dienos, nes „šėmas jautis nulaižė saulę nuo dangaus“.

Apibūdindama „gėlių kartą“ poetė išryškina nepamatuotą jos maksimalizmą, kartais įgaunantį žiaurumo bruožų. Nesuvokdami, koks iš tikro yra gyvenimas, „gėlių vaikai“ žaidžia pavojingais daiktais – „peiliais ir akmenim, / stiklu ir ugnim, / ir juokiasi“. Šiose eilu-

tėse atsiveria kraupi tikrovė – šiai kartai nėra nieko švento: „Mano kaimynų vaikai, / degina gėlių stagarus, vėliavas, lapus, / degina dešimtį Dievo įsakymų, degina baltai dažytus namus – / ir šildosi.“ Lyrinis subjektas jautriai kreiptasi į vyresnius ir prašo apsaugoti vaikus, o ne tas gėlės, kurias jie augina savo darželiuose. Mainais siūloma priauginti „pilnus darželius margaspalvių, plastikinių gėlių“, kurios žydės net ir po šalnos. Plastikinių gėlių įvaizdis neatsitiktinis – juo atskleidžiamas vyresniosios kartos vertybių žlugimas. Poetės pastangos bergždžios: „sninga apnuodytais balandžiais“, „pakrantės užtvinstą apnuodytom žuvim“. Tačiau ji privalo kalbėti – „savižudžiai atsisveikina... / Aš turiu palydėti juos“, pasilikti ištikima savo nuostatoms. Eilėraščio kodu tampa vigilija – budėjimas, „ketvirtos naktinės pamainos budėjimas“. Žmogus turi išstovėti sargyboje pačiu sunkiausiu paros metu – kai vyksta kova tarp chtoniškojo tamsos pasaulio ir gležno brėkštančio ryto. Galiausiai suskamba vilties žodžiai, kuriais įvardijama auka dėl šviesos.

Keturių nevienodų posmų eilėraštyje „Ginuosi“ (p. 37) atskleistas poetės kūrybinių galių pasaulis. Lyrinis subjektas trokšta apsiginti nuo jį persekiojančių minčių, „apraudotų prisiminimų“, kurie puola kaip vilkai: „Aš ginuosi. Mano miestas dega.“ Viskas dega kūrybos aistros ugnyje. Lyrinio veikėjo balsas kyla augančia ekspresija, pasiekęs kulmina-

cinį tašką nurimsta ir sugrįžta į pradžią: „Apgynusi savo miestą – / pasotinti visam šimtmečiui / į mane sugrįžo vilkai.“ Autorė ginasi nuo „šimtmetį išbadėjusių, staugiančių vilkų“, kurie kartu yra jos „aš“ antrininkai, nes po gaisro, pasotinti, jie vėl į ją sugrįžta. Taip dar kartą paliudijama, kad poetė negali atsi-riboti, apsiginti nuo joje esančių kūrybinių galių.

Ciklą „Dvi dainelės“ (p. 40) sudaro devyni eilėraščiai, kuriuose pirmą kartą Liūnės Sutemos kūryboje paliečiama motinos ir dukters tema („Seku pasaką apie žiemą“, p. 40; „Dainelė su priedainiu“, p. 45; „Tikrovė“, p. 52). Išsakomos motinos godos ir rūpesčiai dėl vaikų. Ciklas turi konkretų adresatą – dedikuojamas dukrai Agnei. Kaip ir daugelyje poetės eilėraščių, taip ir šiame plėtojama dialogo forma. Itin švelniai atskleidžiama motinystės tema. Motinos širdžiai nieko nėra neįmanoma, joje sužadinaštos stebuklingos galios, padaromi neįmanomi dalykai, kai paliečiamas vaikų pasaulis. „Nebūk liūdna. / Nupūsim sidabražoles besijuokdamos, / nupūsim vikšvas dainuodamos, / delnais atšildysim sniegeną, / nebūk nekantri – / Palauk! Kur tu bėgi basa, / į trapų, stiklinį pasaulį.“ Dukros pasaulis trapus, nepažintas, o ji pati pavadinama mažos spurdančios sniegenos vardu. Kaip apsaugoti šią trapią būtybę nuo chaotiško pasaulio, peršančio iškreiptas vertybes? Kontrastu tampa dviejų moterų kartų vertybių palyginimai: dukters herojus –

„švilpia geltonam automobilyje / tavo herojus vėjavaikis Steve McQueen / lenktyniaudamas su mirtim“, o motinos „karaliūnas“ gyvena stotyje, valo kareivių batus, „mirtin žengiančius kapotu ritmu“. Nors abu pasauliai labai skirtingi, tačiau pabaiga vienoda – mirtis.

Motinos rankos ir širdis tokios karštos, kad nėra nieko neįveikiamo. „Suirinkau tavo paliktas pėdas sniege / ir atšildžiau alsavimu neramiu – / ir pasklido būrys sniegu, / pasinerdamas pusnyse.“ Poetinė eilėraščio erdvė kupina mistika dvelkiančių augalų ir daiktų – čia aptinkamos sidabražolės, viksvos, lediniai medžiai, lediniai namai, ledinis rutulys. Trapiausiai iš po kojų slystančiais įvaizdžiais realus pasaulis priešpriešinamas su pasakų pasauliu – žiema.

Eilėraštyje „Dainelė su priedainiu“ poetė perfrazuoja liaudies dainą „Išėjo tėvelis į mišką“. Į eiles įpinamos skausmingos gyvenimo nuotaikos. Eilėraščio išskirtinumą pabrėžia pasikartojančios dainos eilutės. Taikliai panaudota antitezė „Visa buvo melas – / Visa buvo tiesa“ suskaido erdvę ir tampa esmine atomazga.

Eilėraštyje „Pasveikinimas“ (p. 49) prisiminimais vėl grįžtama į savo prarastą žemę, ieškoma gyvybės syvų, trokštama pasidalyti su dukra ten paliktais stebuklais. „Apšerkšnijo mano sparnai – / grėžiu juos į saulę, / grėžiu į tave.“ Bet kaip skristi, jeigu „suledėjo speige mano sparnai, / o Ventoje plau-

kia išas“. Žodžiai „išauginus vaikus kalbančius / tulžim, ne motinos kalba“ dvelkia šalčiu. Eilėrašties užbaigiamas vilties ir tikėjimo kupina gaida: „Tavo nebylių vaikų laukia / neatrasta, / dar žodžiu netapus / Sala.“

Eilėraštyje „Tikrovė“ (p. 52) supriešinami du pasauliai: poetės vaizduotėje sukurtas mistinis, kuris atgyja naktį, ir realusis, atgyjantis dieną. Atskleidžiama kuriančios moters drama, kai bandoma save surasti, suvokti, išreikšti. Vaizduotės pasaulis prieštarauja vykdymui tiesioginių moters pareigų, nuo kurių pabėgti neįmanoma, kurios slegia visu sunkumu. Kartu šis pasaulis vilioja ir svaigina. Tik čia galima vaikščioti „namų stogais“ ir nebijoti, kadangi saugo „Dovydas su laidykle, / Don Kichotas su ietimi /; Kainas su Abeliu, / šventoji su erškėčiais, / sesuo su dvylika juodvarnių“. Naktinis gyvenimas suteikia mistinių galių: „Lupinėju žvaigždes nuo skliautų, / mėtau jas tau į langą, /; Įstumi savo šešėlį į Grįžulo Ratus / ir šaukiu: – Važiuk, / nusibodo man saugot tave!“ Mistinį pasaulį apgaubia visata: Grįžulo Ratai, Sietynas, Paukščių Takas. Išaušus šis pasaulis nurimsta: „Dieną praeinu pro save, / net nepažvelgdama – dieną nepažįstu savęs – / dieną sau esu svetima.“ Eilėraščio pabaigoje paliekamas neatsakytas egzistencinis klausimas: „Vidudienį mudu abu / pavargę susėdam po platanu pilku, / ir šešėliui užsnūdus, mąstau: kada aš esu? / Dieną ar naktį? / Ir nežinau, ar išvis esu.“ Tai

abejonė, kuri savo buvimu tiek gyvenime, tiek kūryboje ne kartą iškilo poetės meninėje erdvėje. O amžinas racionalaus proto ir jautrios širdies konfliktas apima visą poeziją.

Liūnė Sutema intensyviai ieško atsakymų į amžinus būties ir nebūties klausimus, sielojasi dėl kūrybos „sausros“, artėjančio badmečio. Vis dėlto eilėraštyje „Savaitgalio žaidimuose“ (p. 61) nusakomas kūrybinio proceso vyksmas. Teksto požiūriu vieno ilgiausių eilėraščių išbaigtuose paskutiniuose posmuose poetė apibūdinama kaip kūrėja: „Raganauju – niekas manęs nemokė, / ir nepaveldėjau – išplėšiau paslaptį iš užgniaužtos saujos.“ Kūrybos procesas „žolelių, žalčių, driežų“ pagalba įgyja mistinių galių. Atliekama sakrali apeiga – „švęstu vandeniui nuliejau tuščią delną, / kad patektų saulė“. Kūrybos vyksmas tęsiamas per žolelių džiovinimą: „Nuo nemigos, širdies dieglių, / kad pavirstum vilkolakiu /; kad prašvistų aptemę akys; kad aptemtų šviesios akys.“ Spręsdama dilemą poetė tarsi tariasi pati su savimi: „Stikliniuose induose nardo žalčiai... / Jei paleisiu juos – prarasiu save /; jei laikysiu juos uždarytus – užtrokšiu savyje.“ Paženklinta amžinu kūrybos ženklų pasirinkimo neturi, nes „delčia įsipjauna delne ir negyja“. Paskutinė eilutė, kaip baigiamasis akordas, patvirtina šiuos žodžius.

„Badmetis“ (p. 75) – svarbiausias rinkinio eilėraštinis, kuriame desperatiškai sprendžiamas žodžio atsiradimas ir išsaugojimas. Tačiau kaip gali gimi

žodis, kai „amaras“ siautėja žemėje, kai „žydi dagiliai prieš badmetį“. Ką daryti, kai vienas „skaudus judesys – erdvės nebėra... / Violetinė migla“. Įveikdama „stiklinį kalną“ poetė bando ieškoti įkvėpimo šaltinio „pirmoje žolėje – / nutryptoje, nutaškytoje / pienu žiedais“. Kur tas kūrybinių galių šaltinis? „Skelete ir pienės žiede.“ Tarsi Čiurlionio paveiksle „Trapumas“ atsiveria metafizinė gyvenimo prasmė. Tereikia vieno silpno vėjo gūσιο ir gležni pūkai bus nunešti į nežinią. Net gerosios Laumės veidas sužalotas, „iškapotas krušos“. Artėjanti nelaimė kaip tvanas užlieja žemę savo jėga: „Iš didelio, juodo debesio ne lietus – / kruša / iškapoja grubiom, vaikiškom raidėm žemę, – / BADMETIS / kaip bauginančioje reklamoje...“ Atsiduriama ties abejonės riba: ar reikia kūrybos, gyvenant tokiomis sąlygomis. Pabaigoje iškyla retorinis klausimas: „Badmetis – / viskas tapo valgoma... / Ir kodėl turėčiau išsaugoti tave?“

Eilėraščio struktūra taikliai sukonstruota, erdvė kupina kontrastingų palyginimų, šviesos ir tamsos elementų, tarsi neoninių reklamų mirguliavimas: „šviesu, tamsu, šviesu“, „nemyšk – negyvenk – nemylėk /; vėluojam – nesuspėsime – badausime /; tamsu – tamsu – tamsu?“

Eilėraščio simbolika skausminga, gelianti, žeidžianti: „Amaras; dagiliai; kruša; juodos dėmės delnuose / ant lūpų / ant saulės.“ Artėjantis badmetis, stingdo, tačiau bandoma ieškoti įkvėpimo

šaltinio. Supriešinamos violetinė – gedulo ir saulės – pienių spalvos, o viską užgožia juoda amaro liga.

„Badmetyje“ kalba yra intensyvesnė, taiklesnė, skaudesnė. Eilėraštis dvelkia beviltiškumu ir rezignacija: „Išraukim save; / Užmirškim save /; Išduokim save.“ Lyrinis „aš“ prabyla tyliu, abejojančiu balsu, bandydamas atrasti atsakymus į likimo pateiktus klausimus. Žinant poetės asmeninį gyvenimą, galima remtis „dienoraštine poezija“, iššifruoti simbolius ir kodus. Turint galvoje „Badmečio“ laikotarpio simboliką – sausrą, kaitrą, deginimas ir susideginimas siejasi su eilėraščio tapsmu.

Šis rinkinys dar kartą patvirtina, kad Liūnė Sutema, mąstydamą apie save, gvildena poezijos ir žodžio sąveiką, spręsdama vaizduotės ir tikrovės santykį. „Badmetyje“ lyrinis „aš“ ima svarstyti išlikimo klausimą – „sudeginti ir išlikti“. Kūrybinis procesas vyksta erdvėje brėžiant burtų ženklus, raganaujant, griebiantis mistikos. Bandoma semantiškai naudoti grafines teksto galimybes: didžiųjų ir mažųjų raidžių sugretinimą, rankraštinio teksto įterpimą.

Ketvirtojo Liūnės Sutemos poezijos rinkinio sutiktuvės buvo surengtos Bostono Lietuvių klube. A. Gustaitis, dėkodamas už padovanotą dar vieną

knygą, rašė: „Brangioji bičiule Zina, [...] drįstu prisipažinti, kad po jūsų gyvojo žodžio klube ir dabar pačiam perskaičius šį naująjį rinkinį visiškai suakmenėjo mano senas tikėjimas, kad turite nenumarinamą „dūšią“. Ir, sakyčiau, netgi nemoteriška, kokių mes savo poezijoje girdime, švelniai besuokiančių apie neišsikūnijusį ilgėsį, rudens smuiko raudojimą ir vystančią prie krūtinės chrizantemą. Jūsų poezijos žvilgantis žodis, dinamiškai susiformuojantieji ir spalvingai sprogstantieji vaizdai ir nenublėstanti sielvarto gaida tegali kilti tik iš gyvos sprogstančios širdies. Tai jau gąsdinantis žmogaus laimės badas. O dar skaudžiau, kad jūs neverkiate, o abiem rankom spaudžiate savo širdį į akmenį, kad ji nesuriktų bejėgės moters balsu. Toks mano įspūdis ir jūsų „Badmetis“ yra vešliausias ne tik šių metų poezijos derlius, kuris neturėtų būti rimtos kritikos nutylėtas ir nuslėptas. Tai sakau visiškai ne kokio mandagumo gundomas. Nemanau, kad šiuo atveju esu ir labai šališkas, nors jūs man visada buvote tasai „žydintis šešėlis“ – jūsų žodžiai, kuriuos mielai pavogčiau. Dar kartą ačiū ir didelis ačiū, geriausi linkėjimai jums ir mielajam Mariui nuo mano Aleksandro. [...]“³⁷⁰

³⁷⁰ Iš A. Gustaičio laiško Z. Katiliškienei, Bostonas, 1973 m. gegužės 28 d.

Užrašai beržo tošyje dvidešimto šimtmečio viduryje

Penktoji Liūnės Sutemos knyga „Vendeta“³⁷¹ išleista 1981 m. A. Mackaus knygų leidimo fondo. Ją apipa-vidalino Rita Kavolienė. Rinkinyje spausdinamos keturios poemos: „Vendeta“ (1975–1977), „Mirtis neateina, ji čia“ (1974–1975), „Bijau“ (1976–1978), „Šimtametės žiemos užrašai“ (1978). Tai antroji knyga, pelniusi poetei apdovanojimą – Lietuvos rašytojų draugijos premiją.

Skandūs artimųjų (senelės, tėvo, draugų J. Kaupo ir A. Mackaus) praradimai paliko tuštumą poetės širdyje. Tačiau netikėta vyro liga ledu sukaustė jos būtį. Nepakeliamai sunku buvo priimti likimo mestą iššūkį: progresuojanti liga, keturios operacijos su žiauriomis pasekmėmis sekino ir čiulpė gyvybės syvus. Tikrovė, lyg veidrodis, suskilo į dvi dalis: realią ir mistinę. Deginanti ir nerimstanti gėla širdyje išsiliejo popieriuje žodžiais. Juose prasiveržė poetės maištas prieš dangų, prieš mirtį, prieš visa tai, ko žmogus negali suprasti ir pakeisti. Nuolatinė vyro kančia bei alinantis jo kūną skausmas vertė ieškoti išeities. Galvoje sukosi mintys: kaip išsaugoti, kaip apsaugoti tai, kas brangu ir artima? Ką daryti, kad pasaulis nesubyretų į tūkstančius mažų gabalėlių? Tačiau žemė slydo iš po kojų. Bandydama sustabdyti tą trapią gyvenimo akimirką, Liūnė Sutema kantriai slaugė vyrą

ligoninėje ir namuose. Iš paskutiniųjų stengėsi nepasiduoti ir išlaikyti dvasios tvirtybę. Tik dienoraščiuose išsiliedavo aimanos.

„1980 m. gruodis. Bijau išgirsti. Jaučiu ją artėjant. Jaučiu tokią tuštumą savyje, tiesiog fiziškai, lyg viskas būtų išplėsta iš manęs. Marius visai blogai šiandien jaučiasi – vos kvėpuoja, nors su deguonimi. Visai mieguistas.“³⁷²

Šios aplinkybės sąlygojo poemos atsiradimą. „Klausia, kodėl pavadinau „Vendeta“ – korsikiečių kraujo kerštą reiškiančiu vardu? Ir kaip suderinau rinkinyje atsispindinčias nuotaikas su mūsų krašto krikščioniškosios moralės dėsniais? Šventojo Rašto Senajam Testamente yra pasakyta: „Akis už akį, dantis už dantį.“ Tuo, rodos, tiki ir mano lyrinis herojus. Galiu sakyti, kad ir aš taip tikėjau, kai rašiau. Ir tas laikotarpis tokį tikėjimą pateisino. Niekad negalėsiu atleisti tiems, kurie žudė mūsų tautą“, – rašė Liūnė Sutema³⁷³.

Vyrui Mariui dedikuotame cikle „Vendeta“ peržengta asmeninės būties riba: sprendžiamas visuotinis mirties ir gyvenimo klausimas. Ciklas pasižymi dramatiškumu, dinamiškumu: veiks- mas plėtojamas kylančia ekspresija, augančia keršto banga, tačiau pabaigoje skamba nurimusio ir su likimu susitakiusio, bet sielos tvirtybės nepraradusio

³⁷¹ Liūnė Sutema, *Vendeta*, Čikaga, 1981.

³⁷² Iš Z. Katiliškienės dienoraščio, 1980.

³⁷³ *Egzodo rašytojai*, Vilnius, 1992, p. 696.

žmogaus žodžiai. Glaudžiai supinami Tėvynės netekimo, žmogaus-kūrėjo, moters, prarandančios artimus asmenis, kančios motyvai.

Ciklas turi konkretų adresatą: „Užrašai beržo tošyje dvidešimto šimtmečio viduryje – Mariui“ – tokia trumpa dedikacija, išspausdinta knygoje.

(2009 m. rudenį iš poetės gavau laiškėlį. Išėjusi iš voko krūptelėjau – jis suspurdėjo, suvirpėjo mano rankose. Ant beržo tošies rašytas... Toks pirmas stulbinantis jausmas. „Ant beržo tošelės rašau, kaip senovėje rašydavo. Tošėlė nuo Mariaus sodinto beržo, kuris nudžiūvo. Prašiau Mariaus, kad man išdžiovintų tošelių. Nežinau, kur visos dingo. Išsiuntinėjau... Šią vieną atsitiktinai radau.“³⁷⁴ Šiuose sakiniuose glūdi gili prasmė: užrašai beržo tošyje amžini, kaip kad amžinas kūrybos žodis. – V. P.)

Popieriuje sugulę išgyvenimai surado ypatingą formą, grafinį sprendimą: svarbiausi žodžiai išryškinti, išskirti didžiosiomis arba išretintomis raidėmis, strofos užbaigtos punktyrinėmis linijomis arba daugtaškiais. Pasikeitė ir kalbėjimo tonas, žodžio ekspresija: prabilti paprastu, bet tvirtu, iki tol neskambėjusiu balsu. Lyrinis subjektas priešinasi, kovoja, kerštuoja, kad bet kokiomis priemonėmis išsaugotų dūžtantį gyvenimą.

Ciklo forma uždara, su ryškia fabula ir atomazga. Pirmosiose jo eilutėse

paslėptas dramatiškas kodas, kuris iššifruojamas paskutinėse strofose. „Nei dieną, nei naktį nebespindi / saulė balta, / vietą suradusi nusileist.“ Lyrinio herojaus ne tik akys, bet ir saujos pilnos saulėlydžio: „Susigeriu žemėn pilkai rusvu saulėlydžiu, / kurio niekada nemačiau.“

Tik kaip jį pamatyti, kai ir „saulė balta migloje“, ir „neranda vietos kur nusileisti“. Slegia nuojauta, kad „nematys paskutinio saulėlydžio“, nes „akys pilnos debesėlių“, o „burna pilna žemės“.

Pirmosiose eilėraščio eilutėse formuojama nuotaika, tonas, kuris palaipsniui suteikia veiksmui augančios ekspresijos. Sukeltas skausmas poetės širdyje pagimdo kerštą. „Visa lieka beržo tošyje, / įrėžta titnagu“, „kraujo kerštas svaigus / kaip aguonų pienas / saldus kaip baltų dobilėlių medus.“

Poetinę erdvę paryškina ne tik metaforos, taiklūs įvaizdžiai, bet ir įpinti Šventojo Rašto tekstai, lietuvių liaudies pasakų personažai, dainų fragmentai. Naudojami palyginimai – „Korsika su uolienom papėdėj, su krūmokšniais dygiais“, švelniai apibūdinama gimtoji vieta – „po beržais svyruonėliais, / ilgesingai liūdnamis“. Supriešinama tylą ir kalbą: tiek viena, tiek kita „ne Viešpaties valia“. Iškyla klausimas: kam reikės atleisti ir kas atleis, kai nėra kas atleidžia ir kam atleisti? Žodžius iš Šventojo Rašto poetė perfrazuoja suteikdama jiems naują, dar negirdėtą ir skausmingai žeidžiančią prasmę: „Atsukit kitą veido pusę – / Aš kitos neturiu.“

³⁷⁴ Iš Z. Katiliškienės laiško V. Paplauskienei, 2009 m. rugpjūčio 31 d.

Išėjimas iš gimtųjų namų sutapatinamas su išdavyste. Tėvynės praradimas gimdo kerštą, išsiliejantį šūksniais: „Viešpatie, neatleisk, / jie žinojo ką darė – / Viešpatie, neatleisk, nes žinau ką darau.“ Kovojava už žemę, už mišką, už saulę, už gyvybę. Kraujo kerštas sūrus, kaip „tėvo ašara“, ir toks galingas, kad ištirpdo ledus ir akmenį. Poetė taikliai naudoja antitezę, kuri paryškina praradimo jausmą – „dobilėlių saldumas virto druska“. Svarstoma, gal geriau buvo negimti, tačiau „esu“. Tapomas Žemaitijos paveikslas. Žemaitijos, kuri buvo „šimtmečiais teriota, iškentėta, būsianti“, tačiau išliko gyva.

Naudojama poetės pamėgta stilistinė priemonė: išretinti žodžiai tampa teigimu – „esu“, „ir girdžiu“, „ir jaučiu“. Į poetinę erdvę įpinama perfrazuota mėgstama liaudies daina – „mano plaukus šukuoja...“ Tačiau tai ne švelnus prisilietimas – „skaudžiai rauna“. Ką daryti, kai skausmingai žeidžiama ir viskas matoma, girdima, jaučiama? Lyrinis subjektas gręžiasi į savo motiną, kuri atbėgusi „iš Raktuvės kapinių“ „išaus pilkai rausvą dvinytį ir užklos“. Kas apsaugos? Svajojama apie motinos globojančią jėgą.

Poetė paprastais žodžiais išreiškia skausmingą patirtį. Spalvų pasaulis blanksta: akys pilnos debesėlių, balta saulė, baltas dobilėlių medus, net akių spalva „žolės išsiurbta“, „dvinytis pilkai rusvas“, „pilkai rusvas saulėlydis“. Lyrinis herojus, pavargęs nuo desperatiškos

kovos, trokšta „išsilieti, susigerti žemėn, kaip polaidis“, „susigerti žemėn pilkai rusvu saulėlydžiu“.

„Nutraukta bendražmogiškos vilties ir baimės gija pasimeta juodo ir tikro mirties fakto platybėje, ir iš ten sugrįžta tapusi kieta savo tautos, jos žemės, istorijos, jos tamsaus, nepraeinančio ryžto grandim“, – aptardamas „Vendetą“ rašė R. Šilbajoris.

Antrasis ciklas „Mirtis neateina, ji čia“ dedikuotas A. Mackaus žmonai aktorei Daliai Juknevičiūtei. Tai atsisveikinimas su drauge, jauna ir talentinga menininke, kurią išsivedė klatinga liga. Per visą ciklą plėtojama sielvartinga draugės-sesers netekties tema.

Ciklas formuojamas Liūnės Sutemos pamėgtais pradžios ir pabaigos pakartojimais, panaudojant naujus prasminius žodžius. Pirmajame posme autorė, pasukusi gaubljį, perkelia veikėjus per ledynus, mėnulių, marias į nežinomą vietą, paskutiniajame – už ledynų, mėnulių, marių, miestų išlydimą sesuo. Poetė nuolankiai priima Aukščiausiojo valią, susitaiko tardama „tokia jau mūsų dalia“. *Mes* – tai moterys, dalia – artimųjų laidojimas.

Dominuojanti raudona, rausva spalva („šermukšnių kekės, žemuogės, oranžinis lietus“) supriešinama su balta, šalta spalva: „Balta gėlė, balta saulė, pieinių pūkai, baltas riteris, sidabro dulkės.“ Kontrastu tampa juoda degėsių spalva: „saulėlydžio angelai dega“, „sudeginta žvaigždė“, „žemėtas veidas“. Mistinėmis

aliuzijomis – kaip ir E. A. Poe kūrinyje, mirties tema sužadina keistą, nenu-maldomą baimės jausmą. Poetė įpina laumės vaiko, pavirtusio juodvarniu, įvaizdį, nuolat minimas „saulėlydžio an-gelas“. Tekste kartojami šalčiu dvelkian-tys žodžiai: „Mirtis neateina, ji čia.“

Šiame cikle vėl sugrįžtama prie beže-mių kartos. Tema plėtojama, keliaujant „Džiaugsmo alėja – į Niekur, / į niekada nebuvusius namus“. Iš pasąmonės išny-ra vaikystės pasakos, mergaitiški žaidi-mai: lėlė, su kuria buvo gera žaisti ir ją apglėbus miegoti, senelės pasakojimai apie baltą riterį, ginantį nuo mirties. Tačiau senelės nebeliko, ir riterio šarvai, jei paliesi – subyrės. Nebeliko kas gina ir saugo.

Įsisiautęs mirties šokis tampa ižūlus ir nevaldomas. Lyrinis herojus bando derėtis, leistis į kompromisus: „Nesi-slėpki mano šešėly, / jaučiu tave, mirtie, benamę katę.“ Mirtis gali būti graži, bet „neapgausi manęs tylą ir madonos vei-du“. Trokštama, kad mirtis liktų „ledi-nėj erdvėj skriedama viena, / sudeginta žvaigžde“. Naudojami bibliniai motyvai, maldos žodžiai – „po maro, bado, po ugnies ir karo“.

Vyrui Mariui skirtame cikle siautėjo audringas maištas, kova, keršto ir išsiva-davimo troškimas, o šiame, tarsi po žė-mės drebėjimo, viskas apmirę. Veiksmą sukausto persmelkęs ledinis sielvartas, verčiantis nuolankiai priimti likimą.

1980 m. gegužės mėnesį Liūnė Sute-ma dalyvavo Poezijos dienose Čikagoje.

Dienoraštyje įrašė: „Skaitysiu iš ciklo „Bijau“. Dalia su Liudu irgi važiuoja, nu-veš ir mane. Liūdna palikti Marių. [...] Atrodo, viskas praėjo pakenčiamai, gal net ir visai neblogai. Sugrįžus pasakojau Mariui. Parvežiau plakatus. Viskas būtų pakeliama, jeigu tik jis geriau jaustųsi. Po pietų liūtis viską apsėmė. Ar tikrai dar neužtenka lietaus? Ko klausiu?“³⁷⁵

Trečiojo ciklo pavadinimas „Bijau“ neatsitiktinis – nusakantis poetės dva-sinę būseną. Vaikystėje patirtas išgąstis (žaliais maurais atplaukusi baimė) liko ir tūnojo viduje. Netekčių išvarginta poetė vėl pajuto šurpą keliančią grės-mę. Gyvenimas virto vienu žodžiu – „bijau“, kuris tapo ciklo kodu, meninį lauką jungiančia grandimi.

Veiksmas ir laikas plėtojamas dvie-jose dimensijose: dabartyje ir praeityje. Realusis pasaulis iškyla „neono švie-sose“, o ramybe dvelkiantis gyvenimas Buknaičiuose – atsiminimuose.

Poetės lyrinis „aš“ perkainoja ver-tybes, permąsto gyvenimą, žmogiškus santykius, jų trapumą, tačiau kaip mal-da pasigirsta žodžiai: „Jei myli mane, / būki Nojaus arka – / ir išsaugoki / elnią devynragį, / kamanę dūzgiančią, / žaltį Žilviną / ir save – / išsaugoki man – –.“

Plėtojama meilės artimui ir gimti-nei tema. Vaizduotėje kartu su tėvu su-grįžtama į vaikystės namus – braidoma ežeruose, upeliuose: „Tėvas virpančia sauja / semia ir godžiai geria / drungną

³⁷⁵ Iš Z. Katiliškienės dienoraščio, 1980 m. gegužės 31 d.

Vaidmino vandenį –.“ Tačiau realybėje „upelio vaga seniai užversta“. Tvirta tėvo ranka tampa išsigelbėjimu. Baimės dvelksmas priverčia susigūžti net embrioną: net motinos iščiose apsaugos nėra. Poetė kreipiasi į galingesnę būtybę, maldaudama „cezario pūviu išgelbėti“, išlaisvinti nuo persekiojančios baimės.

Autorė subtiliai naudoja stilistines priemones, įpindama pasakos, mito – realaus ir mistinio pasaulio – elementus. Nojaus arkos, elnio devynragio, dūzgiančios kamanės, žalčio Žilvino įvaizdžiai semantiškai sušildo poetinę erdvę. Kaip kontrastas įpinamos spalvinės metaforos: „baimė, liūtis žalia“, „karčiai žalia“, „diliginančiai žalia“, „dusinančiai žalia“, „pažaliavusios rankos“, „žali veidai“, „plėšrios akys“. Neįprasta „žalia baimė“ supriešinama su išminties ir gyvybės „žalia spalva“. Tai atgrasi, šiurpi, gliuti, apleisto vandens augmenijos spalva, kuri siejasi su vaikystėje patirta šiurpia baime.

Iškyla klausimas: kaip atėjus į pasaulį apsaugoti jį ir apsisaugoti nuo jo? Kaip išlaikyti brangius žmones ir artimus draugus? Saugumo troškimas išreiškiamas metaforomis: „noriu vaikščioti virve, / tarp pasakos ir tavęs“, „noriu pasaulį uždaryti / degtukų dėžutėje“. Vaikystė tampa ilgesiu persmelkta svajone. Joje visko buvo per daug – nuolat švietė pilnatis („mano pasaulyje anuomet delčios nebuvo“). Ir išties, visko buvo per daug, „o vis dėlto negana“.

A. M. Sluckaitė-Jurašienė, vertindama šį ciklą, rašė: „Žmogus, pavargęs nuo balansavimo tarp dviejų polių – gimtosios žemės ir svetimos neono šviesos, nuslysta nuo siauros realybės briaunos ir ima skęsti košmariškoj praeinamumo baimėj, pašamonės netikrume, kai nėra už ko užsigriebti, kai slysta iš rankų ir praeitis, ir dabartis.“³⁷⁶

Paskutinis knygos ciklas „Šimtametės žiemos užrašai“ dedikuotas artimam draugei. Lakoniškas įrašas – „RITAI – neišsiųsti laišakai“ nusako kūrinio kodą.

Liūnės Sutemos poezijoje ryški moters kūrėjos egzistencinės vienatvės drama. Netekusi artimų žmonių, išgyvenusi skausmingą praradimą gėlą, poetė užsisklendė, rezignavo, gyveno savo „žemėje“ – vaizdų ir vizijų pasaulyje. Mintims ir nuotaikoms išreikšti ieškojo naujos eilėraščio formos. Užrašų „neišsiųstų laiškų“ žanras išplėtė poetinę erdvę. Kontempliatyviai medituodama poetė kalba su savimi, su iškeliavusiais anapus. Plėtojamas dialogas, į kurį turėtų įsitraukti skaitantysis. Rašydama užrašus, laiškus, kurių niekada ir niekam neišsiųs, poetė peržengia tikrovės ribas, atsidurdama fantazijos sukurtame pasaulyje.

Kaip ir kitiems šio rinkinio ciklams, taip ir šiam būdinga atvira forma: veiksmas plėtojamas stiprėjančia ekspresija, pasiekiamą kulminacija, įvykus atomazgai paskutinėse strofose skamba retorinis klausimas: „Gailiuosi, kad an-

³⁷⁶ *Metmenys*, 1982, Nr. 43, p. 177.

trą šimtmetį gyvenu – / O kaip? Kaip, jeigu jis bus šimtametė sausra, / šimtametė kaitra / ir sudegins mus?“

Jungiamąja eilėraščio gija tampa žodžiai „šimtametis karas“, „šimtametė žiema“: „šimtametis karas“ sunaikina visa, kas buvo tikra, šilta, artima, o atėjusi „šimtametė žiema“ savo lediniu alsavimu, kaip pasakoje, sukausto pasaulius, žmones, jausmus, daiktus. Lėta, mąsli intonacija, skandinanti ramybės upėje, viską apjuosia ledo karalija. Poetė sukuria savitą ir unikalų vaizdinį – „šimtametę žiemą“ sieja su išsivadavimu iš sąstingio. Lemiamą vaidmenį atlieka vaizduotė, sudvasinanti fizinę tikrovę. Poetė „išgyvena“ kiekvieną smulkmeną, ypatingą reikšmę teikdama grožiui. Grožis – tai būdas ir priemonė, per kurį suvokiama būties tiesa. Eilėraštyje aiškiai regimi du pagrindai: realusis ir mistinis.

Gyvybės neliko niekur – nei aplinkoje, nei namuose, nei pačioje poetėje. Po „šimtamečio karo“ užmiršti daiktai ir jų vardai. O taip svarbu „pakrikštyti krūmus, / medžius, gėles, / kurių vardus užmiršai“. Augmenijos vardai – aliuzija į sugrįžtančią trapią gyvybę. Poetė dairosi savo angelo sargo, kuris, deja, be sparnų („pasinėrė pusnyje, / nes negalėjo išskristi“). Šiurpiai skamba žodžiai, kad angelo sparnai kabo ant sienos senelės virtuvėje ir skirti „dulkėm nudulkinti, / trupiniam sušluoti“. Atrodo, kad šiam egzistencinę beprasmybę sukeliančiam veiksmui nebus galo: šimtametė žiema jau viską užšaldžiusi, sustingdžiusi, ir

vis dar sninga. Daug netekčių atnešė šaltasis karas: „pusnyse palaidoti tėvai“, „paseno vaikai, bestatydami sniego pilis“. Nėra gyvybės, nėra džiaugsmo, net saulė žadina baimę: „O saulė ant šluotos pralėkdavo, / pro sniego debesis, nesišypsodama – saulė žiežula.“

Asociacijų, simbolių, metaforų (stikliniai vaisiai, sudūlėjusios knygos) neatsisakya ir šiame cikle. Jie paryškina gyvenimo trapumą: negalima liesti „stiklinių vaisių dubenyse“ – jie suduž; negalim laistyti „gėlių iš paukščių plunksnų“ – jos nuvys; negalima liesti ir knygų – „jų puslapiuose / užslėpti, sudžiūvę medžių lapai – subyrės“. Šis mistinis pasaulis primena H. K. Anderseno ledo karalienės kerus, kuriuos gali ištirpdyti tik viena tyra ašara. Kūrėja trokšta išsivaduoti: „atsekti burtaženklių“, o jį suradus užtektų „tik vieno saulės šilto spindulio“ ir prasikaltų gyvybė. Žolė, krūmas išreiškia gležnumą, trapumą. Žolės įvaizdis – tai išsivadavimas, šiluma, gyvybė, džiaugsmas („Žolė! Šimtmetį nežaliavus, / šimtmetį nematyta – Žolė!“). Gyvenimas atgyja, palengva skleidžiasi: „Dabar, kai svaigsta galva / nuo žalumos / ir skauda akys nuo spalvų.“ Atrasta vilties kruopelytė sugrąžina į gyvenimą. Lyrinis subjektas lytėdamas daiktus intuityviai prisimena vardus, per kuriuos užmezgamas ryšys su pasauliu, skleidžiasi gėrio ir grožio daigai.

Kiekvienas knygos ciklas persmelktas nerimu, baimė, neįvardijama kalte. Lyrinis subjektas jaučiasi nelaimingas,

nusivylęs, pavargęs. Praradęs viltį ir tikėjimą, nepajėgus priešintis būties chaosui. Rezignuoja ir transcendentinės tėkmės nešamas į nežinią.

„Liūnės Sutemos poemų knygoje egzistencijos tragika brandžiau ir stipriau

išreikšta nei ankstesniuose jos rinkiniuose. Ji nuskamba keliais požiūriais: čia ir pasipriešinimas likimui, išdidus atsparumas, ir filosofinis susitaikymas, ir kosminės grėsmės nuojauta“, – rašė A. M. Sluckaitė-Jurašienė.³⁷⁷

³⁷⁷ *Metmenys*, 1982, Nr. 43, p. 177.

Mokausi tausoti žodį, kad jis būtų toks, kaip pradžioje...

Nors šeštoji Liūnės Sutemos knyga „Graffiti“³⁷⁸ pasirodė praėjus dvylikai metų po penktojo rinkinio „Vendeta“ išleidimo (1993 m. išleido A. Mackaus knygų leidimo fondas, aplanką piešė Rita Kavolienė), tačiau joje spausdinami eilėraščiai pradėti rašyti dar 1980-aisiais, pačiu sunkiausiu gyvenimo laikotarpiu – slaugant mirštantį vyrą. Sėdint prie ligos patalę gulinčio ir vos alsuojančio artimo žmogaus, sąmonėje formavosi vaizdiniai. „Kasdien lankydavau jį ligoninėje. Manyje gimdavo žodžiai, rašydavau ant mažų lapelių. Tik brūkšteldavau“, – rašė poetė.³⁷⁹ Vėliau, po vyro mirties, kūrybą sukaustė „sausra“. Ir tik po kelerių metų žodis vėl pradėjo spurdėti, skleistis, lieti popieriuje.

Rinkinio pavadinimą nulėmė piešinių, užrašų ant sienų, tvorų, akmens meno žanras – graffiti. Tai saviraiškos laisvė nekliudomai ieškoti, gauti ir skleisti žinias bei idėjas. Toks informa-

cijos perteikimo būdas buvo naudojamas jau senovėje: iki šių dienų išsaugoti konkretūs, nespaltoti, vienaplaniai piešiniai ant uolų, atskleidžiantys praeities paslaptį. Grafitų kaip meno pradžia – 1966–1971 m. Šiandien tikriausiai nerasime nei vieno miesto, kurio gatvėse ar aikštėse nebūtų grafitų: piešiama nepaisant kalbos, valstybės sienų, naudojantis įvairiomis meninės raiškos formomis. Vaizdai daugiaplaniai, daugiasluoksniai, paryškunami spalvomis ir siužetinėmis linijomis, pasikartojančiomis detalėmis.

Liūnė Sutema savo kūriniais ieškojo netradicinės formos, kurią puikiai atitiko fragmentiškas, laisvas, improvizuotas grafitų rašymo-piešimo būdas. Piešiniui reikia sienos, o žodiniam vaizdiniui – popieriaus. „Dabar rengiu šeštąjį eilėraščių rinkinį, kurį pavadinau „Graffiti“. [...] „Graffiti“ tikrai yra blogas mano gyvenimo laikotarpis. Jis atsirado manyje turbūt tada, kai jau Mariaus nebebuvo.“³⁸⁰

³⁷⁸ Liūnė Sutema, *Graffiti*, Čikaga, 1993.

³⁷⁹ Iš Z. Katiliškienės dienoraščio, be datos.

³⁸⁰ Iš Z. Katiliškienės atsiminimų, 2007 m.

Liūnė Sutema turi ypatingą talentą: sugeba atrasti, sukurti tokią formą, kuri stilistiškai paryškina turinį. Jos kūryba neįsivaizduojama be novatoriškumo, originalumo, individualaus kūrybinio prado išaukštinimo, kaitos ir atsinaujinimo. Tai ypač atsiskleidžia paskutinėse knygose. Poetė sukūrė savitus literatūros kūrinius, talpinančius daug minčių, idėjų ir paprastais žodžiais nusakančius abstrakcinį pasaulio suvokimą, moters kūrėjos skausmingus išgyvenimus. Jos poeziją būtų galima lyginti su J. Degutytės eilėraščiais, kuriuos mėgo ir skaitė. „Graffiti“ yra kaip tas Janinos Degutytės „Sudie, baltas paukšti, sudie“, kaip Salomėjos Nėries „Kai žemė taps žiedais marga“... „Tai mano paskutinis eilėraštis. Šios dvi moterys yra mano širdyje. Jos man yra išskirtinės, vienintelės. Didžiuojuos, kad jos yra. Jeigu kam nors ir pavydėčiau, tai turbūt tik J. Degutytei ir S. Nėriai. Gal dar Marcelijui Martinaičiui.“³⁸¹

Liūnė Sutema ir J. Degutytė beveik vienmetės. Abi skausmingai išgyveno sovietų okupaciją, matė žydų žudynes. Vėliau viena neteko gimtosios žemės, kita, pasilikusi Tėvynėje, ilgam prarado žodžio laisvę. Moterų kūrėjų gyvenimai nuolat balansavo ant būties ir nebūties slenksčio, jas gaubė egzistencinė vienvė. Tiek vienos, tiek kitos kūryboje ryškus naivus vaikiškas tikėjimas gėrio pergale, kuri veda į kerintį pasakų pasaulį. Eilėraščiuose dažni vaikystės at-

garsiai. Poetinę erdvę nuspalvina gamtos vaizdai, veikėjais tampa liaudies pasakų herojai, mitologiniai, bibliniai personažai. Abiejų poečių kūryboje ryški mirties tema. Neišdildomą įspūdį Liūnei Suteimai paliko J. Degutytės eilėraštis „Sudie, baltas paukšti, sudie“:

Sudie, baltas paukšti, sudie.

Sudie, mes sėjame mirtį

Į ežerą, lauką ir pievą,

Į vaiko pražyduosią širdį.

Sudie, baltas paukšti, sudie –

Miškai ir upeliai sakė.

Tik šviečia – kaip priekaištas droviai

Nepaliesta dar žvaigždė.

Liūnės Suteimos rinkinys kompoziciniu požiūriu tarsi sudėliotas iš atskirų siužetinių paveikslėlių, tačiau semantiame lauke besikartojantys įvaizdžiai ir metaforos sujungia jį į visumą. Poetinę erdvę praturtina ne tik išplėsta pojūčių gama, bet ir veržli vaizduotė, neribotos meninės galimybės. Rūpestingai parinktos metaforos, taikliai ir meniškai išspręsta spalvų ir šviesos derinių kombinacija. Visa knyga išlaiko tam tikrą ritmą: veiksmas plėtojamas palengva, įgavęs pagreitį kyla jausmų viršūnės link ir kaip banga, atsimušdama į uolą, nurimsta. Jau pirmajame posme lyrinis subjektas pradeda piešti – rašyti, kurti: „Rašai, brauki, rašai prabėgom / ant patilčių, tvorų, sienų / ir manyje.“ Rašoma tam, kad būtų galima kvėpuoti, kad būtų galima gyventi. Paskutiniame eilėraštyje, kaip ir grafitų

³⁸¹ *Egzodo rašytojai*, Vilnius, 1999, p. 694.

piešinyje, atsiveria daugiaplaniškumas: veikėjas nusivalo rankas, kad ant pirštų neliktų dažų, – darbas baigtas. Galima būtų padėti tašką ir tarti, jog rinkinys užbaigtos formos, tačiau retorinis klausimas-prašymas „kvėpuoti ir atsakyti“ atveria erdvę: „Kuomi nusiplaus rankas mankurta, liūtimi, potvyniu ar melo tiesa?“ Paskutiniai žodžiai, tarsi paskutinis brūkšny, potėpis, reiškia krikščionišką atlaidumą ir susitaikymą: „Amžiną atilsį duok mirusiems Viešpatie, / ir aniems, kurie dar čia.“

Knygoje poetinė erdvė ir laikas dinamiški, juos galima palyginti su tekančia upe, kurios krantuose nuolat keičiasi vaizdiniai – gyvenimai. Poetė siekia sugauti, sustabdyti momento dvasią, paryškinti tai, kas jaučiama ir patiriama tik vieną akimirką, tik per vieną kvėpavimo sekundę. Veiksmas plėtojamas fantastinėje erdvėje: praeityje, ateityje, persikelia už būties slenksčio, visaton. „Visi, be kurių gyvent negalėjau, / dabar sėdi prie mėnulio kraterių, / saujomis semia mėnulžvyrį.“

Teminiu požiūriu sugrįžtama prie ankstesniuose rinkiniuose plėtotų motyvų. „Graffiti“ skirta tėvų, vyro, draugų bei žuvusių už Lietuvos laisvę atminimui. Rinkinyje iškeliami filosofiniai klausimai (būties laikinumo, daiktų įtakos ir santykio su menininko sąmone), dvasingumo problemos. Tačiau ypatinga reikšmė suteikiama lietuviško žodžio išsaugojimui, puoselėjimui. Poetė kaip švelnų daigelį brangina, tausoja lietuvių

kalbą, kuri buvo ir yra pradžių pradžia: „Pradžioje buvo žodis / neprievartaukime jo – / palikime sėklą išskirtinę / savo vaikams.“ Žodis sugrąžina jėgas, gyvybę, suteikia vilties ir tikėjimo, per jį grįžtama į gimtuosius namus. Poetei buvo ypač svarbu, kaip parašyti ir kaip išreikšti savo mintis („mokausi saugoti žodį“, „mokausi gyventi be žodžių“, „mokausi tausoti žodį, / kad jis būtų toks, / kaip pradžioje, / šiltas, spinduliuojas vaivorykšte“). Suteikdama žodžiui galią poetė praplečia regėjimo, lytėjimo, girdėjimo lauką („Kad užtektų kelių pirmųjų žodžių / išsakyti žmogaus gyvenimą“). Ypatingai tekste skamba žodis „kvėpuok“. Kvėpuoti tam, kad būtų galima gyventi. Šiuo žodžiu ne tik išreiškiamas gyvybės išsaugojimas, bet ir globa, rūpestis, gailestis, meilė artimui. Jis tampa kūrinio kodu.

Fragmentišku lyrinės išpažinties pavidalu atskleidžiamas daugiasluoksnis autorės pasaulio suvokimas, pajauta, iškeliamos svajonės, išryškinamos kasdienės detalės. Eilėraščiai konstruojami fiksuojant juose laiko ženklus, kurie leidžia užčiuopti esmę, geriau suprasti paslaptinę poetės pasaulį. Per lyrinio subjekto žaidimą su žemėlapiais plėtojama Tėvynės netekimo tema: „Perkraustau tautas / nubrėždama joms kitas sienas.“ Ir nors „klastojimą“ nuplaus lietus, vis tiek liks „valstybių sienos, / ne mano suklastotos svajotos – / tai žaidimas kitų“.

Šioje knygoje vėl gręžiamasi į bibliinius, mitologinius, pagoniškus moty-

vus, naudojamos pasakų, liaudies dainų parafrazės. Naują skambėjimą įgauna poetės mėgstama ir ne kartą panaudota daina „Pilni piršteliai žiedelių“: „Pilni pirštai raštelių – neišskaitomų, / pilnas kiemas svetelių, / nemylimų, nelaukiamų – / ir pilnos burnos žodelių, / kuriais springstame abu.“

Eilėraščių veikėjais tampa ne tik dievas Perkūnas, jo žmona Žemyna, Panas, Medeina, Kainas ir Abelis, Dovydas, Didysis Keltininkas, bet ir mėgstamas dailininkas V. van Goghas, S. Nėris, Šventasis Tėvas Paulius II bei brangiausi žmonės – mama ir tėvas.

Bibliniai motyvai paryškina istorinę išdavystę: „Ūmai, kai pragysta tretieji gaidžiai, / nieko pakeisti negaliu.“ Didžiojo Keltininko prašoma perkelti per Nemuną į Tėvynę. Nuodėmės tema išreiškiama Kaino ir Abelio įvaizdžiais: „Ir kalba kalba kalba / laukdami, kuris kurį nutildys – / arba abu prakalbės ta pačia / vienas kitą mylinčių brolių kalba.“ Atsidūręs gyvenimo kryžkelėje lyrinis subjektas ieško sprendimo kryžiaus ženkle, nuolankiai susitaikydamas taria: „tebūnie“. Kūrybos ir gyvenimo trapumo nuojauta lakoniškai išreikšta eilutėje „vienintelis rašo mano vardu – / aš tik pasirašau ir priimu, / laukdama kada mane ištrins“.

Daugiau dėmesio skiriama kūrinio ekspresyvumui, o ne jo formos išbaigtumui. Vidinė kalba liejasi laisvai, paprastai: trokštama, kad išgirstų ir suprastų. Naudojama spalvinė gama (saulėgrąžų

spalvos, šermukšnio uogos, pieno upės, medaus ežerai, mėlyni namai, oranžiniai veidai, raudonos barzdos) sušildo poetinę erdvę: „Naktį mūsų gatve prabėgo Van Gogh, / nutaškydamas viską savo spalvom, / ryškiom, šaukiančiom.“ Lyrinis „aš“ gėrisi jomis ir svajoja „išplaukti / su tavo spalvų varsa“.

Pasirinkta išraiškos forma ir įdomus turinys, verlibru besiliejantis poetinis tekstas su tapybiškais vaizdais sukuria eilėraštyje keletą klodų – plokštumų, teikia estetinį pasigerėjimą. Ypatinga reikšmė skiriama medžiui – eglelei, ąžuolėliui, drebulėlei, klevelei, berželiui, šermukšniui, diemedžiui, mistiniam Saulės Medžiui. Liūnės Sutemos kūryboje medžio įvaizdis sutapatinamas su žmogaus prigimtimi. Medis – tai visatos ašis, jis jungia dangų ir žemę, leidžia šaknis į požemį. Tarsi ryšys tarp esančių ir išeinančių. Medis, kaip ir žmogus, turi įleisti šaknis, stiebtis, krauti žiedus, nokinti vaisius, suteikti šešėlį ir globą liaunam, nuskriaustam broliui.

Šioje knygoje medžių globėja deivė Medeina liko žemėje „raudodama ir leliodama / visuose medžiuose: – skaroki, eglele, skaroki, / uždenki žemėje žaidas“. Medeina aprauda ąžuolėlį, drebulėlę, klevelį. Mažybiniai vardai suteikia švelnumo ir trapumo. Jau pirmajame rinkinyje kaip apsaugos, globos įvaizdį poetė naudoja eglės skarą.

Lyrinis subjektas, atlikdamas pagonybės apeigas, tris kartus nusilenkia ir

deivės Žemynos prašo pagalbos bei užtarimo: „Kad ji saugotų / laukus ir sodus visose šalyse, / gindama nuo nederliaus ir paukščių.“

Vanduo (ežerai, upės, vandenynai, lietus) Liūnės Sutemos kūryboje tapo neatsiejama peizažo dalimi ir atlieka svarbią funkciją – apšalimą. Minimas ne tik Nemunas, bet ir Dauguva. Latviškai išrašytas epigrafas: „Perkelk mane per Nemuną, / Didysis Keltininke.“ Kalbama ir apie gyvenimo upę, „kurios nėra ir nebus žemėlapyje – / bet jos vaga / niekada neišseks, / neužaus“.

Lyriniam „aš“ suteikiami nauji vaidmenys: jis valdo veiksmą, tapdamas ir veikėju, ir atlikėju, ir įvaizdžiu. Spalvinga ir ryški „aš“ figūra keičia modernaus eilėraščio struktūrą. Vedamas egzistencinio nerimo jis tęsia dialogą su dievais, deivėmis. Tapdamas „medžiokliniu šunimi“ trokšta kalbėti su Van Goghu, plaukia nupieštu luotu pranešti gerąją naujieną, perrašinėja istorijos puslapius. Paradoksaliai skamba žodžiai, skirti angelui sargui, kuris ir šiame kūrinyje neatlieka jam paskirto vaidmens.

Poetė kuria stipraus, neribotos galios turinčio, tačiau svyruojančio žmogaus įvaizdį. Meistriškai, taikant antitezės atskleidžiamas lyrinio subjekto gyvenimas: „Tėvo nukaltu raktu / užrakinau duris, / kad niekas neįeitų – / migla aptraukiau akis, / kad nematyčiau liūdnu eilėraščių – / perkūnu užtrenkiau ausis, / kad negirdėčiau skundų ir šauksmų – / žaisliniu vaikystės skydu

prisidengiau, / kad iš baimės nesustotų širdis.“ Antrajame posme – atomazga: „Matau miglą aptrauktom akim, / girdžiu perkūnu užtrenktom ausim, / jaučiu skydu pridengta širdim.“ Pabaigoje: „Ar gyvenu? / Nežinau.“ Esmės visuma išryškinama per kontrastą.

Poetė stengėsi atsiriboti nuo momentinio santykio su pasauliu. Jos grafitų paveiksluose nubrėžiamos svarbiausios žmogaus likimo linijos, sureikšminamos moteriškos laimės, meilės temos, kūrybinės galios atskleidimas. Materialusis pasaulis, kaip ir ankstesniuose kūriniuose, lieka nuošalyje. „Aš“ iškylo virš gyvenimo kasdienybės, trokšta būti paguoda, atrama, apsauga. Poetė susitapatina su visatos centru, sukuria vieną stipriausių metaforų – Saulės Medį: „Pašaukite mane atspėję vardą, / ir aš žiemosių jumyse, / Saulės Medžio šaknis glausdama – / ir aš pavasarėsių jumyse / Saulės Medžio lapus skleisdama – / būsiu tyli, nematoma, – / tik atspėkite vardą / ir priimkit mane.“

Rinkinys „Graffiti“ išsiskiria iš kitų Liūnės Sutemos knygų savitumu ir originalumu. Modernių eilėraščių galerija atvėrė naujus sluoksnius: per kančią susiformuoja būties turinys, sureikšminama dvasios ir intelekto įtampa. Dvasiškai nuvargęs lyrinis „aš“ klajoja gyvenimo keliais, nuolat atsimušdamas į Nieką. Susidūrus su mirtimi nusitrina sąmonės ir pašmonės ribos. Perėjimas į kitą egzistencinės būties dimensiją skausmingai žeidžia.

Kūryboje Liūnė Sutema ieško ir bando rasti atsakymus į gyvenimo iškeltus klausimus. „Eilėraščius gimdau, kad galėčiau gyventi ir kvėpuoti. Eilėraščiai turi mane sukursti. Po Mariaus mirties bandžiau nieko negalvoti, bet... Esu nesąžininga. Eilėraščiai, kaip sakiau, yra

mano terapija. Jais išsikalbu, išsispjaudau, lyg nuėjusi pas psichiatrą. Manau, kad yra žmonių, kurie turi tokių pat abejonių. Taip pats sau padedi. Jautiesi nebe viena. Kas skaito poeziją, susiranda tave. Ir aš tokių susiradau. O tai labai geras jausmas.“³⁸²

³⁸² Iš V. Paplauskienės pokalbio su Z. Katiliškieni, Lemontas, 2007 m.

Emigruosiu į šalį, kuri vieną kart bus

Liūnės Sutemos poezijos rinkinys „Tebūnie“³⁸³ išleistas Lietuvoje 2006 m. Tai pirmoji poezijos knyga, išvydusi dienos šviesą ir lėmusi kūrėjai oficialų pripažinimą gimtojoje žemėje. Už ją ir visą ligtolinę kūrybą poetei 2007 m. buvo paskirta Lietuvos nacionalinė kultūros ir meno premija.

Knyga sulaukė itin palankių recenzijų. Ypač gražiai ne tik apie šį rinkinį, bet ir apie autorės poetinį talentą atsiliepė literatūros kritikas V. Kukulas: „Liūnė Sutema yra poetė didžiąja raide. Bent man – ji tokia tapo su šia knyga. Nes iš „nieko“ sukūrė didelius dalykus, kurių nei paliesti, nei aprašyti.“³⁸⁴

„Tebūnie“ – visos Liūnės Sutemos kūrybos ir skausmingo gyvenimo subrandintas vaisius. 1955 m., prieš išeinant pirmajai poezijos knygai „Tebūnie tarytum pasakoj“, poetė dienoraštyje įrašė: „Mano daiktai leido paliesti save,

mano pasaulis priėmė juos. Aš dar stoviu čia, todėl būkit kantrūs su manim, kai aš kartosiu „tebūnie...“³⁸⁵ Rašydama šiuos žodžius, menininkė galvojo apie savo kūrybos pradžią, tačiau kartu tai nuskambėjo ir kaip jos kūrybos esminis akcentas.

Iš pirmo žvilgsnio knyga, tarsi viltingas saulės spindulys, malonina savo estetišku trapumu, dailumu – skaidrus gelsvas aplankas su viršelyje autorės brūkšteltu lakonišku pavadinimu. Rinkinyje daugiau nei 30 eilėraščių, gimusių sunkiausiu gyvenimo laikotarpiu. Kiekvieno jų erdvėje pulsuoja mylimų ir artimų žmonių, gimtinių, nostalgijos praeities, o kartais net ir neįvardijamo jausmo praradimas. Erdvė suskaidoma į du pasaulius: realųjį ir slypintį anapus. Pastarajame, mistiniame, gyvenimas ne tiek suvokiamas, kiek emociškai juntamas, nes ten iškeliavo visi artimieji. Tie, kurie atsidūrė ten, anapus neregimos

³⁸³ Liūnė Sutema, *Tebūnie*, Vilnius, 2006.

³⁸⁴ Kukulas V., „Tebūnie“, *Nemunas*, 2007 05 07

³⁸⁵ Iš Z. Katiliškienės dienoraščio, 1955 m.

ribos, poetei artimi ir brangūs. Jų buvimą šalia jaučia iki šiol: su jais kalbasi, tariasi, tik dėl jų gyvena. Kūrėja pakyla virš smulkmenų į būties esmių regėjimą suvokdama egzistencijos trapumą ir laikinumą. Menininkės poetinėje erdvėje eilėraštis liejasi išpažintimi, virsta meditacija. Literatūros kritikas V. Kubilius rašė: „Amžiaus pabaigoje meditacinis eilėraštis, išlaikantis visumos nuojautą ir dvasingumo aurą, tapo netgi vyraujanti lietuvių poezijos žanrinė forma. Pasaulis čia suvokiamas kaip begalinės metamorfozės aktas, kur lygiomis teisėmis dalyvauja istorija, gamta, žmogus, kur vienos buvimo formos pereina į kitas, kur viskas teka ir kinta, o kartu yra kažkoks nedalomas būties vientisumas, kurį gali pagauti tik poetinė fantazija ir poetinis žodis.“³⁸⁶

Tą nedalomą vientisumą Liūnė Sutama išlaiko eilėraštyje. Jo branduolį formavo rūsti vidinė įtampa, sužeistos, bet neprislėgtos moters siela. Gyvenimo nelaimės skausmingai plakdamos žeidė, bet drauge ir užgrūdino. Stiprią, nepasiduodančią kančią sielą poetė tikriausiai paveldėjo iš protėvių. Kaip ir jos pamėgtas įvaizdis – vijoklis, neturėdama į ką atsiremti, ji pasikliovė tik savimi. Filosofinis požiūris į gyvenimą, virš kasdienybės pakylėtas mąstymas suteikė laisvės, neleido palūžti. Likimas atėmė paskutines viltis – išsivedė arti-

mus ir brangius žmones, atvėrė fizinę tuštumą. Tačiau kūrybos žodis, nors ir „sužeistas“, spurdėjo širdyje, o sieloje kaupėsi vaizdiniai, liejosi ilgesio ir meilės posmai išėjusiems anapus.

Šiame rinkinyje iš esmės pakinta poetės lyrinio „aš“ vaidmuo, įvyksta metafizinis persikūnijimas. Įtrauktas į pasaulio vyksmą lyrinis subjektas negali nieko pakeisti, maištingas individualizmas tampa beprasmis. Nurimęs ir susitaikęs „aš“ tampa stebėtoju visatos begalybėje. Išlydėdamas anapus savo artimuosius ir žengdamas per aštrabriaunį gyvenimo slenktį, jis pasineria į filosofinius apmąstymus. Iš sielos kaip aimana, kaip litanija, kaip malda, kaip skausmingas atodūsis liejasi gėla. Be nuostabos, be baimės tariami ramūs žodžiai.

Iki tol kiekviename rinkinyje lyrinis „aš“ skaitančiajam teikė saugą, globą, rūpestį. Šiame rinkinyje jis pats viso to ieško. Eilėraščio erdvė apgaubiamą giliu filosofiniu beviltiškumu. Ypatingu bruožu tampa dialogo plėtojimas. Juo siekiama paliesti tokią pat nelaimingą kitą sielą ir pasidalyti skausmingu likimu. Poezija dienoraštinė, todėl lyrinio „aš“ ir pačios poetės ego susilieja. Su stoiška ramybe ji piešia savo asmeninę gėlą stebindama sielos tvirtybę.

Struktūriniu požiūriu knyga nesuskaidyta į skyrius ir sudaro vientiso bei išbaigto kūrinio įspūdį. Simbolizmo stilistika diktuoja racionalaus proto ir širdies jausenos supriešinimą. Skaidrus

³⁸⁶ Kubilius V., „Vieno šimtmečio poezijos balansas“, *XX a. lietuvių literatūra*, Vilnius, 1991, 1 d., p. 9.

metafizinis mąstymas gludina praradimo jausmų sumaištį. Kai kurie eilėraščiai turi pavadinimus, o kai kuriems juo tampa pirmoji eilutė. Eilėraščiai įgauna formą: malda-laiškas konkreitiems adresatams, išėjusiems Anapus. Kiekvienas jų nusakomas erdvėje arba perskaitomas iš simbolių: vyrui Mariui, broliui – sakalui, dukrai Agnei, sūnui Sauliui.

Žodis „tebūnie“, tarsi jūroje gemas laivelis, plaukia iš vieno eilėraščio į kitą, tampa jungiamąja grandimi. „Tebūnie“, kaip permatoma voratinklio gija, apraizgė dabartinį poetės gyvenimą. Ji nuolankiai priima viską, ką dovanuoja likimas ir laukia, kas jo dar bus duota.

Pirmasis eilėraštis atveria meninkės sielos gelmes, nutiesia rinkinio tematinį taką. „Taip gera kalbinti tuos, kurių nebėra – / jie šypsosi atlaidžiai ir pritaria, / kad tau būtų ramiau ir saugiau – / kad nebijotum.“

Antrajame eilėraštyje kreipiamasi į brangiausią žmogų – vyrą Marių. Poetė sielvartauja dėl jo pasodintų mirštančių medžių. Prisiimdama sau nebūtą nuodėmę, ji tampa kalta be kaltės: „Nemokėjau jų mylėti, / nemokėjau su jais kalbėti – / Tebūnie – / esu kalta“.

Pačios autorės dvasinė būseną stingdanti ir gąsdinanti: „Geliantieji baltas speigas už lango ir manyje.“ Suvokdama savo bejėgiškumą, ji bijo kalbėti, bijo alsuoti, kad neišgąsdintų „raudonplaukio berniuko rėmuose, prispaudusio prie lūpų armonikėlę“. Sielvartingas, netekęs

vilties atodūsis gali šerkšnu nudažyti langus, ir tada ji bus atskirta „nuo laukiančių paukščių palangėje“. Baimė netekti gyvų spurdančių širdelių sulaiko ledinį kvėpavimą.

Liūnės Sutemos vienatvė persmelkta beviltiškumu – ji semia atodrėkio sniegą tikėdamasi rasti gyvybę, ieško artumo („glostau vėją, apkabinu ir priglaudžiu – gerai, kad radai mane dirbančią“), trokšta „pajusti akmens ir žemės širdžių plakimus“.

2003 m. beprasmė, grubi likimo ranka nutraukė poetės dukters gyvybės siūlą. Jai dedikuotas eilėraštis „Agnei“ tampa dejone, tylią atsiveikimo malda: „Vakar ruduo atsivėrė, / lyg negyjanti žaizda – / Neskaudėjo. Ne – / tik nudažė medžių lapus / ir staigus vėjo gūsis / juos tėškė į mane – / Neišgąsdino. Ne / Tik pajutau, kad kitokio rudens / niekados nebus, / tik negyjanti žaizda.“ Skausmingas atsiskyrimas ne nutolino, o suartino dvasiškai: „Bruožai neblanksta, o vis aštriau ryškėja.“ Tikėjimas būti kartu toks realus, kad belieka ištarti „tebūnie“ ir svajonė išsipildys.

Neįgalus sūnus Saulius buvo paskutinis artimas žmogus, lemties išplėštas iš motinos glėbio. Jo netektis perteikta eilėraštyje „2004 m.“ (dedikacija – „Sauliui“). Išlydėdama sūnų į ligoninę motina švelniai guodė ir kalbėjo, kad jis dar sugrįš, tikrai sugrįš ir regės jonvabaliukų šviesą. „Kažkieno grubi ranka, / užspaudė žiburėlius –

Tamsu – ir likau viena.“ Pasak poetės, sūnus neturėjo savo gyvenimo, tačiau ji trokšta, kad iš pelenų prisikėlusį jo siela taptų „jonvabalėliu ir pašviestų kelią visiems“.

Atsiveikinama ir su H. Nagiu – artimu draugu, mokytoju, broliu sakalu, kuris liko Antakalnyje (palaidotas Vilniuje). Ir vėl nuolankiai susitaikoma su mirtimi ištariant „tebūnie“.

Siautulingo vėjo nešamas mirties šokis vieną po kitos užpučia gyvybės žvakes. Poetei nebeliko nieko artimo: „Viskas atimta – / beliko liguistas pavargęs žodis, ir sekioja mane.“ Trokštama jo atsikratyti, tačiau jis yra, tas žodis, gyvena joje. Kūrybos vyksmas tarpsta žolėje, paukščiuose, akmenyje: „Man nereikia žodžių, kad išsakyčiau save – / ir žolė, ir paukščiai, ir akmuo / kalba už mane.“ Pavargusiai, netekčių nualintai menininkei kūryba tampa prasmės ieškojimu, giliu būties pasireiškimu, būties pojūtį išreiškiančia galia. Ji stabteli, medituoja rinkdama žodžius mirties alsavimui nusakyti. Jos laikyseną paryškina bežemiškumo jausmas, tapęs simboliu, išreiškiančiu žmogaus – kūrėjo, netekusio gimtinių, vidinį vientisumą.

Liūnė Sutema gyvena dvasinėje dykumoje. Trokšdama iš jos išsivaduoti, ieško žemaitiškos külgrindos, svajoja ištrūkti iš „dangoraižiais apaugusios, dūstančios aplinkos“. Tačiau išlipti iš Nojaus arkos dykumoje, kurioje pradėtų naują gyvenimą, nepavyksta.

Anapus ribos esantys artimieji saugo, globoja ir perspėja: „Kai naktis be žvaigždžių ir mėnulio / stovi šalia, / apglobusi savo pilka skara“.

Gyvenimas tampa bejausmis ir keistas, tada „negyvenu, / tik vaikštau šalia gyvenimo / ir stebiu, / kaip žmonės kenčia, neapkenčia, / myli, žudo, vėl myli“. Peržengusi metafizinio pasaulio ribas poetė kalbasi ne tik su artimaisiais – ji kreipiasi į Viešpatį, siūlydama pagalbą: „Noriu surinkti griuvėsiuose visas maldas ir litanijas, / kurių Tu negirdėjai / arba girdėt nenorėjai /, arba tikėjai, kad kas nors / jas atras ir užkas, / apleistas maldas ir litanijas, / ir neišduos, neišsižadės Tavęs.“ Šiuose žodžiuose nėra priekaištų, tik siūloma nuolanki ir ištikima pagalba, persmelkta nepalaužiamo tikėjimo galia.

Poetė trokšta surasti „sau namus“, tačiau ramiai priima viską, kas jai skirta: „Tebūnie, ko niekada nebuvo – / Tebūnie, ko niekada nebus.“ Nostalgiškai dairosi į visa, kas palikta Tėvynėje, kurioje jau nebeliko nieko artimo ir brangaus: „Želia svetimos usnys, dagiliai ir dilgės / žemėje, kurioje gimiau – / die-medis, kurį palikau, ir niekad jo neužmiršau.“

Dienose išbarstyti ženklai surinkti į eilėrašcio erdvę: poetė lanko dailės galeriją, skaito mėgstamas knygas. Bando ieškoti pusiausvyros, atramos, tačiau gyvenimas sleigia beprasmiškumu, pilkuma: „medaus nebebus, bičių nebėra“.

„dienos nebus – / horizonte saulė pasrūvus krauju / ir negali pakilti – / bus nesibaigiantis rytmetis, nesibaigianti malda, lyg per Pakylėjimą – dienos nebus, / ji klūpės už žaizdoto saulėtekio, lyg elgeta, užmiršta įleisti.“

Ankstyvojoje Liūnės Sutemos kūryboje šešėlio įvaizdis žaismingai šėlo ir dūko, teikė globą ir atgaivą. Dabar poetė kalbina užmigusį šešėlį: „Sapnuoja mane / tokią, kokia buvau kažkada – / nerandanti savęs – ir neradau ir nežinau / kieno išsigandus siela / pasislėpė manyje.“

Paskutinis eilėraštis – tarsi užsklanda, už kurios autorė tampa vienintelė individualios, tik jai būdingos kūrybos šalies gyventoja: „Emigruosiu į šalį, kurios dar nėra / ir duosiu jai vardą SUTEMA, / ir ji bus nepriklausoma / nuo dangaus ir žemės, / neperkama, neparoduodama, / ir ne pasaka – kai Didysis Magas / ranka debesį palies, upelė Liūnė sroventi pradės, / Nusinešdama visus paskendusius – / emigruosiu į šalį, / kuri vienąkart bus.“

Knyga „Tebūnie“ išskirtinė lietuvių moterų kūrybiniame pasaulyje. Liūnės Sutemos poetinėje erdvėje, apgaubtoje paslapties ir mistikos skraiste, įkūnytas ne tik jos pačios, bet ir daugelio moterų netekčių skausmas. Kalbėdama apie mirtį, ji iškelia gyvenimą virš trumpalaikiškumo ir net pačios mirties, pateikia naują žmogaus išgyvenimų suvokimą. Per kūrybos žodį, per jo santykį su aplinka kuriama nauja erdvė ir naujas

pasaulis, kur skleidžiasi poetės talentas. Jai būdinga emocine būseną piešiami nauji vaizdai, sukuriamos neįprastos metaforos.

Romėnų išminčiai teigė: „Kad tiesa būtų – ji turi būti paversta gyvenimu; kad ji galėtų tapti gyvenimu – ji turi būti tiesa ne tik protui, bet ir dvasiai, turi tapti valia veiklai.“ Savo gyvenimą Liūnė Sutema grindė kūryba, prisotindama ją minties ekspresija, lakia fantazija, asmeninių emocijų analize. Eilėraščio stilstika išplaukė iš jos sielos – paprasta ir griežta, išdailinta dvasinės ramybės. Meditacinis eilėraštis išplečia meninės raiškos lauką, perteikia vaizdinio sakralumą, leisdamas pajusti ir tai, kas žodžiais nepasakyta. Žodžiai turi savyje ypatingą ir nenusakomą, skausmingą, švarų, perregimai skaidrų ir garsų skambesį. Poetė įsiklauso į amžinybės tylą, jautriai, subtiliai prisiliesdama prie sąmonės gelmių. Šiame rinkinyje trumpas meditacinis eilėraštis tapo jos užuovėja.

Siųsdama knygos rankraščius į leidyklą Liūnė Sutema jaudinosi: „Siunčiu savo „pasimetusius vargdienius“ į Lietuvą. Bijau ir galvoti, kaip juos priims.“³⁸⁷ Laukdama leidinio rašė: „Bijodama laukiu savo knygelės. Net keista, kad pasirodė ji Lietuvoje. Lyg pašventinimo jos reikėjo.“³⁸⁸

³⁸⁷ Iš Z. Katiliškienės laiško V. Paplauskienei, 2006 m. gegužės 3 d.

³⁸⁸ Iš Z. Katiliškienės laiško V. Paplauskienei, 2007 m. sausio 10 d.

Knygos „Tebūnie“ pasirodymas poetei tapo paskatinimu ir padrąsinimu: „Taip reikėjo. [...] Kartais rašiklis mane staiga prisivilioja, tada griebiu jį ir ką nors parašau. Lyg per prievartą.“

Švelni džiugesio banga užliejo rankose laikant savo naują ir kol kas pasku-

tinę knygą: „...Atėjo sausio 12 d. Ačiū ir dar kartą ačiū! Toks seniai turėtas jausmas, neišsakomas žodžiu, mane apėmė. Laikau tą knygėlę rankose ir bijau pradėti versti jos lapus. Lyg iš kažkur atklydęs svetimas žmogus. Dabar jau atpažįstu...“³⁸⁹

³⁸⁹ Iš Z. Katiliškienės laiško V. Paplauskienei. Be datos.

senti! Tu siina: juk aity tosting,
 ne maridama ji atnisti dars;
 id, ky ta uasja: nuniinti, jastiki
 was otro puoro tarytum dides,
 tyq, plekancq sudi. —
 ok tres man tap debar runki,
 bet leik, leik neu siina! —

 Quadris 18
 On myliu paroker si to kio
 jsmi. Kaip laba at myliu poro-
 ka. Gal todėl, kad negyvasi
 sovo vykyte: paroker? Gal to-
 del kad niked parokq negyvasi?
 Ntina. Bet paroker at myliu.
 Kanatum didele si runki atrop
 stummet at ja nu sovin ve-
 rojica, nus ji man darsi at
 stummet tap, plus si gouda.
 tota roki, kad gyvasi ta:

Z. Katiliškienės dienoraščio fragmentas

Pirmasis poezijos rinkinys. Čikaga, 1955 m.

20
Laimė
 O mylima moiva lėli dorbimui vėrdi,
 qdoviqn nįjvėlin, i' daston skim,
 at nepemoku vėist' tonim
 ir ~~no nūjvėlin~~ vėist' qvėlin. mēti
 toqz pūpavėti pūi šiodi, vėbegpūi —
 moiva mylyvėi lėli at nūks vėtėnis
 kōckas pūimėti ir pūbati: ni mēlpa roqz,
 taso dardis skis at at vėo nūks
 bet ~~nūks~~ vėbegpūi pūi nūpavėti pūi
 toqz pūpavėti pūi nūks vėbegpūi
 pūi ~~bet~~ vėbegpūi pūi nūks
 O mylima, abla lėli —

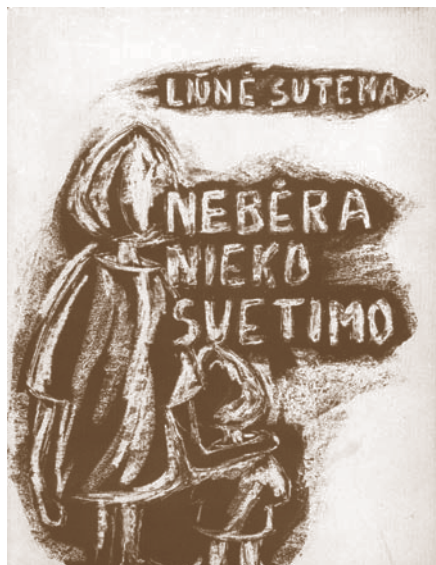
Eilėraščio „Laimė“ rankraštis

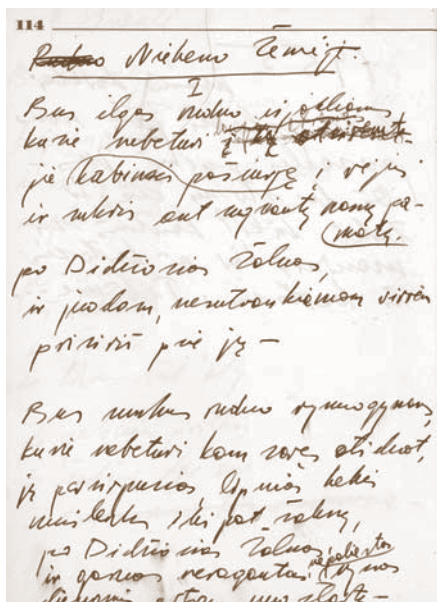
Liūnė Sutema su broliu Henriku. Lemontas

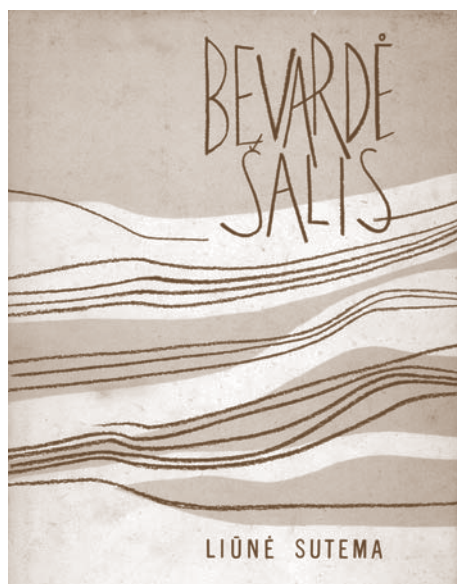
Prie savo namo Lemonte. 1957 m.

Čikaga, 1962 m.

Eilėraščio „Niekieno žemėje“ rankraštis

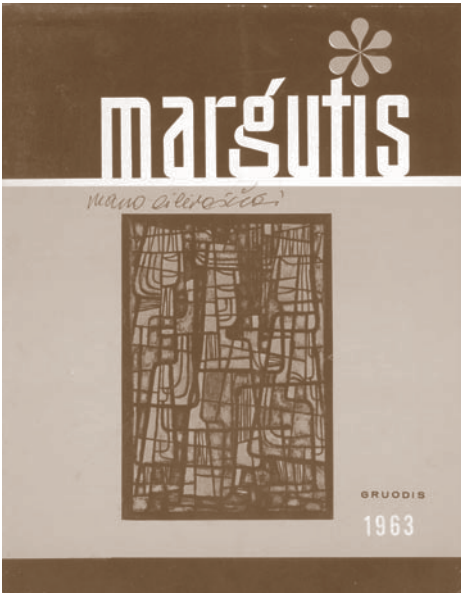
Čikaga, 1966 m.

12. Išpildymai: nėra blogai, bet
 šeris nusipatė - gyvenimo
 jaudintais ir kabalėm.
 Tik atspėjimas reji, ir vėlokinimo
 lengvo terešer.
 Julius ir Alojzijos. Saka;
 ranky? Julius man yra
 pasibūga ir kaip vėlo, pa-
 bangos gelmas atviruoti.
 Patas jos restruktūras.
 Alojzijos man yra
 kėni, sekioti. Kartina
 ir reikalinga (kaip kėni
 duona ir vėlo) kėnių.
 Jos negal. reiki! !
 Prasišėjo bendravimas su

Z. Katiliškienės laiško broliui Henrikui fragmentas

Liūnė Sutema skaito savo kūrybą dailininko V. Igno parodos atidaryme

Žurnalas Margutis, kuriame Liūnė Sutema bendradarbiavo

Su L. Andriekumi po V. Krėvės literatūros premijos įteikimo. Monrealis, 1972 m.

Čikaga, 1972 m.

Su J. Girniumi po M. Katiliškio kūrybos vakaro Bostone

Liūnė Sutema skaito savo kūrybą žurnalo *Metmenys* surengtame literatūros vakare. Niujorkas, 1972 m.

G. Salinč, Liūnė Sutema ir M. Katiliškis žurnalo *Metmenys* surengtame literatūros vakare. Niujorkas, 1972 m.

Su Henriku Lemonte

1986 V. 16

Porangių mano Zina,
 aėu tau labai už
 mišk, ką man atsiminti.
 Taip mylim tau
 poeji. Rasyti rasyk!
 Jūkas praėis, bet ne
 tau žodėiai.
 Prūmųgi karstai,
 Dang

P.S. Ar Titus sveikas? pamastai
 tuo) atradėdavu, p. tili, kop u-
 klausdavai. Ar Henrietas, ves
 kas, vis dar ne žodėtis...
 Daunu dabar vi aė "Literatūras"
 "Vienas" "Per pale" ir "Barus".
 kaip atliandė "Lūdas", "Lūnydė"
 "Mėlus" mėlus rasyti

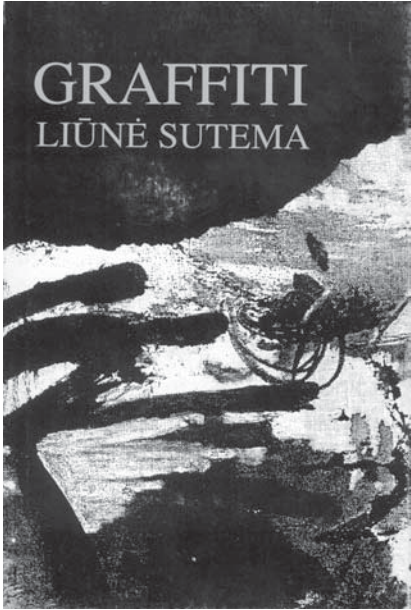
D. Vasiliauskienės laiškas Z. Katiliškienei. 1986 m.

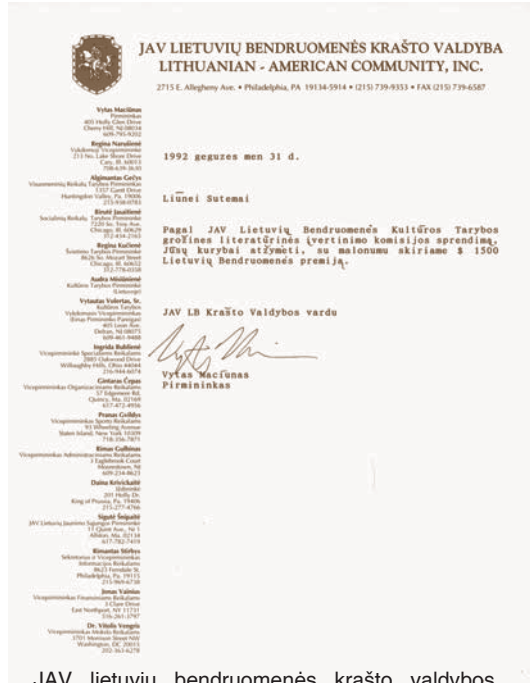
Čikaga, 1980 m.

Motery kūrėjų vakaras. Čikaga, 1986 m. Iš kairės sėdi: J. Švabaitė-Gylienė, D. Sadūnaitė, O. Mikailaitė; stovi: N. Jankutė-Užubalienė, Liūnė Sutema, V. Bogutaitė

Čikaga, 1992 m.

JAV lietuvių bendruomenės krašto valdybos 1992 m. gegužės 31 d. raštas, kuriame nurodoma, jog Liūnei Sutemai už rinkinį „Graffiti“ skiriama JAV lietuvių bendruomenės premija

Su Henriku. Monrealis, 1987 m.

Liūnė Sutema H. Nagio atminimo vakare. Lemontas

Su V. Kavoliu.
1990 m.

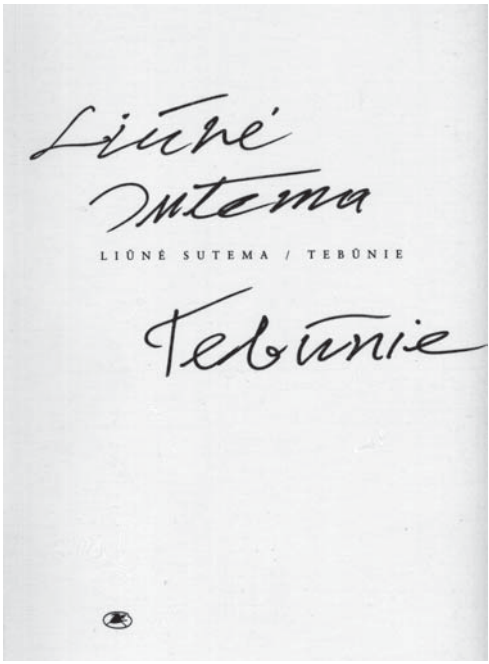
Iš kairės: R. Šilbajoris, Liūnė Sutema, A. T. Antanaitis. 1993 m.

Balandžio 25
 Vėjas pleišto
 lėtas į mūsų pu-
 res, o man nekilo
 važiuoti į postą
 ir išsistūti savo
 rankinėms. Nežinau,
 ar gerai, kad siun-
 čiu, tik gerai, kad
 išvadiu savo
 praeivius.
 Turi laiko bei
 galimybių.
 Tikiuosi.

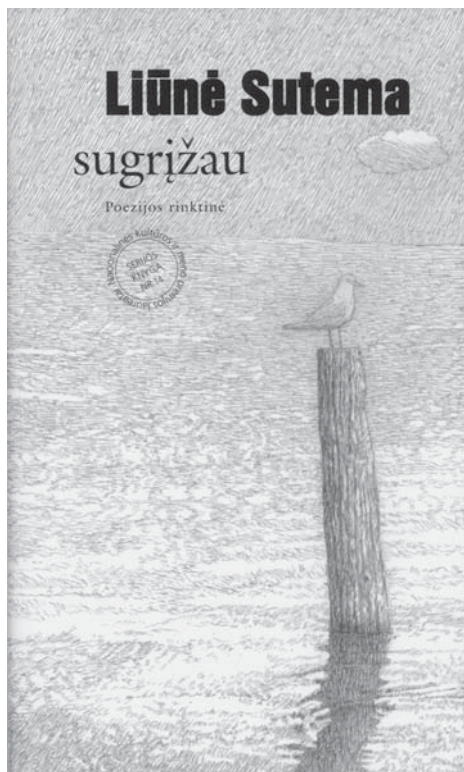
Z. Katiliškienės dienoraščio fragmentas

267
 kūryba

Vilnius, 2006 m. Už
 šią knygą paskirta
 Lietuvos nacionalinė
 kultūros ir meno pre-
 mija

Vilnius, 2009

gyvemu inoŝemu žemėj,
 svetimšale tarp svetimšalų
 indėnu nėra —
 tik laq indėnu totemu
 kiekvienam man dienai —

Sugrižau

„Evangeliniai žodžiai apie pašauktuosius ir išrinktuosius galioja ne tik evangeline Dievo, bet (galbūt dar labiau!) literatūrine mūzos karalystės prasme. Daug pašauktų literatūrinei kūrybai – apdovanotų žodžio jėga“, – rašė J. Girnius.³⁹⁰

Šie filosofo žodžiai tinka ir Liūnei Sutemai apibūdinti. Poetė yra ne tik pašauktoji – apdovanotoji žodžio jėga, bet ir iš pašauktųjų išrinktoji, kuriai lietuvių literatūros istorijoje moterų kūrėjų gretose tenka išskirtinė vieta. Jos poezija originali, savita, švytinti nuoširdžiu paprastumu. Apie tokius kūrėjus sakoma: gimė mūzos paženklinči.

2009 m. Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla išleido Liūnės Sutemos sudarytą antrąją rinktinę „Sugrižau“³⁹¹. Joje skaitytojams pateikiami ne tik anksčiau publikuoti, bet ir per pastaruosius keletis metų sukurti eilėraščiai. Rinktinėje retrospektyviai atskleidžiama autorės poetinė raida nuo debiutinės knygos „Tebūnie tarytum pasakoj“, išleistos 1955 m., iki 2009-aisiais parašytų eilėraščių. Naujieji septyniolika kūrinių pateikti skyriuje „Po „Tebūnie“.

Nepaisant daugelio netekčių, atšiaurūs gyvenimo vėjai neužpūtė kūrybinės aistros. Eilėraščiai brendo ir bręsta, liejasi popieriuje: „Toks „atodrėkis“, lim-

pa žodžiai, noriu parašyti apie Juliaus sniego senį ir Tris Karalius. Nežinau, ar pavyks.“³⁹²

Liūnės Sutemos gyvenimo ir kūrybos tyrinėjimas atskleidė jai būdingą santykį su Vakarų Europos literatūrine ir filosofine tradicija, formavusia jos pasaulėžiūrą ir pasaulėjautą. Ypač aktuali bei artima ne tik lyrikoje, bet ir asmeniniame gyvenime tapo egzistencinė filosofija, radusi atgarsį poetės prigimtyje. J. Girnius rašė: „Tikras kūrybinis talentas įtakų vėjuje ne užblėsta, o tik įsiliepsnoja galingu laužu, kurio žiežirbos amžių erdves nušviečia.“³⁹³

Šios menininkės eilėraščiai pakeitė lietuvių literatūroje susiklosčiusį požiūrį į jausmingą, sentimentalų moters kūrėjos pasaulio suvokimą. Moters, praradusios gimtąją žemę ir jos besiilginčios; moters, svetimoje žemėje saugančios, branginančios, puoselėjančios atsineštą lietuvišką žodį; moters, trokštančios švelnios meilės, jaukumo, žmogiškos šilumos, paprasto saugumo, t. y. viso to, kas užtikrintų ir įprasmintų ramią egzistenciją. Poezijos šerdimi tapo metafizinė kūrėjos likimo problema.

Eilėraščiuose Liūnė Sutema iškelia skolos savo žemei ir savo genčiai, kaltės ir pareigos, meilės ir išdavystės, gyvenimi-

³⁹⁰ Girnius J., „Kūrybinio originalumo prasme“, *Tremties metai*, 1947, p. 450.

³⁹¹ Liūnė Sutema, *Sugrižau*, Vilnius, 2009.

³⁹² Iš Z. Katiliškienės laiško V. Paplauskienei, 2007 m. gruodžio 31 d.

³⁹³ Girnius J., „Kūrybinio originalumo prasme“, *Tremties metai*, 1947, p. 461.

mo ir mirties temas. Vokietijoje padėjusi lygybės ženklą tarp gyvenimo ir kūrybos, poetė realistiškai piešia kasdienybę. Verlibru besiliejančiuose dienoraščio, užrašų, laiško, sapno forma parašytuose eilėraščiuose juntami romantizmo, egzistencializmo, moderniosios vokiečių literatūros stiliai. Meistriškai įpinti meno, muzikos komponentai sukuria savitą, tik Liūnei Sutemai būdingą poetinę erdvę.

Daug reikšmės menininkė teikia lyrinio kūrinio estetikai, grožio sampratai, kurios jai neatsiejamoms nuo žmogiškosios moralės normų. Iškyla atsakomybės sau, genčiai, Aukščiausiam, bet pirmiausia – lietuviškam žodžiui, pačiai kūrybai klausimas. „Menas – tai stengimasis pagauti begalybę, savotiška alchemija, magija. Tarnavimas menui, kaip ir religijai – metafizikos sritis“, – rašė A. Periušo.³⁹⁴ Menas, kūryba Liūnei Sutemai tampa ne tik estetinio gėrėjimosi, bet ir gyvenimo išraiška. Metafizinės vilties vaizdiniai jos eilėse audžiami iš tylių sąskambių, paprastų žodžių, atskleidžiančių ir paryškinančių būties trapumą.

Amžina vidinė kančia stipriu, bet valdomu jausmu išliejama popieriuje. Liūnė Sutema niekada neturėjo tikslo stebinti ar bet kokiomis priemonėmis išsiskirti. Nuo pirmųjų iki vėliausiųjų eilėraščių jos lyrinis „aš“ keitėsi: iš naivaus, atviro pasauliui, besistebinčio

gyvenimu, siekiančio džiaugsmo jis transformavosi į skausmo ir pradimų išvargintą bet bandantį kovoti... Nuolatinis proto ir jausmų konfliktas, taip pat iš jaunystės atėjęs suvokimas, kad „protas nužudo širdį“, sieloje palieka tuštumą. Vėlyvesnėje kūryboje lyrinio „aš“ įprasminimas tampa skaidrus, perregimas, kupinas švelnaus tyrumo. Žodžiai erdvėje rašomi vos juntamai, tarsi oro deivės Silfidės sparnu, užpildydami tuštumą, atverdami egzistencinę tiesą.

Liūnė Sutema vengia savo prigimčiai svetimo šiurkštumo. Iš širdies gelmių plaukia šilti ir mistiškos gyvybės kupini žodžiai. Į poetinę dirvą sėjami maži grūdėliai, iš kurių išauga „Gyvybės medis“. Baltų mitologijoje Gyvybės-Saulės medis šakomis remiasi į dangiškąjį pasaulį, o šaknimis giliai prasiskverbia į požeminį. Liūnės Sutemos poetinėje erdvėje šie du pasauliai susilieja. „Gyvybės medžiu“ teka poetės kūrybos syvai, pulsuodami lietuvių liaudies dainų fragmentais, lelijomis, raudomis, maldomis, litanijomis; švyti pasakų poetika, persipynusi su saulės, mėnulio, žalčio, ugnies, dievybių simboliais. Suformuota mitologinė sąmonė teikia vidinio pasitikėjimo. Ypač reikšminga ir neatsiejama jai tampa biblinė tematika, simbolika. Tai daugiau nei tikėjimo esmė. A. Rubšys rašė: „Žmogus, atsiliepdamas tikėjimu, įgyja drąsos gyventi ateities viltimi.“ Toks tikėjimas palaiko ir poetę. Savo kūrybą iš dalies sieja su Aukščiausiojo valia: „Kai aš rašau, man

³⁹⁴ Periušo A., *Van Gogo gyvenimas*, Vilnius, 1978, p. 63.

atrodo, kad ne aš rašau. Jis sako, o aš tik užrašau. Aš niekad negalvoju, kad man dabar reikia rašyti. Aš tiesiog jaučiu.“³⁹⁵

Kiekvienas Liūnės Sutemos rinkinys turi savo temą – ašį, aplink kurią formuojama lyrinė dirva. Jau pirmuosiuose eilėraščiuose išryškėję svarbiausi leitmotyvai bei nuotaikos, brandžiomis sėklomis sukritę į debiutinį rinkinį, plėtojami visoje tolesnėje kūryboje. Pirmuoju leidiniu poetė atvira širdimi pasitinka skaitytoją. Ieškodama gyvenimo prasmės siūlo užuovėją, poilsį, ramybę, žada apsaugoti, apgaubti skara, dvynyčiu, trinaryčiu. Antrąją knygą išreiškiamas troškimas prisijaukinti svetimą erdvę, noras susitaikyti, prisitaikyti, brandinti sultingus būties vaisius. Trečioji dvelkia pirmųjų gyvenimo šalnų alsavimu: išėjus anapus artimiems draugams brutaliai pagrobiamą vaikystės pasaką. Keltvirtajame rinkinyje dėmesys sutelkiamas į lietuvių kalbos išsaugojimą svetur. Penktajame, kaip audringoje jūroje, kyla auganti keršto banga, noras išlaikyti, išsaugoti artimuosius. Mylimo žmogaus praradimo paliktą tuštumą bandoma užpildyti šeštojoje knygoje, atsigrežiant

į muziką, kūrybą. Per meną ateina susitaikymas, nušvitimas, atsipalaidavimas ir užsimiršimas. Septintajame rinkinyje nutapytas metafizinės kančios išvargintos moters kūrėjos paveikslas. Netekus visų mylimų ir brangių žmonių, žodžiai liejasi maldoje, aimanoje, tyliame atodūsyje, nuolankiai priimant tai, kas lemta likimo deivės Laimos, tai, kas Aukščiausiojo valioje.

Liūnės Sutemos kūriniai atveria didžiausią moters prigimtyje glūdinčią kančią. Kančią, kuri verčia kurti – poetė nerašo, „kai viskas gerai“. Jos kūryba daugeliui žmonių atveria aukštesnę, ne protu, o širdimi suvokiamą egzistencinę erdvę, suteikiančią susitaikymą, ramybę, nuolankumą. Sielvartingas liūdesys nedingsta, kančios nualintame kūne dvasia nuskaidrėja.

Rinktinė „Sugrįžau“ – ypatinga dvasinė dovana, bylojanti apie realų Liūnės Sutemos sugrįžimą iš tolimų klajonių. Ilgai vaikščiojusi klaidžiais „pelkių, dykumų, kalnų keliais“, poetė pagaliau sugrįžta į savo Tėvynę, į pasakų namus. Nuolankiai žvelgdama į ją supantį pasaulį, lyrikė kartoja ir kartos: „Tebūnie...“

³⁹⁵ Iš Z. Katiliškienės pokalbio su V. Paplauskienė, 2009 m.

Z. Nagytės-Katiliškienės gyvenimo datos

272

1927 07 05	gimė Mažeikiuose
1928–1944	gyveno įvairiuose Lietuvos miestuose: Radviliškyje, Kaune, Skuode, Šilutėje, Kėdainiuose, Naujojoje Vilnioje
1934	pradėjo lankyti Šilutės vidurinę mokyklą. Mokėsi Kėdainiuose, Naujojoje Vilnioje
1938 04 20	Šilutėje priėmė Pirmąją Komuniją
1944 liepos mėnesį	pasitraukė iš Lietuvos
1944–1949	gyveno Vokietijoje ir Austrijoje
1945	baigė Dorbirno gimnaziją Vokietijoje
1945–1946	Insbruko universitete studijavo meno istoriją, pedagogiką, vokiečių literatūrą bei senąją vokiečių kalbą ir filosofiją
1946–1949	Freiburgo universitete, Humanitariniame fakultete, studijavo vokiečių kalbą ir literatūrą bei filosofiją
1949 lapkričio mėnesį	persikėlė į Jungtines Amerikos Valstijas
1949 12 08	ištekėjo už rašytojo Mariaus Katiliškio
1950–1953	gyveno Čikagoje
1952	gimė sūnus Saulius
1953	persikėlė į Lemontą, kur gyvena iki šiol
1956	susilaukė dukters Agnės
****	26 metus dirbo Šventos Šeimos slaugos namuose
****	20 metų Maironio lituanistinėje mokykloje dėstė lietuvių kalbą ir literatūrą, geografiją, istoriją

Kūrybos datos ir knygos

- 1941 paskatinta brolio Henriko pradėjo rašyti poeziją Kėdainiuose
- 1943 pirmas užrašytas eilėraštis „Vienišas žmogus“
- 1944–1955 parašyti septyni rankraštiniai sąsiuviniai, kuriuose – Lietuvoje, Vokietijoje, Austrijoje ir Amerikoje kurti eilėraščiai
- 1947 pirmąkart Liūnės Sutemos slapyvardžiu laikraštyje Žiburiai išspausdintas eilėraštis „Ingeborg“
- Nuo 1947 kūryba, straipsniai, užsienio rašytojų kūrinių vertimai spausdinti įvairiuose laikraščiuose bei žurnaluose: Žiburiai, Tėviškės žiburiai, Mūsų kelias, Mintis, Aidai, Margutis, Draugas, Akiračiai. Buvo redakcinės kolegijos žurnalo Metmenys narė
- 1955 „Tebūnie tarytum pasakoj“, Čikaga. Dailininkas Vytautas Ignas
- 1962 „Nebėra nieko svetimo“, Čikaga. Apipavidalino Dalia Lukošūnaitė
- 1966 „Bevardė šalis“, Čikaga. Aplanką piešė Dalia Juknevičiūtė
- 1972 „Badmetis“, Čikaga. Apipavidalino Rita Kavolienė. (Vincio Krėvės literatūros premija)
- 1981 „Vendeta“, Čikaga. Aplanką ir knygą apipavidalino Rita Kavolienė. (Lietuvių rašytojų draugijos premija)
- 1992 „Poezijos rinktinė“. Vilnius Dailininkas Arvydas Každailis
- 1993 „Graffiti“, Čikaga. Aplanką piešė Rita Kavolienė. (JAV lietuvių bendruomenės premija)
- 2006 „Tebūnie“, Vilnius. Apipavidalino P. Orantas (Lietuvos nacionalinė kultūros ir meno premija)
- 2009 rinktinė „Sugrįžau“, Vilnius. Apipavidalino P. Orantas

Summary

The book *Liūnė Sutema: on the Paths of her Life and Creation* introduces one of the outstanding exile poetess' of the twentieth century. Liūnė Sutema (her real name is Zinaida Vera Nagytė-Katiliškienė) lived in Germany and Austria from the year 1944 to 1949, and since 1949 she has lived in the U.S. I live in no-man's-land, she wrote. Professor Vytautas Kavolis intitled her as a poetess of landless generation. That landless generation had not only no direct connection with cultural traditions in Lithuania, but also could not and did not want to belong to outlandish country. That generation, separated from Lithuanian milieu, matured its own space, created its distinctive Lithuanian word.

The literary critics both in Lithuania and in exile put much value upon the poetess' creation. There was no comprehensive work or monograph about Liūnė Sutema till now. This book is written because of the author's willingness to introduce and initiate Liūnė Sutema to the reader, who is interested in literature and the history of Lithuanian culture. The idea was to show the poetess' life and creation step by step and at length,

and to go along her from Lithuania (1927–1944) to Austria and Germany (1944–1949) till U.S. (since 1949).

The book is composed of two parts: the first part's subject is the biography of Liūnė Sutema and the second one's – the review of her creation. The life and creation of the poetess is illustrated with many photos, facsimiles of her documents, manuscripts, letters, diaries and notebooks and with the pictures of her husband M. Katiliškis.

The book is written in the traditional model of literary history; the story retailed chronological, the events are systemized and linked up into significant entirety, the main, topical phenomenons are pointed up. There are elucidated little known biographical facts of Liūnė Sutema and peculiarity of her world-view, highlighted an aesthetical attitude of the poetess, developed her genuine life and her relation to the surroundings, where she lived and created. The cultural and literary life in Austria and Germany is reviewed in this book: Lithuanian students in Innsbruck and Freiburg, Association of Lithuanian Writers in Exile, literary evenings and awards. The settling of

Lithuanians in America and the beginning of their cultural work are described more properly, same as the action of the organization Santara-Šviesa and the establishment of radio Margutis and the magazine Matmenys. Particular attention is paid to three lyricists: her brother Henrikas Nagys and her friends Julius Kaupas and Algimantas Mackus, who influenced Liūnė Sutema's outlook and Weltanschauung. The different phases of the poetess' life are illustrated with extracts from her letters, fragments of her diaries and notebooks. All of the material, especially the diaries, are the invaluable source for revealing the surroundings of Liūnė Sutema as specifically as possible. The poetess' thoughts about the creation, art and different life phenomenon give us a chance to sense the forms of poetic expression and to develop her individual beauty.

The poetical yield of Liūnė Sutema contains seven poetry books and two selected works. Six of them are published in the U.S.: *Let it be as in Fairytale* (1955), *There are Nothing Strange Anymore* (1962), *Nameless Country* (1966), *Famine* (1972; literary Vincas Krėvė name's award), *Vandeta* (1981; award of Lithuanian Writers Association) and *Graffiti* (1993; award of Lithuanian Community in USA). Three of her books are published in Lithuania: *Selection of Poetry* (1992), *I'm Back* (2009) and *Let it Be* (2006; National award of the Republic of Lithuania). The poetess had

published many articles about literature and art in Lithuanian press, printed in Germany and USA (Žiburiai, Margutis, Metmenys, Naujienos, Nepriklausoma Lietuva, Dirva, Užuolanka); she wrote reviews about German oeuvre and published her translations from German and Latvian.

The poems of Liūnė Sutema changed the view of sensitivity and sentimental conception of woman's-creator's world, formed in Lithuanian literature. The pivot of the poetry became a metaphysical destinies problem of the woman-creator. The woman, who lost her homeland and who misses it; the woman, who keeps, values and enshrines Lithuanian word in the strange country; the woman, who desires a tender love, cosines, humanly warmth and simple safety, it means the whole things, that could safeguard and sense the quiet existence.

Liūnė Sutema upraises the problems of a debt to the own land and the own tribe, the problems of guilt and duty, of love and betrayal, of life and death in her poetry. The poetess put the equal sign between her life and her creation in Germany, and she pictures the trivial round realistically. You can find the styles of romanticism, existentialism and modern German literature in her poems, written in vers libre in different forms of diary, notes, letter or dream. Masterly interweaved elements of art and music are forming an individual style of Liūnė Sutema.

The poetess puts stress on aesthetics of the poem, on conception of beauty, what is a concurrent with norms of humanly moral. It's emerging the responsibility over oneself, for the tribe, for the Divinity, but first of all – for Lithuanian word and for creation itself. The art and creation becomes to Liūnė Sutema not only an aesthetical delight, but the expression of life too.

The picture of metaphysical hope is weaving from silent consonance ad simple words in her poem. So the poetess reveals the fragility of hope. Lithuanian word is transforming from gentle and lyric to simple, polished by pain.

An eternal inner anguish is unleashed in paper with the strong, but controlled emotion. Liūnė Sutema never intended to astonish or to distinguish for any means. The lyric hero had changed from her first to her last poems; from naïve, open to the world, marveling at life and trying for a joy to the field of pain and loss, where there are attempts to fight and revenge. But the permanent conflict of mind and senses, the conception from her youth that the mind kills the heart leaves emptiness in the exhausted soul. In her ulterior poems the lyric hero becomes lucid, transparent and softly immaculate.

Liūnė Sutema absents the roughness, what is uncongenial to her nature. The words, soft and full of mystical breath, waft from the deep of her heart. In the poems of the poetess there are pulsing fragments of Lithuanian folk songs, hoots, laments, prayers and litanies and are gleaming the symbolical poetics of fairytales with symbols of the sun, moon, grass-snake, fire and deities. Specifically important there is the biblical theme and symbolism. It's more than the essence of faith.

The poetry of Liūnė Sutema is the type of confession diary. It opens an upper metaphysical expanse for many people and gives the conciliation, peace and humility. In spite of the fact that the sadness does not go away, the exhausted body and the soul clarifies.

The selected work *I'm Back* becomes an invaluable spiritual gift, what testify the real return of Liūnė Sutema from the far wanders. After strolling through the misled path of swamps, deserts and mountains, the poetess finally returns to her homeland, to the home of fairytale. She returns to shelter and to cuddle the disadvantage and exhausted souls and to pacify the ache of the broken hearts. Looking quietly into the expanse surrounding her, she repeats and will be repeating: let it be...

Translated by Reda Žekienė

Asmenvardžių rodyklė

- A**bramikaitė-Vaičiulaitienė J. 58, 64, 70, 109, 116
Abromaitienė O. 122
Adamkevičius V. (Leonas Lėtas) 47, 98
Adamkus V. 123, 124, 133
Aistis J. 94, 95, 98, 99, 120, 208
Akstinas J. 87
Alantas V. 50
Alekna A. 150
Almenas K. 95, 98, 125, 154, 158
Alseika V. 47
Andersen H. Ch. 246
Andriekus L. 48, 92, 95, 98, 102, 103, 167, 262
Andriušis P. 49-51, 65, 98, 99
Antanaitis A. T. 93, 95, 100, 111, 112, 125, 133, 158, 266
Areška V. 9, 11
Armonas 43
Arumas 19
Ašmena A. 158
Augustaitytė-Vaičiūnienė J. 93, 99
Audrius A. 158,
Aukštaitė Marija 94
Avižonytė Elzė 73
- B**abrauskas B. 30, 94
Bach J. S. 61, 200
Bachmann I. 203
Bačiūnas J. 123, 124
Bagdonas 43
Baliukonė O. 99
Balkūnas J. 92
Balsienė-Nagytė M. 19, 36
Baranauskas A. 98
Barcus S. 100
Barėnas K. 98, 100
Baronas A. 52, 55, 93-95, 99, 113
Bauting 152
Bavarskas M. 47, 70
Benнге 203
Best 152
Beethoven van L. 61
Bieliauskas V. 48
Bilaišytė Ž. 9
Bilašienė D. 100
Bilėnas J. 123
Binkis K. 111
Biržiška M. 43, 47, 51, 91
Biržiška V. 43, 50, 51, 65
Blazas H. 47
Blekaitis J. 9, 43, 44, 46, 49, 66, 71, 93, 95, 97, 100, 112, 113, 117, 124, 125, 157, 158, 160, 161, 219, 223
Boguta J. 100
Bogutaitė V. 99, 264
Borchert W. 203
Bradūnas K. 28, 43-45, 48, 49, 51, 54, 70, 93, 96-100, 118-120, 165-169, 208
Braque G. 202
Braun S. 60
Brazaitis J. 50, 95
Brazdžionis Bern. 42, 43, 47, 50, 51, 60, 93-95, 98-100, 120

Braziulis B. A. 47
 Brodskis J. 217
 Bružokas K. 38
 Buch W. 152
 Büchner G. 67
 Būdavas S. 93, 94
 Būtėnas J. 47

Carossa H. 29
 Celan P. 159, 163, 173, 203, 204
 Chopinas F. 61, 199
 Cicinas J. 47
 Cinzas E. 98, 133, 134
 Corso G. 29

Čaikovskij P. 61
 Čapskis P. 25
 Čepėnas P. 120
 Čerkeliūnas K. 150
 Čipkus A. 44
 Čiurlionis M. K. 28, 239

Daujotytė-Pakerienė V. 9, 11
 Degutytė J. 99, 248,
 Dehmel R. 173
 Derain A. 202
 Dikinis A. 46
 Dilthey W. 197
 Dirmeikis B. 157
 Dobkevičiūtė-Pakštienė 43
 Dostojevskij F. 28
 Dovydėnas L. 51, 65, 95
 Dundulis 65

Eckermann 216
 Eichendorffas J. 59, 202
 Eidmannas 59, 197
 Elskus A. 68
 Encingeris 59
 Erismanas 64

Fiels 52
 Fournier A. 151, 165, 203,

Gaidamavičius-Gaida P. 63
 Gaila 65
 Galaunė P. 154
 Galdikas A. 68
 Garcia Lorca F. 160
 Gaučys P. 47
 Gedvila G. 98
 George S. 67, 173, 202
 Gimbutas J. 120
 Gimbutienė M. 124-127, 157, 163, 172, 226
 Girdzijauskas J. 9, 197, 198,
 Girnius J. 28, 44, 45, 48, 93, 95-99, 120, 123,
 150, 165, 169, 209, 213, 218, 262, 269
 Gliauda J. 99
 Glovackis 43
 Goethe J. W. 22, 200-202, 216
 Goghas V. van 154, 198, 214, 250, 251
 Gražiūnas A. 47
 Gražulis B. 49
 Greimas A. J. 65
 Grigaitytė K. 93, 98
 Grimai A. J. 9
 Grincevičius Č. 47, 58, 61, 67, 69, 73, 74,
 76, 77, 103-105, 117, 130, 183, 199, 200, 202,
 219
 Grinius J. 9, 48
 Grinius K. 47
 Grundmanis E. 18, 23, 36
 Gureckas A. 98, 123
 Gustaitis A. 49, 93, 96, 98, 99, 100, 120
 Gustaitis A 50, 93, 240
 Gutauskas 26

Hamsun K. 27, 186, 200, 202
 Hauptmann G. 27, 59
 Heidegger M. 28, 64, 165, 197, 198
 Heine H. 202
 Heymas G. 202

Hesse H. 27, 202
Hitleris A. 42
Hoffman E. T. W. 151, 153
Hofmannsthal von H. 27, 66, 200
Hölderlin F. 173, 197, 202
Holthusen H. E. 203
Husserlis E. G. A. 197

Ibsen H. 27, 200
Ignas V. 68, 108, 113, 115, 119, 125, 138,
173, 175, 209, 212, 228, 261
Indriliūnas M. 28, 44, 46
Ivaskas I. 124
Ivinskis Z. 44, 62

Yla St. 47, 49, 50, 93

Jakš-Tyris J. 98, 123
Jankus J. 49, 51, 52, 93, 98
Jankutė-Užubalienė N. 52, 99, 264
Jaspers K. 28, 64, 155, 165, 196
Jesaitis M. 65
Jesaitytė D. M. 58, 64, 80
Jonikas P. 44, 105
Jonynas V. A. 9, 43, 44, 93, 171, 228
Jonynas V. K. 46, 52, 67, 68, 100, 150, 151,
158, 166, 171
Josiukaitė D. 46
Juknevičiūtė D. 100, 157, 162, 243
Jurkštas P. 84, 100
Juodvalkė E. 99
Juras P. 92
Jurgėla K. R. 92,
Jurkus P. 43, 48, 49, 51, 93, 95

Kačinskas H. 46, 99
Kafka F. 97
Kairys A. 95, 98, 99
Kalmantas 43
Kalvaitis A. 57
Kantas I. 64

Kapočius J. 120
Karalius J. 92
Kardelis J. 47, 63
Karpus K. S. 94
Karvelytė A. 99
Kasiulis V. 68
Katiliškis M. 7, 8, 49, 50, 52, 69, 70-75, 77,
86-88, 93, 95, 97-99, 102-107, 111, 112, 114-
121, 123, 126, 127, 129, 130, 132, 134, 136,
138, 157-159, 161, 162, 166, 175, 179, 186,
189, 212, 262, 263, 272,
Katiliškytė-Low A. 142, 145, 272
Katiliškis S. 272
Katilius V. 26, 165
Kaupas J. (Coppelius) 9, 28, 43, 50, 52, 62,
63, 65, 66, 70, 86, 97, 108, 112, 117, 124, 128,
139, 150-155, 157, 165-167, 169, 171, 172,
187, 189, 207, 212, 214, 216, 217, 226, 229,
241
Kaupienė D. 9, 83, 86, 111
Kavaliauskas V. 42
Kavolienė R. 9, 100, 138, 139, 141, 175, 241,
247
Kavolis V. 7, 9, 97, 98, 123-125, 190, 266
Kazakevičius V. 128
Kazokas Vincas 43, 44, 47, 50, 65, 101
Kazlauskas B. 92
Keblys K. 97
Kelečius J. 125
Kelertienė 70, 72, 74, 112
Keliuotis Juozas 128
Kelpša 43
Kėkštas J. 49, 96, 97, 168, 169, 208
Kierkegaard S. 28, 64, 155, 165, 196
Kirša F. 44, 45, 51, 93, 94, 99
Klinga 108
Kmitas V. 68
Končius 44
Kossu-Aleksandravičius J. 27, 33, 53, 59, 60,
184, 207, 213
Kralikauskas J. 98

- Krėvė-Mickevičius V. 8, 47, 51, 61, 93, 94, 157, 159, 171, 233, 262
 Krivickas Br. 28, 44, 46, 208
 Krivickas D. 63
 Krolowas K. 203
 Kruminas J. 47
 Krupavičius M. 47
 Kubertavičiūtė D. 46
 Kubilius V. 183, 253
 Kukulas V. 9, 11, 252
 Kuprevičius A. 61, 199
 Kurauskas J. 115
 Kurauskas A. 68, 69, 108, 158
 Kvedaras B. 46
- L**agerlöf S. 27, 29, 169, 200, 201
 Lampsaitis 25
 Landsbergis A. 43, 47, 49, 93, 97, 98, 100, 101, 158, 189
 Lagerkvist P. 153
 Laučka J. 92
 Lavant C. 203
 Lazda Z. 173
 Lembertas Pr. 99
 Lemešytė M. 46
 Lintakas J. 98, 123
 Lisztas F. 61
 Lorca F. G. 160
 Lukošūnaitė D. 125, 233,
 Lukošūnienė J. 115, 122, 129
- M**aceina A. (Jasmantas) 49, 44, 98, 98
 Mackus A. 9, 95, 97, 98, 100, 119, 123-125, 128, 139, 155-160, 162, 163, 171, 172, 187, 190-193, 204, 213, 219, 224, 226-228, 230, 234, 241, 243, 247
 Maciūnas V. 93
 Mačernis V. 28, 44, 46, 49, 96, 168, 208
 Maironis 150, 207
 Marčiulionienė E. 68
 Marcinkevičius J. 207
 Marquet A. 202
 Martinaitis M. 206, 207, 248
 Matissee H. 154
 Matuzevičius E. 28, 44
 Mazailaitė N. 47, 49, 52, 93, 98, 102, 105, 106, 107, 119
 Mažvydas M. 51
 Mekas A. 43, 47, 49, 93
 Mekas J. 43, 47, 49, 65, 97, 98, 124, 158
 Meras I. 98
 Merkelis A. 47, 58, 70
 Meškauskas V. 47
 Mieželis R. 123
 Mikailaitė O. 99, 264
 Mikalavičius M. 87
 Mikoliūnas J. 47
 Mikšys Ž. 113
 Milaknis B. 68
 Milašius O. 97
 Misiūnas R. 123
 Mistral G. 49
 Miškinis A. 27, 208, 213
 Mykolaitis-Putinas V. 28
 Mončys A. 68
 Mono F. 203
 Morkus A. 65
 Morkūnas M. 36, 87
 Mozartas W. A. 61
 Mozoliauskas R. 113, 115
 Mulokas Jonas 100, 114
 Munchas E. 231.
 Muraitis A. 68
 Musorgskis M. 61
- N**agienė A. 19, 20, 22, 23, 27, 30
 Nagys A. 18, 19, 24, 25, 31, 33, 53
 Nagys H. 7, 9, 20, 25, 27, 28, 30, 35, 38, 43-50, 52, 54, 60, 62, 63, 65, 66, 68, 70, 80-82, 85, 87, 88, 93, 95-101, 116, 117, 124, 129, 150, 152, 153, 156-159, 161, 162, 164-171, 173-175, 190, 208, 212, 221, 255, 259, 265, 266

Nagys M. 19, 35, 165
Nagyte-Katiliškienė Z. 7, 9, 12, 15, 18, 19, 30-32, 34-39, 52-57, 59-61, 64, 68, 72, 73, 75-79, 82-84, 86-89, 102, 103, 105, 109, 113, 130, 134, 136, 139, 156, 163-166, 169, 172, 175-179, 183-188, 190, 196, 197, 199-204, 206, 259, 261, 264, 267, 272
Nakas A. 158
Narbutas L. 98, 123, 150
Narienė G. 100
Narkeliūnaitė S. 107
Naruševičiūtė-Žmuidzinienė H. 43, 122
Nasvytytė D. 43
Navickas 92
Nazaraitė E. 99
Nėris S. 27, 59, 208, 248, 250,
Nietzsche F. 29, 64, 196, 197, 199, 213
Nyka-Niliūnas A. 28, 43, 49-51, 62, 65, 66, 68, 69, 74, 93, 95-98, 120, 156-158, 166-168, 208, 234
Nomeika 43
Novalis F. L. von H. 59, 201, 202

Obolėnas K. 43, 47
Ostrauskas K. 43, 52, 93-98, 119, 120, 123, 124, 157, 158, 160, 189
Oškinis V. 47

Padolskis P. 92
Pagėgis A. 158, 159
Pajaujis J. 47,
Pakalniškis R. 164, 165, 173, 174
Pakuckas 43
Palukaitis J. 138
Paliukienė S. 100
Paliukonis 48
Paplauskas A. 43
Paukštėlis J. 27, 165
Pažėraitė K. 93
Penčyla 43
Penikas D. 47, 98

Periušo A. 214
Peters-Grundmanis E. 22, 36, 85
Petrauskienė E. 71
Picasso P. 202,
Pilka P. 43, 50, 51, 99
Pilka S. 95
Piontekas H. 203
Pivoriūnas J. 138
Platonas 197,
Poe E. A. 244
Požėla V. 63
Pračkauskas I. 21
Pračkauskienė I. 19
Prosčiūnaitė Vl. 51
Proust M. 66, 151
Puzinas Jonas
Pūkelevičiūtė B. 93, 99, 100, 194,
Radauskas H. 43, 49, 51, 65, 93, 97, 98, 101, 112, 158
Raila Br. 99, 123, 125
Rainis J. 173,
Ramanauskaitė E. 58, 64, 79
Ramonas V. 51, 94, 89
Rannit A. 68, 101
Raulinaitis P. 63, 68
Raulinaitis V.
Razminas K. 57
Reikalas Kęstas 158
Remeikaitė-Ušinskienė I. 9, 26, 27, 31
Richteris H. W. 204,
Rilke R. M. 27, 49, 53, 59, 66, 67, 151, 184, 200, 202
Rimbaud A. 27
Rimydīs A. 99, 101
Rubšys A. 271
Ruprechtas 64
Rūkas A. 46, 65, 93, 111, 158
Rūta A. 93, 99

- S**abaliūnas L. 123
 Sadūnaitė D. 98, 99, 264
 Saja K. 133
 Sakadolskis R. 100
 Sakevičius J. 48,
 Salinš G. 124, 263
 Salminen S. 27, 200
 Sandburgas C. 173
 Santvaras St. 42, 48-50, 93, 89, 99, 233
 Sartre Jean Paul
 Savickis J. 98
 Scharpenberger M. 203
 Scheler M. 197
 Schiller F. 22, 200, 201
 Schmittlein R. 68
 Schopenhauer A. 64, 68, 199
 Schubert F. 61
 Seliava 26
 Servantes de M. 151
 Sillanpää F. E. 27, 200
 Skalbe K. 173
 Skardžius P. 51
 Skrupskelis K. 98
 Skrupskelytė V. 9
 Sluckaitė-Jurašienė A. M. 9, 245, 247
 Smetana B. 61
 Sodaitis S. 105
 Sokratas 155
 Sruoga Balys 100
 Sruogaitė-Bylaitienė D. 100, 157
 Stadleris E. 173
 Staknienė A. 100
 Stalinas J. 42
 Stankevičius A. 173
 Statkus V. (Nagys H.) 170
 Stikliūtė O. 9, 58-60, 64, 65, 67, 75, 80, 81, 86, 87, 108-111, 116, 121, 175, 177, 178, 202, 203
 Stormas T. 59, 201
 Strohalis 59
 Sutema L. 7-9, 11-13, 18, 47, 61, 95, 99, 100, 124, 154, 157, 158, 184-187, 189-195, 205-209, 212-216, 218-231, 233-235, 237, 239-241, 244, 245, 247, 248, 250-256, 258, 260, 261, 263-266, 269-271
 Sverdiolas A. 28, 43

Šaltmiras Vl. 43
 Šešplaukis-Tyruolis A. 94, 99
 Šilbajoris R. 9, 12, 47, 52, 98, 125, 173, 179, 192, 193, 233, 243, 266
 Šimanskytė R. 121, 157
 Šimkutė L. 99
 Šimoliūnas S. 123
 Škėma A. 97, 101, 111, 138, 157, 160, 171
 Šlaitas Vl. 49, 97, 98, 220
 Šlepetys 43
 Šlėnienė D. 9, 176
 Šmulkštys L. 100
 Šmulkštys J. 123
 Šumanas 60
 Švabaitė-Gylienė J. 47, 49, 99, 100, 264
 Švedas Jonas 44

Tamošaitis A. 68
 Tininis Juozas 172
 Tylenienė 26
 Tysliava Juozas 94
 Toulouse-Lautrec de H. 154
 Totlebenas E. 25, 32
 Trakl G. 124, 151, 166, 204
 Truman H. 76
 Trumpa Vincas 47, 65
 Tulauskaitė-Babrauskienė G. 43, 47, 50, 93, 98, 99, 100, 120

Unamuno Miguelis 66, 151
 Urbonas S. 47
 Urbonavičius 60
 Ušinskienė I. 27
 Utrillo M. 154

- Vaičiulaitis A. 44, 45, 48, 92-95, 98, 100, 111, 114, 120, 153, 166-168, 171
Vaičiūnaitė J. 99
Vaičiūnas P. 28
Vaidelys J. 47
Vaitkus A. 70, 72, 73
Vaitkus M. 51, 93, 98, 99, 150
Vaitkus V. 73
Vaitkūnaitė B. 9, 60, 103, 167, 168
Vakaris J. (Nagys H.) 170
Valaitis J. 98, 123
Valentinas A. 95
Valeška A. 68
Valiukas V. 46, 157
Valius T. 158, 166, 173
Vanagaitienė D. 162, 163
Varnauskas 118
Vasaitis J. 47
Vasiliauskas V. 60
Vasiliauskienė D. 9, 125, 138, 193-195, 222, 235, 264
Venclova T. 101
Vertelytė V. 72
Veselauskas-Viesulas R. 46, 68, 87, 113, 115, 125, 173
Vesčiūnas V. 52
Veščiūnaitė-Janavičienė A. 52, 68
Vėpštas V. 133.
Vilkutaitis-Keturakis J. 51
Vilušis J. 63
Visbaras-Sūduvas J. 84
Vitėnas J. 47
Vizgirda Viktoras 68
Vydūnas 25, 47, 51, 207
Vygantas V. 98
Visvydas P. 99
Viščinis P. 99
Vosyliūtė 43
Wagner R. 199
Wilder Th. 173
Wiiralt E. 28, 68
Zakarauskas V. 47,
Zikaras T. 68, 93, 95, 101
Zobarskas S. 93
Žalinkevičiūtė 43,
Žemelis 65,
Žitkevičius L. 47, 95
Žmuidzinas 43
Žukauskas V. 107, 108,
Žukauskienė J. 107
Žvirgždys V. 120

Paplauskienė, Virginija

Pa223 Liūnė Sutema: gyvenimo ir kūrybos keliais /
Virginija Paplauskienė. – Kaunas : Naujasis lankas,
2009. – 288 p. : iliustr.
Santr. angl. – Asmenvardžių r-klė: p. 277 - 283.

Knygoje aprašomi vienos iškiliausių XX amžiaus išėivių poečių Liūnės Sutemos (tikr. – Zinos Nagytės-Katiliškienės) gyvenimo ir kūrybos keliai, kurie iš Lietuvos (1927–1944) driekėsi per Austriją ir Vokietiją (1944–1949) iki Jungtinių Amerikos Valstijų (nuo 1949 m.). Pirmoje knygos dalyje naudojant faktologinę archyvinę medžiagą (dienoraščius, atsiminimus, laiškus) išsamiai pateikta biografija, antroje – retrospektyviai atskleista poetės kūrybinio kelio raida. Publikuojamos foto-nuotraukos, dokumentai, cituojamos ištraukos iš laiškų, dienoraščių, atsiminimų, užrašų knygelių suteikia galimybę iš arčiau pažvelgti ir į poetę, ir į jos aplinką bei sutiktus žmones.

Ši knyga turėtų būti įdomi ir naudinga studijuojantiems literatūrą, lituanistams bei kultūra besidomintiems žmonėms.

UDK 888.2(73):929Liūnė Sutema+888.2(73).09

Virginija Paplauskienė
LIŪNĖ SUTEMA: GYVENIMO IR KŪRYBOS KELIAIS

Redaktorė *Daiva Bumblauskaitė*
Dailininkė *Inga Zamulskienė*

2009–11–02. 18 sp. l. Tiražas 500 egz. Užsakymas 9-294.
Leidykla „Naujasis lankas“.
Spaustuvė „Morkūnas ir Ko“, Draugystės g. 17, LT-51229 Kaunas.

